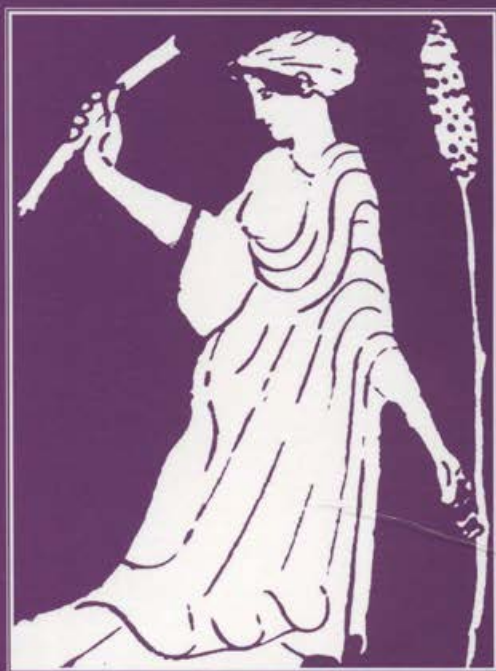

XXIII • 2008

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXIII / 2008

PROCEEDINGS

XXIII / 2008

Велико Търново

Veliko Tarnovo

2008

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново.
Том XXIII. Велико Търново, 2008.

Proceedings of the Regional Museum of History - Veliko Tarnovo.
Vol. XXIII. Veliko Tarnovo, 2008.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Хитко ВАЧЕВ – *главен редактор*
Стоян МИХАЙЛОВ – *редактор*
Весела МАРТИНОВА – *секретар*

EDITORIAL BOARD:

Hitko VACHEV – *Editor-in-chief*
Stoyan MIHAILOV – *Editor*
Vesela MARTINOVA – *Secretary*

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

Екатерина ТОДОРОВА – *коректор*

Предпечат: Регионален исторически музей - Велико Търново

Печат: **АБАГАР АД**, 2008

ISSN: 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ

Недко Еленски. Раннонеолитното селище Беляковец–Плочите, Великотърновско	7
Nedko Elenski. The Early Neolithic settlement of Belyakovec–Plochte, the region of Veliko Tarnovo	74

Живојин Андрејић. Размишљање о датуму смрти Светог Саве према подацима Доментијана и Теодосија	77
Jivojin Andreich. Considerations about the date of death of St. Sava	101

СТАТИИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Иван Църков. Пеликето от Големаните: една ваза на художника от Агридженто	103
Ivan Tsarov. The Pelike from the Vilage of Golemanite: A Vase by the Agrigento Painter	118

Здравко Димитров. Архитектурни детайли, украсени с бичи глави и гирлянди от Никополис ад Иструм – хронология, аналогии и функции	121
---	-----

Zdravko Dimitrov. Architectural details decorated with bulls' heads and garlands in Nicopolis ad Istrum – chronology, analogies and functions	135
--	-----

Стоян Михайлов. Хипотеза за монетното съкровище от ранно-византийската епоха, намерено при село Бяла река, Шуменска област	139
---	-----

Stoyan Mihaylov. Hypothesis for the coin treasure from the Early Byzantine period, found near the village of Byala reka, the region of Shumen	143
--	-----

Станимир Димитров. Плетени ризници от експозицията на Археологически музей – Велико Търново	145
--	-----

Stanimir Dimitrov. Chain mail from the exposition in the Museum of Archaeology in Veliko Tarnovo	155
---	-----

Иван Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции	157
Ivan Chokoev. Representative textiles from the capital city of Tarnovo – data concerning graphical reconstructions	168
Пламен Павлов. България до Бяло море в средата на XIV в.?	169
Plamen Pavlov. La Bulgarie jusqu'à la mer d'Égée au milieu du XIV s.?	176
Хитко Вачев, Пламен Събев, Радослава Косева. Неразчетени надписи по обтегачите от галерията на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси	177
Hitko Vatshev, Plamen Sabeв, Radoslava Koseva. Non-interpreted Inscriptions on the Crossbeams in the Nativity Church's Gallery in Arbanasy	199
Светозара Ръцева. За особеностите на цикъла "Сътворението на света" от притвора на търновския храм "Св. Георги"	203
Svetozara Ratseva. On the specific features of Creation of the World cycle from the narthex of the church of St. George in Veliko Tarnovo	215
Елена Попова. Икони от възрожденски зографи в църквата "Успение Пресвятой Богородици" в Асенова махала, Велико Търново	217
Elena Popova. Icons by Painters from the Period of the National Revival In the Assumption Church in Assenov Residential District, Veliko Tarnovo	233
Красимира Мутафова. Търновската митрополия в османски документи от XVIII в.	235
Krassimira Mutafova. The Bishop of Tarnovo in Ottoman Documents from the Eighteenth Century	246
Светла Атанасова. Възрожденски печати от фонда на Регионалния исторически музей – Велико Търново	247
Svetla Atanasova. Revival period seals from the treasury of the Regional Museum of History, Veliko Tarnovo	257
Теменуга Георгиева. Етнографски и фолклорни проблеми в изследванията на Антон П. Стоилов	259
Temenuga Georgieva. Probleme der volkskunde in den erforschungen von Anton P. Stoilov	274

Антония Велева. Миниатюрни копия на народни носии от фонда на Националния исторически музей 275

Васил Мутафов. Издателите на пощенски картички от Велико Търново (края на XIX–40-те год. на XX в.) 281

Wassil Mutafov. Die herausgeber der ansichtskarten von Veliko Tarnovo (ende des 19. jhs. – 40-ten jahren des 20. jhs.) 296

Весела Мартинова, Руен Хаджиниколов. Външнотърговските контакти на великотърновската фирма "Друмев & Ангелов" в началото на XX в. 297

Vesela Martinova, Ruen Hadjinikolov. Foreign trade contacts of the Veliko Tarnovo's company "Drumeff & Angeloff" in the early XXth century 304

Виолета Павлова. Дейността на градското общинско управление за организирането на автобусна (отобусна) служба във Велико Търново през 1939 г. 305

Violeta Pavlova. The City Council's Activity for Founding a Public Autobus Net in Veliko Tarnovo in 1939 310

Боряна Боянкинска. Приносът на Борис Паскалев за изграждането на читалище дом-паметник "Искра" в град Велико Търново 311

Boriana Boiankinska. Boris Paskalev's contribution to the building of the "Iskra" community centre in Veliko Tarnovo 320

Невяна Бъчварова. Държавният музей в Търново в първите години от създаването му 1945–1951 г. 321

Neviana Bachvarova. The State Museum in Tarnovo during the Early Years of its Establishment (1945–1951) 347

РЕЦЕНЗИИ

Стоян Михайлов. Пламен Павлов. Търновските царици. Издателство "ДАР-РХ" Велико Търново, 2006, 88 с. 349

Хитко Вачев. Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. Издателство "РОВИТА". Велико Търново, 2007, 567 с. 351

Иван Лазаров. Мария Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при трета порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Издателство "Фабер", Велико Търново, 2007, 355 с. с илюстрации. 356

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Весела Мартинова, Руен Хаджиниколов. Изложба "Старите търновци и Европа"	361
Катя Митова-Ганева, Тодорка Недева. Изложба "Познатият и непознат Марко Тотов"	363
Хроника за дейността на Регионален исторически музей – Велико Търново през 2007 година	365
Книгообмен / Interlibrary loan	376
Изисквания към авторите в Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново	380
Requirements for the authors in the Proceedings of the Regional Museum of History - Veliko Tarnovo	383
ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ / COLOR ILLUSTRATIONS	385

РАННОНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ БЕЛЯКОВЕЦ-ПЛОЧИТЕ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО*

Недко Еленски

Проучванията на ранния неолит по средния басейн на река Янтра през последните десет години предизвикаха съществени изменения в знанието за този период в неговата хронология и културна характеристика. Този етап е свързан с появата на най-ранните неолитни общности на Балканите. До началото на тези проучвания единственото селище, което попада в хронологическите граници на този период в българските земи е Поляница-Платото, Търговишко (Todorova 1990, 72). Лансирана е тезата, че неолитните общности през този етап не се задържат в земите на днешна Северна България поради климатичните промени, които стават в този район, и тя обезлюдява (Тодорова, Вайсов 1993, 62). Допуска се ренеолитизация на територията Централна Северна България, а за най-ранната неолитна култура в разглеждания район се счита Овчарово-Самоводене (Тодорова, Вайсов 1993, 62). Импулсите, които са предизвикали нейното възникване и формиране са от население, което е дошло от Горнотракийската низина (Тодорова, Вайсов 1993, 62, 132; Попов 1996, 105; Станев 2000, 18). През последните години в средния басейн на река Янтра и река Русенски Лом са проучени редица селища (*Обр. 1*) (Еленски 2001, 28-29; 2006, 96-117; Николов 1997, 33-37; Попов 1994, 295; 1996, 104; Станев 2002, 9-16), в които са установени по-ранни етапи на неолитизацията в региона. Допълнително чрез теренни обхождания са регистрирани и други поселения от този период (Еленски 2000, 21-31). През 1995 г., 1997 г. и 1998 г. бяха проведени сондажни археологически проучвания до с. Беляковец, Великотърновско, в местността "Плочите". Те установиха наличието на селище от монохромния

* В статията на Станев и Еленски е посочено че, раннонеолитното селище се намира в землището на гр. Велико Търново (Станев, Еленски 1998, 3-12). Това е некоректно и неточно позоваване. Още в първата публикация за него е отбелязано, че то се намира в землището на с. Беляковец (Попов 1925, 49-50). В съвременния кадастър също няма промени и тази местност остава в границите на землището на с. Беляковец.

етап на ранния неолит (Станев, Еленски 1998, 3–12).

Предмет на настоящето изследване са резултатите от тези проучвания. За първи път селището е проучвано от Рафаил Попов. През 1901 г. той провежда сондажни проучвания и събира 400 керамични фрагмента и 11 оръдия на труда от камък и кост. Изследвачът счита, че керамиката има „неолитичен характер“ (Попов 1925, 49–50). Можем да кажем, че това негово виждане се оказва сполучливо и валидно и до днес, независимо от развитието и промените на праисторическата археология. Първоначалните резултати от новите проучвания се обнародват през 1998 (Станев, Еленски 1998, 3–12).

Природогеографска характеристика и топография

Землището на село Беляковец е разположено върху Беляковското плато. От източната страна платото е ограничено от пролом, който прорязва река Янтра, а на север и северозапад от долината на река Раковица. Една част от него от юг също е ограничена от по-малко дере, което извира от местността „Чешмата“. В тези си части склоновете представляват отвесен скален „венеч“, а в останалата си част постепенно преминават в полегати и хълмисти склонове. Максималната надморска височина на платото е 409 м. То е част от Търновските височини, които са самостоятелна антиклинална структура на Предбалкана. Релефът на платото е изграден от триаски, титонски, баремски, аптски и мастрихтски варовици, които обуславят широко разпространение на карстови форми и свързаната с тях подземната карстова хидрография. Здравата броня на аптските и баремски варовици са предпазили от разрушение неустойчивите хотривски мергели в ядката на антиклиналата. Запазили са се фрагменти от юр-типния строеж като вторични структурни форми. Това са напречните долини, по които се наблюдават типични рюзи и клюзи. По някога релефът е съчетан с дълбоки комби и ясно открити моноклинални гребени. Повърхностните форми са кари, валози, ували понори, ями и др. Голямата дебелина на титонските варовици и малкият наклон на изградените от тях релеф са послужили като предпоставка за образуването на множество пещери (Георгиев 1991, 251). Почвите, които са се образували върху Беляковското плато, са сиви горски почви, нееродирани и средно еродирани (Фотакиева и кол. 1976, 108), тъмносиви горски (Фотакиева и кол. 1976, 86) и излужени рендзини (Фотакиева и кол. 1976, 130). Това определя и фауната, представена на платото: – дървесни видове, които са предимно дъб и габър, а върху рендзините тревиста растителност. Човешката дейност, която се е развила върху него, съществено е повлияла в промяната на релефа (отнасяне на почвения слой и изветряване на скалите)

и изчезването или деградацията на повечето растителни видове (почти изцяло е изсечен горският масив или са се образували отделни храстообразни съобщества).

Данните, с които разполагаме за палеосредата по времето на ранния неолит, показват, че тя не се различава коренно от съвременната. Развитие на този период попада в атлантическия климатичен период (7 900–5 300 г. пр. Хр.) (Зубаков 1986). Той се характеризира с глобално затопляне на климата. През първата му фаза това довежда до повдигане на водното равнище във всичките му измерения. Високото речно ниво, засвидетелствано върху речните тераси (Евлогиев, Попов, Йорданова 2001, 108) е показател, който разкрива и високия воден баланс на континента. Измененията, на които е подложена растителността в низините и планините, са различни. Началото на формирането на съвременната растителност съответства на периода от края на късния плейстоцен и началото на холоцена. В началото на холоцена преобладават тревистите съобщества и отделни съобщества от широколистни дървесни видове. С достигането на климатическия оптимум (8000 BP) вече може да се говори за господство на дъбовите гори (Божилова, Лазарова, Страшевска 1985, 105).

Регистрираното раннеолитно селище се намира в местността "Плочите" на разстояние 1,5 км югоизточно от с. Беляковец. В близост до две блата, които в момента са пресъхнали. То е разположено върху североизточна първа незаливна тераса от лявата страна на малка рекичка. Надморската височина варира между 312 м и 340 м. Терасата се разделя на две от по-малко дере, което в момента е променило своето корито. То допълнително е прокарало нов овраг. Наклонът на източната част на терасата е 6°, ориентиран на югозапад, а в западната е 8°, ориентиран на югоизток. Поради голямата ерозия бреговете на терасата постоянно се разрушават и отнасят почвения слой, а и с това самото селище. Предполагамата площ, на която се разпростира, е около 3 декара (Обр. 2).

Стратиграфия и археологически структури

Проучванията на селището бяха проведени в рамките на три археологически кампании (Станев, Еленски 1998, 7). През 1995 г. се извършиха спасителни сондажни разкопки, които имаха за цел да идентифицират културните напластявания и структури, засегнати от новия овраг, прорязващ терасата. Проучванията продължиха през 1997 г., 1998 г. (Станев, Еленски 1998, 7). През 1995 г. сондажите попадат в кв. I^c₉, кв. I^c₁₀, кв. I^c₁₄, кв. I^c₁₅, кв. I^c₂₅, кв. I^e₁₅ и кв. I^e₂₀, които обхващат трасето от нарушенията направени от оврага. Проучени са само части от тези квадрати с обща площ 90 кв. м. През 1997 г. и 1998 г. разкопките продължиха в кв. I^f₆, I^f₁₁,

I_{16}^f , I_{21}^f и I_{19}^e , като проучваната площ е 82 кв. м (Обр. 3).

В квадратите от квадрант "С" са регистрирани две вкопани съоръжения за изпичане на вар, като тяхната вероятна датировка е XVIII в–XIX в. (Обр. 4). В тези квадрати не се установиха напластявания от други епохи. Основните данни за раннонеолитното селище са представени въз основа резултатите от сондажите в квадрант "F". В тях се регистрираха три пласта, като само първите два пласта имат културна характеристика.

Първи пласт. Дебелината му е от 0 м до 0,50 м–0,60 м. Има кафяв цвят и нормална плътност. В него често се разкриват ломени камъни и рядко керамични фрагменти (Обр. 5 и Обр. 6). В кв. I_{19}^e и кв. I_{20}^e се установи групиране от един ред камъни без видима спойка, което според нас представляват останки от разрушен зид (суха зидария), като в кв. I_{19}^e се оформя като част от ъгъл (Обр. 7). В кв. I_{19}^e проучванията се ограничиха в североизточната му четвърт. В тази част пластът достига до 1,80–2,00 м, като причината за тази голяма денивелация на терена остава неизяснена поради прекратяване на проучванията в този квадрат. Този пласт се датира IV–III в. пр. Хр.

Следва пасаж предимно от малки камъни и отделни по-големи камъни, който покриват следващия пласт.

Втори пласт. Той започва от 0,50–0,60 м и достига дълбочина до 0,90 м, а на някои места до 1,20 м. Пласта има черен цвят и нормална плътност (Обр. 5 и Обр. 6). В него се срещат керамични фрагменти, животински кости и камъни с големина от 5 до 30 см. На дълбочина 0,90 м в кв. I_{16}^f се разкриваха части от две вкопани структури. Първото вкопаване е разположено в североизточния ъгъл на сондажа, непосредствено до източния профил. То има размери: дължина (с\ю) – 2 м, ширина (и\з) – 0,40 м и дълбочина – 0,25 м. В запълнителя на това вкопаване не се разкриха артефакти от антропогенна дейност, но според характера отложенията принадлежат към разглеждания в момента пласт (Обр. 8). Второто вкопаване заема почти цялата южна част на сондажа, като максималните проучени размери са дължина (с\ю) – 2 м, ширина (и\з) – 1,85 м и дълбочина – 0,25\0,30 м. По ръба си е фланкирано от два големи камъка (Обр. 9 и Обр. 10). То представлява част от вкопано жилище. Запълнителят на вкопаването е с черна пръст, който е с голяма концентрация на керамични фрагменти, животински кости, камъни, кремъчни и кварцови артефакти, струпване от миди в участък с размери 40\40 см (Обр. 11) и сиво пепелно петно в централната част. След разчистването на този пасаж и пепелното петно до западния профил се разкри част от разбита основа на пещ с размери: дължина – 1 м и ширина – 0,80 м (Обр. 12). Няма фрагмент от тази концентрация, за който да се каже, че е *in situ*. Около нея

се разкриваха разпръснати единични фрагменти от основата. След нейното вдигане се очертаха две пепелни петна. Едното е наситено с разпрашена мазилка и има размери: 1,20\0,80 м. Другото е само пепел с размери 0,70\0,50 м. Двете петна лежат върху основата на вкопаването (Обр. 13). Според мен е възможно тези петна да маркират местоположението на основата на пещта. Другата възможност е тези пепелни натрупвания да са от огнище, върху които впоследствие е изградена основата на пещта. Сред инвентара, който се разкри в жилището, са накит от миди, костени шила, каменна брадва, лабрети и керамичните фрагменти от пет съда, които бяха възстановени изцяло. Този пласт принадлежи към ранния неолит.

Трети пласт. Този пласт е регистриран само в кв. I^f₁₆ и кв. I^e₂₀. Започва от 0,90 м и достига до 1,20\1,40 м. Той лежи върху скална основа и само в северната периферия е върху жълто-кафява стерилна глина (Обр. 5 и Обр. 6). Върху такава глина в съседните квадрати (I^f₆, I^f₁₁) лежи неолитният пласт. Той е със силно повишена плътност, има светлокафяв цвят и е наситен с много малки камъчета с големина 1–2 см (*като строителна мозайка*). При проучването в него се намериха и 4–5 керамични фрагмента с големина 2–3 см. Най-вероятно образуването на този пласт не е резултат на човешка дейност, като засега обаче се въздържам от категорично мнение. След изчерпването на този пласт непосредствено до северния профил се разкрива ивица от големи и малки камъни. Тя обхваща цялата дължина на сондажа от 4 м и има ширина – 0,90 м.

Керамичен комплекс

Керамиката придобита от раннонеолитния пласт произхожда основно от вкопаното жилище. По-малка е концентрация на керамиката в пласта. Общият брой на керамичните фрагменти е 1 530. В следствие на престоя си, в почвата повърхностният слой на всички фрагменти е слабо запазен. Само единични екземпляри имат малки части със запазена повърхност. Това най-вече затруднява идентифицирането на цвят, обработка, ангобиране или използване на бои върху тънкостенната керамика.

Технология на керамичните съдове. Глинената маса, която е приготвяна за изработването на съдовете, е от находище, което най-вероятно се намира в близост до селището. В глиненото тесто няма минерални включвания. Само в единични дебелостенни фрагменти се вижда по едно варовиково камъче с големина 0,4–1 см. Според мен липсата на минерални частици се дължи на предварително пречистване на глината. След това глиненото тесто се е смесвало със ситно нарязана плява или мекина. Фрагментираното състояние на съдовете позволи да се направят

важни наблюдения върху тяхното изработване. В повечето случаи фрагментите са се счупили на местата, където са слепвани отделните части при сглобяването на съда. Установи се, че е използвана лентеста техника при изработването на съдовете. Разточвана е лента най-често с ширина 6–8 см. Дъното е представлявало самостоятелен модул и служи като основа, върху която започва надграждането и оформянето на съда (Обр. 14). Тялото е оформено от 3–4 ленти (Обр. 15) и една отделна лента за приустийната част или шията (Обр. 16). Това показва, че един съд е изграден от 5–6 сегмента, като това се отнася за затворените съдове, на които тялото е сферично (Обр. 17). Според наблюденията тази пропорция се запазва независимо от височината на съда, като се променя ширината на лентата. Паниците са изграждани от 2 или 3 ленти. При допълнителното им оформяне местата на съединяване са уплътнени с глина (Обр. 18). Обработването на повърхността на керамичните съдове за различните категории е с различен стандарт. Вътрешната им страна е много добре обработена. В голямата си част те са много добре загладени и вероятно излъсквани (това се наблюдава в частта, къде е напълно запазена повърхността на фрагмента).

Прави впечатление, че керамиката е много слабо изпечена, като вероятната t° на изпичане е 300–400°. В моментна е много чуплива и ронлива. Тя показва и висока хигроскопичност. Ломът на фрагментите се състои от три ивици – две тънки в кафяво-червена тоналност, а между тях черна. Черната ивица представлява овъглена органика и глина, което показва, че глинената маса при изпичането не е получила спояване и хомогенност. Средата, в която са изпичани съдовете, е различна. Тя може да бъде редуccionна, неутрална и окислителна. Има случаи, които показват, че различни части от съда не са поставени в еднакви условия. Тя може да бъде с достъп на кислород, без достъп на кислород или неутрална. По технологични показатели керамиката се обособява в три основни категории. Първата категория е на дебелостенната керамика. Дебелината на стените е от 1,2 до 2 см, като има изключения с по-голяма дебелина. В нея се обособяват две технологични групи.

а. Кафява до тъмнокафява

Повърхността е грубо загладена или загладена, като понякога е неравномерна. В отделни случаи около шията на някои съдове е излъскана или полирана. Отвътре всички съдове са много добре обработени – излъскани, като стремежът е да се получи напълно еднородна повърхност без видими шупли и неравности. Почти всички съдове имат триделен лом. Тристепенно оцветяване на лама е от две кафяви ивици отстрани и по средата черна.

б. Червено-кафява

Повърхността е много добре загладена или излъскана отвън и отвътре. Всички съдове имат триделен лом, който се състои от две кафяви ивици отстрани и по средата черна.

Втората технологична категория е "обикновена" и представена от една технологична група. Дебелината на стените е 0,7–1,2 см.

а. Червено-кафява или кафяво-червена

Повърхността на съдовете е добре и много добре загладена отвътре и отвън. Според мен е излъскана, но вследствие на престоя в почвата е загубила първоначалното си състояние. По някои фрагменти има запазени следи от ангоба с червен нюанс. Фрагментите имат тристепенно оцветяване на лома, което се състои от две ивици с кафява тоналност и черна по средата.

Третата технологична категория е на фината керамика. Тя представлява 10% от целия керамичен материал. Дебелината на стените е от 0,3 см до 0,7 см. Тя се състои от две технологични групи.

а. Черно-кафяво или черна

Повърхността на керамиката е много добре загладена отвътре и отвън и има фин слой ангоба. Повърхността на тази група също не е добре съхранена. Финият гланц, придаващ блясъка, е загубен след престоя в почвата². Ломът има тристепенно оцветяване от две ивици с кафява тоналност и черна по средата. Черният фин слой на ангобата не се забелязва в разреза на лома.

б. Тъмночервена или кафяво-червена

Повърхността на керамиката е матирана. Всички съдове имат тристепенно оцветяване на лома от две ивици с кафява тоналност и по средата черна.

Типология на керамичните съдове. Изработването на класификацията на керамичния комплекс е съобразена с принципите, заложи в изработените класификации в научната литература (Николов 1998а, 58–67; Николов 1998б, 8–9; Лихардус и кол. 2001, 217–219; Петрова 2003, 15–27). В първата технологична категория могат да се обособят две основни типологични категории.

А. Отворени съдове. Те се разделят на два основни вида.

Първи вид – паници. Установени са две серии.

Серия 1. Конични паници. Те са широко разлати с прави стени. В повечето случаи наклонът на стените е 45°. Диаметърът при устието варира между 30–40 см. Вероятната им височина е 12–15 см. Устието е право и заоблено, в отделни случаи изтънено (Обр. 19, 1–6; Обр. 20, 1–7).

Серия 2. Полусферични паници. Те могат да бъдат и в по-затворен вариант. Техният диаметър 30–40 см. Устието е заоблено (Обр. 21, 1–5; Обр. 22, 1–5).

Втори вид – "дълбока тава". Установени са две серии.

Серия 1. Съдове с конична форма и кръгъл диаметър при устието (Обр. 23, 1–3). Той е от 40 до 50 см. Височината им е

13–16 см. Дъното е равно и плътно. Някои съдове имат прекъсвания по устието на определени интервали (Обр. 23, 2).

Серия 2. Съдове с полуовална форма, при които устийния диаметър е овален 60/30 см (Обр. 24). Височината е 15 см. Дъното е равно и плътно. По устието има прекъсвания на определени интервали, а стените са украсени от релефни овални пъпки, които могат да бъдат двойка или четворка (Обр. 24).

В. Затворени съдове. Разграничават се три вида.

Първи вид – съдове с цилиндрична шия и сферично тяло.

Серия 1. Това са съдове със сферична тяло и цилиндрична шия (Обр. 25, 1–2). Устието е равно. Диаметърът при устието е 34–42 см, а шията има височина 8 см.

Серия 2. Съдове със сферична тяло и къса цилиндрична шия без подчертаване на прелома (Обр. 26, 1–7). Устието се оформя в три варианта – право заоблено или равно и заоблено удебелено. Диаметърът при устието е 28–38 см, а шията има височина 3 см.

Втори вид – сферични съдове.

Серия 1. Съдовете имат сферична форма. Устието е заоблено и ориентирано навън. Неговият диаметър е 30–40 см. Съдовете имат украса от релефни овални пъпки (Обр. 23, 4) или от коси и къси вдлъбвания по вътрешната част на устието (Обр. 25, 5).

Трети вид – овални съдове с обърната–конична шия.

Серия 1. Съдовете имат овална форма и обърната–конична шия. Устието е равно. Неговият диаметър е 30–40 см. Някои съдове имат ямички от пръсти по ръба му (Обр. 27, 1). Украсата е от двойка или тройка релефни овални пъпки (Обр. 25, 3–4) и релефно вълнообразно апликиране по външния устиен ръб (Обр. 25, 3).

Към втората технологична категория се обособяват две типологически категории.

А. Отворени съдове. Те са представени от един вид.

Първи вид – купи.

Серия 1. Купи с конична форма. Устието е заоблено и изтънено. Стените са леко полегати. Диаметърът на устието е 26 см (Обр. 28, 3, 4).

Серия 2. Купи с полусферична форма. Устието е заоблено. Диаметърът на устието е 19–26 см (Обр. 28, 1–2, 5).

Серия 3. Купи със сферична форма. Устието е заоблено. Диаметърът му е 12 см (Обр. 38, 5).

Б. Затворени съдове. Два вида.

Първи вид – "гърнета".

Серия 1. Съдове със сферично тяло и къса цилиндрична или конична шия без подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 16–24 см, а височината 19 см. Шията е с височина 2–3 см. Устието е право и заоблено (Обр. 29, 1–3; Обр. 30, 1–4; Обр.

32, 2-3). Има варианти, при които устието или шийката са силно извити настрани (Обр. 30, 5-6; Обр. 33, 2-4). На някои устийният ръб представлява вълнообразна линия (Обр. 30, 6; Обр. 33, 3-4) или има прекъсвания по устийния ръб с ямички от пръсти (Обр. 30, 5). Някои съдове имат импесо украса по цялото тяло и редица от релефни пъпки с ямички под шията (Обр. 32, 2).

Серия 2. Съдове със сферично тяло и висока конична шия без подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 11-12 см. Шията е с височина 5-7 см. Устието е право и заоблено (Обр. 31, 1-2).

Серия 3. Съдове със сплеснато сферична форма и къса цилиндрична шия. Тя е представена от два типа.

Тип 1. Той има цилиндрична шийка с височина от 1,5 см. Диаметърът при устието е 26 см, а вероятната височина около 22 см. Устието е заоблено и извито навън. В средната част има релефен кръгъл "бутон" (Обр. 33, 1).

Тип 2. Той има цилиндрична шийка с височина от 4 см. Диаметърът при устието е 15 см, а височина 19 см. Устието е заоблено, а дъното равно. Средната част е огрубена (Обр. 32, 1).

Серия 4. Съдове с овално тяло и конична шия. Диаметърът при устието е 28 см. То е пречупено и заравнено, като по устийния ръб има ямички от пръсти. По шията има релефна украса от двойки овални пъпки (Обр. 34, 1).

Серия 5. Съдове с овална форма. Диаметърът при устието е 18-32 см. Устието е пречупено и заравнено (Обр. 27, 2-5; Обр. 34, 2-5). Устийният ръб може да представлява вълнообразна линия (Обр. 34, 5) или да е прекъснат с ямички (Обр. 34, 2-3). Под устието има релефна украса от двойки овални пъпки (Обр. 27 3, 4; Обр. 34, 4) или с релефно вълнообразно апликиране по външния ръб (Обр. 26, 2).

Серия 6. Съдовете с конична горна част, която към дъното преминава в полусферична форма. Диаметърът при устието е 15 см, височината е 20 см. Има "въжести" дръжки в долната си част (Обр. 35, 1).

Втори вид – сферични съдове.

Серия 1. Съдът има сферична форма. Стените са дъговидно извити. Диаметърът при устието е 25 см. Устието е ориентирано навътре, изтънено и заоблено (Обр. 28, 6).

Серия 2. Съдът има формата на издължена сфера. При устийната част на съда се стеснява и издължава. Устието е право и заоблено. Диаметърът при устието е 21 см (Обр. 1).

Към третата технологична категория се обособяват две типологически категории.

А. Отворени съдове. Те са представени от два вида.

Първи вид – купи.

Серия 1. Купи с полусферична форма. В тази серия се обособяват три типа.

Тип 1. Устието е заоблено и изтънено. Диаметърът му е 15–18 см. Вероятната височина на съда е около 11 см. (Обр. 36, 8, 11).

Тип 2. Устието е заоблено. Диаметърът му е 14 см, вероятната височина на съда е около 7 см. (Обр. 36, 2, 5).

Тип 3. Купи с полусферична форма. Устието е заравнено с ямички от пръсти по устийния ръб. Диаметърът му е 20 см. Вероятната височина е около 7 см. (Обр. 36, 10).

Серия 2. Купа с цилиндрична горна и конична долна част. Устието е изтънено от вътрешната си страна. Диаметърът при устието е 16 см, а височината 7 см (Обр. 36, 7).

Втори вид – чаши.

Серия 1. Чашите имат конична форма със заоблено дъното. Диаметърът при устието е 8,5 см, а височината 7 см. Устието е заоблено и ориентирано навътре (Обр. 36, 4).

Серия 2. Чашата условно има "лалевидна" форма. Диаметърът при устието е 7 см, а височината 8 см. Устието е заоблено и извито навън (Обр. 36, 6).

В. Затворени съдове. Те са представени от два вида.

Първи вид – "гърнета".

Серия 1. Съдове със сферично тяло и къса цилиндрична шия без подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 17–25 см. Шията е с височина 2–3 см. Устието е право и заоблено (Обр. 37, 1–5, 8). Някои съдове са с равно устие (Обр. 38, 6).

Серия 2. Съдове със сферично тяло и къса цилиндрична шия без подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 10–15 см. Шията е с височина 2–3 см. Устието е право и заоблено (Обр. 36, 9; Обр. 37, 9; Обр. 38, 1, 4, 6–8).

Серия 3. Съдове със сферично тяло и висока цилиндрична шия с подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 10–15 см. Шията е с височина 6 см. Устието е право, леко изтънено и заоблено (Обр. 37, 7).

Серия 4. Съдове със сферично тяло и със загатната шия без подчертаване на прелома. Диаметърът при устието е 10–15 см. Устието е право и заоблено (Обр. 36, 1, 3; Обр. 38, 2).

Втори вид – сферични съдове.

Серия 1. Съдът има формата на издължена сфера. При устийната част на съда се стеснява и издължава. Устието е право и заоблено. Диаметърът при устието е 16 см (Обр. 37, 6).

От тази технологична група е разкрита фрагмент от долната част на съд с овално дъно. Начинът, по който се развиват двата запазени профила подсказва, че този съд вероятно сплеснат от едната страна (Обр. 42, 2).

Заради фрагментарния характер и ограничения брой цели

форми в керамичния комплекс дъната ще бъдат разгледани в отделна класификация.

Към първата технологична категория се обособяват три типа дъна.

Тип 1. Равно дъно. Диаметърът е 30–20 см (Обр. 23, 1, 2; Обр. 40, 7).

Тип 2. Равно профилирано дъно. Диаметърът е 10–16 см (Обр. 40, 1–2, 7).

Тип 3. Равно плътно удебелено дъно. Дъното се удебелява и се оформя самостоятелен кръгъл диск с височина 1,5 см. Диаметърът е между 17–22 см (Обр. 39, 5–6).

Тип 4. Заоблено дъно. Диаметърът е 28 см (Обр. 24; Обр. 39, 4)

Към втората технологична категория се обособяват четири типа дъна.

Тип 1. Равно дъно. Диаметърът е 10–12 см (Обр. 32, 1; Обр. 39, 2; Обр. 40, 6, 8, 9).

Тип 2. Равно профилирано дъно. Диаметърът е 6–12 см (Обр. 32, 2; Обр. 39, 1; Обр. 40, 4).

Тип 3. Овално конкавно дъно. Дъното е равно. В средната част от него е отнето тестото и се е получила кухина. Приблизителните размери са 9/12 см (Обр. 42, 1).

Към третата технологична категория се обособяват шест типа дъна.

Тип 1. Равно дъно. Диаметърът е 6–8 см (обр. 41, 1–4, 5; Обр. 40 3, 5, 6).

Тип 2. Равно профилирано дъно. Диаметърът е 5–9 см (Обр. 41, 5; Обр. 36, 6).

Тип 3. Пръстеновидни дъна. Диаметърът е 6–8 см (Обр. 39, 3; Обр. 41, 7–11).

Тип 4. Заоблено дъно. Диаметърът е 6 см (Обр. 36, 4).

Тип 5. Равно плътно удебелено дъно. Дъното се удебелява и се оформя самостоятелен кръгъл диск с височина 1,5 см. Диаметърът е 9 см (Обр. 41, 12).

Тип 6. Овално дъно. (Обр. 42, 2).

Основните видове дръжки, които се разкриват в керамичния комплекс, са "въжестите". Те се разделят на две основни серии.

Серия 1. Вертикално пробити "въжести" дръжки. Тя се разделя на четири типа.

Тип 1. Тунелести (Обр. 43, 2). *Тип 2.* "Езичести" (Обр. 43, 7, 10, 13). *Тип 3.* Овални (Обр. 43, 4–6). *Тип 4.* Кръгли (Обр. 43, 1).

Серия 2. Хоризонтално пробити "въжести" дръжки. Те се разделят на два типа – кръгли и овални (Обр. 43 3, 8–9, 11–12).

Украса. Украсата върху керамичните съдове се разделя на два основни вида – релефна и импресо.

Релефна. Най-често срещаната е двойка овални или "бъбре-

ковидни" пъпки, които почти винаги се поставят под устието (Обр. 23, 4; Обр. 24; Обр. 25, 3; Обр. 27, 3, 4; Обр. 34, 1, 4; Обр. 44, 3-4; Обр. 45, 3). Върху някои съдове се вижда, че се поставят по няколко от тези двойки пъпки (Обр. 34, 1). Те се срещат и във по издължен вариант (Обр. 45, 3) или в по-грубо изпълнение (Обр. 45, 5). Някои имат и отпечатащи от пръсти по тях (Обр. 45, 4). Този тип украса може да се срещне и във вариант от три или четири пъпки (Обр. 25, 4; Обр. 44, 1; Обр. 45, 1-2). Освен тази украса се срещат и: релефна лента с ямички (Обр. 44, 6), релефна кръгла пъпка с ямичка (Обр. 32, 2; Обр. 44, 5), релефен "бутон" (Обр. 33, 1), двойка от кръгли пъпки в средната част на съда (Обр. 45, 8), две успоредни редици от малки кръгли пъпчици в средната част на съда (Обр. 45, 7), редица от къси, коси и успоредни лентички с ямичка от пръст в средата (Обр. 45, 6), която е разположена в средната част на съда, и редица от овални и коси пъпки, преминаваща през средната част на съда (Обр. 45, 12-13). Последният тип релефна украса е много специфичен. Той се е получил чрез прищипване с два пръста на ангобата в средната част на съда, в следствие на което се получава зигзагообразен среден ръб, а от двете страни редица от малки успоредни ръбчета (Обр. 45, 10-11).

Импreso. Тази украса се среща в три типа. Първият тип е хоризонтално връзване с нокът и повдигане. Тази украса обхваща почти целия съд с изключение на една широка лента около устието (Обр. 32, 2; Обр. 44, 2). Следващият тип е от връзване с мидена черупка (Обр. 45, 9). Устийният ръб също е украсяван от ямички с пръст (Обр. 27, 1; Обр. 30, 5; Обр. 31, 3; Обр. 34, 1-3; Обр. 36, 8).

На някои съдове устийния ръб представлява вълнообразна линия (Обр. 33, 3, 4; Обр. 34 5; Обр. 30 6; Обр. 38 3), а на други външния ръб на устието е удебелен от една редица полуовални пъпки (Обр. 25, 4; Обр. 27, 2).

Оръдия на труда

Откритите оръдия, които са свързани с различните дейности, извършвани в това селище, са изработени от три основни вида суровини. Това са камък, кост и кремък. От камък са изработени брадви, гладилки, хромелни камъни за стриване на зърнени култури или ангоба и бои. Кост се използва предимно за изработване на шила. Кремъчната суровина е използвана за изработване на пластини (ножове за стъргане, рязане и др.).

Брадви. Открита е една цяла и фрагменти от още две брадви. Първата е изработена от светлозелена скала (андезит). Почти цялата и повърхност е полирана. Формата и е на издължен трапец, а в тилната и режещата част е заоблена. Хоризонталното и сечение

е овално (Обр. 46, 1). Втората брадва е с по-малки размери, но е изработена от същия материал. Нейната форма е трапецовидна, а в тилната си част е стеснена (изострена) и заоблена. Липсва режещата част. Хоризонталното и сечение е овално (Обр. 46, 2). От последната брадва е запазена само тилната част. Тя е изработена от сиво-кафява скала с бели включвания (Обр. 46, 2).

Хромели. Откритите части от хромели в повечето случаи представляват много малки парчета. Те са изработени от дребнозърнест пясъчник със сиво – зелен и сиво – червен цвят. Използвани за стриване на зърно, но има и изключения. Става дума за два почти напълно запазени малки хромелни камъка. На единия са използвани и четирите страни за работа, а на другия само двете. По тяхната повърхност има остатъци от червено вещество. Според мен вероятно те са се употребявали при стриването на охра за получаване на оцветител или за стриване на ангоба (Обр. 46, 5–7). Открита е и една гладилка от светлозелена скала (Обр. 46, 4).

Костени оръдия. Те са изработени от тръбести кости (*metacarpus, tibia, ulna*) от крайниците на овца/коза. Суровината е добита от отпадъка на кулинарната обработка т. е. кухненски отпадъци със заострени върхове. Има по едно оръдие от ребро на овца/коза и еленов рог. Оръдията са предимно шила. Открити са седем шила, като шест са изработени от кост (Обр. 47, 2–5, 7, 9) и едно от рог (Обр. 46, 6). Разкрит е един масивен "върх", който типологически има прилика с шилата. Неговата функция на този етап от изследванията не може да бъде определена (Обр. 46, 1). Открита е и част от костена пластина с пробита дупка в горния си край (Обр. 46, 8).

Кремъчен ансамбъл. Откритият кремъчен ансамбъл разкрива редица особености, които го отличават от други подобни индустрии през ранния неолит. Суровините, които са използвани за производство на пластини и отцепи, са донесени от близката околност, като конкрециите са се избирали по големина и качество (Цонев 2007, 35, 38). Спецификата се изразява в присъствието на кварцитни ядра и отломъци. Констатирана е прилагана избирателност върху суровините, като само от най-качествените са правени пластини и ретуширани оръдия. Те са изготвени само от два вида суровини, а отломъците са от пет вида, включително и кварцита (Цонев 2007, 36). Ядрата са оформени върху кремъчни конкреции с малки размери. Проследявайки експлоатацията на ядрата, се установява цялостната работна верига на този процес за един ансамбъл. Тя показва, че започва от самото начало с подготвени конкреции, като не са намерени праядра. Това предполага, че началното тестване за качество и първоначалната обработка се е извършвала на друго място (Цонев 2007, 32–33). Технологиата, която е използвана, експлоатира

изключително едноплощадкови ядра, които впоследствие се превръщат в ядра със сменена ориентация. Те са поправяни по възможно "най-икономичния" начин на редуциране на кремъчната маса. Отделянето на пластините е ставало след старателна подготовка на повърхностите на ядрото. Те са направени с техника на твърда чукалка, като не е прилагано фацетиране, което да смекчава ударите, и те стават относително къси (Цонев 2007, 36–37). Технологията на цялата серия пластини разкрива стремеж към регулярност и производство на отделни относително дълги пластини прилагана върху старателно подготвени повърхнини. Това са пластините с надлъжно затъпяване и излъскване. Извитите пластини, както и извитите отломъци предполагат, че е прилагана техника на странично разширяване на ядрото. Останки от този технически прием са кръгли (овални) лодковидни отломъци, които понякога са оформени в полукръгли или кръгли стъргалки. Те се отличават от стъргалките, направени върху обикновени кръгли отломъци.

Кремъчният ансамбъл от това селище е уникален по своите технически характеристики, които целят получаване на серия относително регулярни и дълги пластини. Броят на пластините е непропорционален спрямо големия брой отломъци и малкия брой ядра в крайна фаза на експлоатация. Очевидно това селище има характер на краткотрайно заселване, където е извършвана интензивна обработка на ядра и направа на оръдия, които са били изнасяни и използвани на друго място (Цонев 2007, 31–32). В целия ансамбъл има само една пластина, която носи макроследи от излъскване, отделена от двуплощадково ядро (Цонев 2007, 38). Наличието на само няколко пластини от кварцит подсказва, че те вероятно са били изнасяни другаде. Този обект няма характер на работилница. Структурата на ансамбъла е подобна на този от Копривец, но се различава по малкия брой ретуширани оръдия (Цонев 2007, 31).

Антропоморфни и зооморфни фигурки

Антропоморфни фигурки. В селището са открити само една антропоморфна фигурка. Тя е изработена от глина и има червено-кафяв цвят и загладена повърхност и представлява главата на идола. Тя обхваща горна част от фигурката и няма ясна обособеност на отделните си анатомични части. На мястото, където е разположено лицето, за носа има релефна изпъкналост, като в горната част има две врязани чертички, които представят очите (Обр. 48, 2).

Лабрети. В селището Беляковец–Плочите са разкрити девет "лабрети", като осем от тях са керамични (Обр. 48, 3–8, 10) и една мраморна (Обр. 48, 9). Повърхността на керамичните, в

случаите където е запазена, е черно-кафява, кафява и излъскана или много добре загладена. Изработени са от много добре пречистена глина. "Лабретите" могат да бъдат обособени в четири основни типа. Първия тип е представен от шест екземпляра. Те имат полукръгло тяло, като от горния край излизат два рога (Обр. 48, 3-8). От едната страна в долната част излиза езичест израстък, който в някои случаи излиза над самата фигурка. В горната част се получава жлеб-улей и "лабретите" придобиват "V" образно сечение. В някои случаи жлебът-улей в горната част не е толкова добре подчертан. Друг много важен елемент при оформянето, е че от другата страна всички предмети са с равна и права страна. Самата "лабрета" също е леко сплескана. Големината на "лабретите" е между 1,2-1,5 см, а дължината на рога е до 1,2 см (Обр. 48, 6). Този тип намира аналогии в селищата Джулюница-Смърдеш (Еленски 2007, Обр. 13-5), Помощица³, Кнепище (Станковић 1989/1990, таб. I - 11, 12), Лепенски вир III а (Срејовић 1969, 43 а-5), Змаевац (Тодорова, Вайсов 1993, Рис. 49-4), Окна Сибиулуй (Paul 1995, Taf. VIII-4, Taf. XXX-1), Магура (Andreescu, Mirea in press, fig. 11, 6) и Гуйна Туркулуй-Дубова (Păunescu 1979, Fig. 14 - 8, 10, 12).

Вторият тип има цилиндрично тяло, което вероятно се изостря в долния край. Отгоре излизат два малки рогови израстъка. Той има вертикално цилиндрично сечение и кръгло хоризонтално (Обр. 48 10). Запазената дължина е 3 см. Този тип "лабрети" намират аналогии в селищата Ваксево (Чохаджиев 2001, Рис. 93-1), Джулюница-Смърдеш (Еленски 2007, Обр.13-4), Ракитово (Matsanova 1996, Tab. 9-10), Дивостин (Богданович 1987, Рис. 10-5; Кармански 1987, Т. III - 4), Доня Браневина (Karmanski 1979, Т. XLIII-3, 5, 11), Кнепище (Станковић 1989/1990, т. I-5, 6), Кучана (Stanojević 1988, 077) и Рудник (Тасић 1998, кат. бр. 19-1).

Третият тип е изработен от мрамор и има полуовално тяло с къси рогови израстъци със запазена дължина 1,7 см (Обр. 48, 9). Двете сечения имат овална форма. Формата намира аналогии в селищата Доня Браневина (Karmanski 1979, Т. XLIII-1), Кнепище (Станковић 1989/1990, Таб. I-3) и Ракитово (Matsanova 1996, Tab. 9-2). Каменни амулети са разкрити в селищата, Благотин (Станковић 1996, 21-23, Таб. I и II), Дивостин (Богданович 1987, Рис. 11, 8) и Кнепище (Станковић 1989/1990, Таб. I, 17, 18). Последният тип лабрета е дискуссионна (Обр. 48, 1). Тя е сходна с този вид предмети, но има специфичен облик. Има един запазен рог, като тялото е овално, но отзад е равно. Лицевата част на фигурката е много добре обработена докато задната е груба и неравна. Според мен е възможно този предмет да не принадлежи към типа лабрети, а да представлява апликация на зооморфно изображение от стена на съд. Такъв тип апликаци на зооморф-

ни изображения се срещат в редица раннеолитни селища от Югозападна Анатолия. Най-общо мога да кажа, че разглежданите предмети представят стилизирана бича глава, като за тяхната функция и представа съм дискутирал в други статии (Eleniski 2004, 17–24; Еленски 2006, 9–14). За типа лабрети, които имат жлеб предлагам теза за съчетаване и свързване на две "лабрети". Те се трансформират в женска фигурка – Богинята-Майка, което не противоречи на неолитните култови представи. В това се отразява една идея за връзката на бика и Богинята-Майка, от което зависи благополучието и реда в общността. Това е хирогамията между плодотворното начало и оплодителните сили (Еленски 2006, 9–14).

Накити

При проучването на жилището се разкриха седем броя черупки от миди, които са използвани за направата на огърлица (Обр. 49, 1–7). В горната тясна част е издълбан хоризонтален улей, който служи за привързване на мидата към връвта.

Културна идентичност и хронология на селището

Раннеолитното селище принадлежи към еднослойните терасни селища⁴. Проучванията доказаха, че то има временен характер и е изоставено. Тези наблюдения се подкрепят и от анализа на кремъчния комплекс, при който също се стига до извода за кратковременния характер на селището. То обаче не е работилница за производство на кремъчни сечива (Цонев 2007, 31–39). Проблемът за хронологията и културна идентичност на селището е разглеждан в първичната публикация на резултатите от проучванията. Там то се синхронизира с най-ранните пластове на селищата Орловец, Копривец, Помощица и Крайници за България и селището Ахелион в Гърция и Дивостин от Сърбия (Станев, Еленски 1998, 11). Селището се отнася към монохромния етап на ранния неолит, като попада в последната четвърт на VII хил. пр. Хр. (Станев, Еленски 1998, 11).

Според мен точното поставяне на селището в определен времеви отрязък не е толкова безпроблемно. През последните години се проучиха нови селища от ранния неолит, които потвърдиха дългата еволюция на това раннеолитно културно явление в Централна Северна България (Еленски 2007, 96–117; 2008 под печат). В него се наблюдава близост с другите раннеолитни култури от Карпато-Долнодунавския басейн (Николов 1999, 61). Друг важен фактор е прякото въздействие, което оказват къснонеолитните култури на Анатолия (Еленски 2004, 67–70; 2008 а, под печат).

Керамиката от първата технологична категория се появява в най-ранния пласт на Копривец, Джулюница, Помощица и Орло-

вещ, но продължава и в по-късните етапи на тези селища. На този етап от проучванията няма критерии, които да правят диференциация при този вид изделия в отделните хронологични етапи. За това и в селището Беляковец-Плочите тя не може до послужи като по-точен хронологичен показател. В следващата технологична категория се разкрива такава група съдове, която придава специфичния облик на комплекса. Те имат по скоро овално тяло, като при някои се обособява къса и по-издължена шия, а устието е пречупено и заравнено. Устийният ръб може да бъде прекъснат от ямички или да представлява вълнообразна линия (Обр. 34, 1-5; Обр. 27, 3-5). Тази типологическа специфика на комплекса не се наблюдава в останалите селища от културна група Копривец. При тях има устия, които са удебелени отвън и заравнени, като има само един фрагмент, произхождащ от Копривец, който е със сходна трактовка. Подобни материали могат да се видят в Благотин (Vuković 2004, Pl. IX-1), Гривац (Bogdanović 2007, Fig. 2-5, 6) и Дивостин (Богданович 1987, рис. 7-7) селища от култура Протостарчево. За подобен начин на оформяне на устието напомнят съдове от селището Ахелион – фази I и II в Тесалия. Трябва обаче да се вземе под внимание, че трактовката и изпълнението им са различни (Gimbutas et al 1989, Fig. 5.37 6, 7; Fig. 5.39 2-5; Fig. 5.45 1-4; Fig. 5.49 1-8). Много добри аналогии за начин на оформлението на устието и формите се откриват в селището Мусулар от Централна Анатолия (Özbaşaran 2000, 132, fig. 17). Една също така специфична форма от тази технологична група (Обр. 35, 1) има точен паралел от селището Шеуеша в Румъния с тази разлика, че върху стените има врязана украса (Giută 2000, fig. 11 3). Малкият процент фина керамика ограничава типологическата картина на тази категория, която е и с най-динамичен и променящ се облик. Независимо, че полусферичните купи, които са популярни форми и се срещат в повечето селища, то чашите придават известна специфика на керамичния комплекс. Съдове със заоблените дъна са познати от Джулунца, Благотин, Ахелион, Илипинар, Хаджилар и др. Най-близък аналог на чашата (Обр. 36 4) откривам в култура Фикиртепе от Северозападна Анатолия (Bittel 1970, Abb. 9, 5). Общи аналогии комплекса намира със селището Крайници I. Това е най-вече по отношение на технологичния аспект в изработването на керамиката (Чохаджиев и кол. 2007, 183).

Във формите аналозиите на съдовете това са паниците, купите, сферичните съдове от обикновената керамика и купите от фината керамика (Чохаджиев и кол. 2007, 185, Обр. 3-8). Липсват специфичните черти, които се наблюдават в Беляковец и това съществено отличава двата керамични комплекса.

Украсата върху съдовете е релефна и импресо. Тя намира

точни аналогии в редица селища от културите Протостарчево, Прекриш и културна група Копривец. Става дума за комбинациите от двойка, тройка или четворка, хоризонтално поставени овални или "бъбрековидни" пъпки в горната част на съда. Те могат да бъдат видяни в Лепенски вир IIIa (Perić, Nikolić 2004, Pl. IX, 11), Гривац (Богдановић 1996, Таб. I-3), Дивостин Ia (Богдановић 1987, Рис. 7, 1, 6), Благотин (Vuković 2004, Pl. IX, 4, 5; Реџић, Зечевић 1995, Таб. II-4, Таб. IV-4), Джулюница (Еленски 2007, Обр. 8-7), Помошица (Еленски 2008 б, под печат, Обр. 3-1), Хотница-Пещерата (Еленски 2001, 28-29), Копривец⁴, Орловец⁵ и др. Същите наблюдения се потвърждават и по отношение на кръглите, релефните пъпки с ямички (Обр. 44, 6) и ямичките от пръст върху заравнения устиен ръб (Обр. 27, 1; Обр. 30, 5; Обр. 31, 3; Обр. 34, 1-3; Обр. 36, 8). Някои от украсите се срещат само в едно селище. Това са редицата от овални коси пъпки (Обр. 45, 12, 13) в Копривец III⁶, двете редици от малки кръгли пъпчици в средната част на съда (Обр. 45, 7) във Ващеми-Албания и отпечатъците от пръсти върху двойката овални пъпки (Обр. 45, 4) в Помошица I (Еленски 2008 б, под печат, Обр. 9-8).

Импreso украсата е представена от два вида, като това пестеливо представяне се различава от Протостарчевския и Прекришкия културен комплекс. В керамичния комплекс не бяха разкрити керамични фрагменти с бяла рисунка. Независимо от недобре запазената повърхност на фината керамика, според мен не това е причината за липсата и⁷. По-скоро това отразява реалното състояние в комплекса.

Друга характерна черта е липсата на барботинна украса върху грубата керамика. Дъната носят облика и характера на раннонеолитните керамични комплекси. Те са равни, заоблени и пръстеновидни при фината керамика, докато при дебелостенната са равни или равни с удебелена платформа. Изключение правят двете овални дъна. Техният тип е познат и в други Балкански (Perić, Nikolić 2004, Pl. XIX, 2, Pl. XX, 3; Чохаджиев и кол. 2007, Обр. 10-18) или Анатолийски раннонеолитни комплекси.

Един от тях има тялото на съда също с овална форма, което е резултат сплескването на съда (Обр. 42, 2). Този тип съдове не са ми познати в Балкански контекст. Аналогии могат да се видят в селищната могила Хаджилар VI-V (Mellart 1970, fig. 60, 17, fig. 59, 11; 13, fig. 55, 8; fig. 54, 1; fig. 51, 9).

От гореизложения анализ е видно, че селището Беляковец – Плочите носи редица белези на селищата от раннокерамичния Балкански неолит, от една страна, а от друга – спецификата на комплекса се предава от къснонеолитните култури в Северозападна и Централна Анатолия. То генетически е свързано с културна група Копривец, но най-вероятно при формиране на об-

лика му оказват влияния и на вторични анатолийски импулси. Според мен селището се явява като етап от първата фаза на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом. Това хронологически го поставя между Джулюница I, Копривец I, Поляница-платото, Помощица I и вероятно Орловец I₂, от една страна, а от друга страна следващата, втора фаза на тези селища. Известните абсолютни дати на селищата Поляница-Платото (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 114), Джулюница I и Джулюница II⁸ ми дават основание да допусна, че вероятната датировка на селището е между 6200 и 6000 г. пр. Хр.

Каталог на находките

1. Лабрета. Изработена от мрамор. Има овално тяло с излизащи два израстъка в горната част, които представляват рога. Долната част е леко отчупена. Размери: дъл. – 1,8 см; шир. – 1,4 см; деб. – 0,6 см. № 2469 ТОМ/п (Обр. 48, 9).

2. Лабрета. Изработена от глина. Кафява и излъскана повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част. В горната си част има запазен един рог, а другият отчупен. Размери: дъл. – 1,4 см; шир. – 2,5 см; деб. – 1,5 см. № 2468 ТОМ/п (Обр. 48, 6).

3. Лабрета. Изработена от глина. Светлокафява и много добре загладена повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част. В горната си част има двата рога, които са отчупени. Размери: дъл. – 1,2 см; шир. – 1,4 см; деб. – 1,2 см. № 2467 ТОМ/п (Обр. 48, 7).

4. Лабрета. Изработена от глина. Черна и много добре загладена повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част. В горната си част има двата рога, които са отчупени. Размери: дъл. – 1,5 см; шир. – 1,5 см; деб. – 1,2 см. № 2471 ТОМ/п (Обр. 48, 8).

5. Лабрета. Изработена от глина. Черна и добре загладена повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част. Дясната горна част е отчупена, и левият рог, а също и езичестият израстък. Размери: дъл. – 1,2 см; шир. – 1 см; деб. – 0,9 см. № 2470 ТОМ/п (Обр. 48, 4).

6. Лабрета. Изработена от глина. Кафяво-черна и излъскана повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част. Двата рога и част от езичестия израстък са отчупени. Размери: дъл. – 1,3 см; шир. – 1,5 см; деб. – 1,1 см. П./95 № 29 (Обр. 48, 3).

7. Лабрета. Изработена от глина. Кафява и излъскана повърхност. Има полуовално тяло и езичест израстък в предната част.

Част от лявата половина и десният рог са отчупени. Размери: дъл. – 1,7 см; шир. – 1,3 см; деб. – 1,3 см. П./95 № 47 (Обр. 48, 5).

8. Лабрета. Изработена от глина. Кафява и загладена повърхност. Има цилиндрично тяло и два рога, израстъка. В долната част е леко отчупен, а също и двата рога. Размери: дъл. – 3 см; шир. – 0,9 см; деб. – 0,9 см (Обр. 48, 10).

9. Лабрета. Изработена от глина. Кафява и загладенана повърхност. Има полу овално тяло и два рога. Единият рог е отчупен. Размери: дъл. – 2,7 см; шир. – 4,3 см; деб. – 1,8 см. П./95 № 29 (Обр. 48, 1).

10. Антрополоморфна фигурка. Изработена от глина. Кафява и загладена повърхност. Запазена е само главата. Има конична форма. Лицето е релефно обособено с две врязани чертички, които представят очите. Размери: дъл. – 2,6 см; шир. – 1,6 см; деб. – 1,3 см (Обр. 48, 2).

11. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Отчупена в долната част. Размери: дъл. – 2,5 см; шир. – 1,5 см; деб. – 0,4 см. № 2466 ТОМ/п (Обр. 49, 1).

12. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Размери: дъл. – 3,4 см; шир. – 1,6 см; деб. – 0,4 см. № 2464 ТОМ/п (Обр. 49, 4).

13. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Размери: дъл. – 3,3 см; шир. – 1,3 см; деб. – 0,3 см. № 2463 ТОМ/п (Обр. 49 6).

14. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Отчупена в долната част. Размери: дъл. – 2,2 см; шир. – 1,5 см; деб. – 0,4 см. № 2465 ТОМ/п (Обр. 49, 2).

15. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Размери: дъл. – 3,4 см; шир. – 1,4 см; деб. – 0,3 см. № 2462 ТОМ/п (Обр. 49, 3).

16. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Малко отчупена в долната част. Размери: дъл. – 3,3 см; шир. – 1,4 см; деб. – 0,3 см (Обр. 49, 5).

17. Мида – част от накит. В тясната си част е изработен улей за връзване на влакно. Размери: дъл. – 3,6 см; шир. – 1,5 см; деб. – 0,4 см (Обр. 49, 7).

18. Шило. Изработено от кост. Размери: дъл. – 4,6 см; шир. – 1,1 см; деб. – 0,7 см. П./98 № 1 (Обр. 47, 5).

19. Шило. Изработено от кост. Размери: дъл. – 5,3 см; шир. – 1,3 см; деб. – 0,7 см. П./98 № 9 (Обр. 47, 4).

20. Шило. Изработено от кост. Отчупен е върхът и горната част. Размери: дъл. – 3,9 см; шир. – 0,8 см; деб. – 0,4 см. П./98

№ 25 (Обр. 47, 3).

21. Шило. Изработено от кост. Размери: дъл. – 5,9 см; шир. – 1 см; деб. – 0,4 см. № 2472 ТОМ/п (Обр. 47, 9).

22. Шило. Изработено от кост. Върхът отчупен. Размери: дъл. – 10,3 см; шир. – 0,7 см; деб. – 0,4 см. № 2474 ТОМ/п (Обр. 47, 2).

23. Шило. Изработено от кост. Върхът отчупен. Размери: дъл. – 8,3 см; шир. – 0,8 см; деб. – 0,5 см. № 2475 ТОМ/п (Обр. 47, 7).

24. Шило. Изработено от рог. Размери: дъл. – 6,7 см; шир. – 5 см; деб. – 1,5 см. № 2473 ТОМ/п (Обр. 47, 6).

25. Костен връх. Изработено от кост. Върхът отчупен. Размери: дъл. – 1,5 см; шир. – 2,2 см; деб. – 1,4 см. П/95 № 15 (Обр. 47, 1).

26. Пластина. Изработена от кост. Запазена частично. Има пробита дупка в горната част. Размери: дъл. – 4,5 см; шир. – 1,4 см; деб. – 0,2 см. П./98 № 15 (Обр. 47, 8).

27. Брадва. Изработена от светлозелена скала – андезид. Полирана повърхност. Има овална форма. Размери: дъл. – 19,7 см; шир. – 7,2 см; деб. – 4,6 см. № 2476 ТОМ/п 46 1.

28. Брадва. Изработена от светлозелена скала – андезид. Острието е отчупено. Повърхността е полирана. Размери: дъл. – 9,2 см; шир. – 5,3 см; деб. – 2,7 см. П./98 № 2 (Обр. 46, 2).

29. Брадва. Изработена от сиво – кафява скала с бели включения. Полирана повърхност. Запазена е само тилната част. Размери: дъл. – 4 см; шир. – 5 см; деб. – 3,6 см (Обр. 46, 3).

30. Гладилка. Изработена от зелена скала. Полирана повърхност. Формата е овална. Размери: дъл. – 7,1 см; шир. – 4,7 см; деб. – 1,4 см. П/95 № 33 (Обр. 46, 4).

31. Хромел. Изработен от сив и дребнозърнест пясъчник. Загладена повърхност, форма на издължен овал. Отчупен от едната страна. Размери: дъл. – 10,6 см; шир. – 5,5 см; деб. – 3,7 см. № 2478 ТОМ/п (Обр. 46, 5).

32. Хромел. Изработен от сив-зелен и дребнозърнест пясъчник. Загладена повърхност и с овална форма. Размери: дъл. – 11 см; шир. – 6,7 см; деб. – 3,6 см. П/98 № 3 (Обр. 46, 7).

33. Хромел. Изработен от червено-сив и дребнозърнест пясъчник. Загладена повърхност и овална форма. Половината от него е отчупена. Размери: дъл. – 10,6 см; шир. – 5,5 см; деб. – 3,7 см. № 2478 ТОМ/п (Обр. 46, 6).

БЕЛЕЖКИ:

¹ Наблюденията на тази керамична технологична група в други селища показват, че повърхността е полирана или много добре излъскана с блясък.

² Лични наблюдения. Материалът се съхранява във фонд "Праистория" на ИМ-Попово. Благодаря на С. Станев за предоставената ми възможност да се запозная с него.

³ В първата публикация, в която се публикуват резултатите от разкопките е изказано становището, че селището се състои от два хоризонта (Станев, Еленски 1998, 7–8). По отношение на жилището от втори хоризонт се е счита, че е загинало от пожар и наводнено. След това селището повторно е застроено, впоследствие е наводнено (Станев, Еленски 1998, 7–8). Според мен не бяха регистрирани следи от опожарено жилище, а само разрушена основа на пещ в жилището. Също така няма установени следи от повторно застрояване. Културният пласт е хомогенен и еднороден. Според нас поради високата ерозия, на която са подложени склоновете на Беляковското плато вследствие на интензивни валежи, както и ниската растителност се отразяват в начина, по който се отлагат отделните седименти в културния пласт. Фактът, че често се срещат по-малки или по-големи камъчета, не е доказателство, че това са следи от наводнение, което е заляло селището. Това показва, че и през този период имаме наличие на нестабилен ландшафт без екстремни ситуации. Дори след напускането на селището пластът от дребни камъчета, който се е образувал между него и пласта от тракийската епоха, е незначителен. Защото времето между двата пласта е в рамките на 8 хилядолетия, а дебелината (5–10 см) на този "килим" не е нещо необичайно, като се вземе под внимание високата ерозивна активност на този ландшафт.

⁴ Лични наблюдения. Материалът се съхранява във фонд "Праистория" на РИМ-Русе. Благодаря на Д. Чернаков за предоставената ми възможност да се запозная с него.

⁵ Лични наблюдения.

⁶ Лични наблюдения. Материалът се съхранява във фонд "Праистория" на РИМ-Русе. Благодаря на Д. Чернаков за предоставената ми възможност да се запозная с него.

⁷ Керамиката има фин слой ангоба (това предполага за излъскване или полиране) или е матирана. Преобладават фрагментите с черно-кафяв или черен цвят. Личните ми наблюдения върху този вид изделия е, че те не дават предпоставки за съществуването на бяла рисунка.

⁸ Непубликувани данни.

ЛИТЕРАТУРА:

Богданович 1987: М. Богданович. Неолитическите поселения в Дивостине и протостаруваческа култура. – Советская археология, 2, 1987, 5–17.

Богданович 1996: М. Богданович. Неолитска населя у Гривцу. – Гласник Српског археолошког друштва, 11, 1996, 27–39.

Божилова, Лазарова, Страшевска 1985: Е. Божилова, М. Лазарова, К. Страшевска. Геоморфологическите особености и развитие на растителността в района на озеро Сребърна. Годишник на Софийския университет "Климент Охридски" – Биологически факултет, 79 (2), 1985, 99–109.

Георгиев 1991: М. Георгиев. Физическа география на България. София, 1991.

Евлогиев, Попов, Йорданов 2001: Й. Евлогиев, В. Попов, Д. Йорданова. Палео-

графски събития през холоцена в долината на р. Банински Лом при с. Копривец, Русенско. – Известия на исторически музей Русе, 6, 2000 (2001), В. Търново, 105–113.

Еленски 2000: Н. Еленски. Раннонеолитни селища в средното течение на Янтра. В: В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита, София, 2000, 21–31.

Еленски 2001: Н. Еленски. Сондажни проучвания на неолитното селище с. Хотница– "Пещерата-Изток", Великотърновско, през 2001 г. – Археологически открития и разкопки през 2001 г., ХЛ Национална археологическа конференция, 2002, София, 28–29.

Еленски 2004: Н. Еленски, Н. Културни контакти през ранния неолит на Централна Северна България с Тракия и района на Мраморно море. – В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия – Доклади на международния симпозиум в Стара Загора 30. 09. – 04. 10. 2003, 2004, 67–70, 76–79.

Еленски 2006: Н. Еленски. Един тип "лабрети" от ранния неолит на Балканския полуостров – функция и представа (една възможна интерпретация). – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, ХХІ, 2006, В. Търново, 9–14.

Еленски 2007 а: Н. Еленски. Сондажни проучвания на раннонеолитното селище Джугуница–Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение). – Археология, 1–4, 2006 (2007), 96–117.

Еленски 2007 б: Н. Еленски. Най-ранните фази на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом – проблеми на културната идентичност. – В: М. Гюрова (ред.). Национална конференция Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства, 26–29 април 2006 г. Пещера, Велико Търново, (под печат).

Еленски 2007 в: Н. Еленски. Керамичния комплекс от първия пласт на раннонеолитното селище до с. Помощица, Поповско (предварително съобщение). (под печат)

Зубаков 1986: В. Зубаков. Глобалные климатические события плейстоцена. 1986, Гидрометеиздат, Ленинград.

Кармански 1987: С. Кармански. Лабрете са локалитета Донья Браньевина у светлу нових археолошких и етнолошких података. – Гласник САД, 4, 1987, 101–106.

Лихардус и кол.. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. К. Илиев. Изследвания в микрорегион на с. Драма 1983–1999. София, 2001.

Николов 1997: В. Николов. Сондажни проучвания на праисторическото селище в м."Изгорялата нива" край с. Помощица, Поповско през 1995г. – В: Попово в миналото, 2, 1997, 33–37.

Николов 1998а: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. –Керамичните комплекси Караново II–III, III, III–IV в контекста на Северозапад на Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 1998б: В. Николов. Методически принципи за изследването на неолитните керамични комплекси. – Археология, 1998, 3–4, 1–10.

Николов 1999: В. Николов. Културно–хронологически проблеми на ранния неолит в днешна Западна България. Старини, 1999, 2, 59–65.

Петрова 2003: В. Петрова. Класификация на керамичните съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия. – Археология, 2003, 2, 15–27.

Попов 1994: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. – Годишник на департамент археология–Нов Български Университет, I, 1994, 294–302.

Попов 1996: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. 1996, Русе.

Попов 1925: Р. Попов. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. 1925, София

Реџић, Зечевић 1995: М. Реџић, Ј. Зечевић. Неолитско насеље Благодина – ископавања у 1993 години. – Гласник Српског археолошког друштва, 10, 1995, 169–180.

Станев 2000: П. Станев. Генезис и синхронизация на неолитните култури в Централна Северна България. – Архив за поселищни проучвания, 3–4, 1997, 14–30.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. Велико Търново, 2002.

Станев, Еленски 1998: П. Станев, Н. Еленски. Раннонеолитно терасно селище “Плочите” – Велико Търново. – В: Дни на науката 98, 3, 1998, 3 – 12.

Станев, Станев 2002: П. Станев, С. Станев. Неолитно селище Орловец–результати от проучванията през 1996–1998 година.–Архив за поселищни проучвания, 1999 (2002), 1–2, В. Търново, 9–16.

Станковић 1989/1990: С. Станковић. Представа бика у старијем неолиту.–Старинар, XL/XLI, 1989/1990, 35–41.

Станковић 1996: С. Станковић. Камени амuleти са Благодина.– Гласник САД, 11, 1996, 21–26.

Срејовић 1969: Д. Срејовић. Лепенски вир. Нова праисторијска култура у Подунављу, 1969, Београд.

Тасић 1998: Н. Тасић. Старчевачка култура.–В: Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века, Београд, 1998, 34–55, 423–449.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България, София, 1993.

Фотакиева и кол. 1976: Е. Фотакиева, М. Милчева, М. Андонов, Т. Ватралов, И. Бобев. Почвите във Великотърновски окръг. – В: Проучвания на почвите в България, III, 1976, София, БАН, 7–162.

Цонев 2007: Ц. Цонев. Техники на обработка на кремък и палеосреда от Централна Северна България, София, 2007.

Чохаджиев 2001: С. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. В. Търново, 2001.

Чохаджиев и кол. 2007: С. Чохаджиев, А. Бакъмска, Л. Нинов. Крайници – раннокерамично селище от басейна на река Струма. – In: Н. Todorova, М. Stefanovich, G. Ivanov (edit.). The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Sofia, 2007, 181–190.

Andreescu, Mirea (in press): R. Andreescu, P. Mirea. Teleorman Valley. The beginning of the Neolithic in Southern Romania. Acta Terrae Septemcastrensis (Round Table – “The Carpathian Basin and Its Role in the Neolithisation of the Balkan Peninsula”), (in press)

Bittel 1970: Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadiköy (Istanbul). Istanbul Mitteilungen, 19–20, 1969–1970, 1–19.

Bogdanović 2007: M. Bogdanović. Proto-Starchevo Culture and Early Neolithic in the Struma Valley. – In: Н. Todorova, М. Stefanovich, G. Ivanov (edit.). The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Sofia, 2007, 201–208.

Elenski 2004: N. Elenski. Frühneolithische zoomorphe Figurinen aus dem Zentralen Nordbulgarien. – In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domicia bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus, Sofia, 2004, 17–24.

Gimbutas et al. 1989: M. Gimbutas, Sh. Winn, D. Shimabuku. Achilleon. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400–5600 BC, Los Angeles, 1989.

Giută 2000: M. Giută. Contribuții la cunoașterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România: Cultura Precriș – Descoperirile arheologice de la Șeușa – *La cărarea morii*. – *Apulum*, XXXVII/1, 2000, Alba Iulia, 51–100.

Görsdorf, Bojadžiev 1996: Von J. Görsdorf, J. Bojadžiev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. – *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, 105–173.

Karmanski 1979: S. Karmanski. Donja Branjevina, Odžaci, 1979.

Matsanova 1996: V. Matsanova. Cult objects from the Early Neolithic site at the town of Rakitovo. – *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, XXIII, Ljubljana, 1996, 105–127.

Mellart 1970: J. Mellart. Hacilar, vol. II, 1970, Edinburgh.

Özbaşaran 2000: M. Özbaşaran. The Neolithic site of Musular – Central Anatolia. – *Anatolica*, XXVI, 129–151.

Paul 1995: I. Paul. Aspekte des Karpatisch-Balkanisch-Donauländischen neolithikums die Präcriș-kultur. – In: *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Bibliotheca Universitatis Apulensis, I, Alba Iulia, 1995, 28–68, taf. I–XXXII.

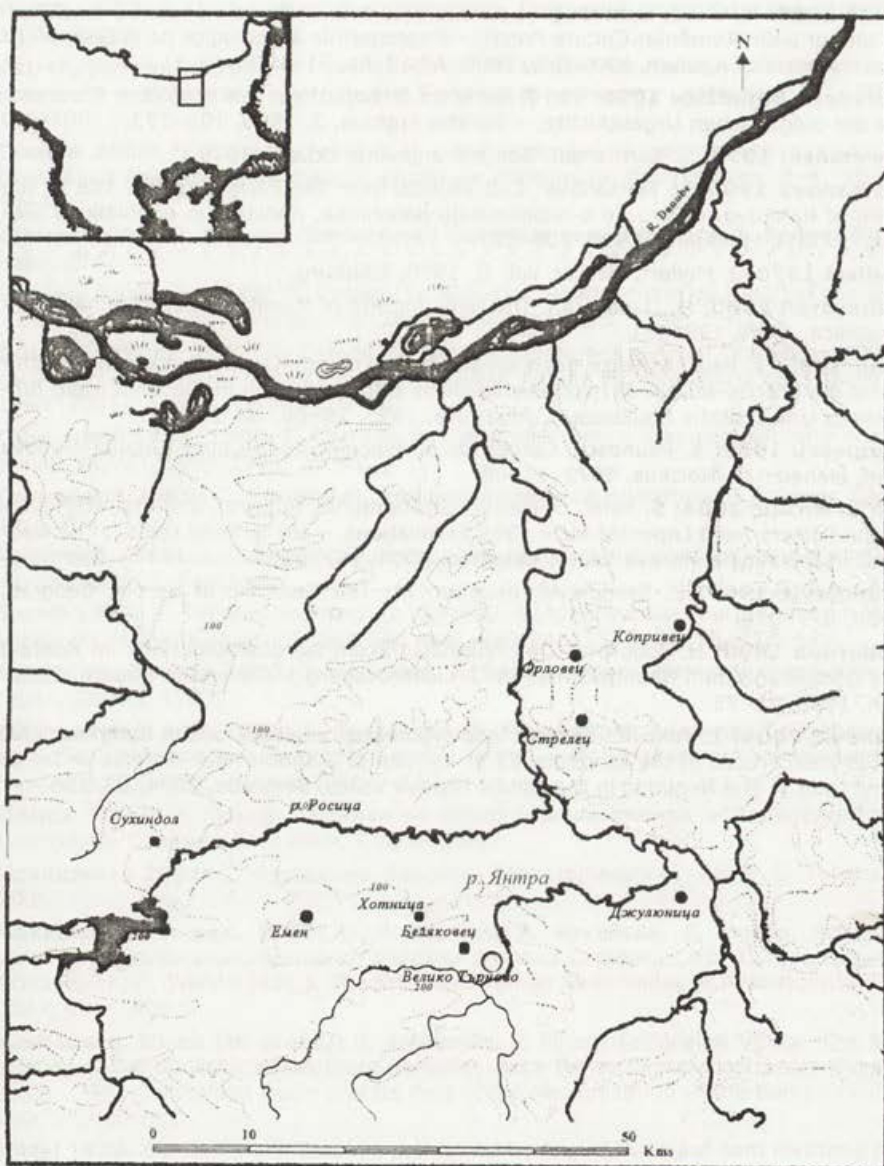
Păunescu 1979: A. Păunescu. Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinți). *Tibiskus*, 1979, 11–66.

Perić, Nolić 2004: S. Perić, D. Nolić. Stratigraphic, Cultural, and Characteristics of the Pottery from Lepenski Vir – 1965 Excavations. – In: S. Perić (edit.). *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Belgrade, 2004, 157–217.

Stanojević 1988: Z. Stanojević. Kućajna, In: *The Neolithic of Serbia*, Beograd, 1988, 077–078.

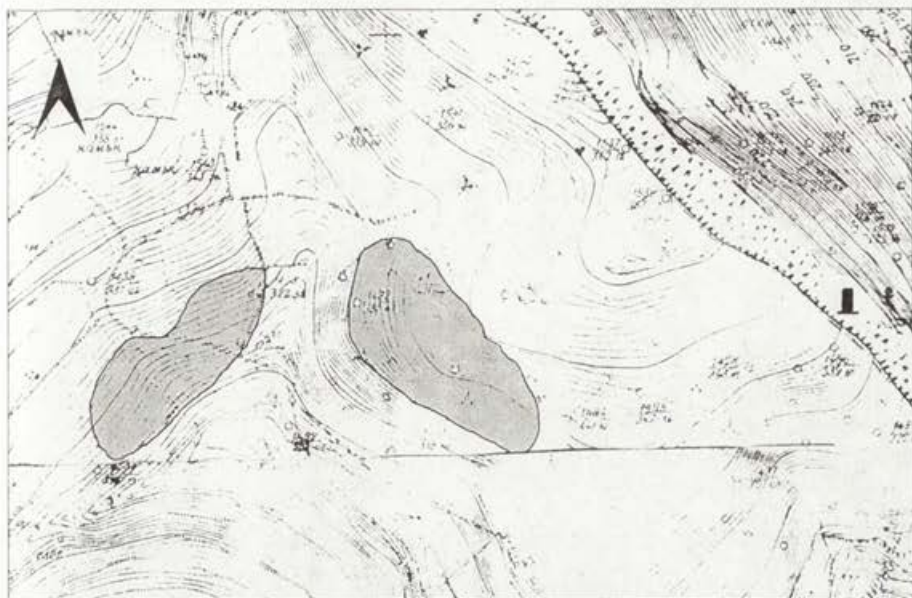
Todorova 1990: H. Todorova. Das Frühneolithikum Nordostbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolithikums. – In: J. Lichardus (Hrg.). *Die ersten Bauern*, 2, Zurich, 1990, 71–75.

Vuković 2004: J. Vuković. Statistic and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in the structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik. – In: S. Perić (edit.). *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Belgrade, 2004, 83–156.

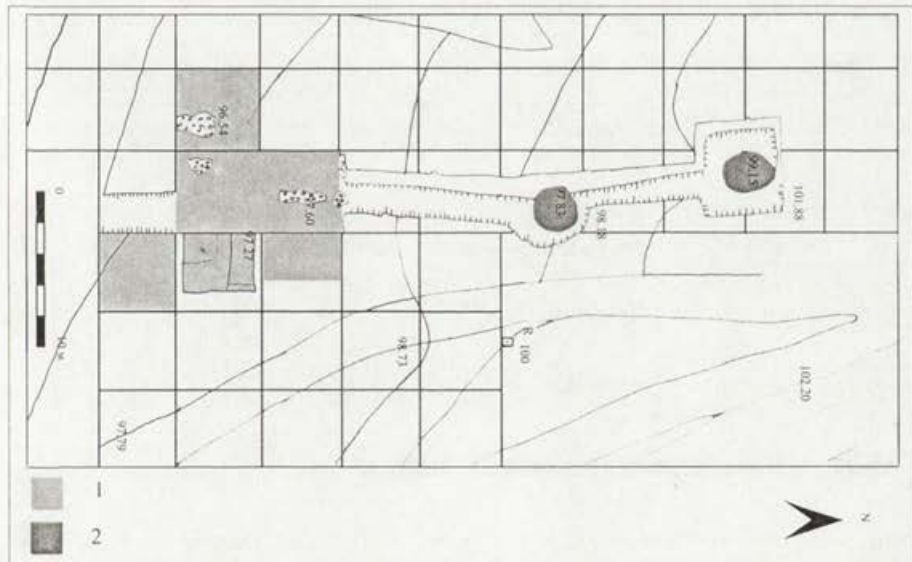
Обр. 1. Карта на по-важни раннеолитни селища от басейна на реките Янтра и Русенски Лом споменати в текста.

Fig. 1. Map of the Early Neolithic settlements in the river basins of Yantra and Rusen-ski Lom.

Обр. 2. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Топографски план на селището и заемащата от него площ.

Fig. 2. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Topographic plan of the site and the his area.

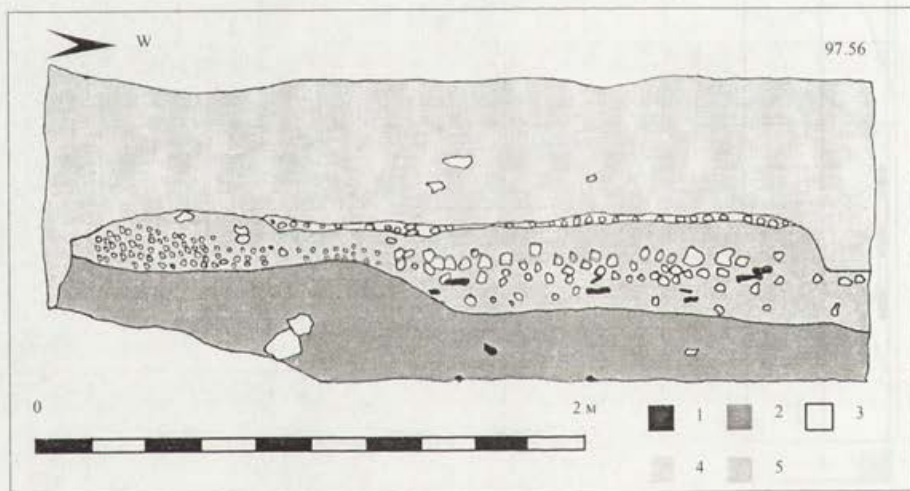
Обр. 3. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Топографски план и план-квadratната мрежа с проучваните квадрати. Легенда: 1 – съоръжения за изпичане на вар, 2 – проучвана площ.

Fig. 3. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Topographic plan of the site and plan of the trenches.

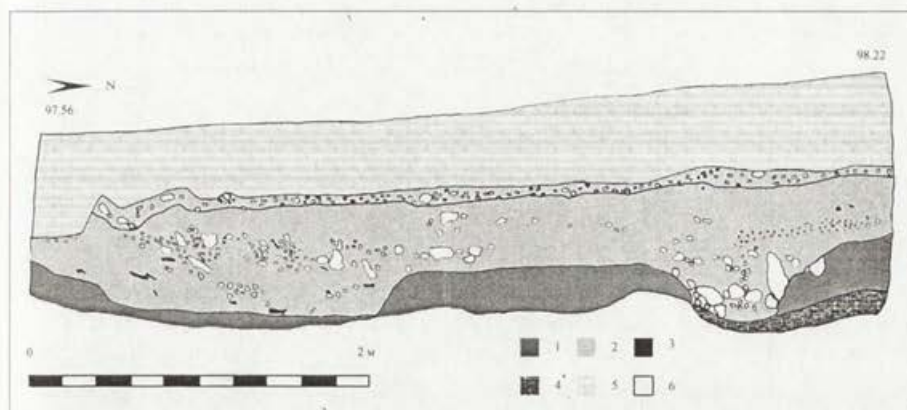
Обр. 4. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Съоръжение за изпичане на вар.

Fig. 4. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Construction for lime baking.

Обр. 5. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Южен профил на кв. I^f₁₆. Легенда: 1 – камък, 2 – светлокафяв пласт, 3 – керамика, 4 – кафяв пласт, 5 – черен пласт.

Fig. 5. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Southern section of trench I^f₁₆. Legend: 1 – stones, 2 – light-brown layer, 3 – pottery, 4 – brown layer, 5 – black layer.

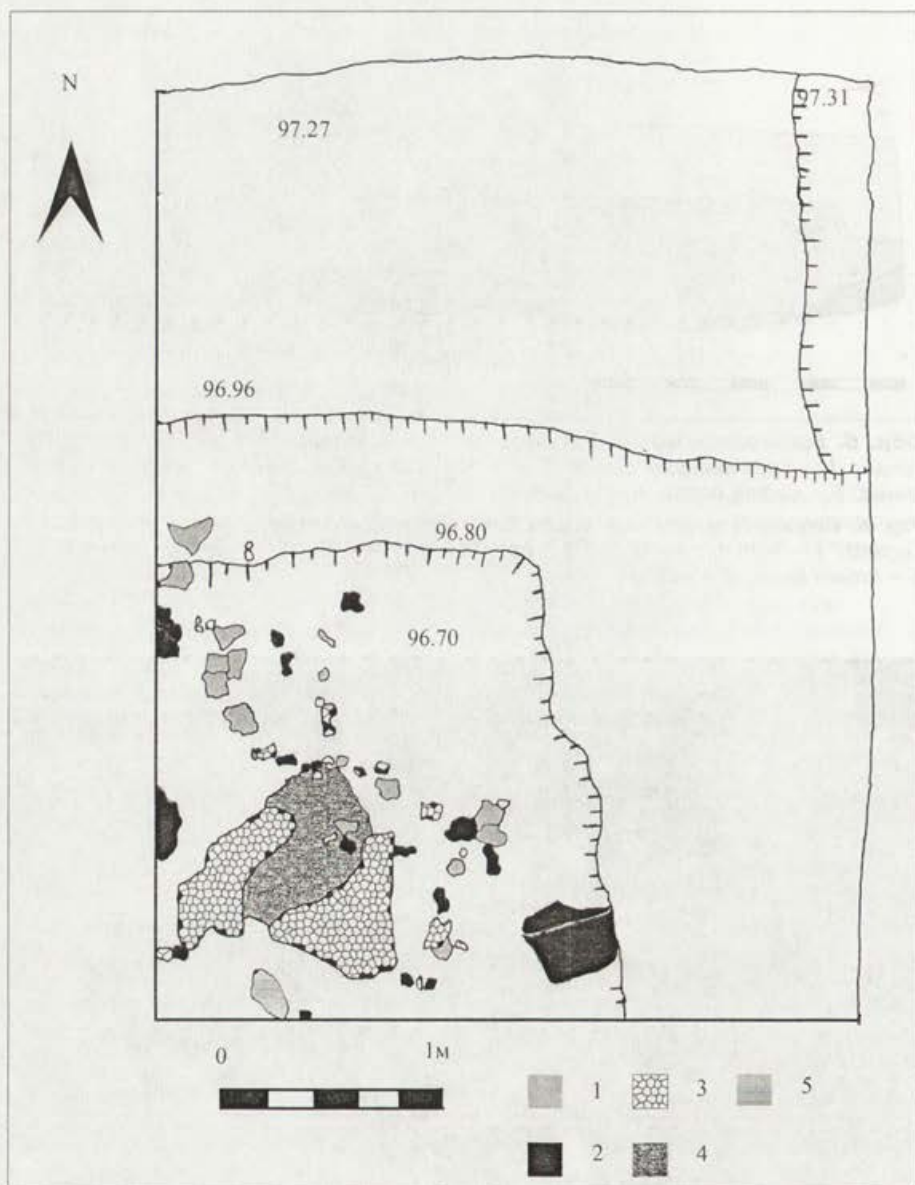
Обр. 6. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Западен профил на кв. I^Е₁₆. Легенда: 1 – светлокафяв пласт, 2 – черен пласт, 3 – камък, 4 – жълто-кафява глина, 5 – кафяв пласт, 6 – керамика.

Fig. 6. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Western section of trench I^E₁₆: Legend: 1 – light-brown layer, 2 – black layer, 3 – stones, 4 – yellow-brown layer, 5 – brown layer; 6 – pottery.

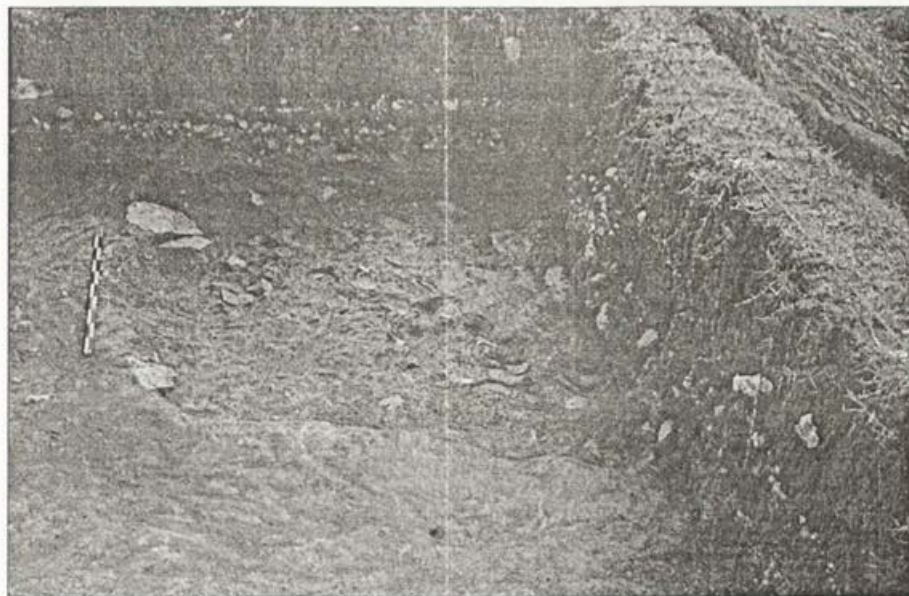
Обр. 7. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Каменна основа от зид в кв. I^Е₂₀.

Fig. 7. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. The stone base from wall in qd. I^E₂₀

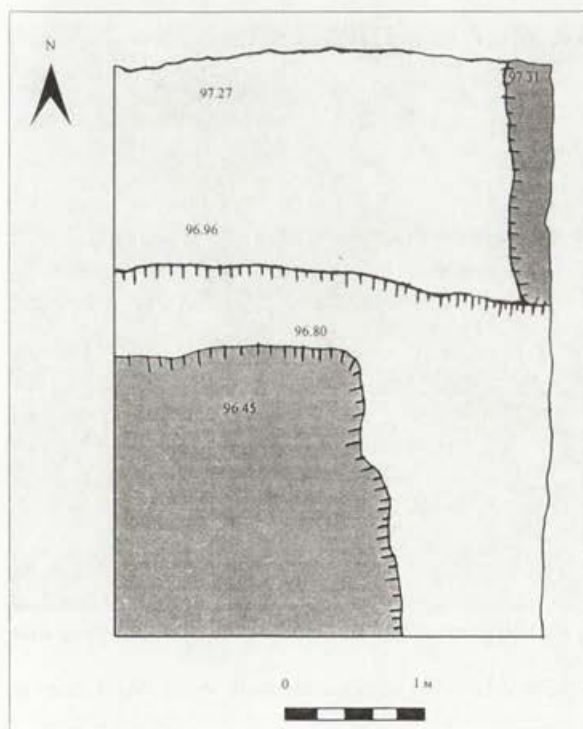
Обр. 8. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Разрушена основа на пеш при проучването на вкопаното жилище в кв. I'16. Легенда: 1 – керамика, 2 – камък, 3 – фрагменти от основа на пеш, 4 – пепел с разпрашени мазилки, 5 – непечена глина.

Fig. 8. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Destroy oven from dug-in house in kv. I'16. Legend: 1 – pottery, 2 – stone, 3 – destroy oven, 4 – ash, 5 – clay.

Обр. 9. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Етап от проучването на вкопаното жилище в кв. I^F₁₆.

Fig. 9. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Dug-in house in qv. I^F₁₆.

Обр. 10. Беляковец–Плочите, Великотърновско. План на вкопаното жилище в кв. I^F₁₆. Легенда: 1 – вкопано жилище, 2 – вкопаване № 1.

Fig. 10. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Plan at dug-in house in qv. I^F₁₆.

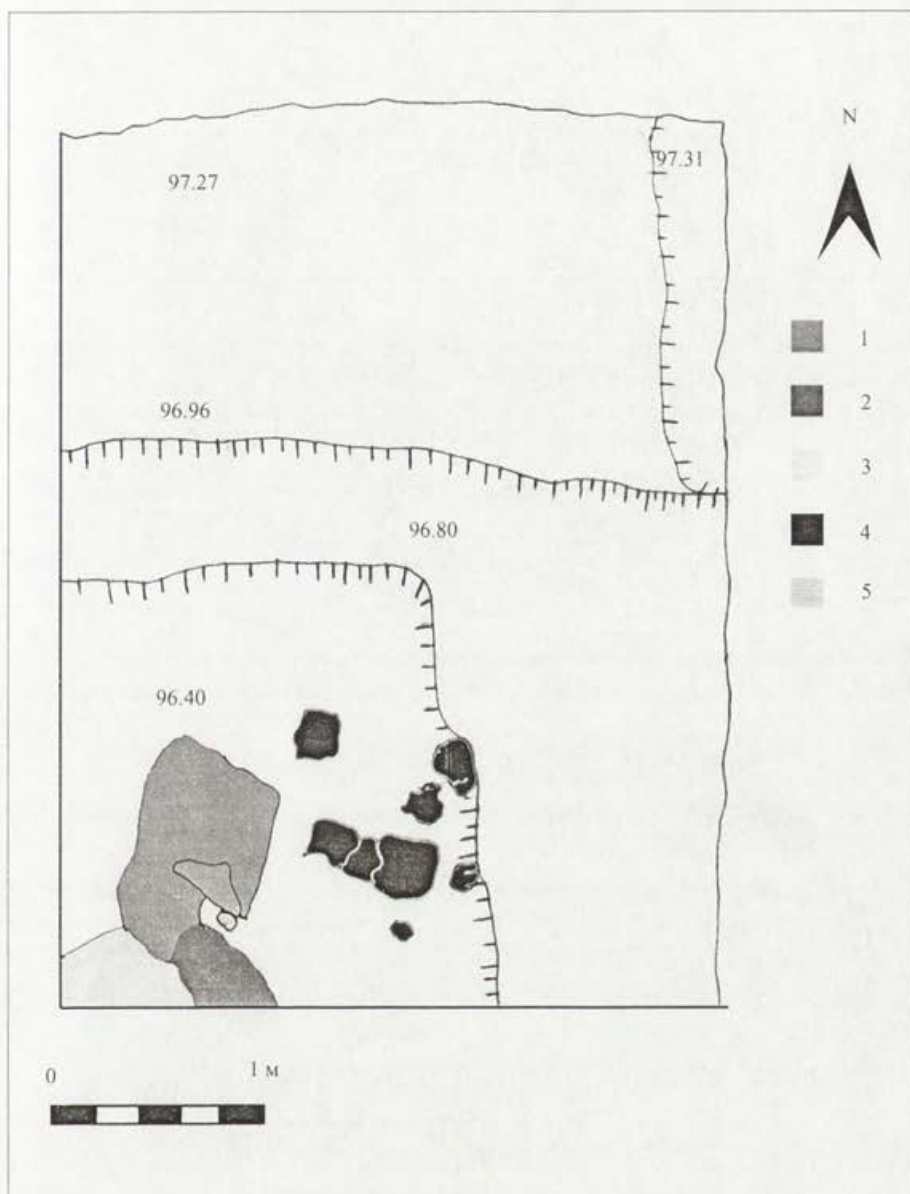
Обр. 11. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Струпване от черупки на миди и керамичен съд в кв. I^F₁₆ на дълбочина 0, 85 м.

Fig. 11. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Heaping from muschels and vessel in qv. I^F₁₆.

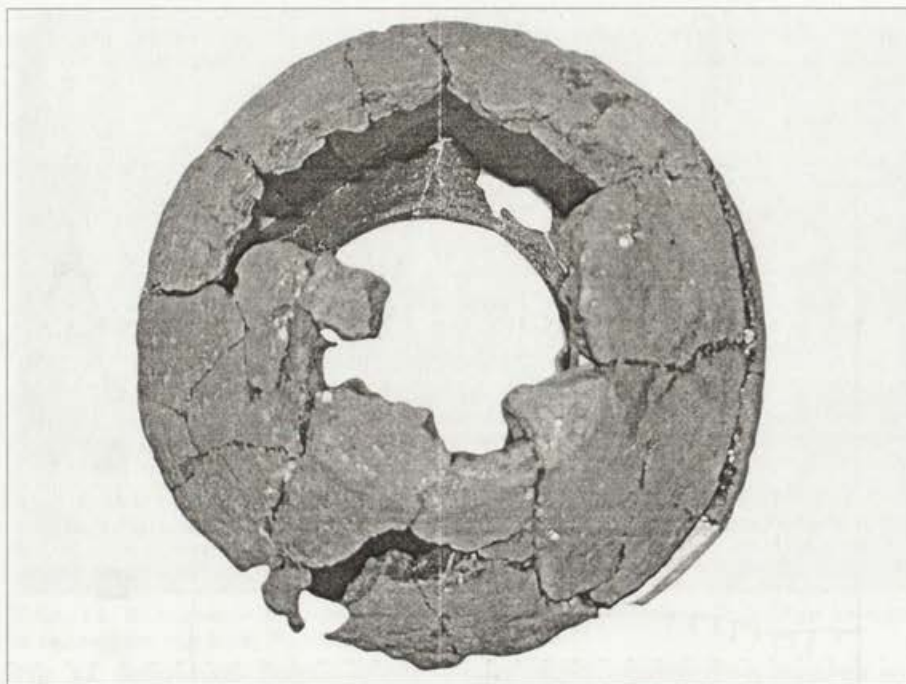
Обр. 12. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Разрушена основа на печ във вкопаното жилище на кв. I^F₁₆.

Fig. 12. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Destroy oven from dug-in house in qv. I^F₁₆.

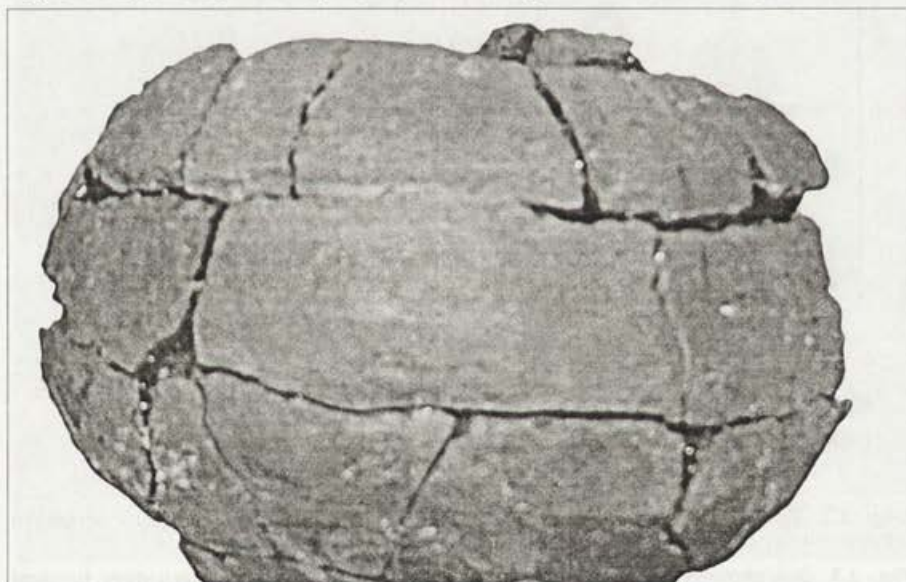
Обр. 13. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Пепелно петно върху основата на вкопаното жилище в кв. I^f₁₆.

Fig. 13. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Spot from ash over base at dug-in house in qv. I^f₁₆.

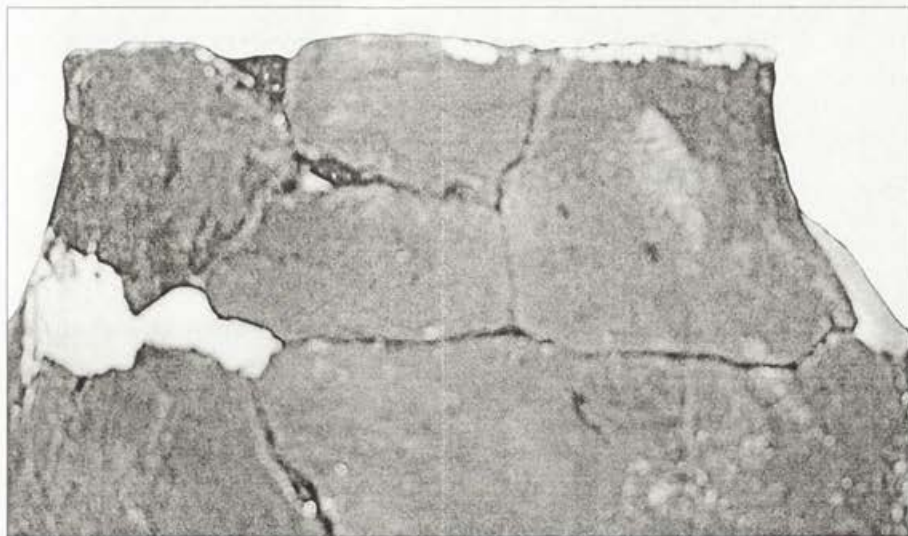
Обр. 14. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Дъното на съда.

Fig. 14. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. The base at vessel.

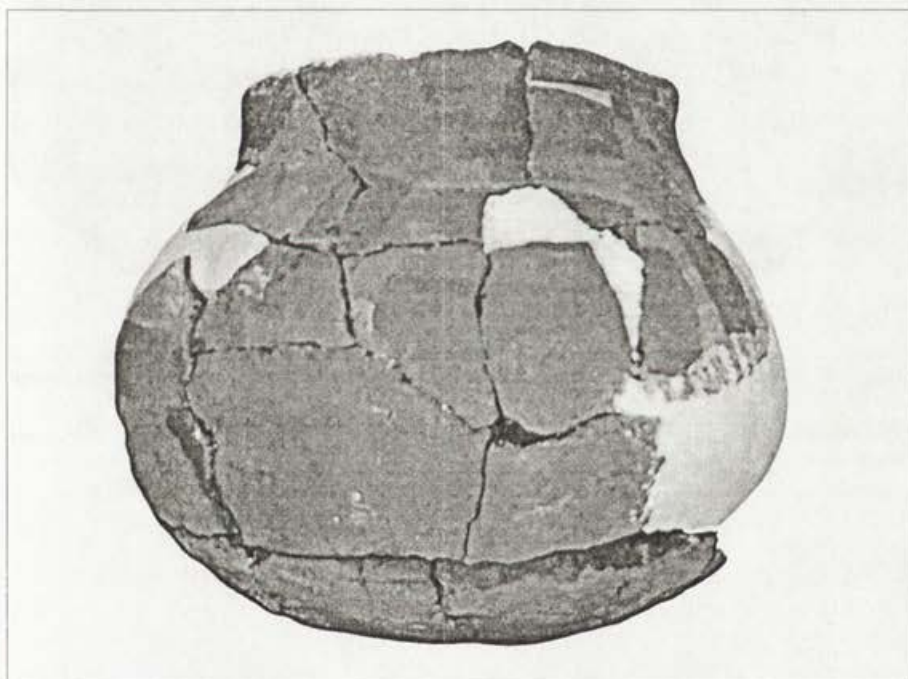
Обр. 15. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Трите основни ленти оформящи тялото на съда.

Fig. 15. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Three band basic at vessel.

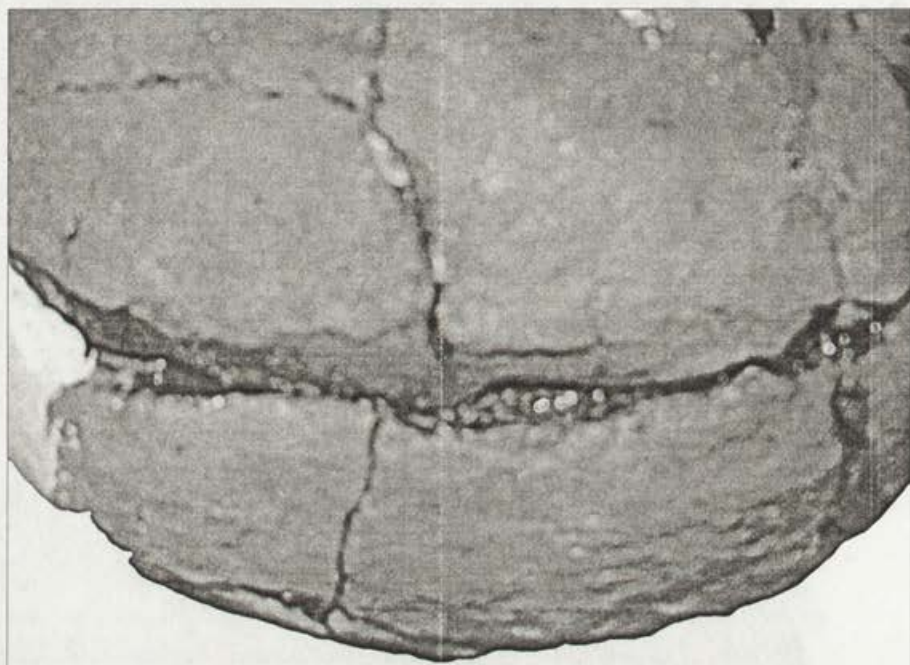
Обр. 16. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Шията на съда.

Fig. 16. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. The neck at vessel.

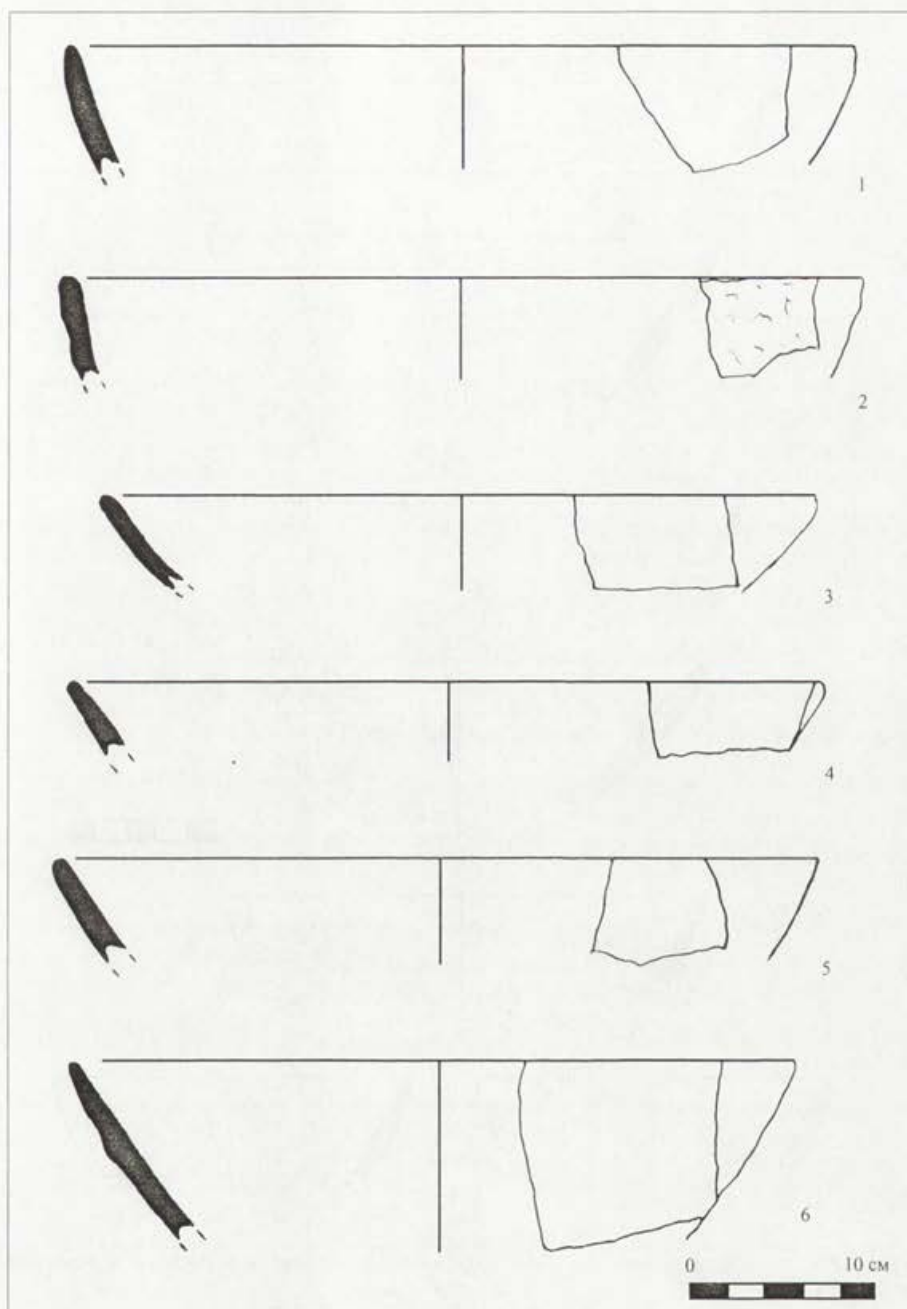
Обр. 17. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Целия съд с пет основни сегмента от които е изграден.

Fig. 17. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Vessel with five basic band from what construct.

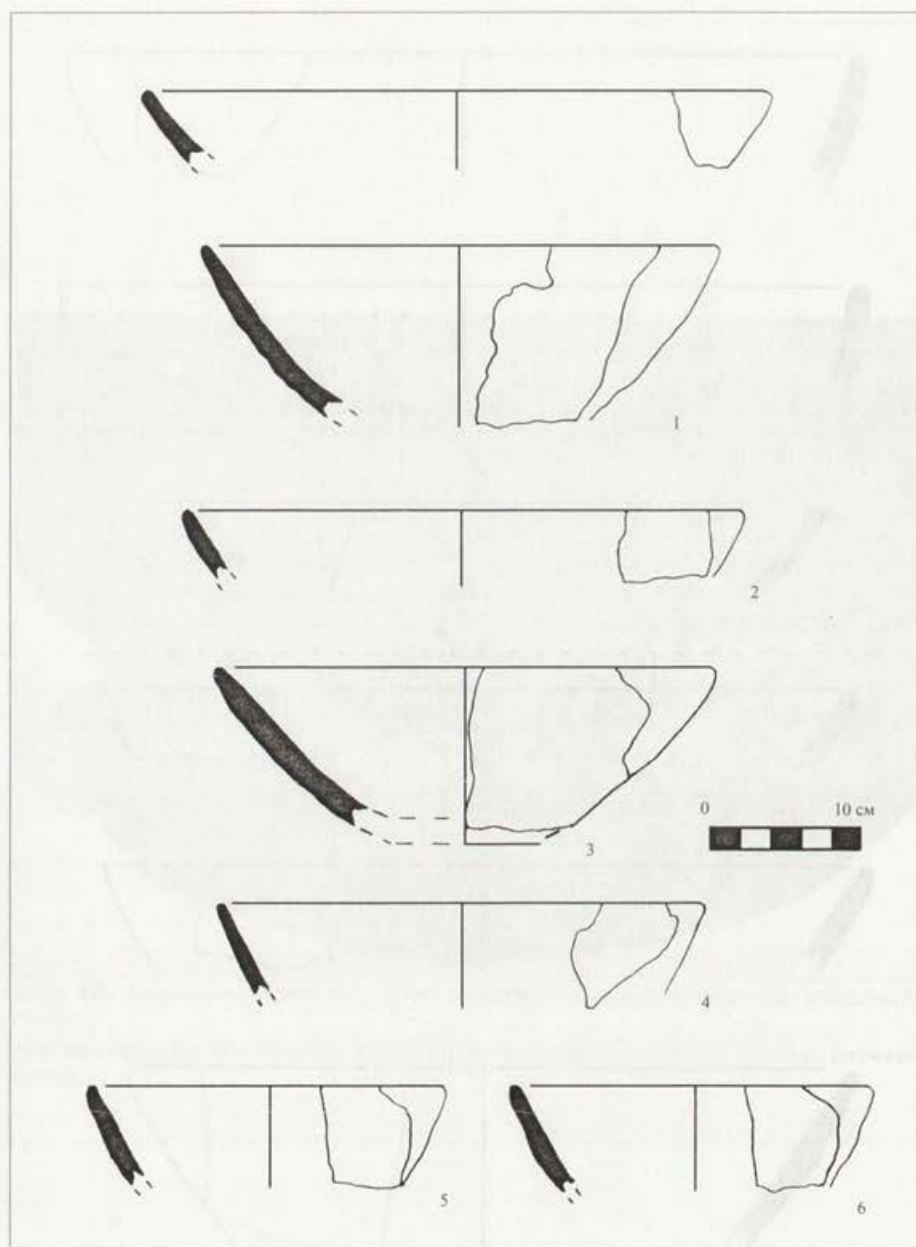
Обр. 18. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Свързването между отделните ленти.

Fig. 18. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Connection midway between bands.

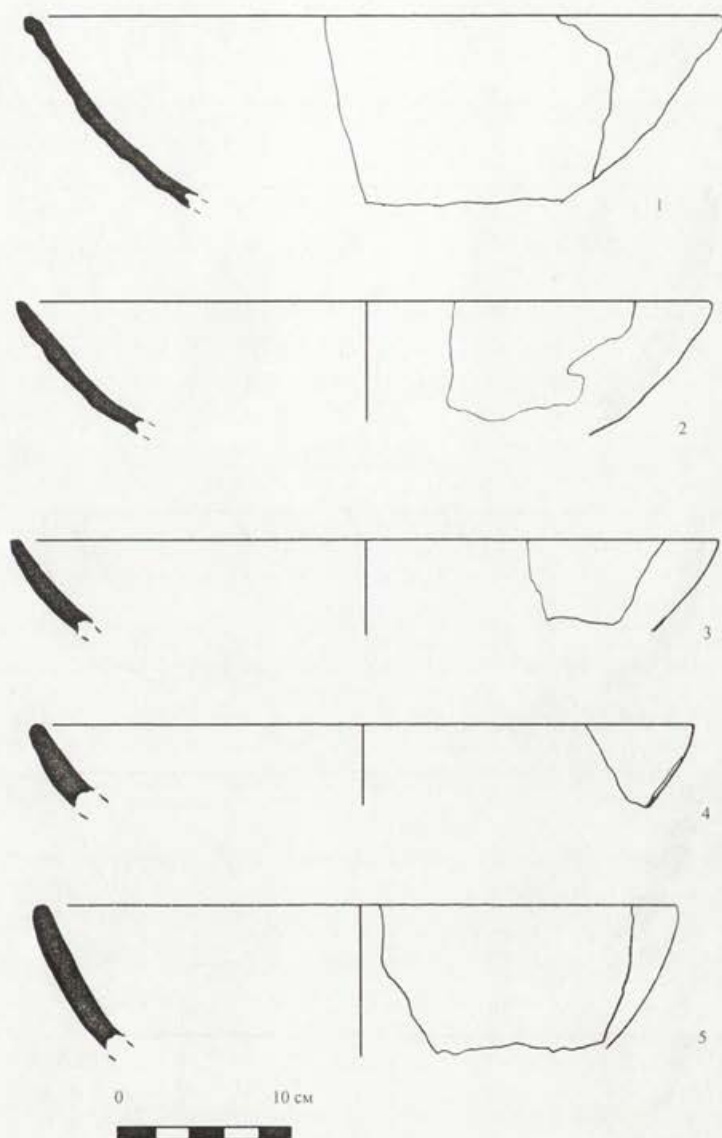
Обр. 19. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – конични паници (1-6).

Fig. 19. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – invert dishes conical (1-6).

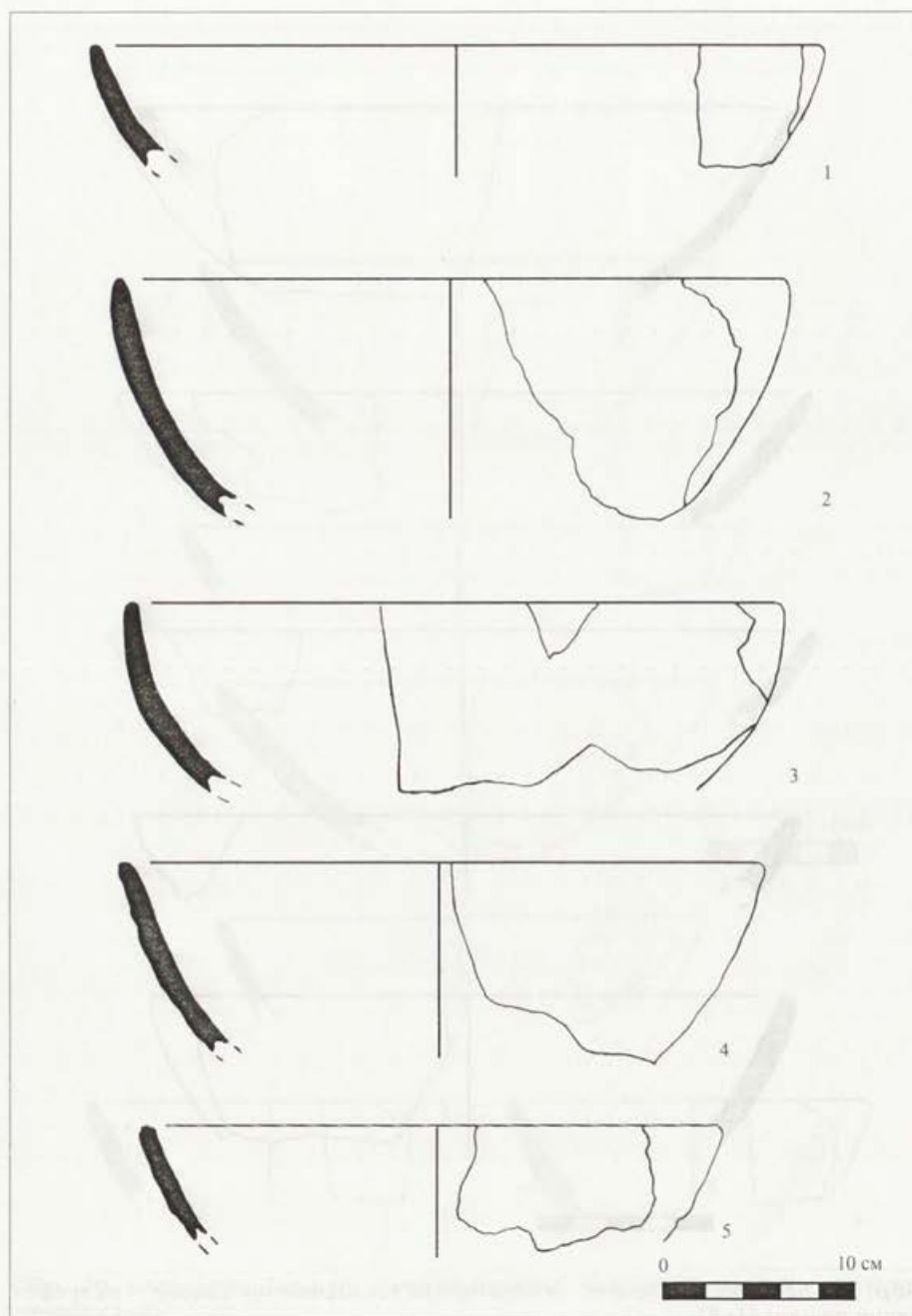
Обр. 20. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – конични паници (1–7).

Fig. 20. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – invert conical dishes (1–7).

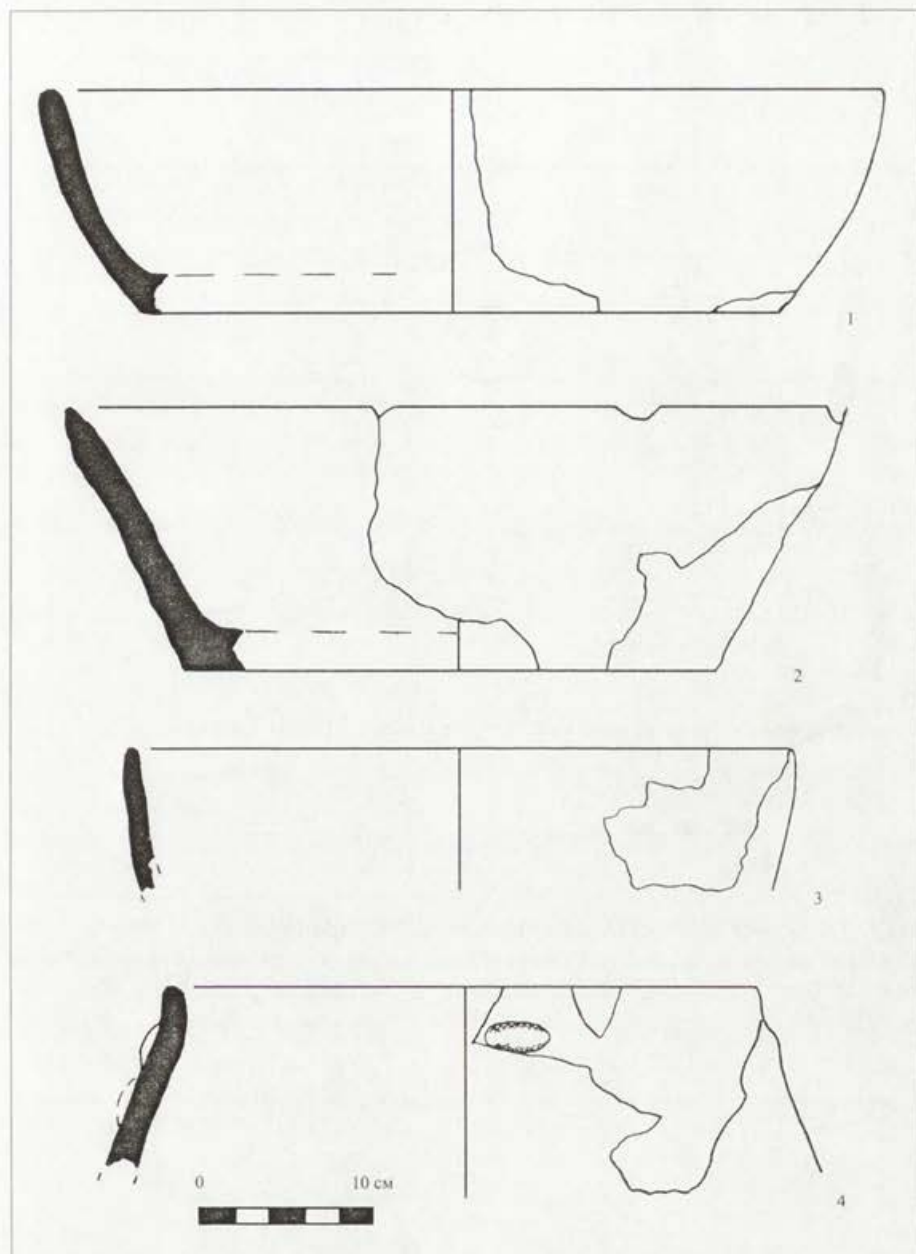
Обр. 21. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – полусферични паници (1–5).

Fig. 21. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – hemispherical dishes (1–5).

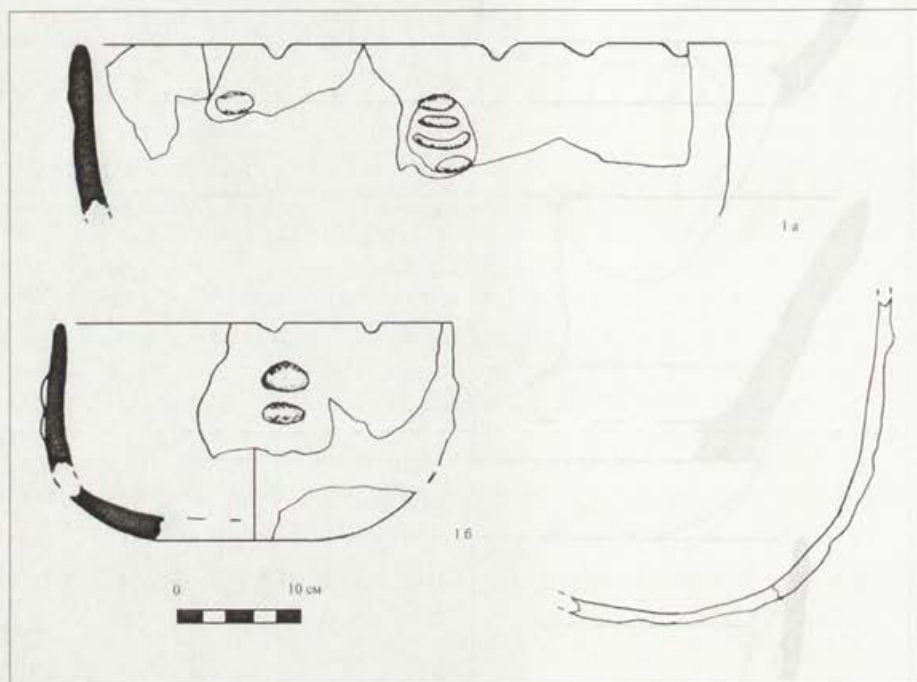
Обр. 22. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – полусферични паници (1-5).

Fig. 22. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – hemispherical dishes (1-5).

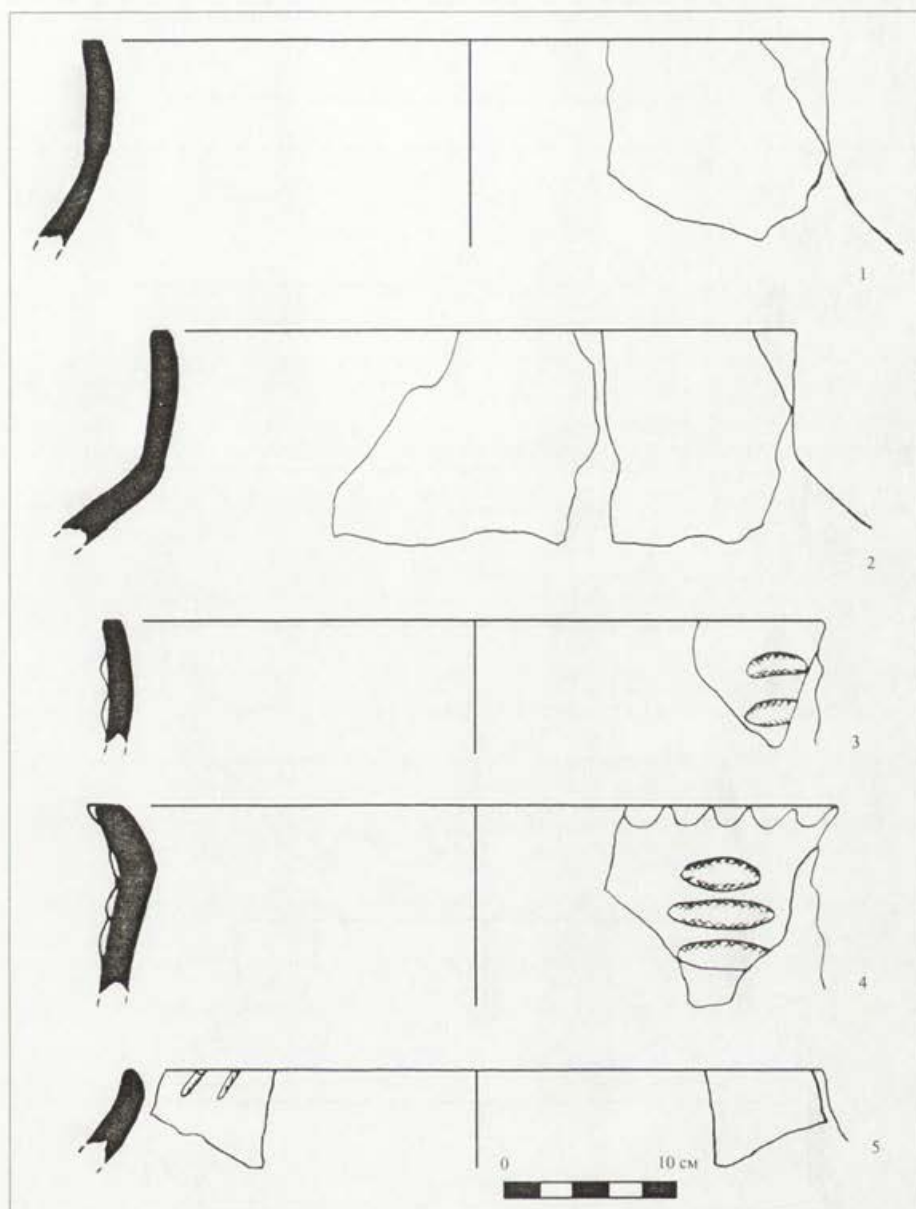
Обр. 23. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове - "тави" (1-3), сферичен съд с релефна украса (4).

Fig. 23. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels - "large baking dish" (1-3); spherical vessel with plastic decoration (4).

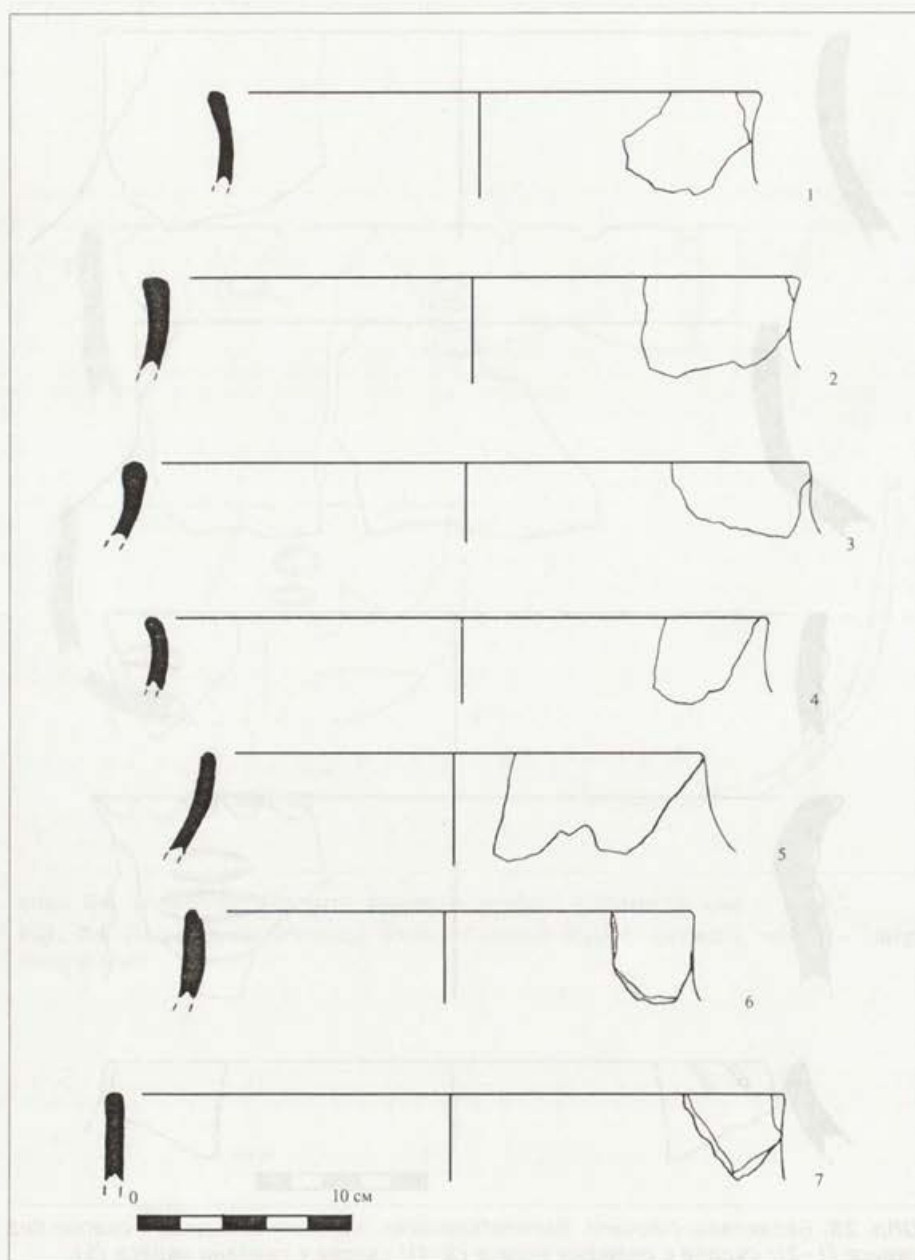
Обр. 24. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамичен съд – "тава".

Fig. 24. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessel – "large baking dish".

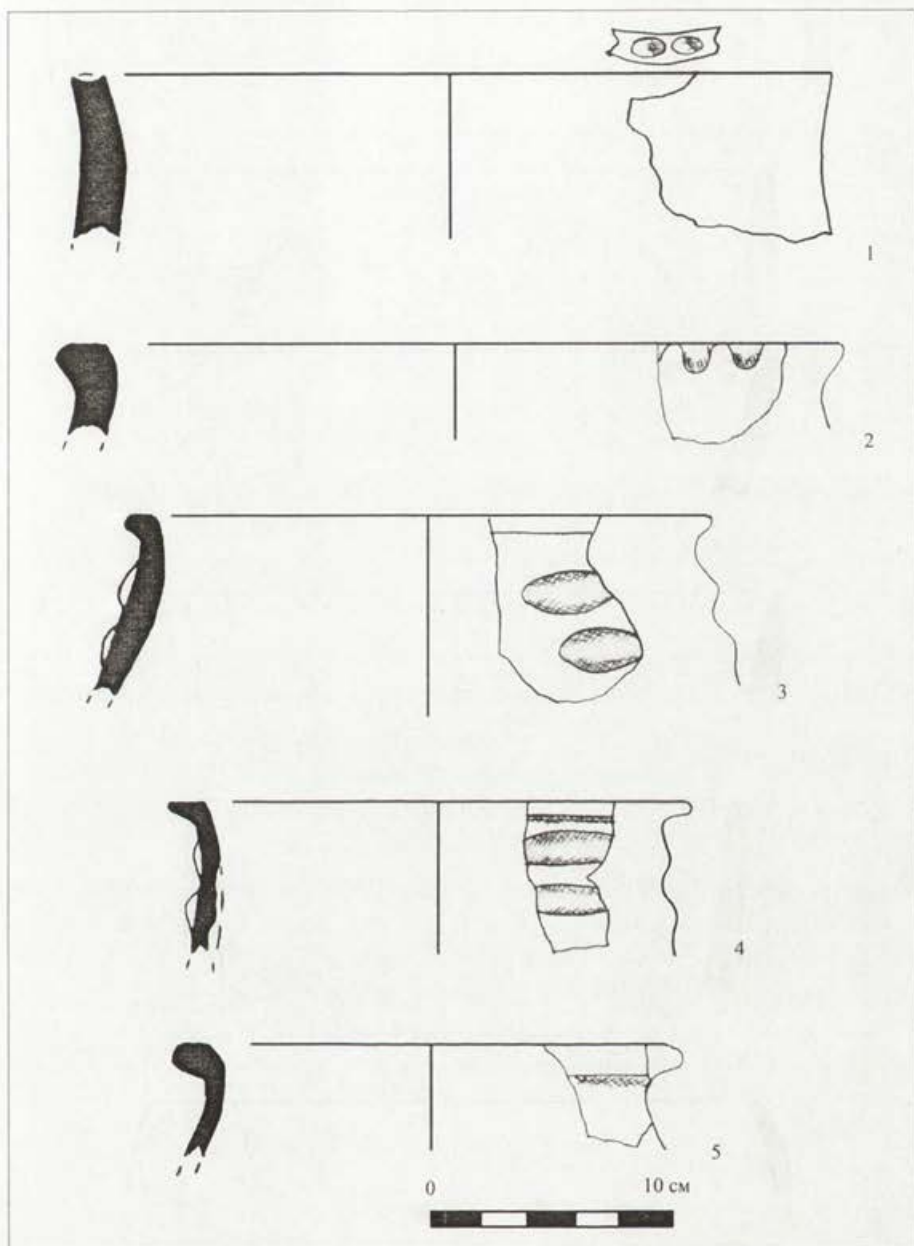
Обр. 25. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1-2); съдове с релефна украса (3-4); съдове с врязана украса (5).

Fig. 25. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1-2); vessels with plastic decoration (3-4); vessels with incised decoration (5).

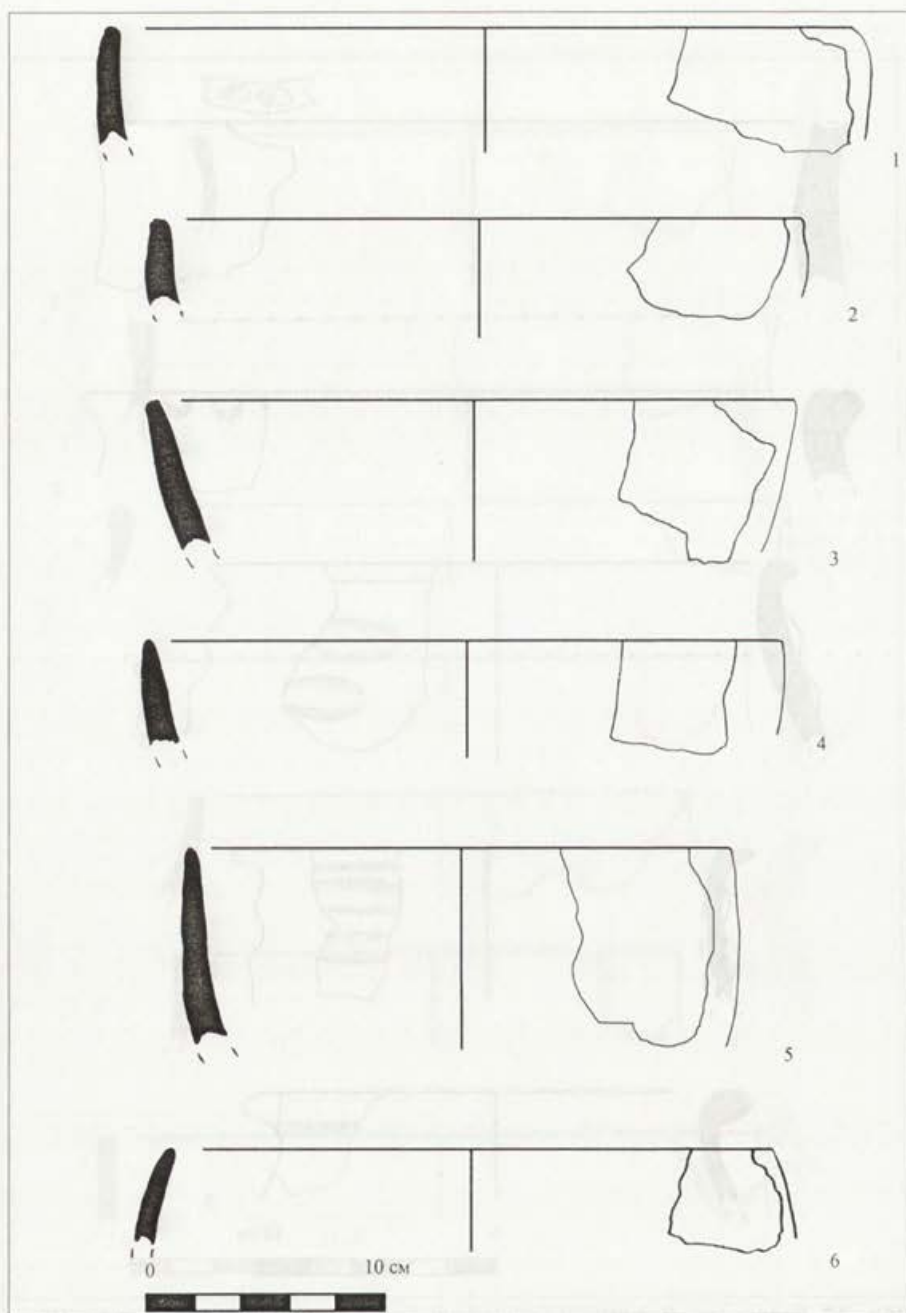
Обр. 26. Беяковец–Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1–7).

Fig. 26. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1–7).

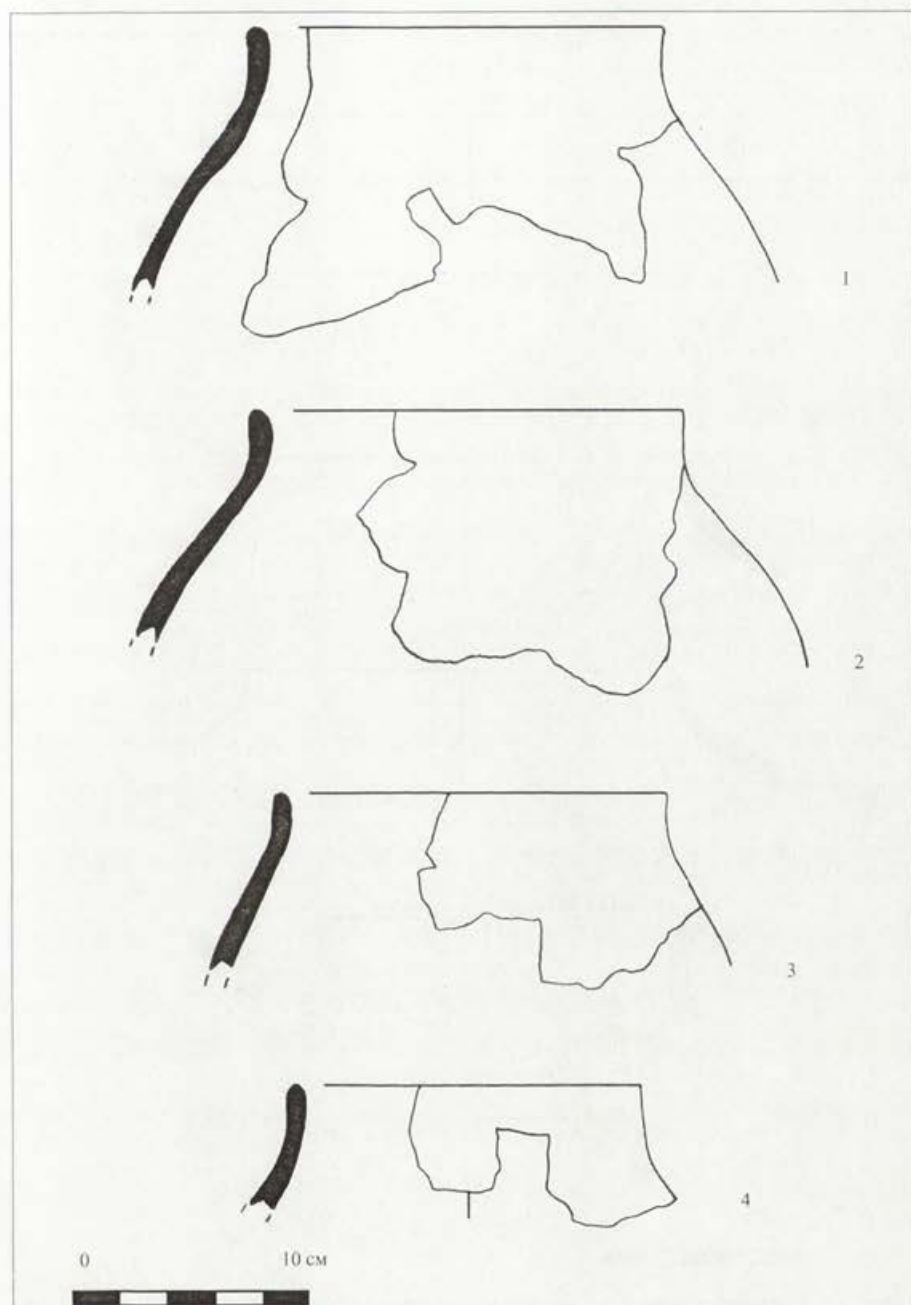
Обр. 27. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с отпечатъци (1); съдове с релефна украса (2–4); съд без украса (5).

Fig. 27. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – vessel with imprints (1); vessels with plastic decoration (2–4); plain ware (5).

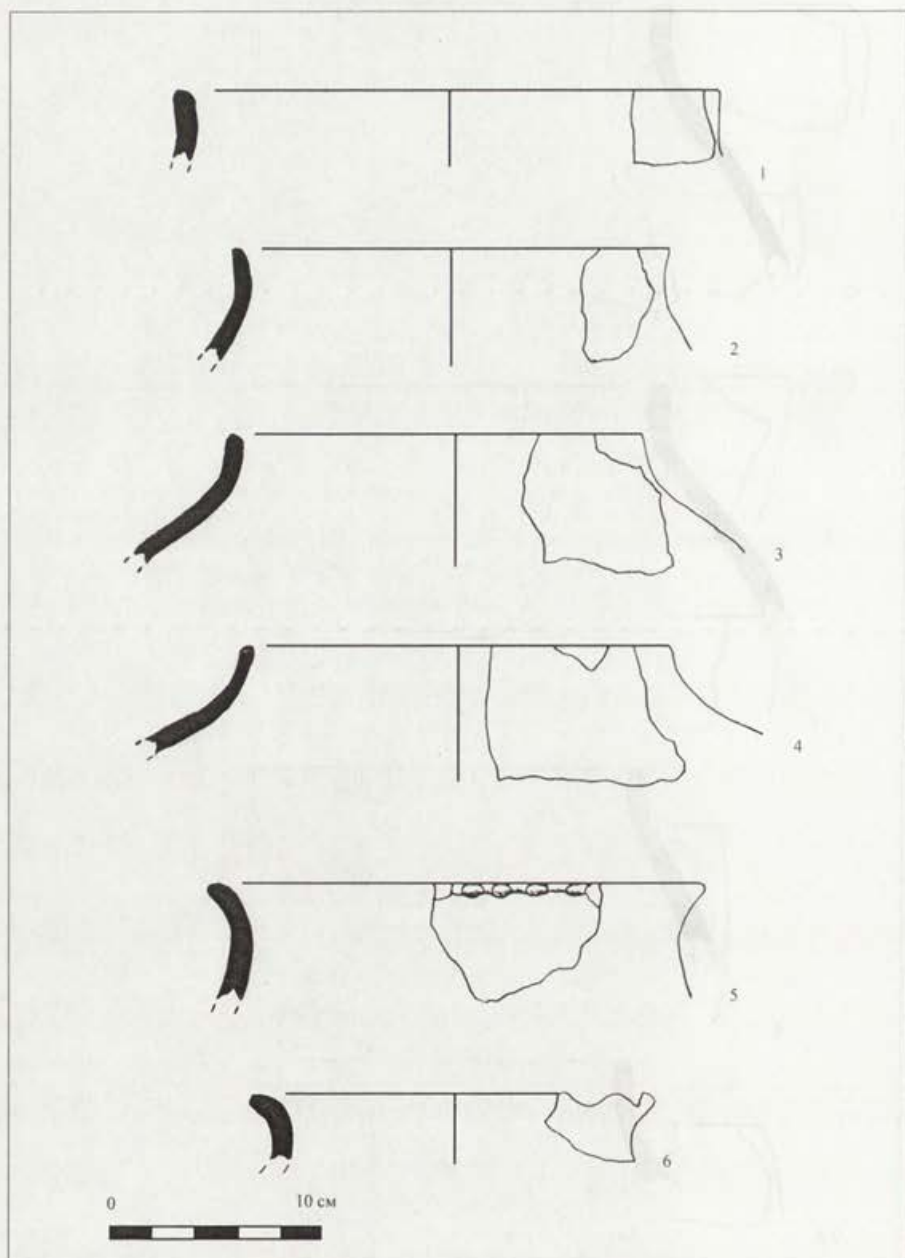
Обр. 28. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – дълбоки купи (1-6).

Fig. 28. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – bowls (1-6).

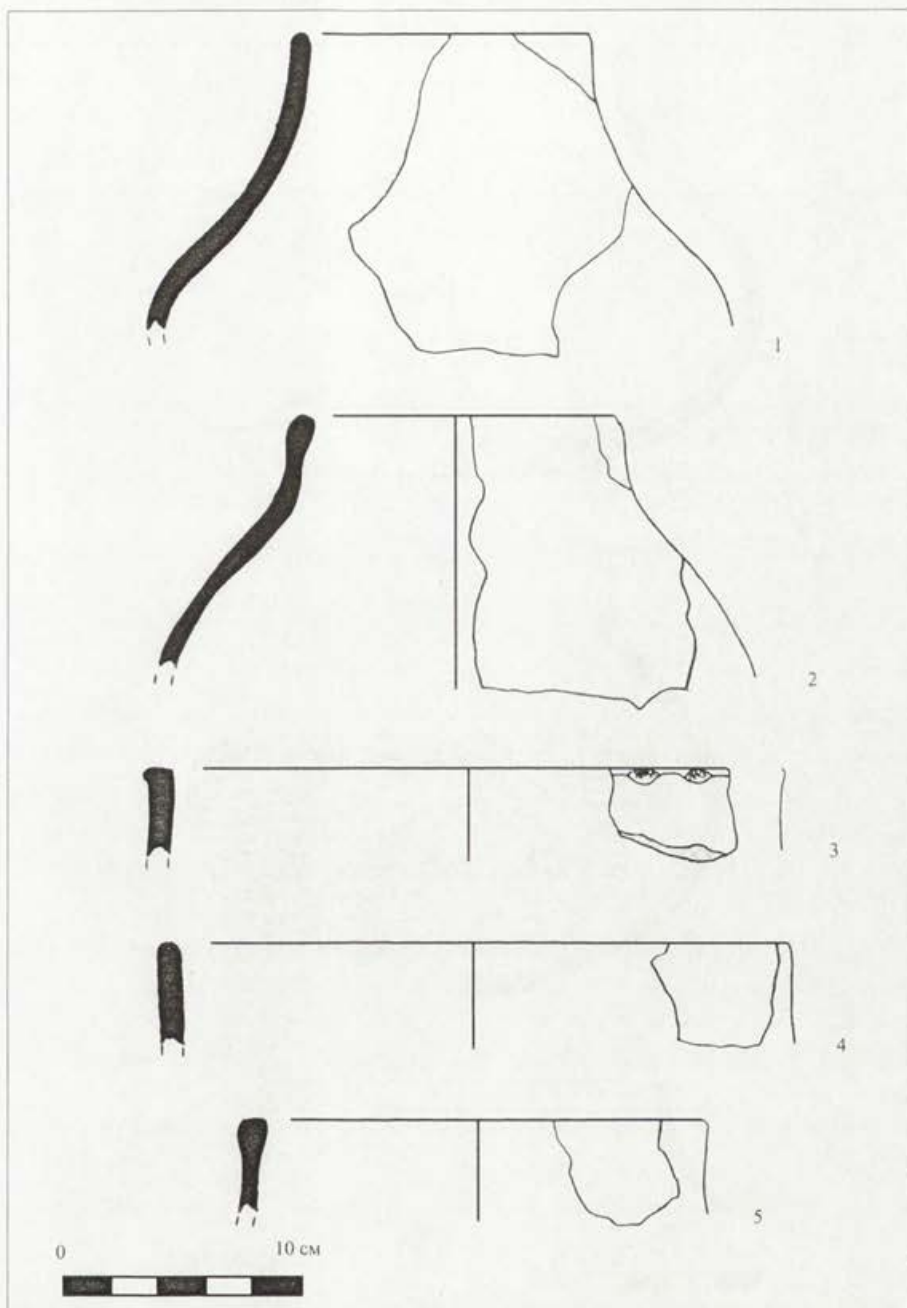
Обр. 29. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1-4).

Fig. 29. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1-4).

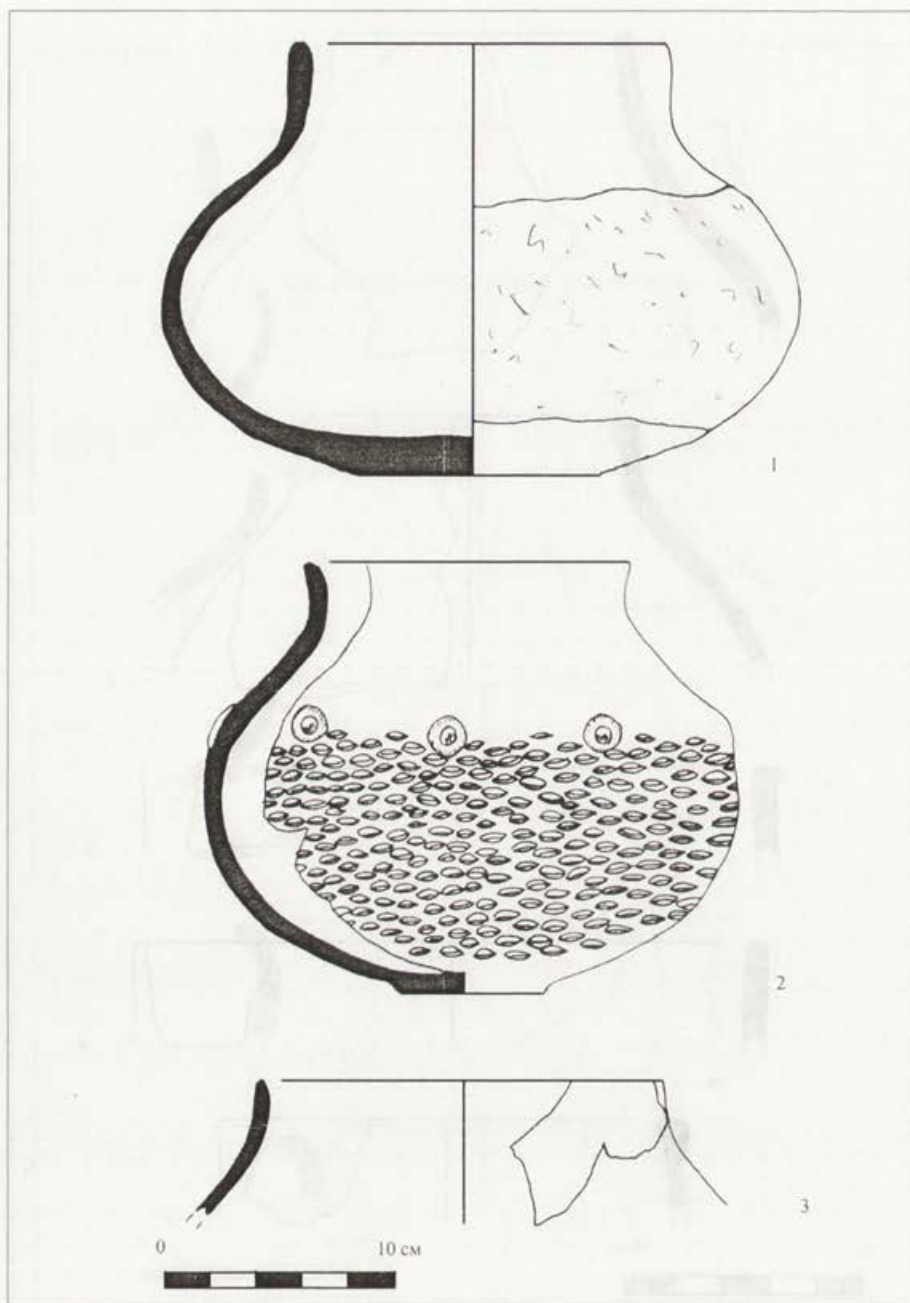
Обр. 30. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1–4); съд с отпечатьци (5); съд с вълнообразно устие (6).

Fig. 30. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1–4); vessel with imprints (5); vessel with wavy outflow (6).

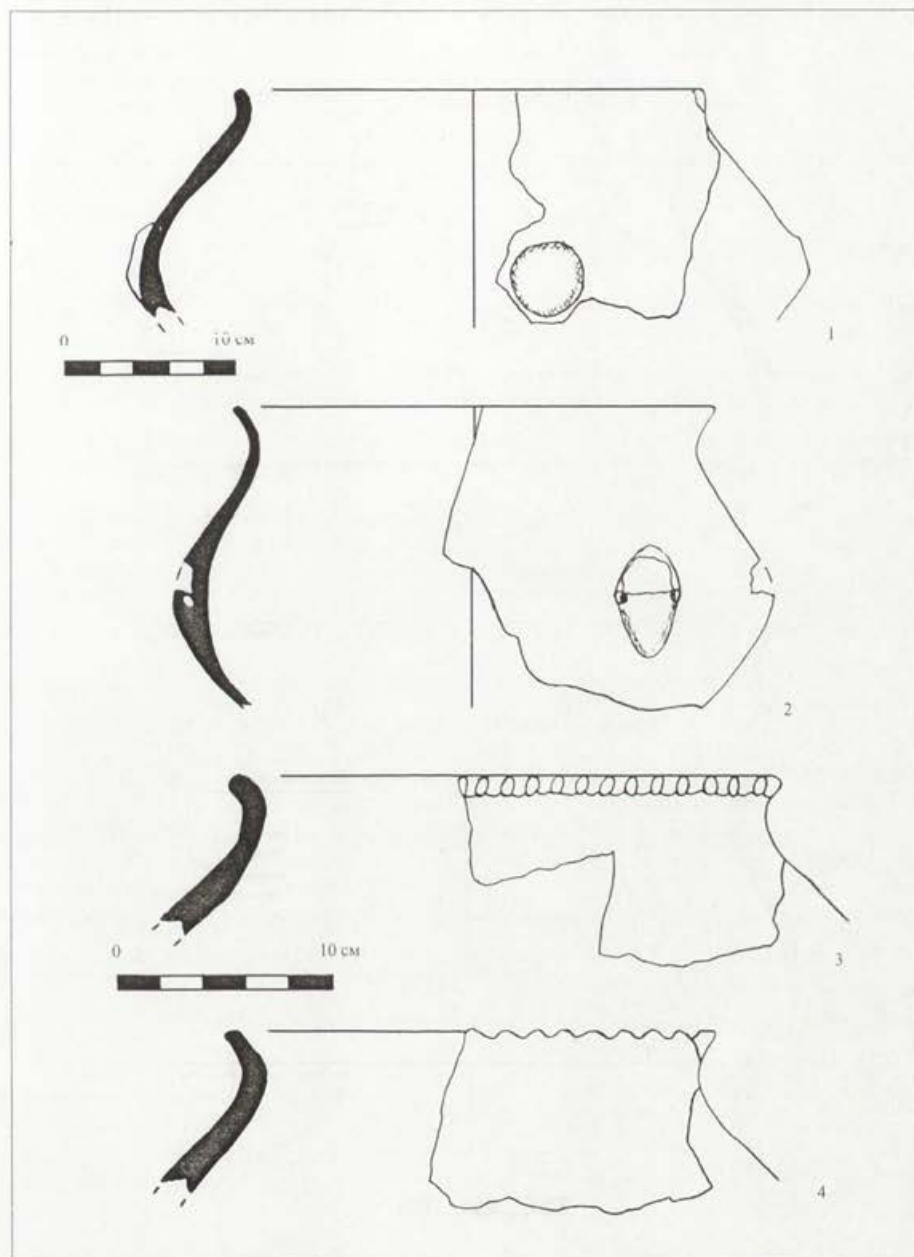
Обр. 31. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с отпечатьци (3); съдове без украса (1, 2, 4, 5).

Fig. 31. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1, 2, 4, 5); vessel with imprints (3).

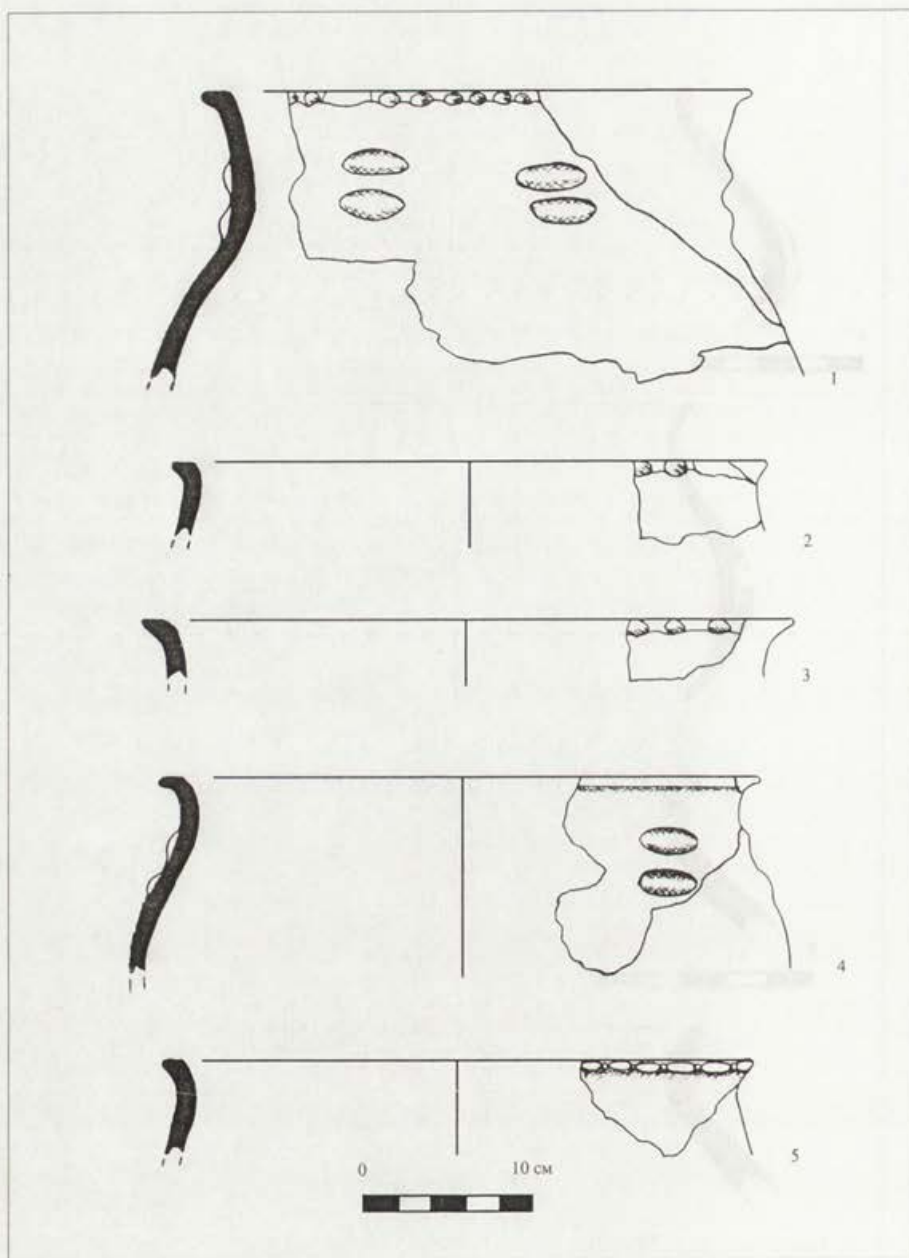
Обр. 32. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с импресо украса (2); съдове без украса (1, 3).

Fig. 32. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1, 3); vessel with impresso decoration (2).

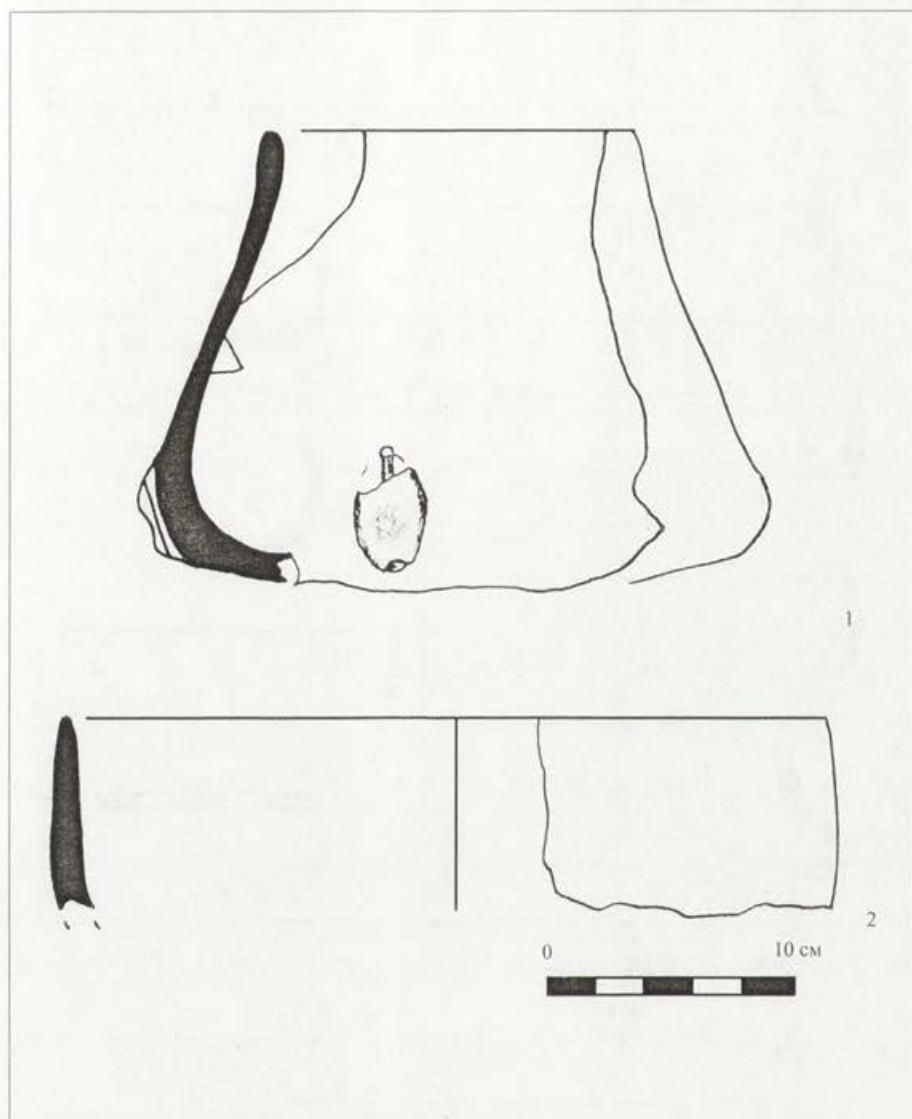
Обр. 33. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с релефна украса (1); съд без украса (2); съдове с вълнообразно устие (3, 4).

Fig. 33. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – vessel with plastic decoration (1); plain ware (2); vessels with wavy outflow (3, 4).

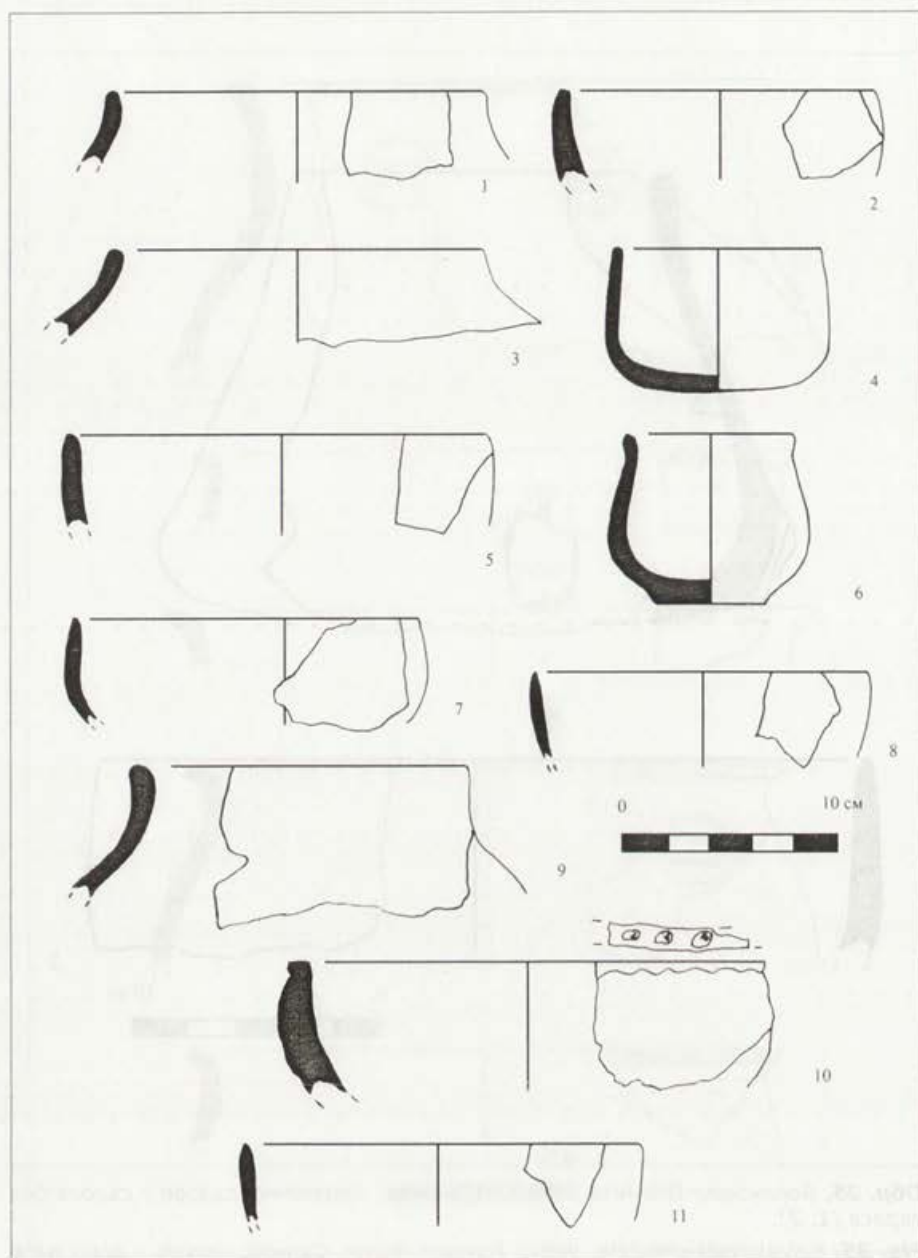
Обр. 34. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с отпечатьци (1–3); съдове с релефна украса (1, 4); съд с вълнообразно устие (5).

Fig. 34. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – vessels with plastic decoration (1, 4); vessels with imprints (1–3); vessel with wavy outflow (5).

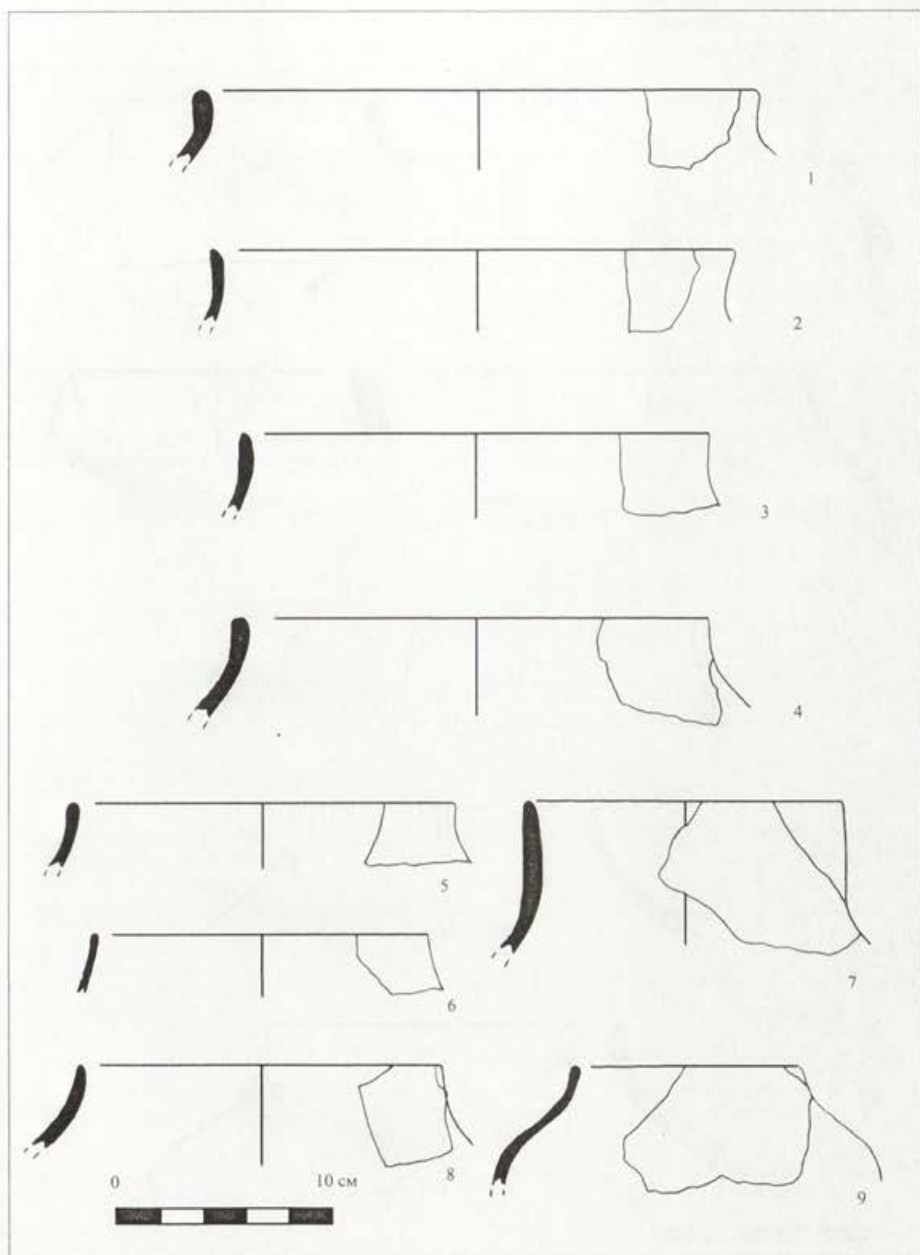
Обр. 35. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1, 2).

Fig. 35. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1, 2).

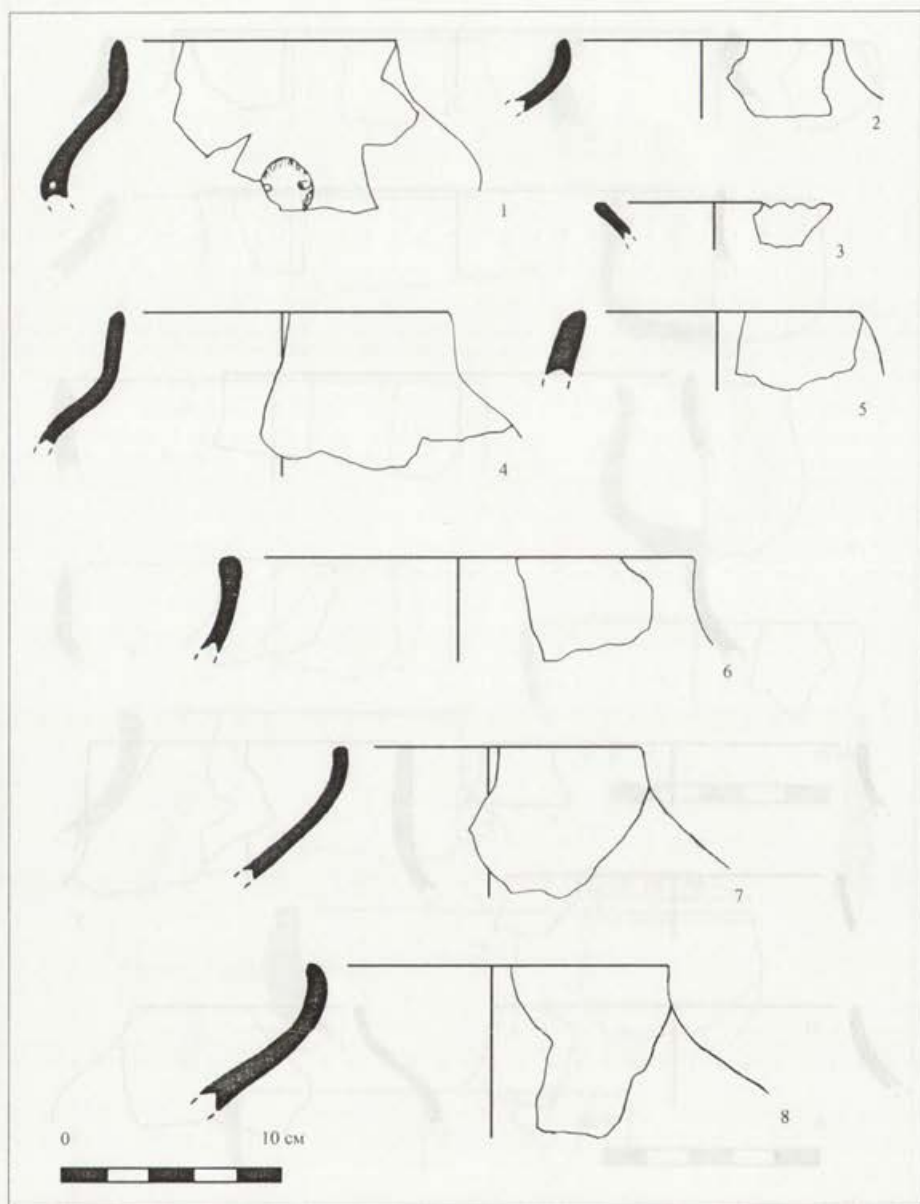
Обр. 36. Беляковец–Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съд с отпечатъци 10; съдове без украса (1–9, 11).

Fig. 36. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels –vessels with imprints (10); plain ware (1–9, 11).

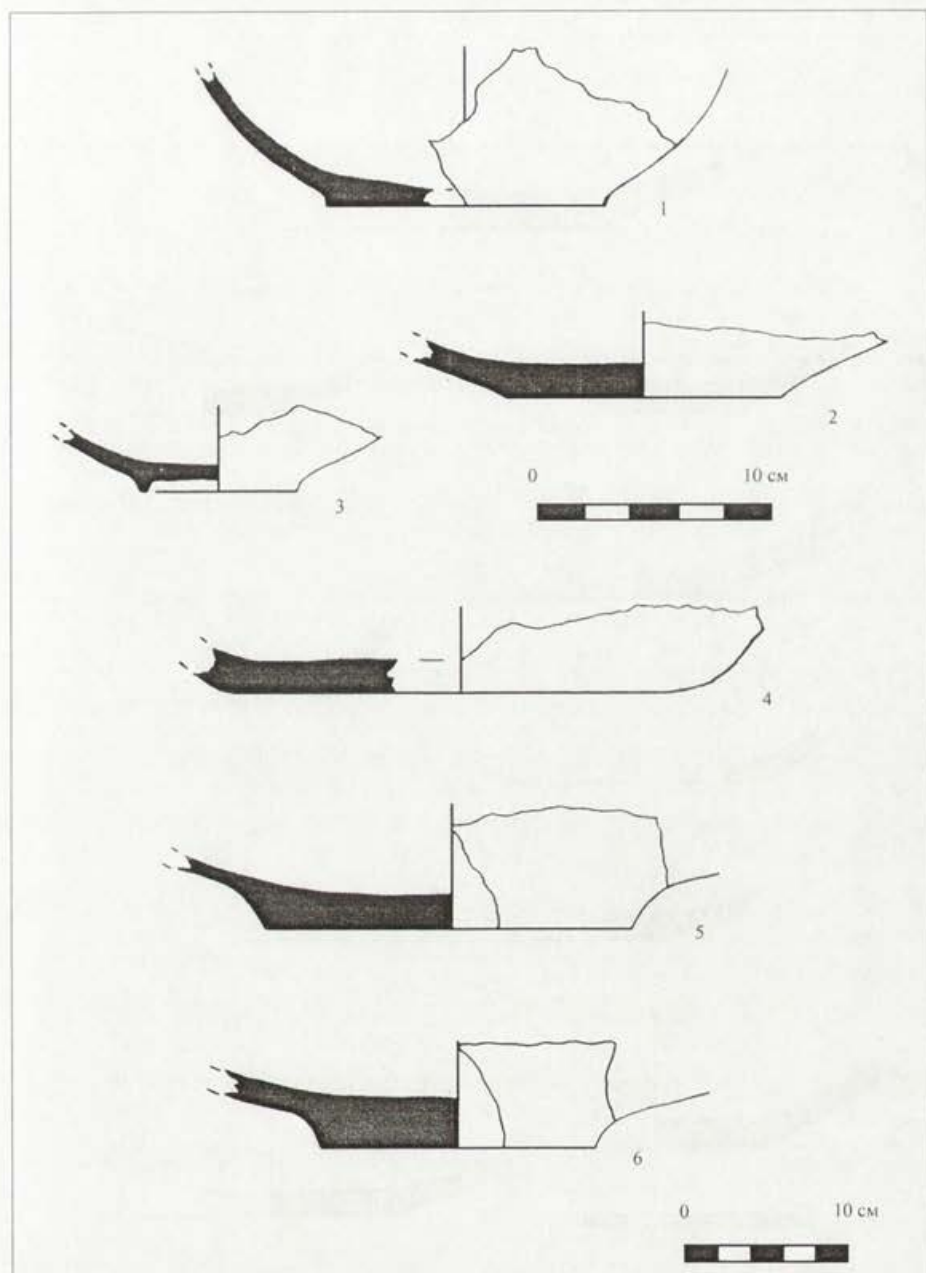
Обр. 37. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1-9).

Fig. 37. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1-9).

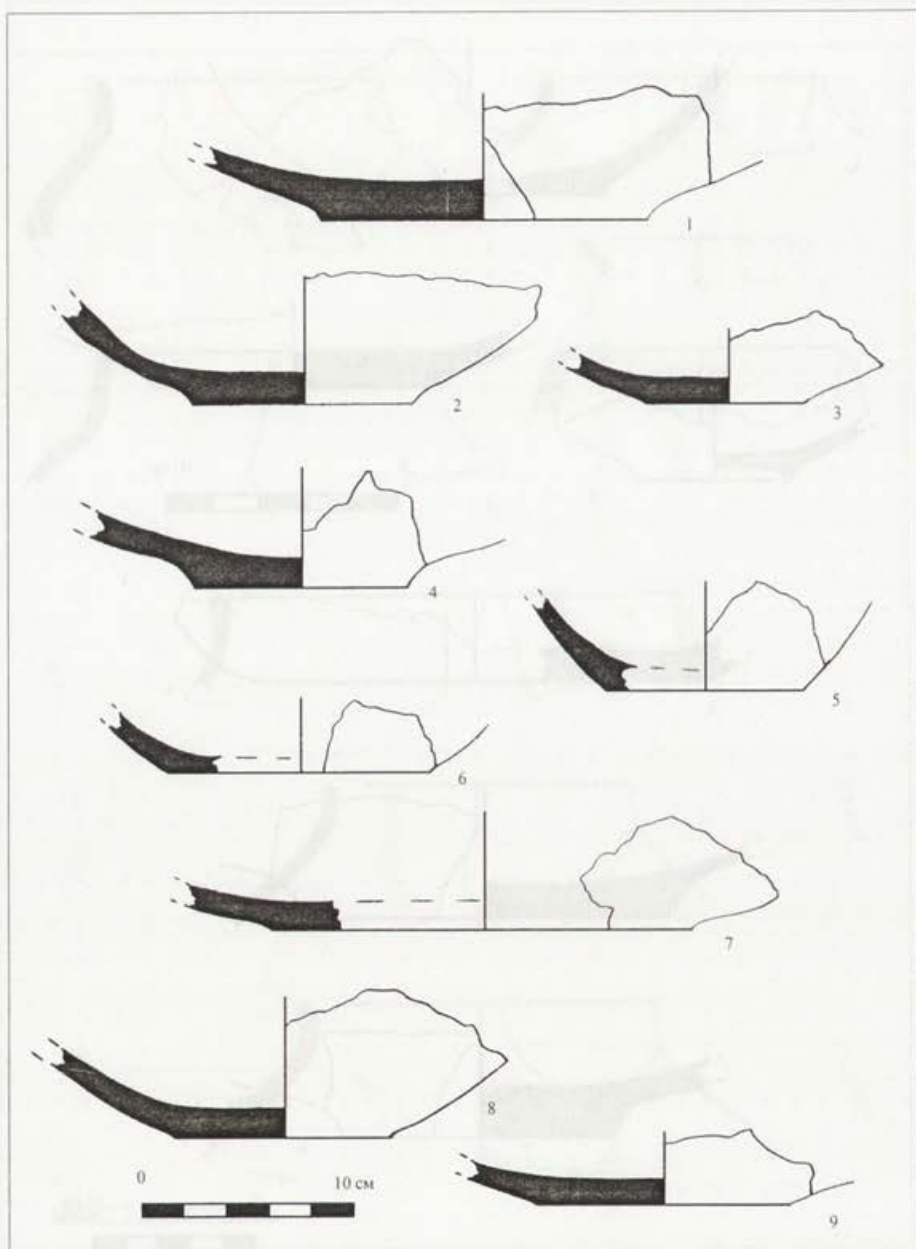
Обр. 38. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове без украса (1, 2, 4–8); съд с вълнообразно устие (3).

Fig. 38. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – plain ware (1, 2, 4–8); vessel with wavy outflow (3).

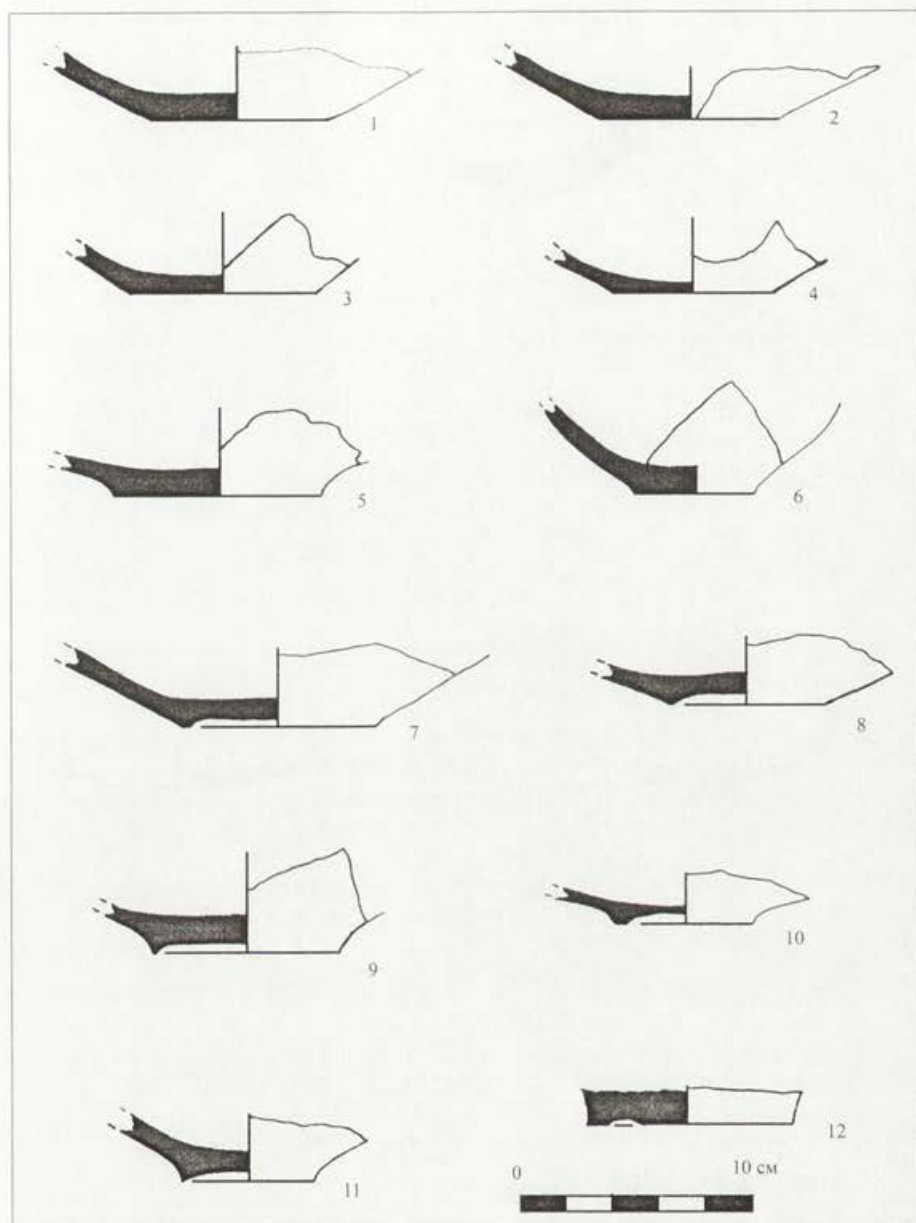
Обр. 39. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове - дъна (1-6).

Fig. 39. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels - bases (1-6).

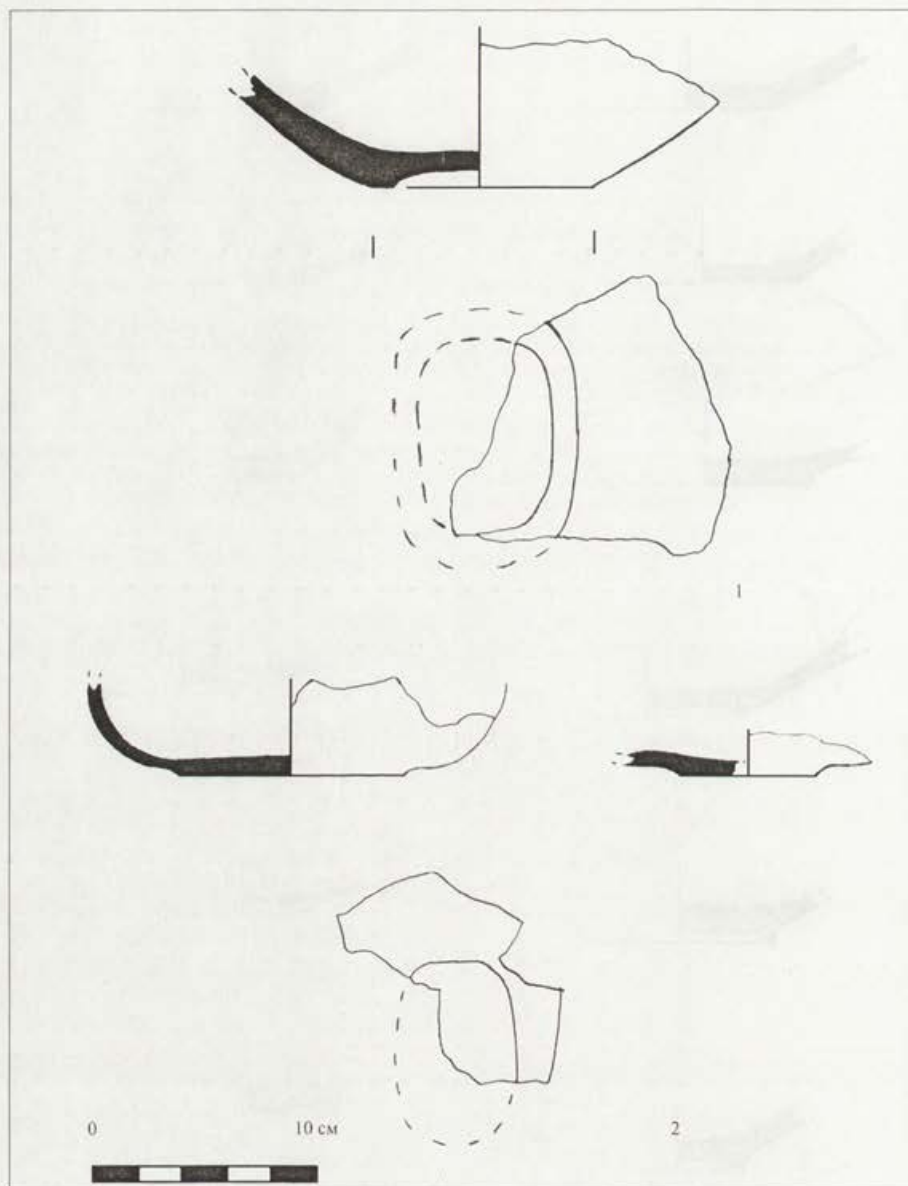
Обр. 40. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – дъна (1-9).

Fig. 40. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – bases (1-9).

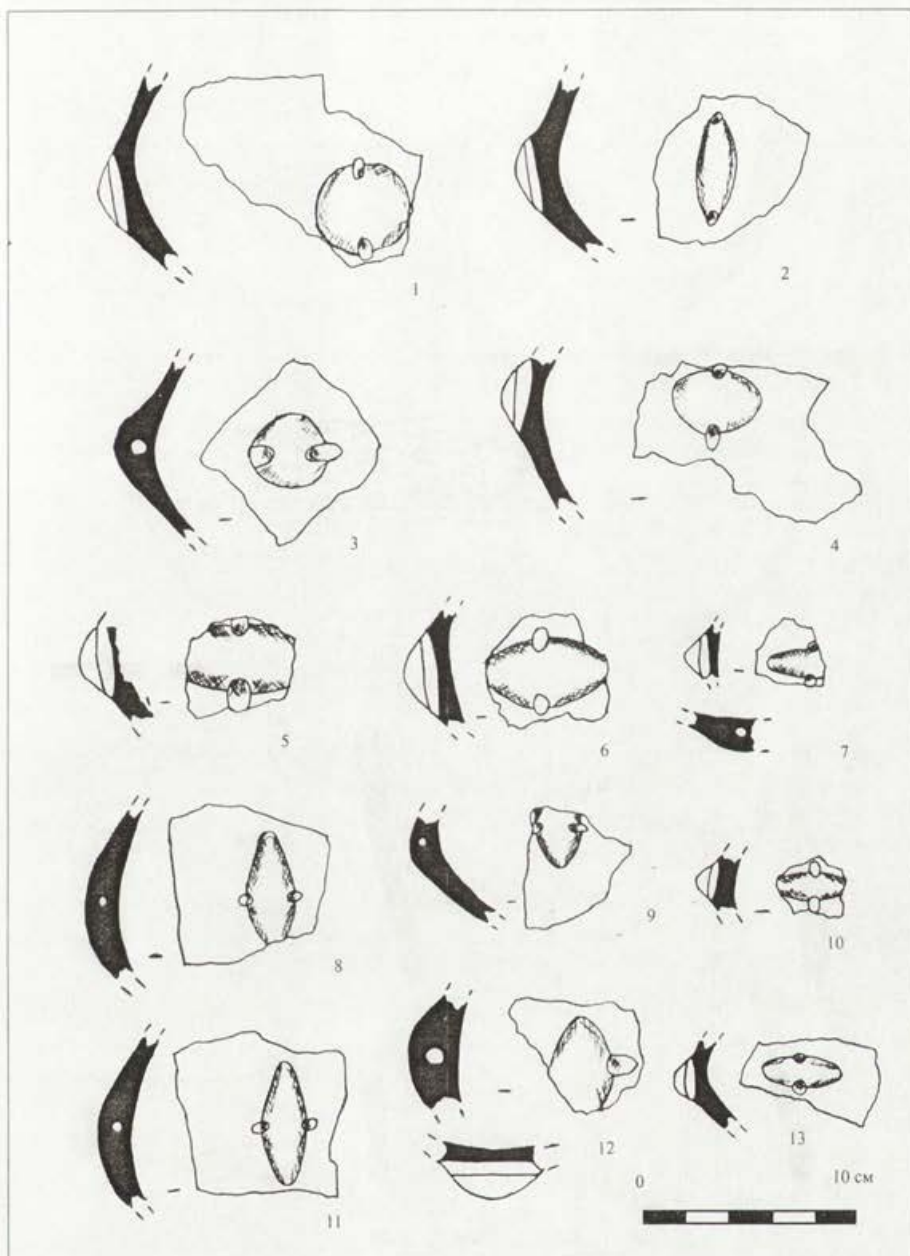
Обр. 41. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – дъна (1-12).

Fig. 41. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – bases (1-12).

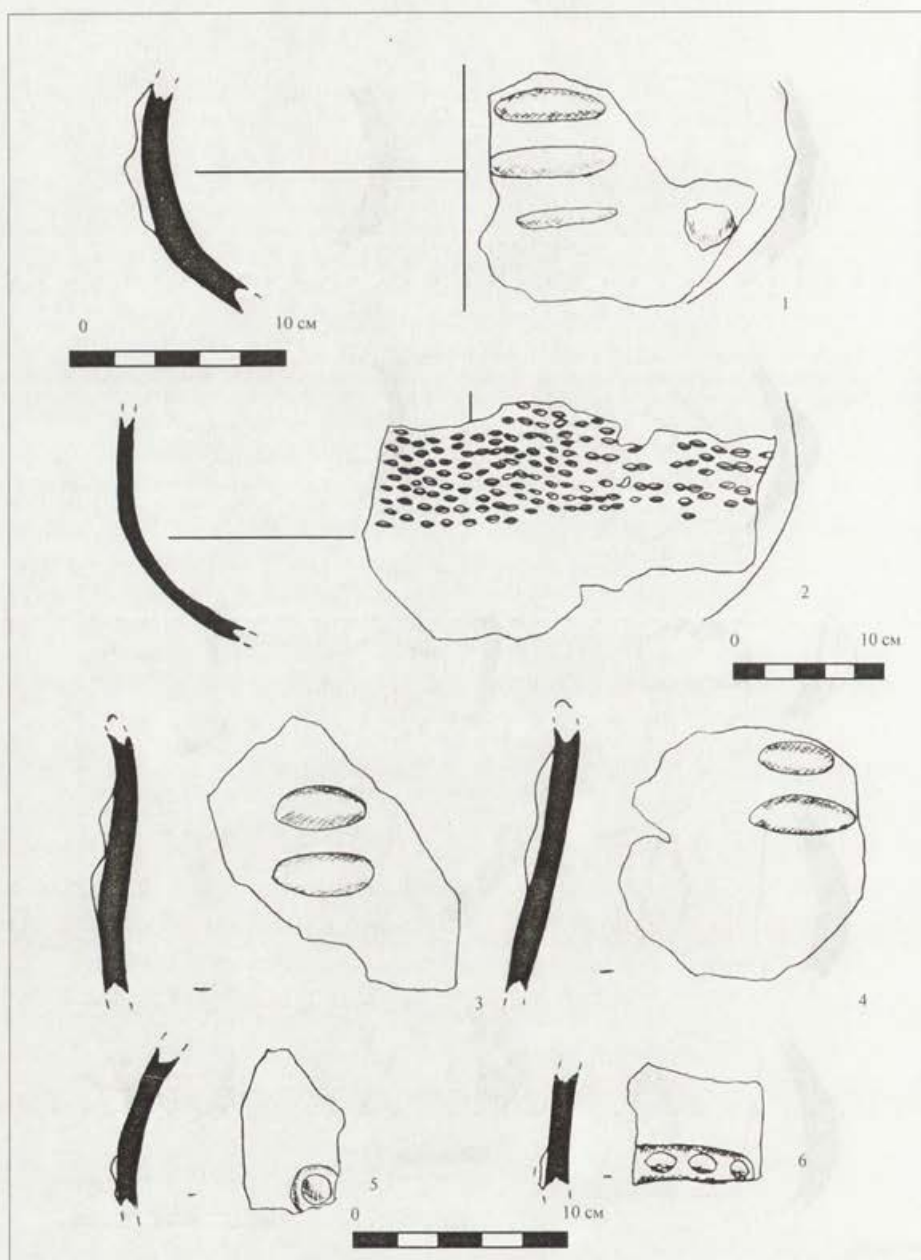
Обр. 42. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове - овални дъна (1-2).

Fig. 42. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels - oval bases (1-2).

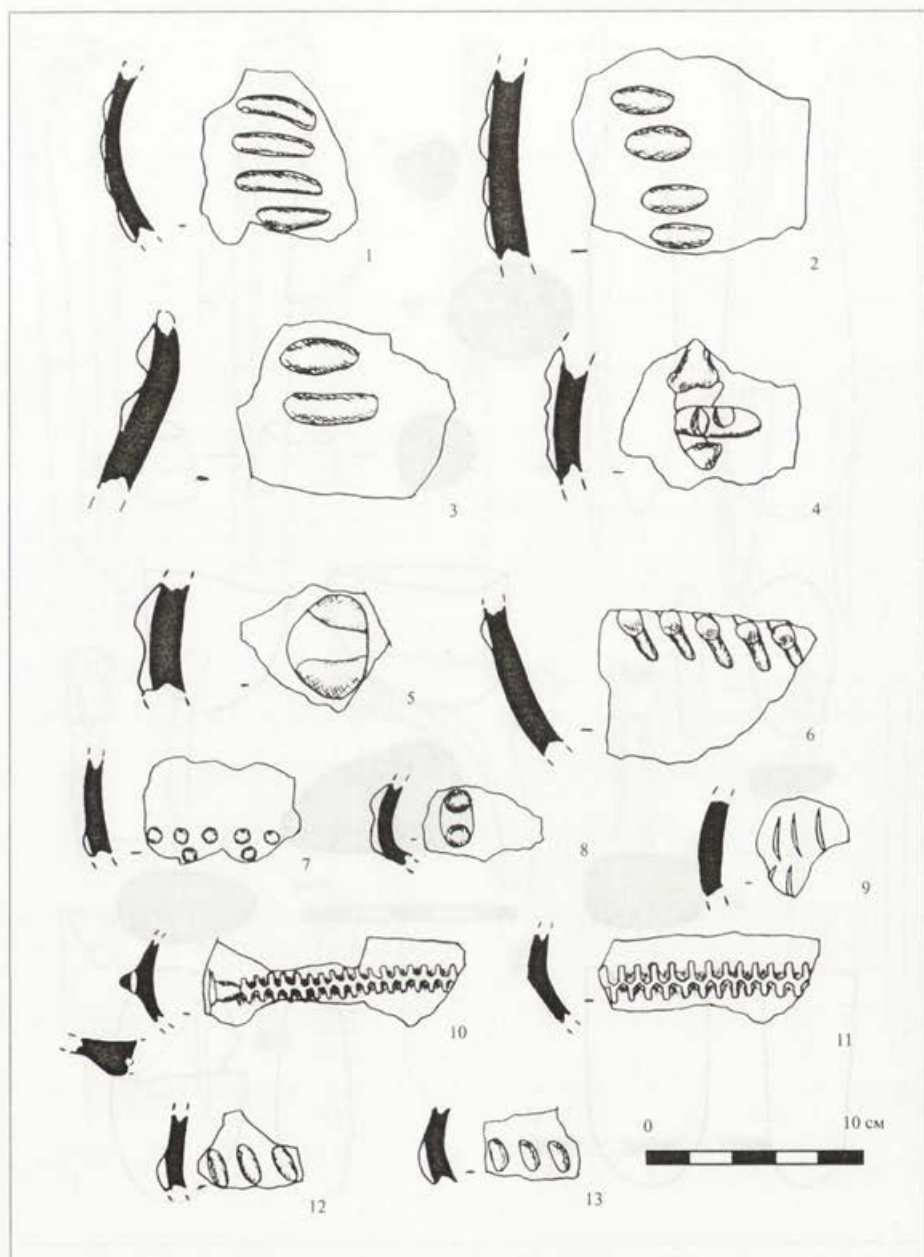
Обр. 43. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – "въжести дръжки" (1-13).

Fig. 43. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – knobs (1-13).

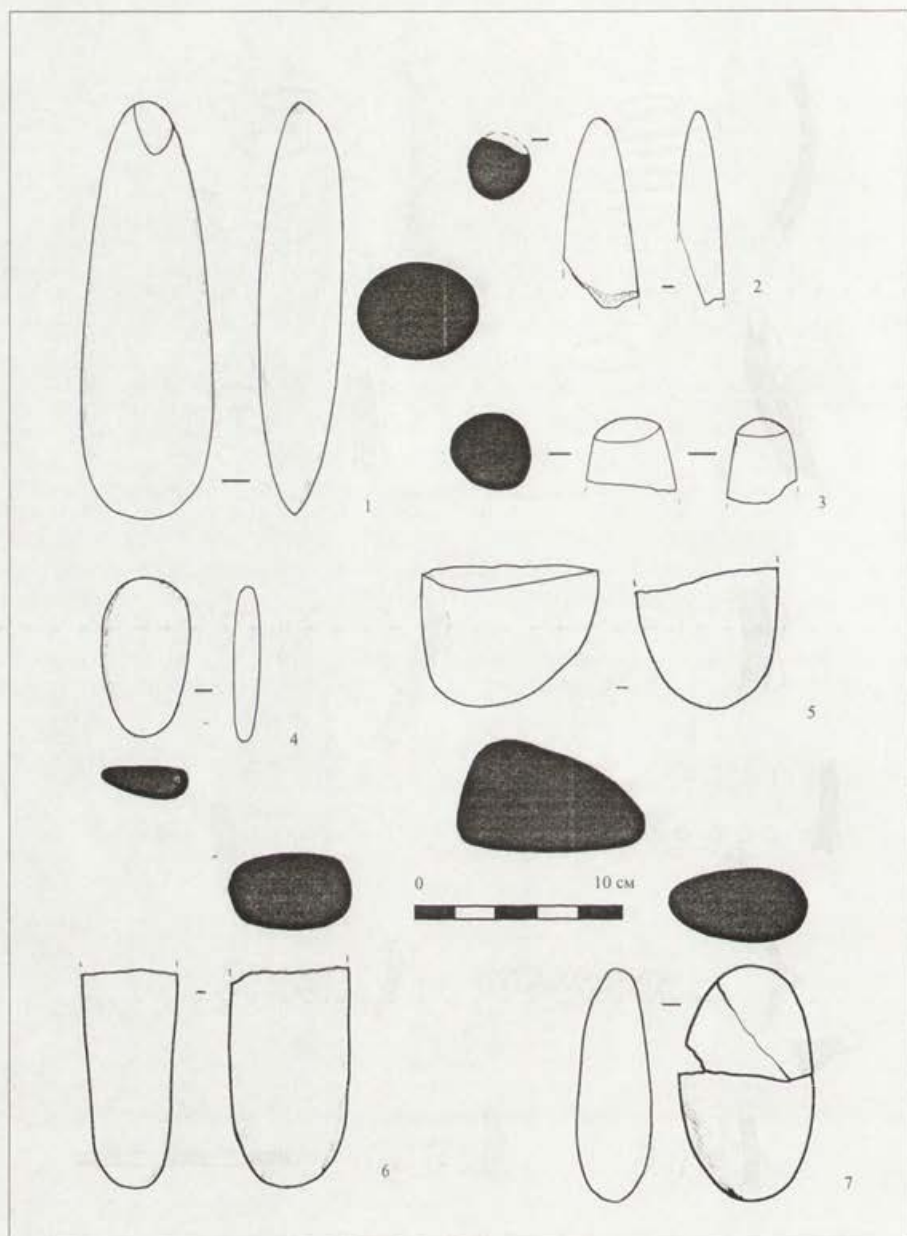
Обр. 44. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове с релефна украса (1, 3–6); съд с импресо украса (2).

Fig. 44. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – vessels with plastic decoration (1, 3–6); vessel with impresso decoration (2).

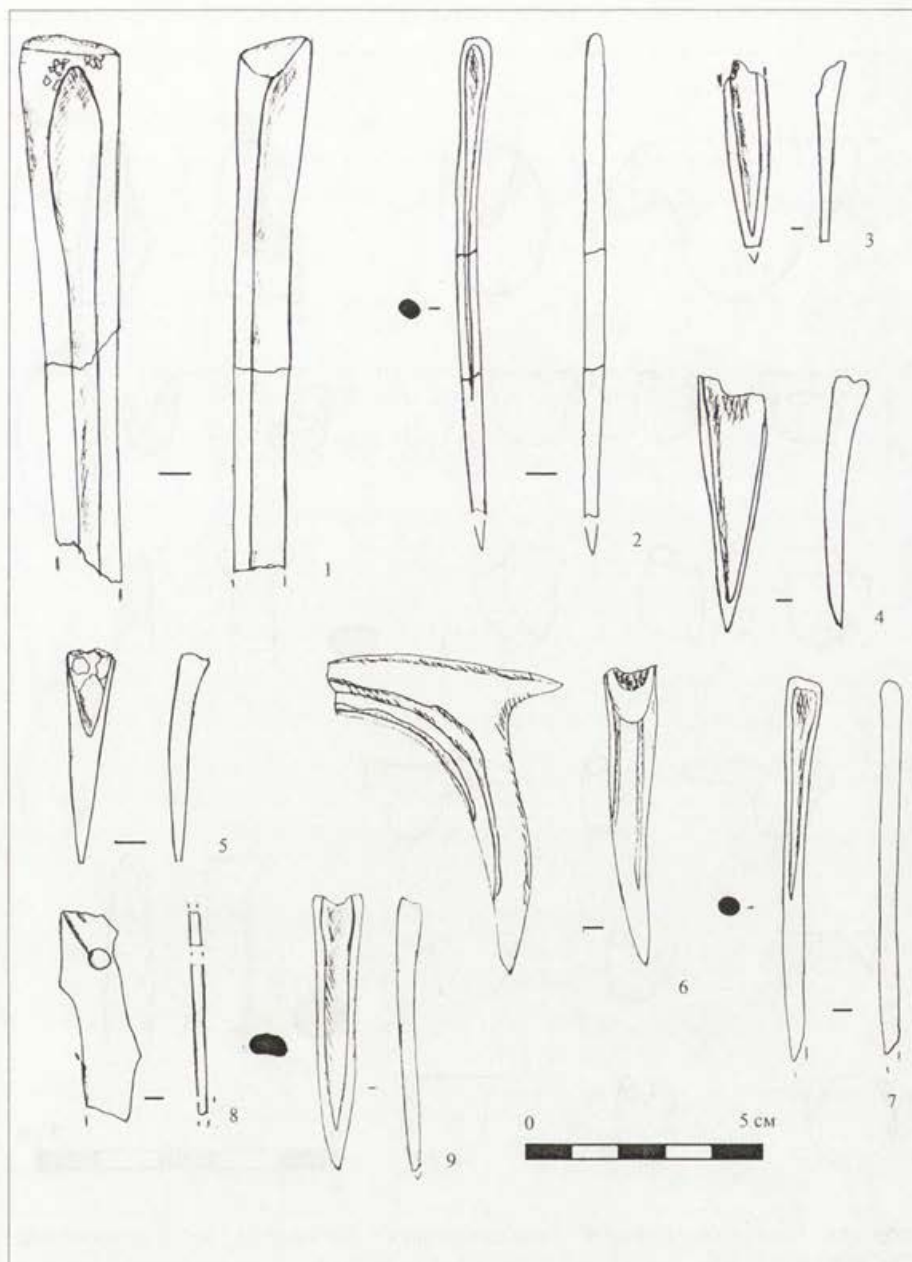
Обр. 45. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Керамични съдове – съдове с релефна украса (1-8, 10-13); съд с импресо украса (9).

Fig. 45. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Ceramic vessels – vessels with plastic decoration (1-8, 10-13); vessel with impresso decoration (9).

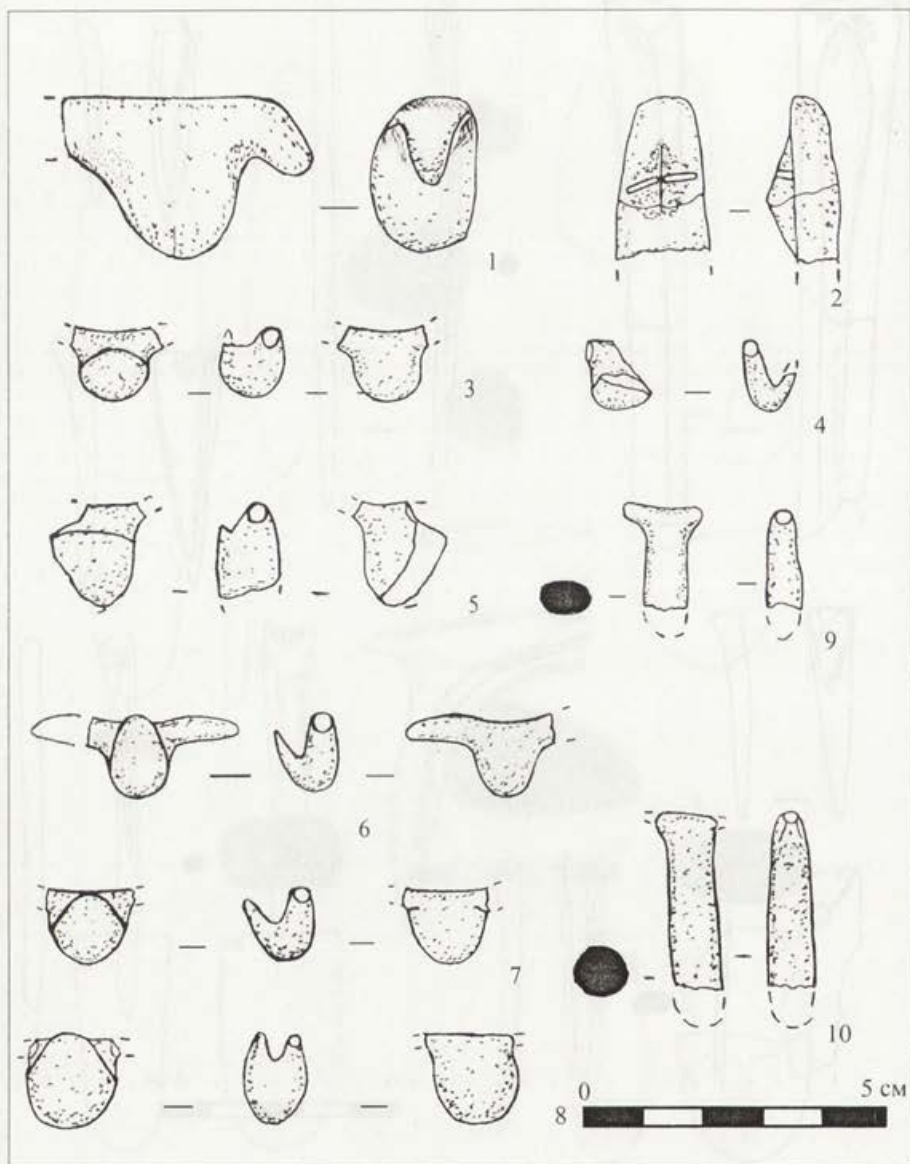
Обр. 46. Беяковец–Плочите, Великотърновско. Каменни бравди (1–3); каменна гладилка (4); хромели (5–7).

Fig. 46. Belyakovets–Plochite, Veliko Tarnovo region. Stone axe (1–3); millstone (5–7).

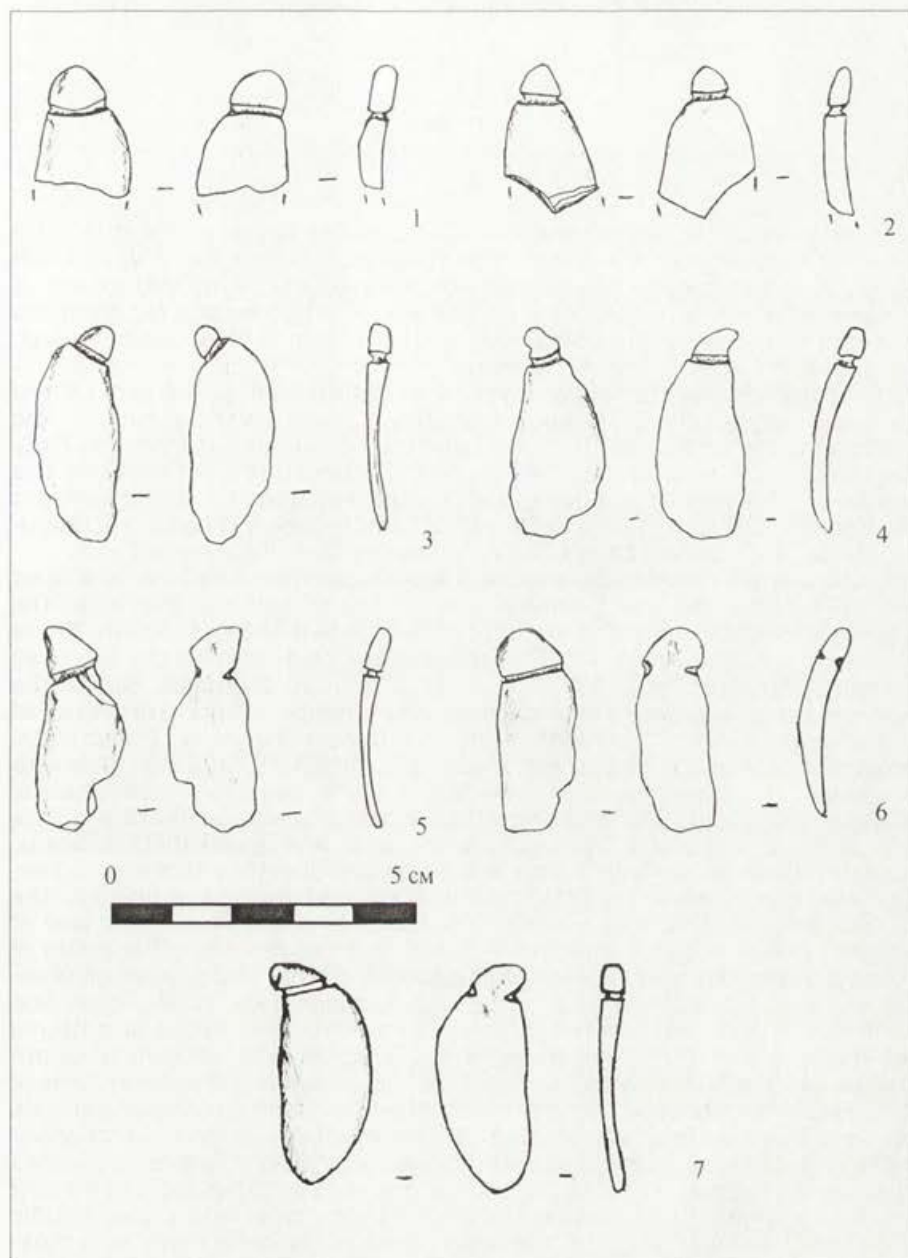
Обр. 47. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Костен връх (1); шила (2-7, 9); костна пластина (8).

Fig. 47. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Bone spire (1); bone awls (2-7, 9); bone lamella (8).

Обр. 48. Беляковец-Плочите, Великотърновско. Лабрети (1, 3-9); антропоморфна фигурка (2).

Fig. 48. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Labrets (1, 3-9); anthropomorphic figurines (2).

Обр. 49. Беяковец-Плочите, Великотърновско. Накит от мидени черупки (1-6).

Fig. 49. Belyakovets-Plochite, Veliko Tarnovo region. Necklace from mussels (1-6).

THE EARLY NEOLITHIC SETTLEMENT OF BELYAKOVETS-PLOCHITE, THE REGION OF VELIKO TARNOVO

Nedko Elenski

Summary

The Early Neolithic settlement is situated at the locality "Plochite", 1,5 km southeastern of the village of Belyakovets, the region of Veliko Tarnovo. It is located on the plateau of Belyakovets. The settlement is extended on the left bank of a small river, upon a terrace far from the water. The height of the settlement is 312-340 m. above the sea level. Its supposed area is about 3 decare.

The settlement belongs to one-layer terrace settlements. The excavations have proved its temporary character. Two cultural layers are fixed. The first one dates back to IV-III c. B.C. and the second one is from the Early Neolithic Age. The total thickness of the Early Neolithic layer with the digs is 0,60-0,70 m. A part of a house has been researched in it. The dwelling is dig into the sterile terrain in depth of 0,30 cm. Probably it has a rectangular shape. A destroyed base of a fire-place has been researched in it.

The utensils are made in the so-called band technique. The body is shaped with 3-4 bands and one separate band for the mouth and the neck. The basic colors of the ceramics are dark brown, brown and red-brown. There are some findings with black-brown and black color among the fine-wall utensils. The surface of the objects is not in good condition. Part of the fine-ceramics is polished and covered with engobe. There are traces of red engobe on some fragments. We can differentiate three technological groups of ceramics: utensils with thick walls, "ordinary" and ceramics with fine walls. The basic shapes of the first group are: conic and semispherical plates, "deep large baking dishes", spherical dishes and spherical dishes with a neck. The second group includes conic and semispherical bowls, "pots" with short or high necks and spherical utensils. There is a specific way of making of the pots' mouth. They are broken and leveled. The outside edge is interrupted by small pits or it is a wavy line. This way of shaping of the edge we can find in other types of mouths. This group of utensils gives the specific face of the complex. The basic types of utensils in the third technological group are: semispherical bowls, cups and spherical vessels with short cylindrical neck. The main types of bottoms are level, level and thicken, rounded and "ring-shaped". The handles are "ropes-like" with horizontal and vertical pierced hole. The decoration of the vessels is embossed and impressed. The embossed decoration consists of: two, three or four ovaled-shaped, "kidney-form" pimples, embossed band with small pits, embossed pimple with a small pit, two rows of small pimples in the central part of the body, a row of short, slanting and parallel small bands with a pit, made in the middle by a finger and zigzag middle edge made through pinching. The impressed decoration is made by a mussel and through a horizontal incision with a nail and a lifting.

Adornments made of mussels, parts of two anthropomorphical figures, awls and two stone axes have been found in the dwelling-house.

The settlement of Belyakovets-Plochite bears a variety of features typical of the Early Neolithic settlements on the Balkans and their ceramic com-

plexes. On the other hand its specificity is influenced by the Late Neolithic cultures in North-Western and Central Anatolia. It has genetic continuity with the culture of Koprivec, but the strongest influence on its formation has the secondary Anatolian impulses. In my opinion the settlement is a stage of the first phase of the Neolith Age in the basins of the rivers of Yantra and Russenski Lom. This chronologically places the pointed settlement between Dzhulyunitsa I, Koprivets I, Polyanitsa -plateau, Pomoshtica I and probably Orlovets Ia. On the other hand it is the next second stage of these settlements. On the grounds of the known absolute dates of the settlements Polyanitsa-plateau, Dzhulyunitsa I and Dzhulyunitsa II (8) the pointed settlement probably dates back between 6200-6000 B.C.

РАЗМИШЉАЊЕ О ДАТУМУ СМРТИ СВЕТОГ САВЕ ПРЕМА ПОДАЦИМА ДОМЕНТИЈАНА И ТЕОДОСИЈА

Живојин Андрејић

У српским средњовековним изворима су ређи примери са прецизним и комплетним подацима о датумима рођења или смрти српских владара и црквених прелата. Понекад се датум бележи према црквеном празнику, или датум са индиктом без године или само година по старом рачунању, од настанка света. Ипак, у више случајева су познати потпуни датуми смрти најзанајнијих личности које су најчешће доживеле сакрализацију и под тим датумима се прослављају у календару Српске православне цркве. Тако знамо да је кнез Јован Владимир убијен 22. маја 6524. (1016.) године¹, велики жупан Стефан Немања је умро 13. фебруара 6707. (1199.); Стефан Немања II Првовенчани, 24. септембра 6737. (1228.); краљ Стефан Немања III Урош I, 1. маја 6785. (1277.); краљ Стефан Драгутин, 12. марта 7824. (1316.); краљ Стефан Милутин Урош II, 29. октобра 6830. (1321.); краљ Стефан Немања V Урош III Дечански, убијен је 11. новембра 6840. (1331.); цар Стефан Душан Урош IV, 20. децембра 6864. (1355.); краљ Вукашин и деспот Угљеша, погинули 26. септембра 6880. (1371.); цар Стефан Немања VI Урош V, 2/4. децембра 6880. (1371.); кнез Стефан Лазар, погинуо 15. јуна 6897. (1389.); господин Вук Бранковић, убијен 6. октобра 6906. (1397.); господин Константин Драгаш и краљ Марко, погинули су 17. маја 6903(1395.); деспот Стефан Немања VIII Високи, 19. јула 6935. (1427.); деспот Ђурђе Бранковић, 24. децембра 6965. (1456.); деспот Лазар Бранковић, 20. јануара 6966. (1458.); деспот Стефан Слепи Бранковић, 9. октобра 6985 (1476.); деспот Јован Бранковић, 10. децембра 7011. (1502.); деспот Ђорђе Бранковић, 18. јануара 7024. (1516.)².

Осим датума смрти владара познати су, или су индиректно утврђивани, датуми смрти црквених прелата, монаха и замонашених жена владара од којих је, такође, већина посвећена:

Ана, св. Анастасија, 13. фебруара 6728. (1220.); архиепископ и први патријарх св. Сава, 14. јануара 6744. (1236.); архиепископ св. Арсеније Сремац, 28. октобра 6775. (1266.); архиепископ св. Сава II, 8. фебруара 6778. (1270.); св. краљица Јелена Анжујска, 8. фебруара 6822. (1314.); св. архиепископ Никодим, 11. маја 6832. (1324.); царица Јелена, 7. новембра 6884. (1376.); кнегиња Милица, св. Јефросина, 11. новембра 6914. (1405.); госпођа Мара, монахиња Марина, 12. априла 6934. (1426.); св. деспотица Ангелина, 30. јула 7028. (1520.).

До године рођења неких од њих се долази на основу података који се односе на године њиховог владања или године живота у којој су умрли, као што је то случај са великим жупаном Стефаном Немањом. Али, чак ни његови синови Растко - св. Сава и Стефан Немања II Првовенчани не бележе ни индиректно датум његовог рођења. Могуће је да су и знали, али га нису записали, јер се већи значај придавао датуму смрти због евентуалног посвећивања. Такав је случај и код скоро свих осталих личности у средњем веку.

Када је у питању Растко - св. Сава, најмлађи син великог жупана Стефана Немање, потоњи први архиепископ и патријарх³, његове године рођења и смрти нису конкретно записали његови хроничари Доментијан⁴ и Теодосије⁵, а до њих се дошло индиректним путем. У нашој науци и црквеној историји је, после расправа које су трајале више деценија, усвојено да се Растко родио око 6683. (1175.) године у Расу, замонашио се у манастиру Св. Пантелејмона на Атосу 6699. (1191.), хиротонисан за првог архиепископа Српске аутокефалне православне цркве 6727-28. (1219-20.), сишао са архиепископског трона 6741. (1233.), а умро у Трнову, у Бугарској, 14 (12). јануара 6.744. (1236.) године, после крунисања Асена II за цара и уздизање бугарске архиепископије у ранг патријаршије⁶. Сахрањен је у маузолејној цркви бугарских владара, Св. 40. великомученика, а његове мошти су пренете и похрањене у манастир Милешеву, 6. маја 6.745. (1237.) године⁷.

До датума смрти св. Саве се дошло на основу тврдње Доментијана да је св. Сава служио службу и освештао бугарског цара Асена II, његов двор и престони град на Богојављење, 6. јануара: "...и прими га цар са великом чашћу... А када је приспео пресветли празник Просвећења Господњег (Богојављење), и навечерје светог Богојављења служивши свету литургију...просвети цара светим просвећењем крштења Господњег, и освети сав сабор његова народа... (цар) прослави Бога који му је послао света мужа, да благослови њега и дом и град његов"⁸. Теодосије тврди да је службу држао на Крстовдан, 5. јануара, "уочи Богојављања одслужи свету службу... Свети просвећењем крштења

Христова и кропљењем свете воде освети и просвети цара, и све који су били.¹⁹ У вези са тако важним догађајем у ово време се мора имати у виду још једна врло важна чињеница. Бугарски владари рода Асена су имали титуларно име Јован и по свему је Св. Јован њихов заштитник кога су прослављали. А, одмах после Богојављања¹⁰, 7. јануара по старом, јесте Јовандан, односно Сабор Св. Јована Крститеља.

Свети Сава је током Божићне и Богојављанске недеље, поред Васкрса највећих хришћанских празника¹¹, верско-правним чином обавио освештавање-крунисање Асена II за цара¹² и трновске архиепископије, која је уздигнута на ранг патријаршије¹³. Оба ова празника су непокретна и прослављају се сваке године истог датума.¹⁴ Ни Доментијан, а ни Теодосије при томе не наводе ни један датум за ове празнике, датум и месец смрти св. Саве, као ни годину у којој се то збило. Они кажу народски (не) одређено Крстовдан и Богојављање. Теодосије не бележи ни датум крунисања Стефана Првовенчаног у Жичи али је навођењем да је то било на празник "Христа Спаса", односно на Спасовдан¹⁵ потпуно јасан (19. јун)¹⁶. Иако многи истраживачи некада као и данас сматрају да је свети Сава имао неку велику улогу у крунисању Асена II за цара и успостављање бугарске патријаршије¹⁷, збуњује их чињеница да цара може крунисати једино патријарх на државном сабору као чин добијања богом дароване власти¹⁸. Осим тога, збуњује да и Доментијан и Теодосије бугарског архиепископа Јоакима називају патријархом и пре него што је свети Сава освештао Асена II за цара.

Јован Радонић је своједобно сматрао да је свети Сава имао врло велику улогу у стварању независне Бугарске цркве. Јован Асен II као најснажнији владар Балкана жели да успостави потпуну независност своје цркве преко својих сродничких веза са никејским владаром. Никејски цар Јован Ватац је добио сагласност од никејског патријарха Германа II за то, али ако се томе приклоне и патријарси Јерусалима, Александрије и Антиохије. За такву мисију је изабран српски архиепископ Сава¹⁹.

Главни разлог првог Савиног путовања 1229. године, поред ходочашћа, био је успостављање и утврђивање српских монашких центара у Светој земљи²⁰. Сава је на први пут пошао у пролеће, а вратио се пре 24. септембра 1229. године у Србију²¹. Ми смо у нашим радовима доказивали да је разлог другог путовања имао за циљ његово хиротонисање за патријарха Бугарске и Србије којом приликом је посетио три патријарха источних цркава, као и сва најзначајнија хришћанска света места у току 1235. године²². Да је Сава сматран, макар само, у идеалном смислу патријархом Србије закључио је давно Мориц Фабер, али се на његове закључке нико није освртао²³.

До сада се озбиљније позабавио утврђивањем прецизнијег итенирера Савиног другог боравка у Светој земљи Димитрије Витковић. Он сматра да је Сава пошао почетком септембра 1233. године, а да је у Трново стигао крајем 1235. године, да би ту и умро 14. јануара. Имајући у виду да се као датум Савине смрти помиње 12. јануар остао је без одговора са намером да то учини касније. У Јерусалим је Сава стигао крајем октобра 1233. године, сматрајући да је јерусалимски патријарх служио службу у његову част 30. октобра. Сава је провео часни пост - четрдесетницу на Синају 1234. године, а вероватно се вратио у Јерусалим на Ускрс 21. априла 1234. године "помолив се пресвјетлом васкрсенију Христову"²⁴. Бавећи се питањем датума и године смрти светог Саве Анастасијевић је доказивао да је Сава кренуо у јесен 1234. године, да је ускршњи пост - четрдесетницу провео на Синају, а умро у јануару 1236. године²⁵. Сматра се да је тачна Анастасијевићева хронологија. Сава је на другом путу провео око годину дана, а кренуо је у пролеће 1234. године²⁶.

Међутим, Сава је могао кренути на пут тек после свргавања са власти краља Радослава, између 1. 09. 1233 и 4. 02. 1234. године²⁷, крунисања Владислава за краља, венчања Владислава са бугарском принцезом Белославом, силаска са архиепископског трона, замонашења бившег краља Радослава и дограђивања Милешеве. Да се претпоставити да је хронологија ових догађаја следећа: краља Владислава је архиепископ Сава крунисао у Жичи на Божић, 22. децембра²⁸ 1233; женидба са Белославом је обављена када су временски услови били бољи, око Васкрса, 23. априла 1234. године; у то време је почела и доградња Милешеве која је морала трајати све до позне јесени исте године када је и Радослав замонашен. За то време су обављани политички договори између владара Никеје, Бугарске и Србије и црквених прелата у којима је сазрела идеја да Сава иде у Свету Земљу. Тек после тога је Сава поставио новог архиепископска на трон српске цркве, а то би било на Божић, 22. децембра 1234. или на Богојављање, 6. јануара 1235. године.

Доментијан, који беше један од пратилаца, каже да је Сава путовао лађом из Старог Града - Будва, до Бриндизија, а потом преко Сиријског - Средоземног мора. Користили су за пловидбу мирније воде у близини обала Грчке, Крита, Родоса, Мале Азије, Кипра и Сирије. На отвореном мору их је захватило велико невреме тако да су таласи прекривали лађу. После "много времена пловљења", сматра се шест недеља, лађа је стигла у луку Акра. Сместили су се и одморили у Савином манастиру Св. Ђорђа, који је Сава откупио и успоставио при првом путовању. Потом су лађом отпловили у Кесарију и даље у Јоп - Јафу, а затим копном, преко Емауса, у Јерусалим²⁹. Из Доментијанових речи се

види да се унапред знало за њихов долазак у Јерусалим и да је био припремљен дочек: "... безмало стече се сав град чувши за долазак преосвећеног. А патријарх (јерусалимски Атанасије) га узе од цркве Господње, и с њим прими духовно и телесно весеље, и тако оде (Сава) у свој манастир ка Св. Богословцу (Јовану); и опет тамо сатвори радосно славље са братијом велике лавре Св. Саве (Првоосвећеног)." Ту су се сместили Сава и његова монашка, а свакако и знатна војна пратња.

После неког времена, не дуго, Сава са пратњом одлази у цркву Васкрсења – Св. Гроба где се сусреће са "светим другом својим", патријархом Атанасијем, који га је ту дочекао. По свему судећи сусрет у цркви Васкрсења говори да је реч о времену уочи Васкрса. На основу Доментијановог живописног сведочења уверавамо се да није у питању само Савин долазак на Велику васкрсну литургију, у време када се у Јерусалиму налази велики број ходочасника, већ нам открива разлоге Савиног доласка баш у то време: "... и пошто су сели посред цркве и пред светим и животворећим гробом, питао је свети преосвећеног: 'Како свет, и дали су мирна царства по земљи, и да ли је добро држава царства нашега'... а он (Сава) му рече све по реду. ... и дивили су се страшном Божјем предложењу и чудном провиђењу Његовом." А потом следе још чуднији догађаји. Јерусалимски патријарх Атанасије "пророкује" о Сави "пред лицем целог Сабора јерусалимског", а потом "богогласујући песме васкрсења Господњег... и проповеда реч васкрсења" ("Сједален" на Васкрсном јутрењу шести глас)³⁰. Ако је у питању Васкрс 1235. године било је то 8. априла. Дакле, Сава је са својом пратњом, од Будве до Јерусалима путовао најмање 45 дана. Радоњић сматра чак три месеца³¹. То би значило да је Божић, 22. децембра 1234. (6. 742.) године, светковао у манастиру Милешеви, а пут Будве кренуо крајем фебруара 1235. (такође 6.742.) године. Разлог више да изнесемо ову тврдњу имамо и у Доментијановом тексту који сведочи да је Сава провео "лета многа с благоверним краљем Владиславом", дакле бар две године. Пошто је Владислав дошао на власт крајем 1233. године онда је искључено да Сава одлази из Србије већ у пролеће 1234. године. Његов одлазак се мора померити касније бар за једну годину.

Најбитније од свега је то што је Сава, очигледно по договору са јерусалимским патријархом, допутовао у Свети град пред Васкрс, а то би значило и да је са српског архиепископског трона сишао по договору. Који је разлог свему томе видимо, иако се то јасно не изговара, из Доментијанових речи. Поред напред наведеног описа догађања у цркви Св. Гроба уочи, и на сам дан, Велике Недеље – Васкрса, Доментијан каже и следеће: "И кад сам био у Јерусалиму и у Св. Гори Синајској, свети древни старци

од сто година, ... називаху га земаљским анђелом и небесним човеком... коме се после светих не нађе раван"³². Шта из свега произилази и шта се мора закључити? Сава је на Васкрс, 8. априла 1235. године, од стране јерусалимског патријарха Атанасија "пророкован", проглашен и хиротонисан за патријарха пред сабором јерусалимске цркве! О томе да је Св. Сава био проглашен за патријарха ми смо уз помоћ и низа других доказа већ поставили истоветан закључак³³.

Следи Савин пут, преко Јерихона, Јордана, манастира Св. Богородице у Каломанији, у Египат где се сусреће са александријским патријархом (Григоријем³⁴, а Радоњић тврди Николом³⁵) од кога "прими духовни савет и душевну корист ... и исповедаше се један другоме... радујући се, тако се растадоше" и посећује тамошња света места³⁶. Из овога произилази да је и александријски патријарх прихватио ову одлуку и упутио новом патријарху своје савете. Срдачно беше примљен од митрополита и на двору египатског султана у Вавилону – Каиру. Теодосије Тврди да му султан учини многе почести које никоме никада од хришћана није давао³⁷. Потом је посетио Св. Гору Синајску где борави у манастиру Св. Богородице и манастиру Св. Илије где "...пробави(вши) ту у Синају у миру свету четрдесетницу...". А, под овим се сматра у науци да је у питању Велики пост пред Васкрс. Због свега тога Доментијан велича Саву и упоређује са Мојсијем³⁸. Анастасијевић је сматрао да Сава на Синају пости 40. дана пред Васкрс – Велики пост и да је на пут кренуо још крајем пролећа 1234. године³⁹. Али, сам Васкрс се прославља 40. дана у знак помена на 40. дана Христових проведених на земљи после Васкрсења⁴⁰, а помен Васкрса, као што то чине у другим приликама, ни код Доментијана ни код Теодосија нема у вези Савиног боравка на Синају. Сматрамо да је Сава већ за Васкрс био у Јерусалиму и да је зато имао, као што је речено, велики разлог за полазак из Србије на пут крајем фебруара 1235. године иако услови за пловидбу нису били повољни⁴¹. Сава је на Синају могао постити четрдесет дана и у време Петровог поста, иако овај пост данас неравномерно траје⁴².

По повратку у Јерусалим Сава се поново поклања у цркви Св. Гроба и сусреће са патријархом Атанасијем⁴³ "...и од свију примивши благослов... обрете у себи весеље и превелику наду... доби савршење своје прозбе (прошења од патријарха) коју је испрва просио у Господа излазећи из своје земље"⁴⁴. Сада сазнајемо да је заиста Сава о овоме свему имао договоре путем дописивања са јерусалимским патријархом још док је боравио у Србији и пре силаска са архиепископског трона, а највероватније да су о томе започети разговори још приликом Савине прве посете Јерусалиму и сусрету са патријархом Атанасијем, 1229.

године. Сава је тада богато даровао многе светиње и јерусалимску цркву и стекао право над многим црквама и манастирима. О неким детаљима разговора нам убедљиво сведочи Доментијан: "због законског исправљања" и "због божаствених служби", а потом служе заједнички свету литургију код Христовог гроба обучени у сличне одоре - "слични светим одјејањем"⁴⁵. Теодосије каже да Сава при растанку "љубазно целива светог патријарха... и тако се часно растадоше Божанствени оци"⁴⁶.

Сава се упућује у Антиохију где се сусреће са патријархом Симеоном⁴⁷ где "...и онај одликова овога преосвећеног превеликим светим даровима и добромислицима црквеним почастима и патријарашким ризама...", а потом посећује гроб Св. Симеона чудотворца⁴⁸. Сава и његова пратња настављају лађом, поред обала Анадолије, ка Цариграду. Међутим, "... преосвећени паде у не малу болест... придружи се и друга морска болест...". Свети је успео да се излечи једући месо од чудесне рибе, коју му из мора избаци божанска сила и која паде на његова прса⁴⁹. Када су стигли у Цариград, тада престоницу Латинског царства, у време цара Балдуина II од Куртенеа (1228-1261), сместили су се у Савин манастир Богородице Евергетиде где "... остаде чинећи свете потребе са царским мајсторима"⁵⁰. Сава и његова пратња су могли стићи у Цариград тек крајем 1235. године.

Сасвим се јасно види да Сава, као приликом првог пута у Јерусалим, овога пута не свраћа код никејског патријарха и цара. Дакле из ове, још успешније мисије, Сава је остварио огромну државно-политичку корист за Србију, али овога пута заобишавши Никеју. Дакле, Сава је слично ранијим приликама, користећи спретном политиком ривалство између Епира и Никеје и Никеје и Латинског царства, избегавши надлежност охридске архиепископије, остварио велику добит за Српску цркву и државу кроз признавање аутокефалности од стране никејског цара и патријарха. Користећи велика материјална улагања у Светој Земљи и ауторитет код јерусалимског патријарха, овога пута заобишавши никејског цара Јована III Ватаца и патријарха Германа II остварио је највећа могућа права за себе и своју цркву. Сам чин уздизања српског прелата на патријархат подразумевао је, после крунисања Асена II за цара, као следећи корак, и потенцијалну могућност крунисања српског краља Владислава, бугарског царског зета, за цара. Тај чин је свакако требао да се догоди по Савином повратку у Србију, у новој патријаршији. Био је то манастир Милешева, задужбина краља Владислава, која је за ту прилику добила припрату са две куле и катихуменом за патријарха, а целокупна површина живописа је била украшена златним мозаичким плочицама. Сава се у Цариграду припрема за пут у Србију чиме би била са великим успехом окончана његова

политичка замисао. Али, ту му је предложено да прво оде у Бугарску, код свог пријатеља, краља Асена II. Тај предлог је морао бити учињен од неког у Цариграду са великим ауторитетом и политичким образложењем које Сава није могао да одбије. То је свакако морао бити латински цар Балдуин II, чији је син Јован од Бријена био јерусалимски краљ и регент у време Савине посете Истоку и под чијом је непосредном заштитом морао бити на свим путовањима. Чини се да је овим маневром Балдуин желео да учини уступак Асену II који се већ окренуо ка Никеји у нади да од ње добије патријархат и царску титулу.

Ни Доментијан ни Теодосије не одређују прецизно када је Св. Сава стигао у Трново и колико времена борави у престоници до Богојављања, а то може бити од великог значаја. Савин одлазак за Бугарску Доментијан представља као не планиран, предложен од неке високе личности у Цариграду где је стигао после дужег путовања и бављења на Истоку и Светој Земљи: "...но му се предложи пут у земљу бугарску, и отуда оде у град Несебар"⁵¹. Теодосије је нешто опширнији али не помиње ничији предлог већ лично Савину намеру да иде у Бугарску, али ни он не говори о мотиву посете: "И од Константинова града опет лађом пође, путоваше морем на загорску страну, хотећи видети пријатеља свога Асана, цара загорскога... Дође у град Несебар..."⁵². Сава из Несебра шаље у Трново поруку, односно коњаника, да јави цару за долазак, а потом овај посла слуге и своје коње. Следи Савино путовање у Трново и сазнајемо да је цар приредио славље и гозбу у његову част и заповедио да свети станује у лично његовим, топлим палатама јер је било доста хладно. Из текста се такође види да Сава борави извесно време у Трнову, а тек кад је "приспео пресветли празник Просвећења Господњег (Богојављање)" Сава служи службу и освештава цара, све присутне и његов град. Имајући све ово у виду постаје јасно да је свети Сава дошао у Несебар почетком децембра, а у Трново за православни Божић, 22. децембра (субота) 6.743. (1235.) године, којом приликом је приређено свечано славље. У Бугарској је на тај дан, а и касније, слављен Енов дан, односно Нова година⁵³. То славље, свакоко, није прошло у уском кругу већ је ту био велики сабор најзначајнијих личности бугарске династије, властеле и цркве. Само после десет дана је Богојављање где се одиграва највећи догађај, освештавање цара и његовог града⁵⁴. Долазимо до сазнања да је од Божића па све до Богојављања, а вероватно и пар дана касније, у Трнову одржан бугарски црквено-државни сабор. Али, о бугарским државним саборима у средњем веку се готово ништа незна, што је своједобно закључио и Радојчић⁵⁵. Међутим, Доментијан и Теодосије, што је сасвим упадљиво, не помињу као хронолошку одредницу тако важан празник. Ово се

може тумачити и алудацијом на доскорашњи статус бугарске архиепископије која се ослањала на Рим, а не на Никеју, или је у питању неки други разлог који се да само наслутити⁵⁶.

Бугарска је под Калојаном I (1197-1207.) ступила у Унију са Римом, 1204. године, да би добила од папе аутокефалност цркве и круну. Она је то и остварила тако што је владар добио краљевску круну, а црква ранг архиепископије⁵⁷. И поред тога, као самозванци, бугарски владари се називају царевима, а унијатски ерхиепископи патријарсима. Да би превазишао ову ситуацију Асен II се окренуо ка Византији од које је, 1232. године, затражио круну, а за своју цркву аутокефалну патријаршију како јесте некада било за време Првог бугарског царства. Непосредно пред Савин долазак је детронизован бугарски унијатски архиепископ Василије и упућен на Свету Гору⁵⁸. Зиречек је сматрао да је Бугарска добила патријархат од Никејског царства и Никејске патријаршије и осталих источних патријарха у јесен 1235. године када је и Јоаким проглашен за патријарха⁵⁹. Очигледно је да нови бугарски архиепископ Јоаким, кога писци и Савиних житија нелегално називају патријархом, није крунисао Асена II за цара, што би било једино логично. То што га Доментијан и Теодосије називају патријархом не мора значити да он то заиста и јесте био у време Савиног доласка у Трново. Очигледноје да свети Сава крунише Асена за цара. Дакле, Јоаким је могао бити патријарх тек после крунисања Асена II за цара, или можда тек после Савине смрти. Јоаким је постао бугарски архиепископ послемене Василија, примаса унијатске Бугарске цркве, до које је дошло због промене става Асена II после његовог тријумфа у битци на Клокотници, 1230. године. Заиста је Јоаким постао патријарх уз грчку сагласност, али тек на византијско-бугарском сабору у Галипољу, 1237. године⁶⁰. Али, ни тада Бугарској није признат потпуни патријархат⁶¹. Јоаким I је умро 18. јануара 1246. године. Бугарски научници без већих аргумената сматрају да је Василије смењен 1227. године. Василије се последњи пут помиње 1232-1233. године, али је вероватно био смењен и упућен у манастир Зоограф на Атосу, крајем 1233. године⁶².

Теодосије каже да је после крштења-крунисања, после Богојављања, цар Асен II отишао у лов док је још увек била "зимња невоља"⁶³. Цар свакако није могао отићи у лов пре завршетка празничних дана у којима је био и државно-црквени сабор, односно пре 12. јануара по старом. Већ 12. јануара, тврди се у историјској науци, умро је Св. Сава. Свечани лов није могао трајати краће од неколико дана и цар се, највероватније, вратио следеће недеље, односно око 20. јануара. Доментијан и Теодосије тврде неодређено да се после царевог одласка св. Сава разболео, потом, када је схватио да ће умрети, позвао је своје

ученике да однесу свете сасуде и моћи у Жичу и Студеницу, благосиљао краља Владислава и архиепископа Арсенија, "Даде и у патријаршију бугарску свечане часне одежде и књиге златом оковане и свећњаке... ниште довољно обдарио... Дође му блажени Јоаким патријарх... рече му: 'Ако заповедаш да јавимо цару о твојој болести?' "⁶⁴. Из ове формулације произилази да је Сава пред смрт дао бугарској патријаршији лично своје свечане одежде и књиге златом оковане.⁶⁵ Од дана када се разболео, до тренутка када је Сава схватио да ће умрети, очигледно је прошло извесно време. У међувремену, у посету му долази патријарх Јоаким. Иако је Сава одбио да Јоаким јави цару о његовој болести, касније се појављује контрадикторност код Теодосија: "Цар, чув о представљању Светога, много је негодовао на патријарха што је утајио болест Светога од њега... јер цар веома љубљаше Светог"⁶⁶. Потом "у поноћи дана Васкрсења, када је недеља освитала, Свети, причестив се пречасних и светих и животворних Христових тајни, рече што и увек говораше: 'Слава Богу за све'. И одмах, као да су му дошли неки одавно му драги саиграчи, би весео духом, и долазак божјих анђела к њему потврђиваше се овим весељем, - светао и у лицу неисказано се показиваше, и тим чистоту своје душе изјављиваше. И тако, до краја захваљујући Богу, предаде у руке његове душу своју."⁶⁷ Доментијан каже да "...погребене беше његове свете мошти у Дому светих Четрдесет мученика при реци Ја(н)три, у граду новом, а у месту званом Трнову...", а Теодосије "...и тако га положише у припрати црквеној, у цареву манастиру... (цар) заповеди да озидају гроб његов. И положи частан камен врх гроба, и покри га царском баграницом..."

Међути, ови подаци су тумачени на следећи начин: свети Сава је умро, одмах по Богојављању, следеће недеље, 12. јануара, а све полазећи од тумачења Теодосијеве формулације: "дана Васкрсења, када је недеља" у смислу недеље као дана Васкрсног у седмици⁶⁸, као што је Велика недеља дан Васкрсни у години, јер "Господ је васкрсао из мртвих рано ујутру, у први недељни дан"⁶⁹. Српска црква је датум његове смрти померила за још два дана, јер се ни један свети не може прослављати нити имати засебну службу у седмици после било ког господњег празника, а тако ни Богојављања. Зато је дошло до тога да датум смрти св. Саве буде 14. јануара⁷⁰. Међутим, 12. јануар је у употребљеном поступку рачунања споран. Наиме, раније се сматрало да је св. Сава умро 1235. године у прву недељу после Богојављања. Али, Богојављање је, 1235. године, било у суботу, а 12. јануар је петак и зато је дан његове смрти померен за два дана, јер је недеља 14. јануар. Очито је да се сви ови дани и датуми не слажу са тврдњама Доментијана и Теодосија. Повезивање 12,

односно 14. јануара са смрћу светог Саве је, највероватније, у вези са Доментијановим текстом *Житија* које почиње са "Месеца јануара 14 дан"⁷¹, а које може бити и додатак каснијих преписивача. Много касније, од XIX века, сматра се да је то Савиндан.

У целој овој ситуацији потпуно је нејасно како се уопште баратало са 12. јануаром 1235. године као датумом смрти св. Саве. Пошто је данас утврђено да је св. Сава умро 1236. године потребно је да размотримо ове датуме и дане са аспекта ове године, која је била, уз то и преступна. Богојављање, 6. јануар 1236. године, било је у недељу, а 12. јануар је субота, а не недеља, како каже Теодосије. Пошто је Богојављање било у недељу било би разумљиво да Доментијан и Теодосије и овом приликом за тај дан у седмици кажу да је васкрсеније. Али они то не кажу. То би значило, ако баратамо са месецом јануаром, да је св. Сава умро у недељу, 13. јануара 1236. године и зато је требало из ове седмице "изаћи" само један дан, а не два, како се тврди, јер је 14. јануар понедељак. Врло је интересантно да српски народни календар слави Саву и кроз Вериге св. Саве⁷², само два дана касније, 16. јанура, када је црквени празник Часне вериге светог апостола Петра. Тога дана је, према црквеном предању, Христов апостол Петар био окован паром верига⁷³. Ако се желело фиксирање дана смрти св. Саве за недељу, онда се и није требао уводити у причу 12. јануар већ 13. Недоумице и несагласности су биле бројне и самим тим све доводи у забуну и сумњу.

Из тих разлога су у вези овог питања почеле расправе наших историчара. Ковачевић је изрази сумњу у тачност извора⁷⁴. Наводи Јагића, Рачког и Новаковића, који потврђују да је свети Сава умро 14. јануара 1237. године, и Голубинског, који тврди да је то морало бити 1235. или 1236. године. Ковачевић је закључио да Сава полази на други пут у Јерусалим у другој половини 1234, да је за време Ускрса 1235. на Синају, да је стигао у Трново почетком 1236. године и ту умро 12. јануара, у суботу око поноћи, исте године, "... а донијет у Милешево 6 Маја 1237"⁷⁵.

Овим питањем се из тих разлога са разних аспеката бавио Анастасијевић. Одмах се мора рећи да је он користио Даничићев превод Доментијана и Теодосија из 1865, односно 1860. године, у којима се у опису смрти светог Саве помиње само недеља, а не и Васкрсење и Васкрна недеља. Имајући у виду да се у изворима и њиховим каснијим преписима као датум Савине смрти помињу 12, 13, 14, па чак и 15 јануар, он је вршио анализу када је, зашто и од кога дошло до исправљања датума. У једном јеванђељу из 1328. године се за датум Савине смрти бележи 13. јануар, у једном mineју за монахе из XIV века фигурира 15. јануар, 12. јануар се празнује у Русији и понегде на Атосу, а 14. јануар је код Срба "од увек датум празника Савине смрти". Тако стоји у

минеју, још из доба краља Владислава, месецослову *Дечанског јеванђеља* из XIII века, минеју из XIV века, уставу бугарског манастира Зоографа на Атосу из XV-XVI века. Уз то, Анастасије-вић износи један факат да "...ни једна црква, па ни српска, није никада била обавезна, да празнује смрт баш сваког свог светца тачно на датум, у који је умро. Напротив, могао се, из овог или оног разлога, празник смрти овог или оног светца метнути и на неки ранији или доцнији датум од онога у који је он преминуо." После анализе констатује да постоје јасна фактографска и датумска неслагања у изворима и увиђа да је чудно "... зашто је српска црква још од почетка одредила као датум празника његове смрти баш 14 јануар, ма да је то, по Витковићу, још тада био уједно и датум богојављанског 'оданија', на које црквени устав не допушта никакву службу никаквом светцу, већ само богојављанском празнику. А чудно је, и откуд онда они остали стари датуми празника Савине смрти, то јест 12 јануар, 13 јануар и 15 јануар". Дошао је до закључка да је до померања датума дошло у врло растегљивом временском периоду, како каже, од почетка XIV века "па на овамо". Он је упозорио и на тумачење једних да је умро "у суботу око поноћи" и других да се то догодило у недељу и у вези са тим скреће пажњу да Доментијан и Теодосије "рачунају недељу по црквеном начину рачунања седмичних дана, то јест од заласка сунца у нашу суботу па до заласка сунца у нашу недељу, те се према тим писцима Сава растао с душом у саму поноћ између наше суботе и недеље". Да то нема много значаја следи из Анастасијевићевих речи: "Додуше, Доментијан уједно додаје: 'кад је освитао дан недеље'; а и Теодосије: 'кад је освитала недеља'." Најзад, је констатовао: "...ако би он умро 13 јануара, први дан, у који би му се, по његовој смрти, смело служити самостално, био би у XIII веку 14 јануар"⁷⁶.

Због тога што су многи на различите начине и на основу различитих превода тумачили садржај и смисао Доментијановог и Теодосијевог текста потребно је још једном размотрити тачније значење речи са којима је описао дан и време смрти св. Саве. Доментијан каже: "Када је прошао дан суботни и кад је прispела недељна ноћ, и када је озаравао дан недеље... и хотећи прославити празник по обичају пресветлог Васкрсења, у поноћ чекајући долазак небесног женика, још се прилежно обрати на молитву..."⁷⁷. Доментијан је јасан када каже да Сава хоће и пред смрт да прослави како доликује празник Васкрсења. Теодосије је још више прецизан: "у поноћи дана Васкрсења, када је недеља освитала, Свети, причестив се пречасних и светих и животворних Христових тајни...". Теодосије прво употребљава повезано речи дан и Васкрсење, потом их допуњава са недеља и свитање, а затим и са причешћем поводом Христових тајни,

тако недвосмислено произилази да је у питању дан празника Васкрсења Христовог. Да је недеља, када је умро Св. Сава, Велика недеља – Васкрсење, дан Васкрса, показује и то да, када говоре о Богојављању о коме је реч, за које сада знамо да је било у недељу, 6. јануара 1236. године, не помињу да је у питању васкрсење. Интересантно је да се пре овог догађаја, када се још за живота Сава обраћа цару Асену II са намером да иде у Србију, појављује још једном, као временска одредница, празник Васкрсења Христовог. Цар, наиме, одвраћа Саву да не иде речима: "...пребуди с нама... чак до Васкрсења Христовог"⁷⁸. Произилази да је писац, на неки начин, царевим речима већ најавио Савину смрт и тако је доводио у јасну везу са празником дана Васкрсења, знајући да се она на Васкрс, у Велику недељу, заиста и догодила. Дакле, Сава је умро у зору, после примања причести Христових тајни. Сви хришћански верници се причешћују у раним јутарњим сатима, на Васкрс, после Великог поста, који се завршава "дугачком суботом"⁷⁹. На крају дана Велике суботе, када је на Христов гроб "сишао благодатни огањ", патријарх јерусалимски улази у цркву Св. Гроба и почиње да служи велику литургију Васкрсења. У исто време у свим хришћанским црквама улазе свештеници, а у архиепископијама и патријаршијама почастововани епископи, архиепископи и патријарси.

Још значајнија чињеница у вези са темом јесте, да је прослављање дана св. Саве обновљено тек почетком XIX века, на дан 14. јануара⁸⁰. Уз то треба имати у виду и да је Српска православна црква коначно успоставила култ св. Саве од 1774. године⁸¹. По свему судећи, тада је коначно одређен 14. јануар као дан прослављања св. Саве, који је одређен почетком XIV века, а према 1235. као години његове смрти, која није тачна. Одговор на питање како је Васкрс, као дан смрти светог Саве, још у XIII веку замењен 14. јануаром лежи у томе да тада, на Васкрс, никакао није могао добити дан, па се нашло решење у томе да се исти датум, али по јеврејском календару, пренесе у јануар. Наиме, Васкр – Пасху су источни хришћани славили 14. дана месеца нисана, а не 15, како су израчунали синоптичари⁸².

Српска црква је у најновије време посветила св. Сави и дан када су спаљене његове мошти, 27. април, и дан преноса мошти, 6. мај⁸³. Дан преноса мошти светог Саве, 6. мај, у више извора је сачуван. Година 1237. се помиње недовољно поуздано и само једном⁸⁴. По свему судећи ова година није тачна. У новије време поједини истраживачи је померају за годину дана касније⁸⁵. Доментијан јасно каже да, од Савине смрти, тек "После неколико година наложи Бог на срце благоверном краљу Владиславу... да пренесе преосвећеног у своје отачаство"⁸⁶. "Неколико година" може бити најмање три или четири године. То значи, пренос мо-

шти, према овоме како каже Доментијан, могао је бити тек 1239-1240. године.

После вишеструких одбијања бугарског цара и клера да мошти светог Саве врати Србима, по речима Доментијана: "... (Владислав) сабра велики клер свога светог отачаства, богогласне светитеље, часне игумане и богоносне изабране чрнце и попове и ђаконе и сав чин црквени... па и он сам са изабраним слугама великога свога краљевства и са децом (народом) преосвећеног, са великим сабором (великом војском)..."⁸⁷ крете ка Трнову. Из Трнова су се Срби вратили ужурбано, како каже Доментијан "И тако сви обузети великим страхом жураху на посао им... Благоверни краљ Владислав чувши то са журбом се растаде са царем, да се гнев не множи још више, а уз то да се утоли жалост царева... са великим страхом... обузети великим страхом и са великом журбом утекоше тајно од града Трнова..."⁸⁸. После два неуспешна покушаја преговорима, до преузимања мошти св. Саве од стране краља Владислава могло је доћи тек претњом силе у погодном тренутку иако се из Доментијановог и Теодосијевог текста и овај покушај, овога пута успешан, описује као преговарање које је прерасло у жучну расправу између таста и зета. Трећи покушај је морао бити у време слабости Асена II, када је прихватио да 60.000 крсташа прође кроз његову земљу и када је у исто време почео напад Кумана на Бугарску, 1239-1240. године⁸⁹. Ни Доментијан ни Теодосије не кажу када су мошти похрањене у Милешеви. Доментијан наглашава да "сатворише велики празник томе преосвећеноме"⁹⁰, а Теодосије "Владислав учини велики празник тржанства помену Светог"⁹¹. Мошти светог Саве, можемо претпоставити, постављене су у Милешеви, 6. маја (Св. Јов) 1240. (преступне) године, не случајно, јер је нерадан дан, недеља, васкрсеније, а уз то и дан на који је и умро. Још један разлог постоји да верујемо Доментијану да је краљ Владислав Савине мошти пренео из Трнова неколико година после смрти. Он се налази у чињеници да је 6. маја 1237. била среда, 1238. четвртак, а 1239. петак.

Прва веза са светим Савом и Васкрсом је његово хиротонисање за првог архиепископа Српске аутокефалне цркве. Наиме, сматра се да је српска црква добила аутокефалност 1219. године, а Сава је хиротонисан на црквеном сабору у Никеји, на Васкрс, 9. марта 1220. године⁹². Други, још значајнији догађај у животу Св. Саве одиграо се, такође, на Васкрс, 8. априла 1235. године у Јерусалиму када је као почаствовани епископ хиротонисан за патријарха Српске цркве. У вези са Васкрсом и, нема сумње, са помињањем св. Саве десио се, преко сто година после његове смрти, још један важан догађај у српској државној и црквеној историји, а то је проглашење Српске патријаршије, на

Цвети, и Српског царства, на Васкрс, 16. априла 1346. године. Дакле, на један од највећих Христових празника, на дан смрти св. Саве, али не у датумском смислу. И Васкрс и Цвети су покретни празници. Цвети су увек у прву недељу пре Васкрсног дана, када је Христ ушао у Јерусалим. То значи да је српски архиепископ проглашен за патријарха 9. априла 1346. године. Крунисање краља Душана на царство је извршено у Скопљу, свакако не случајно, на Васкрс, 16. априла, јер за то има више разлога и симболике од којих је један од главних онај у вези првог српског архиепископа и патријарха. Наиме, већ од око 1250-1260. године, свети Сава се појављује у старој српској књижевности, на једном његовом крсту сачуваном у Пиенци и на фрески у Пећкој патријаршији сигниран као први архиепископ и патријарх⁹³.

Још једном, али постхумно, у значајном историјском тренутку, свети Сава се доводи у везу са Васкрсом. Реч је о спаљивању његових мошти. У нашој историјској науци се тек почетком XX века, дошло до датума и тачне године спаљивања његових мошти. Његове мошти су узете из Милешеве по наређењу Синан-паше на Велики петак, уочи Васкрса, а спаљене, 27. априла 1594. године, на пољу Врачару, у то време, код Београда⁹⁴. Заправо, Турци су узели мошти св. Саве из манастира Милешеве, на Велики петак, а спалили их "на дан св. Симеона, сродника Господњег", 27. априла. Велики петак, 1594. године, јесте 29. март. Велика субота је 30. март, а Васкрс 31. март. Овде се мора поставити питање: Да ли су Турци случајно или намерно баш на Велики петак, пред Васкрс, узели мошти св. Саве и има ли то неке битне везе са његовим култом? Спаљивање мошти св. Саве, организовано као осветнички чин према Србима, морало је имати и још дубљу симболику у том смислу.

Све ово нас наводи на закључак да Теодосијеве речи, које одређују смрт светог Саве: "у поноћи дана Васкрсења, када је недеља освитала", треба тумачити у смислу Васкрсног дана. То подразумева да је свети Сава умро на Васкрс који је, 1236. године, био 30. марта. Тај датум је, нема сумње, био опште познат православним и исламизираним Србима и Турцима. Зато што је свети Сава умро 30. марта, на Васкрс, Синан-паша (исламизирани Арбанас, а Радонић сматра исламизирани Ђеновљанин, "звани Cicala"⁹⁵) је његове мошти узео из манастира Милешеве на Велики петак, 29. марта (постоје извори који тврде 30. марта⁹⁶) дан уочи датума смрти св. Саве. На овом месту се ваља потсетити да је на Васкрс, 29. марта 1220. године, Св. Сава хиротонисан за архиепископа. Ако су Турци и Синан-паша знали за ове дате, а по свему јесу, онда су за њих знали, пре свих, и Срби. Произилази да су Срби и Српска православна црква, пре спаљивања мошти св. Саве, славили Савиндан 30. марта као непокретан

празник. Наиме, Васкрс, као највећи Велики празник Господњи, никако није могао бити узет за прослављање било ког свеца, па ни св. Саве, а уз то био је покретан празник који не пада у исте датуме. Тако су у вези смрти св. Саве остале две календарске одреднице: Васкрс (недеља) и 30. март. Да би био успостављен његов дан у црквеном календару морао је то бити непокретан празник. Зато је то морало бити 30. марта сваке године. Међутим, било је година када су се Васкрс и Савиндан преклапали, а то је морало имати одређене импликације⁹⁷.

Поставља се разумљиво питање како је могло доћи до тога да се 30. март као празник Савиндана заборави?

У Бугарској је процес гушења култа св. Саве у цркви 40 мученика почео одмах после смрти цара Асена II, 24. јуна 1241. године. Потврда томе су Доментијанове речи: "...множине народа које су долазиле досадили чрнцима, и савет начинивши заградише гроб преосвећенога да га се нико не дотиче, рекавши да се не обрати к њему сав свет, и проширењем његових чудеса биће манастиру још већа досада"⁹⁸. Теодосије је по обичају много исцрпнији: "Кад после тога умре и благочастиви цар Асен... иноци у манастиру његову охрабрише се, хоћаху забранити народу да долази у манастир гробу Светога..."⁹⁹. Нешто касније култ светог Саве се још више гаси јер је у његов гроб сахрањен неки бугарски митрополит, највероватније намерно неименован, а по свему ће бити да је у питању бугарски патријарх Јоаким. О томе Теодосије бележи: "У то време престави се неки свети митрополит који је измолио од њих, по цену сребра, да га положи у гроб светог Саве. А они хотећи сакрити чудеса, учинише и ово с радошћу. И тако, положивши га, зауставише народ да не долази на гроб Светог"¹⁰⁰.

Пада у очи да се у српским повељама, летописима и записима из средњег века ни једном приликом не помиње 14. јануар као Савиндан. Српски владари и стари летописци се свог највећег свеца не сећају ни поводом значајних догађаја. Летописац у вези смрти Ђурђа Балшића, 13. јануара 1379. године¹⁰¹, не помиње да је то уочи, или, по неким рачунањима, на сам Савиндан. Као свети, Сава се појављује први пут у црквеном календару у Русији у време митрополита Кипријана, (1380-82. и 1390-1406.) пореклом Србина¹⁰². Што се тиче Србије каснијег доба логичан одговор би био да су Турци, после спаљивања мошти светог Саве, забранили његово прослављање у Милешеву, а сваки покушај обнове су драстично сузбијали, о чему сведоче и многа "спаљивања мошти" светог Саве од 1667. до 1697. године¹⁰³. Осим тога, од краја XVII па све до краја XVIII века манастир Милешева је неколико пута био паљен, пљачкан и краће или дуже време напуштан. У таквом стању је манастир био све до 1863. године¹⁰⁴. Осим тога, све до XVIII века постојао је врло

мали број српских цркава њему посвећених.

Српска православна црква је обновила култ светог Саве, од 1774. године, на дан 14. јануара, тако да је добио "нове друштвене, културне и политичке садржаје". Кирило Живковић је од 1756 до 1794. године припремио три верзије Савиних *Житија* према Теодосију, а у то време, претпоставља се, настала је и Светосавска химна *Ускликнимо с љубављу*, чија је најстарија верзија позната из 1817. године. У Земуну се, тада у Аустро-угарској, први пут, 1812. године, појављује као школска слава и патрон у српској школи. Наредбом кнеза Милоша, 1823. године, у Србији је уведено прослављање Савиндана. Тек од 1841. године се у Србији прославља и као школска слава. У граду Крагујевцу се први пут слави школска слава Свети Сава, 1828-1829. године, а до тада нису ни знали за светог Саву: "И онда чусмо говор међу учитељима, да је то празник св. Саве, но ко је и шта тај св. Сава, не знадосмо... Ми ђаци не знадосмо ни за каквог српског св. Саву и кога дана он пада"¹⁰⁵. А, прослављање Светог Саве у манастиру Милешеви почело је тек после обнове, у другој половини XIX века.

ТАБЕЛА 1. (Св. Сава и Савиндан)

Година	Богојављање 6. 01.	12. 01.	14. 01.	Велики петак	Васкрс недеља	6. мај
1220.	-	-	-	-	29. 03.	-
1234.	петак	-	-	-	23. 04.	-
1235.	субота	петак	недеља	6. 04.	8. 04.	-
1236. ¹⁰⁶	недеља	субота	понедељак	28. 03.	30. 03.	-
1237.	-	-	-	-	19. 04.	<i>среда</i>
1238.	-	-	-	-	4. 04.	четвртак
1239.	-	-	-	-	27. 03.	петак
1240.	-	-	-	-	-	недеља
1594.	-	-	-	29. 03.	31. 03.	-

ТАБЕЛА 2. (Божић и Нова година)

	Божић	Нова година	Богојављање	Св. Јован	Васкрс
Римо-католици до 1582.	12. 12.	22. 12.	28. 12.	29. 12.	недеља
Бугари од 1204. до 1235.	12. 12.	22. 12. (Енов дан)	28. 12.	29. 12.	недеља
Грегоријански После 1582.	22. 12.	1. 01.	6. 01.	7. 01.	недеља
Стари православни	22. 12.	1. 09.	6. 01.	7. 01.	недеља
Српска црква од 1919.	25. 12.	1. 01.	6. 01.	7. 01.	недеља
Срби од 1919. по новом	7. 01.	13. 01.	19. 01.	20. 01.	недеља

БЕЛЕЖКИ:

¹ Сви датуми су дати према старом календару. Напореда су дате и године од Христовог рођења. Године су некада биле записиване по старом начину рачунања од стварања света са Новом годином која је почињала 1. септембра, или од 1. марта.

² Подаци су из: А. Веселиновић, Р. Љушић, Родослови српских династија, Београд 2002; С. Милеуснић, Свети Срби, Крагујевац 1989; Ж. Андрејић, Света српска лоза, Рача 2005. У вези именовања појединих владара са истим кршеним именом Немања види: Ж. Андрејић, Тихомири, Уроши, Вукани, Мирослави, Завиде и Немање, или о пореклу жупана Стефана Немање, Новопазарски зборник 26, Нови Пазар 2002, стр. 39-40.

³ Ж. Андрејић, Српски средњовековни династи и црквене прилике у Источној Србији и Северозападној Бугарској у XII-XV веку, Баштиник 6, Неготин 2003, стр. 59-6.; Исти, Свети Сава први архиепископ и патријарх, Развитак 215-216, Зајечар 2004, стр. 118-131; Исти, Свети Сава, Рача 2004, стр. 91-128.

⁴ Доментијан је монах Хиландара, ученик светог Саве, који уз њега био стално, тако да је очевидац његове смрти и учесник у преносу његових мошти. Доментијан је после смрти светог Саве отишао на Атос и борави у Кареји где је написао житија Св. Саве, а потом Св. Симеона у Хиландару, 1264. године. Даничић сматра је сматрао да је Савино житије писао 1243. године (Јагић по другом препису прихвата 1253. годину, што је уважавао и Вуловић. Види: С. Вуловић, Из старе српске књижевности, Годишњица Н. Чулића VII, Београд 1885, стр. 94.). у Кареји на Светој Гори. Дакле, само неколико година после дешавања догађаја које описује. Доментијан житије почиње "Месеца јануара 14 дан.", а на крају каже "у лето 1243."

⁵ Теодосије је писао према Доментијану, око 1360. године.

⁶ Н. Радојчић, Свети Сава, Годишњица XLIV, Београд 1935; Исти, Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА CLXXIX, Београд 1938; Ј. Ра-

донић, Свети Сава, Београд 2002; С. Станојевић, Свети Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас СКА, CLVI, 79, Београд 1933; Исти, Смрт Св. Саве, Светосавски зборник 1, Београд 1936; Ђ. Слијепчевић, Историја српске православне цркве, књ. прва, Београд 1991, стр. 51-120; Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1989; С. Милеуснић, Свети Срби, Крагујевац 1989, стр. 40-53; С. Ћирковић, Свети Сава између Истока и Запада, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998; Д. Богдановић, Преображај српске цркве, Историја српског народа I, Београд 1994, стр. 316-322.

⁷ Д. Богдановић, Преображај српске цркве, Историја српског народа, I, Београд 1981, стр. 315-322; Ђ. Слијепчевић, Историја Српске православне цркве 1, Београд 1991, стр. 51-131; С. Милеуснић, Свети Срби, стр. 40-62.

⁸ Доментијан, Животи светог Саве и Светог Симеона, Л. Мирковић, Београд 1938, стр. 203-204, 207.

⁹ Теодосије, Житије светог Саве, Љ. Јухас-Георгијевска, Стара српска књижевност, Београд 1997, стр. 167.

¹⁰ Први помен Божића појавио се у римском календару за годину 354. Око 400. године Божић је постао значајан датум у хришћанској години, а изабран је 25 (22). децембар да би се прекрио пагански празник сунчеве краткодневице. Пре тога је 6. јануар слављен као Богојављање, или годишњица Христовог крштења, за које се веровало да се збило на његов тринести рођендан. И тај датум је прикрио претходни дан благосиљања реке Нил. (Ц. Ц. Витроу, Време кроз историју, Београд 1993, стр. 92-93.)

¹¹ Проглашавање и крунисања владара, или највиших црквених прелата, вршено је на великим државно-црквеним саборима који су најчешће организовани поводом највећих хришћанских празници у складу са симболиком и метафоричним схватањем да је власт земаљском владару Богодарована. Колико је познато то су најчешће Васкр и Богојављање. У смислу просветљења владара Богом дароване власти Богојављање са својом празничном симболиком највише одговара овом чину. На пример, на Васкрс, 6. 04. 6.716. (1208.) године крунисан је за византијског цара у Никеји Теодор Ласкарис; на Богојављање, 6. јануара 6.830. (1322.) године крунисан је Стефан Урош III Немања у Дечански за српског краља; на Васкрс, 14. априла 6.884. (1346.) године крунисан је Стефан Душан Урош IV за српског цара итд. (Ж. Дагрон, Цар и првосвештеник, Београд 2001, стр. 323.; Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, стр. 108, 111, 114, 117, 124.)

¹² Ж. Андрејић, Свети Сава, Рача 2004, стр. 116-119.

¹³ С. Станојевић, Свети Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас СКА CLVI, Београд 1933, стр. 181; Исти, Свети Сава, Светосавски зборник 1, Београд 1936, стр. 365-392; Ј. Радоњић, Свети Сава, Београд 2002, стр. 79-80; В. Кораћ, Милешевска спољна приправа и њен одјек у архитектури Трнова, Између Византије и Запада, Београд 1987, стр. 196; И. Дујчев, Свети Сава у бугарској историји, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, стр. 451; Исти, Saint Sava a Trnovo en 1235, Хиландарски зборник 4, Београд 1978; Д. Богдановић, Преображај српске цркве, Историја српског народа I, Београд 1994, стр. 316-322; Е. Бакалова, Житијни циклус Светог Саве у рилском манастиру, Осам векова Хиландара, Београд 2000, стр. 489; Ж. Андрејић, Свети Сава, Рача 2004, стр. 91-128.

¹⁴ На Богојављање је Исус Христ затражио од Јована Претече да га крсти и тим чином "ознаменовао 'сам почетак почетка' своје божанске проповеди на Земљи". Јер тада Дух Свети у облику голубице сиђе са неба и чу се глас Бога Оца "Ово је син мој љубљени, који је по мојој вољи". Крунисање владара се метафорично повезује за празник Крштења који се зове Богојављање зато што се тада објављује Пресевета Тројица: Бог отац-гласом с неба, Бог Син-који се крсти и Бог

Свети Дух-силаском на богоизабраног сина. (Х. Столић, Православни светачник 1, Београд 1988, стр. 248-249.) Сваки хришћанин на земљи крштењем у води, а поготову богодаровани владар, чином крштења на власт "постаје усыновљен од Бог Светлости, заслугом Сина и силом Духа Светог". (Епископ Николај, Охридски пролог, Ваљево 1991, стр. 15.) Богојављање се у старо време различито тумачило јер су за 6. јануар везани различити догађаји. У време постојања "оглашења", на дан крштења је обављано свечано крштење оглашених, зато је и празник добио назив "празник светлости" у смислу оглашавања "светла истине". Уочи Богојављана, на Крстов дан се врши велико освећење воде у цркви која је после трајно "некварљива". (***) Велики православни богословски енциклопедијски речник I, Нови Сад 2000, стр. 148.) Крштењем владара на Богојављање он задобија у симболичном смислу трајну-некварљиву власт која се преноси и на његове наследнике.

¹⁵ Теодосије, стр. 140.

¹⁶ Тако и за неке друге важне догађаје знамо тачно када су се десили иако извори доносе само празничну одредницу. Логотет Стефана Дечанског у повељи Дубровчанима каже "на Благовешетеније" (25. март) године 1326. (С. Новаковић, Законски споменици, Београд 1912, стр. 163.164.) Душанов закон је објављен 19. маја 1346. године на Спасовдан: "ва праздник Вазнесения господа нашего Исоуса Христа, месеца маја КА дана". (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 6, Београд 1988, стр. 67.) На овај начин се бележе и мање значајни догађаји. Тако преписивач Шишатовачког апостола каже да је то извршено 1324. године "на славославније светјаи Троици", односно 29. маја. (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд 1982, стр. 24.)

¹⁷ Ј. Радонић, Свети Сава, Београд 2002, стр. 79.80; С. Станојевић, Свети Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас СКА, CLVI, 79, Београд 1938, стр. 181, Исти, Смрт Св. Саве, Светосавски зборник 1, Београд 1936, стр. 365-392; И. Дујчев, Свети Сава у бугарској историји, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, стр. 451; Исти, Saint Sava a Tarnovo en 1235, Хиландарски зборник 4, Београд 1978, стр. 17-29; Е. Бакалова, Житијни циклус Светог Саве у рилском манастиру, Осам векова Хиландара, Београд 2000, стр. 489.

¹⁸ Ж. Дагрон, Цар и првосвештеник, стр. 253, 261-262, 276.

¹⁹ Ј. Радоњић, Свети Сава, Слике из историје и књижевности, Београд 1938, стр. 56-57.

²⁰ В. Розов, Страница из живота светог Саве, Споменик СКА LXIX, Београд 1929, стр. 95-105.

²¹ М. Марковић, Прво путовање светог Саве у Палестину, Зограф 29, Београд 2003, 49-52.

²² Ж. Андрејић, Свети Сава, Рача 2005, стр. 91-128.

²³ М. Фабер, Право барских надбискупа на наслов "примас Србије", Гласник земаљског музеја у БИХ XVII, Сарајево 1905, стр. 469.

²⁴ Д. Витковић, Друго путовање Св. Саве по источним светим местима, Браство ХХ, Београд 1926, стр. 1- 16.

²⁵ Д. Анастасијевић, Свети Сава је умро 1236. године, Богословље XI, св. 3, Београд 1936, стр. 274.

²⁶ Ј. Радоњић, Свети Сава, стр. 57.

²⁷ А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, стр. 26 - бр. 18.

²⁸ И даље у вези Божића, 22. децембра, види напомену бр. 54.

²⁹ Доментијан, стр. 179-182.

³⁰ Доментијан, стр. 182-183.

³¹ Ј. Радоњић, Свети Сава, стр. 57.

³² Доментијан, стр. 185.

³³ Ж. Андрејић, Свети Сава, стр. 91-128.

³⁴ Х. Столић, Православни светачник 2, стр. 1018. (Према старијим руским подацима.)

³⁵ Ј. Радоњић, Свети Сава, стр. 58.

³⁶ Доментијан, стр. 187.

³⁷ Теодосије, стр. 163.

³⁸ Доментијан, стр. 188-189.

³⁹ Д. Анастасијевић, Свети Сава је умро 1236. године, стр. 238.

⁴⁰ *** Велики православни богословски енциклопедијски речник I, Нови Сад стр. 185.

⁴¹ Најбезбеднија пловидба Средоземним морима било је од средине маја до краја септембра. Пловидба од почетка марта до средине маја и од краја септембра до почетка новембра сматрана је ризичном. Пловидба је била потпуно обустављена од почетка новембра до почетка марта. (у: М. Марковић, Прво путовање светог Саве у Палестину, Зограф 29, стр. 51.)

⁴² М. Недељковић, Годишњи обичаји у Срба, Београд 1999, стр. 51, 182-183. (Петров пост најчешће траје око 30 дана, најмање 8, а највише 42. дана. Велики пост је некада трајао 9 недеља -63. дана, а у новије време 7, односно 49 дана.)

⁴³ У вези времена када је јерусалимски патријарх био Атанасије II постоје неке недоумице. Постоје тврдње да је Атанасије био патријарх до 1223. а потом Леонтије II (1223-1261.) (види: Х. Столић, Православни светачник 2, Београд 1989, стр. 1024.

⁴⁴ Доментијан, стр. 201.

⁴⁵ Доментијан, стр. 151

⁴⁶ Теодосије, стр. 153.

⁴⁷ Х. Столић, Православни светачник 2, стр. 1021; Ј. Радоњић, Свети Сава, стр. 59.

⁴⁸ Доментијан, стр. 201.

⁴⁹ Сматрамо да је "велика риба на телу светог" метафора за Божју благодат која је "пала" на светог Саву, односно да је у питању хиротонија за патријарха. (Ж, Андрејић, Свети Сава, Рача 2005, стр. 114.

⁵⁰ Доментијан, стр. 202-203.

⁵¹ Доментијан, стр. 203.

⁵² Теодосије, стр. 167.

⁵³ И. Вълчев, Календар и хронологија, София 1999, стр. 26, 36. Сматра се да су Бугари славили Енов дан, Нову годину по свом прастаром календару 22. децембра. По непровереним и непоузданим подацима Влчева, на Енов дан, 22. децембра 643. године се крунисао кан Аспарух, а после уласка у Унију, на тај дан, 1207. године, крунисали су се Борил и његов братучед Алексије Слав. По Влчеву, тако је било и после враћања Асена II ка православљу и Византији, јер се на Нову годину, 1257., за цара прогласио и Константин Тех.

⁵⁴ За престону тврђаву Асена се каже "град нови, а у месту званом Трнову", а то подразумева да је његова монументална градња, у облику троугла на стрмим литицама брда Царевца, око кога је река Јантра правила меандре, била управо завршена.

⁵⁵ Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, стр. 20.

⁵⁶ По Византијском рачунању времена нова година је по староримској традицији

почињала 1. марта, а потом 1. септембра. Постоје докази да су оба начина коришћена и на Балкану врло дуго. (Б. Скробоња, О рачунању времена и православном календару, Призрен-Грачица 2000, стр. 50-51.) Током средњег века 25. децембар се узимао као почетак године све до друге половине XII века, када је изабран 25. март јер је то био дан Благовести, дан који је тачно девет месеци претходио Божићу. У Енглеској је година која почиње 25. марта названа "година милости Божије". (Џ. Џ. Витроу, Време кроз историју, Београд 1993, стр. 151.) Пре календарске реформе папе Григорија XIII, од 5. 10. 1582. године, има доказа, Римокатоличка црква је Божић славила 12. децембра, а Нову годину 22. децембра. (На Божић, 12. 12. 1066. године се крунисао нормански краљ Виљем за краља Енглеске /И. Ђ. Ковачевић, Историја Енглеске, Београд 1971, стр. 57./, Угарски краљ и римски цар Жигмунд је на Божић, 12. 12. 1408. године основао витешки ред Змаја /види: В. Baranay, Zsigismund kiraly u. N. Sarkany-rendje, Szazadak LX/5-6, 1926, стр. 576; Ж. Андрејић, Витезови реда Змаја, Рача-Београд 1999, стр. 85. / Угарски краљ Матија Корвин се венчао са Бетричком Арагонском на Божић, 12. 12. 1476. /Ј. Радоњић, Сlike из историје и књижевности, Београд 1938, стр. 131-132. /). Календар је покренут за десет дана унапред тако да је Божић 1582. године пао на 22. децембар, а Нова година на 1. јануар. Пошто се у сваком следећем веку календар померао за по један дан Римокатоличка и Грчка православна црква славе данас по новом календару Божић 25. децембра. Од 1919. године, у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца прихваћен је Грегоријански календар тако да је 19. јануар постао 1. фебруар. Српска православна црква и даље слави Божић по старом православном календару 25. децембра, односно 7. јануара по новом, а Нову годину 13. јануара по новом календару.

⁵⁷ Ђ. Андреев, М. Лалков, Българските ханове и царе, Велико Търново 1996, стр. 163-165.

⁵⁸ И. Божилов, Држава и црква у Бугарској (1218-1241).- Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, стр. 75-82; Г. Бакалов, Средновековният български владетел, София 1995, стр. 204-218.

⁵⁹ К. Иречек, История на България, София 1929, стр. 198.

⁶⁰ N. Gregorae, Byzantina historia I, Bonae 1829; стр. 29-30.; М. Г. Попруженко, Синодик цара Борила, Български старини VIII, София 1928, стр. 84-88.

⁶¹ Ж. Андрејић, Свети Сава, стр. 112-113.

⁶² Ђ. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов, Кой кой е в средновековна България, София 1994, стр. 51-53, 177-178.

⁶³ Теодосије, стр. 167.

⁶⁴ Теодосије, стр. 168.

⁶⁵ Међу тим књигама је сасвим извесно била и Крмчија коју је цар Светослав послао кијевском митриополиту Кирилу III (1243-1280). На Владимирскомбору, 1274. године, одлучено је да се Крмчија користи за монашко опште управљање и у Русији. (***) Православна енциклопедија, II, Нови Сад 2000, стр. 217-218.)

⁶⁶ Исто

⁶⁷ Исто

⁶⁸ Само су рани хришћани сваке недеље у седмици прослављали Васкрсење Христово.

⁶⁹ Х. Столић, Православни светачник, том други, Београд 1989, стр. 677.

⁷⁰ С. Милеуснић, Свети Срби, стр. 48.

⁷¹ Доментијан, стр. 27.

⁷² С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, стр. 78.

⁷³ Х. Столић, Православни светачник, том први, стр. 262.

⁷⁴ Љ. Ковачевић, Неколико хронолошких исправака, Годишњица Н. Чупича III, Београд 1879, стр. 356-357.: "... српски летописи... нијесу постали прије краја XIV вијека, дакле кад је српска држава ушла већ била у мијену опадања. И баш због тога познога постанка њихова и јесу летописи непоуздана грађа за хронологију два ранија века, и да не узимамо у рачун погријешке доцнијих преписивача... и кад су они тако доцне постали; онда не могу ни бити мјеродавни при одређивању године догађаја..."

⁷⁵ Исто, стр. 360-361.

⁷⁶ Д. Анастасијевић, Свети Сава је умро 1236. године, стр. 237, 255-275.

⁷⁷ Доментијан, стр. 205.

⁷⁸ Теодосије, стр. 167.

⁷⁹ М. Недељковић, Годишњи обичаји у Срба, Београд 1990, стр. 51.

⁸⁰ П. Влаховић, Улога култа Светог Саве у српском етничком идентитету, Савиндан 12, Пријепоље 27. 01. 2002, стр. 11.

⁸¹ В. Ђоровић, Све народне песме и приче о Светом Сави, стр. 133; Л. Павловић, Стварање култова првих Немањића, Спаљивање мошти Светог Саве, Београд 1997, стр. 197.

⁸² *** Велики православни боголсовски енциклопедијски речник, стр. 184.

⁸³ Епископ Николај, Охридски пролог, Ваљево 1991, стр. 319; Х. Столић-Хиландарац, Православни светачник, Београд 1988, том први, стр. 414, 431-432.

⁸⁴ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, Београд 1984, стр. 35.

⁸⁵ Р. Маринковић, Светородна господа српска, Београд 1998, стр. 146.

⁸⁶ Теодосије, стр. 169-170.

⁸⁷ Доментијан, стр. 203-316.

⁸⁸ Исто, стр. 203-316.

⁸⁹ Й. Андреев, М. Лалков, Българските ханове и царе, Велико Търново 1996, стр. 192.

⁹⁰ Доментијан, стр. 216.

⁹¹ Теодосије, стр. 175.

⁹² М. Живојиновић, О боравцима Светог Саве у Солуну, Историјски часопис XXIV, Београд 1977, стр. 68.

⁹³ Б. Радојковић, Историја примењене уметности код Срба, I, Београд 1977, стр. 81; Р. Симовић, Свети Сава, први српски просветитељ, Београд 1992, стр. 69; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, Пећка Патријаршија, Београд 1990, стр. 236-238; Д. Милошевић, Иконографија светог Саве у средњем веку, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, стр. 307-311; Б. Тодић, Репрезентативни портрети Светог Саве у средњовековном сликарству, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, стр. 225-248;

⁹⁴ И. Руварац, О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III, 1557-1690, Београд 1888, стр. 38-46; Ј. Н. Томић, О устанку Срба у Банату 1594. године, Београд 1899; Р. Самарџић, Срби у ратовима Турске до 1683, Историја српског народа III-1, Београд 1994, стр. 247-251.

⁹⁵ Ј. Радонић, Свети Сава, Слике из историје и књижевности, стр. 63.

⁹⁶ Т. Јовановић, Извори о спаљивању моштију Светог Саве до средине XVII века, Спаљивање моштију Светог Саве, Београд 1997, стр. 20.

⁹⁷ Према формули израчунавања пасхалија у 15. великом индиктиона који је у току, од 1941. до 2472. године, Васкрс је 30. марта: 2015, 2026, 2099, 2110, 2121, 2181, 2194, 2205, 2216, 2277, 2289, 2300, 2372, 2384, 2463 и 2468. Очито

је да се појављују периоди од по 11 година, када је Васкрс 30. марта, а потом следе дужи периоди пауза од 62, 72 и 79. година. Васкрс 1941. године, на почетку 15. великог индиктиона био је 7. априла. На исти дан и истог месеца ће бити Васкрс и на почетку 16. великог индиктиона, 2473. године. Односно, по овој формули, на почетку сваког великог индиктиона Васкрс је 7. априла. Свети Сава је живео и умро у 13. великом индиктиону (879-1410.). Види: Х. Столић, Православни светачник, том други, стр. 958-970.

⁹⁸ Доментијан, стр. 214.

⁹⁹ Теодосије, стр. 174.

¹⁰⁰ Исто

¹⁰¹ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 1, стр. 48.

¹⁰² *** Православна енциклопедија II, стр. 217-218 [Св. Кипријан, митрополит Московски, по производ е бугарин, родом од столицата Търново. За спорове околу етническиј производ на Кипријан и доказателствата за бугарското му потекло вж. у Н. Дончева-Панайотова. Кипријан – старобугарски и староруски книжовник. С., 1981; Obolensky, D. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, 173-200; Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV – XVI вв.), часть 1 (А-К). Ленинград, 1988, 464-475 (Г. Прохоров); Старобугарска литература (Енциклопедичен речник). Съст. Д. Петканова. В. Търново, 2003, с. 247; Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. С., 1999, 202-204.]

¹⁰³ Ж. Андрејић, Свети Сава, стр. 159-160.

¹⁰⁴ О. Кандић, С. Поповић, Р. Зарић, Манастир Милешева, Београд 1995, стр. 11.

¹⁰⁵ В. Ђоровић, Све народне песме и приче о Светом Сави, стр. 133; П. Влаховић, Улога култа Светог Саве у српском етничком идентитету, стр. 11.

¹⁰⁶ 1236. и 1240. година су преступне.

CONSIDERATIONS ABOUT THE DATE OF DEATH OF ST. SAVA

Jivoin Andreich

Summary

In the Serbian historical science and ecclesiastical history it is accepted that Saint Sava, the First Archbishop of the Serbian Church, descended from the archbishop's throne in 1233, that he died in Tarnovo Bulgaria on January 14th 1236, after the imperial coronation of Tsar Assen II and the promotion of the Bulgarian Archbishop to the rank of the Patriarch, that he was buried in the funeral church of the Bulgarian rulers, in the royal monastery of "The Forty Holy Martyrs" and that his relics were transferred and laid to the ground in Milesheva monastery on May 6th 1237.

However, we proved that St. Sava died on the Easter Day, March 30th 1236, in Veliko Tarnovo and that his relics were transferred in 1240 and buried in Milesheva monastery, on Sunday May 6th, the same year.

Sava's life and his greatest achievements were often related to Easter. On the Easter day, March 29th 1220, he was consecrated as archbishop. On the Easter day, April 8th 1235 he was consecrated as Patriarch in Jerusalem. He died on the Easter day, March 30th 1236 in Tarnovo. On the eve before Easter, which was the anniversary of his death, on the Good Friday, March 29th 1594, Sava's relics were carried out from Milesheva monastery and burnt.

In Bulgaria, the origins of St. Sava's cultus appeared after the death of Tsar Assen II (June 24th 1241). In Serbia, the suppression of his cultus came from the Turks after the incineration of his relics on April 27th 1594 on the Vrachar plateau near Belgrade and especially in 17th century when the Milesheva monastery was repeatedly burned and abandoned. After that period the day of the St. Sava's death was falling into the oblivion in the Serbian nation, even his holiness followed the same destiny.

Even as St. Sava died on the Easter day, the celebration of 30th of March as St. Sava's feast day was abandoned in the middle of the 13th century and the new date was established, based on same Domentianus and Theodosius's texts. It was soon realized that there was a disharmony between the day and the date, and in the beginning of the 14th century the new date was set. In this way the sacred biography of the first Archbishop and Patriarch of the Serbian Church was set on the day of his death, January 27th (14th by the old calendar) for all times.

ПЕЛИКЕТО ОТ ГОЛЕМАНИТЕ: ЕДНА ВАЗА НА ХУДОЖНИКА ОТ АГРИДЖЕНТО

Иван Цървов

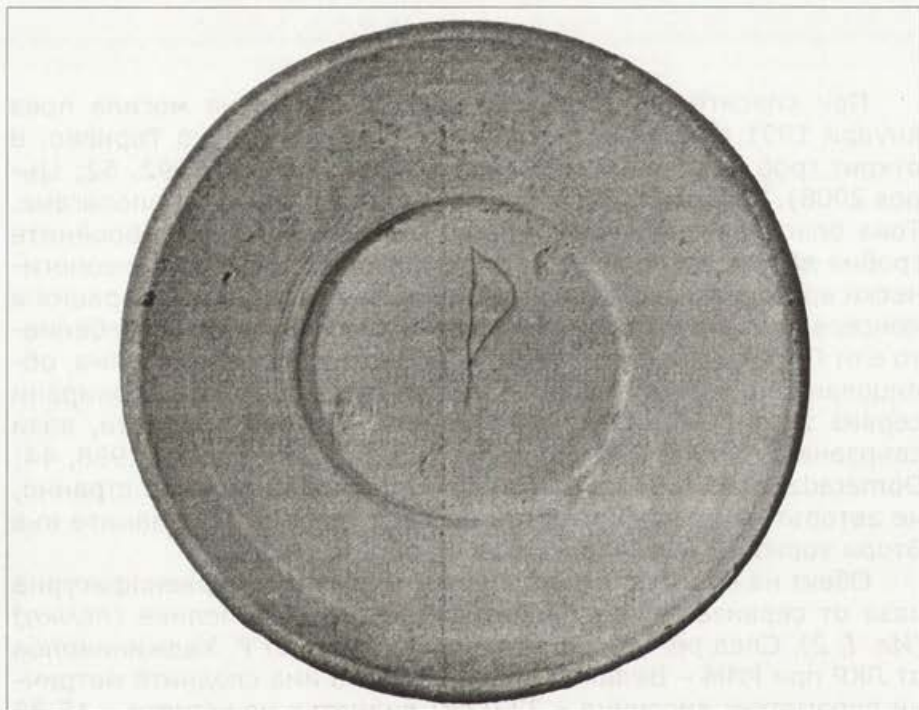
При спасителни археологически разкопки на могила през януари 1991 г. край с. Големаните, Община Велико Търново, е открит гроб на тракийски династ (Цървов, Илчева 1992, 52; Цървов 2008). Погребалният ритуал е извършен чрез трупополагане. Това благоприятно обстоятелство е спомогнало многобройните гробни дарове да се запазят в сравнително добро за археологически артефакти състояние, позволяващо тяхната реставрация и консервация. По утвърдилата се вече класификация погребението е от Първи хоризонт, тъй като гробното съоръжение е яма, облицована и покрита с необработен камък, в което са депонирани сервиз за пир, комплект въоръжение, култови предмети, вази свързани с тоалета (Домарадски 1988, 81; Домарадски 1998, 44; Domaradzki 1997, 94). На този фон донякъде изглежда странно, че авторът на класификацията поставя гроба от Големаните във Втори хоризонт (Домарадски 1998, обр. 6, № 15).

Обект на настоящото изследване е атическа червенофигурна ваза от сервиза за пир, идентифицирана като пелике (*πελική*) (Ил. I, 2). След реставрацията, осъществена от Р. Хаджиниколов от ЛКР при РИМ – Велико Търново, вазата има следните метрични параметри: височина – 32,0 см; диаметър на устието – 15,33 см; диаметър на дъното – 16,52 см. Върху дъното графит "P" с размери: височина – 4,0 см; ширина – 1,07 см. Инвентарен № 2984 А/ТОМ.

Пеликето е съд, предназначен за съхраняване на вино, растително масло, а понякога и за вода. Формата се появява в Атика около 520 г. пр. Хр. като вариант на амфора (Рехо 1992, 47).

Вазата от Големаните има устие с широк, извит навън заоблен ръб. Шийката е биконична. Тялото е с яйцевидна форма, стъпило върху ниско дисковидно столче. Дръжките са с ушевидна форма. Върху дъното вторично е нанесен графит, представящ

буквата "P" (Обр. 1). Ако се допусне най-вероятното – това да е цифрово означение по широко разпространената през V–II в. пр. Хр. атическа акрофонична система, то буквата "P" отговаря на числото 100. Това обаче не изяснява дали се касае за вместимост, тегло, цена на съда или на съдържанието му, или пък е някаква друга цифрова стойност (Lang 1956, 2). Същото означение има и блюдо от Севтополис с по-късна датировка (Чичикова 1984, 81, табл. XVII). Графити върху съдове във вид на букви, монограми, посвещения или име на собственика са обичайно явление в гръцкия свят (Передольская 1967, табл. CLXVII и сл.; Горбунова 1983, 216, 217; Чичикова 1984, 74–77, обр. 42–44; Домарадска 1994, 94; Vickers 2002, 30, pl. 9).

Обр. 1. Пелике от Големаните – дъно с графит "P".

Fig. 1. A pelike from the village of Golemanite – a bottom with graphite letter "P".

От вътрешната страна устието има пояс, покрит с червен фирнис. Под него следва ивица, покрита с чер фирнис, която достига почти до долния край на шийката. Долната половина на дисковидното столче също е покрита с пояс червен фирнис. На места цялостта на фирнисовото покритие е нарушена вследствие неблагоприятните условия на съхранение през последните около 2500 години. Върху тялото между дръжките са разположени сцени, свързани с митични същества от дионисиевия кръг.

Сцена А (Ил. I). Сатир срещу менада. Представен е сатир, итифален, надясно. Дясната ръка е изнесена напред-надолу, а лявата нагоре край главата. Тежестта на присвитото тяло пада върху десния крак, а левият е изнесен напред-надолу. Опащата, част от която е скрита от фланкиращата сцената рамка, пада вълнообразно надолу. Косата е дълга, свободно падаща върху гърба. Островърхото ухо е насочено напред. Брадата покрива долната част на лице с груби черти. Върху тялото чрез точки са предадени брадавици или пъпки.

Пред сатира е изобразена менада надясно, която като че ли отстъпва пред него. Горната част на тялото ѝ е обърната наляво, по посока на сатира. Главата е с фин профил, под забрадката се подава част от косата над челото и над ухото. В дясната ръка държи напред-нагоре чепато клонче, с което като че ли заплашва или пък се предпазва от сатира, а с лявата, изнесена напред-надолу ръка прикрепя тирс, краят на който е опрян върху терена. Облечена е в хитон с дължина до глезените, подчертаващ дясната ѝ гръд в профил, оставяйки ръцете под лактите открити. Химатионът пада на широки, схематично предадени гънки. Ходилата, както и дланите, са несъразмерно големи, дори груби. Теренът, върху който стъпват фигурите, е очертан с широка ивица, като при ходилата има тънка разделителна линия. В рисунката се наблюдава динамизъм, характерен при танц.

Горният фриз е украсен с преплетени стилизирани пъпки на лотусов цвят (*hanging lotus buds*). Страничните рамки са украсени с мрежа (*double net*), изпълнена чрез зигзаговидно свързани точки (Clark, Elston, Hart 2002, 122), или както са назовани другаде – стилизирана гирлянда от точковиден бръшлян (Лазаров 2003, 81).

Сцена Б (Ил. II). Два сатира. Левият сатир-китаред е представен обърнат надясно. Тялото е леко извито назад. Главата е повдигната. Косата и оплешивяващото чело са обхванати с венец, нарисуван с пурпур, вече почти избледнял и трудноразличим. Островърхото ухо е насочено напред. Чертите на лицето са груби, като мустациите и дългата брада скриват по-голямата му част, без дебелите устни. Тялото е мускулесто, слабо. Опащата излиза от кръста и пада вълнообразно. С дланта на лявата ръка прикрепя под мишницата седемструнна лира-барбитон (*βαρβίτον*). Към долната ѝ част е привързана панделка, съставена от много ленти, краищата на които падат свободно. Дясната ръка, изнесена надолу-напред, току що е минала по струните. В дланта държи обичайния използван от китаредите плектрон, с помощта на който се докосват струните. Прави впечатление нейната много характерна позиция, типична и за други творби на същия художник (*Обр. 2*). Двата крака с несъразмерно дълги ходила, са стъпили върху терена. Тялото е покрито с точки –

Обр. 2. Пелике от Големаните – детайл от сцена Б. Позиция на дланите на свирещия сатир.

Fig. 2. A pelike from Golemanite – a detail of the scene B. Position of the palms of the playing satyr.

върху терена. Той носи тежестта на тялото, току що прехвърлена от изостаналия назад десен крак, чиято пета се е отделила, но пръстите все още не. Фалусът, както и при другия сатир, е предаден чрез спирала и дъгички, а тялото е покрито с точки – брадавици или пъпки. Фризът и фланкиращите рамки са идентични с тези от сцена "А".

Иконографските сюжети на двете сцени представят моменти от вакханалиите, където музиката, виното и сексът се сливат в едно. Този сюжет е често срещан в гръцката вазопис през дълъг хронологически период от VI–III в. пр. Хр. и не би могъл да помогне при определянето на датировката на нашия съд. Предадените в профил очи са характерни за изкуството на класическата епоха (Лазаров 2003, 78). Прецизиране на датировката обаче, в случая е възможно

брадавици или пъпки.

Десният сатир танцува. Движението му е надясно, докато горната част на тялото е обърната наляво. Дългата буйна коса пада върху гърба, като при краищата, където изтънява, е предадена чрез пресичащи се линии. По същия начин е интерпретирана и дългата брада в долния ѝ край, която не прикрива едрите груби черти на лицето. Линията, маркираща ключицата, минава върху нея. Това наблюдение дава възможност да се проследи последователността при рисуването на фигурите. В отпуснатата надолу-назад дясна ръка сатирът държи ойнохое с висока дръжка. Начинът, по който е наклонено, а от него не изтича нищо, показва, че то току що е изпразнено в държания с лявата ръка пред гърдите рог за пиене. Като че ли сатирът подава широкото му устие към полуотворените, повдигнати устни на свирещия сатир, за да пие от виното. Левият, присвит в коляното крак е стъпил с несъразмерно голямото ходило

само при анализ на стиловите особености на изображенията.

От пръв поглед се долавя близостта на сцените от разглеждащото пелике от Големаните, със стила на рисуване на т. нар. "ранни маниеристи". Той се характеризира с няколко специфични тенденции: издължени фигури с малки глави, ъгловати пози и пресилени жестове; дрехи с груба драперия и повтарящи се серии дипли. Друга характеристика е доста небрежното (понякога!) изпълнение на рисунките: груби длани и ходила; застъпване на ограждащите фризове и рамки с части от фигурите или атрибутите им и пр.

Споменатите "ранни маниеристи" са ученици и последователи на художника Мисон, основал ателие около 500 г. пр. Хр. Най-известните от тях са *Pig painter*, *Oinante painter*, *Leningrad painter*, *Agrigento painter*. Към техният кръг се причислява и *Pan painter*, който обаче се различава от другите с по-големият си талант и с разнообразието на търговските контакти на неговата работилница (Mannack 2001, 24). Личните им имена остават неизвестни и по тая причина са назовани по първите изследвани най-типични вази, довели до идентификацията им. От изброените най-близко до пеликето от Големаните в композиционно и иконографско отношение стоят рисунките на художника на амфората от Ленинград (*Leningrad painter*) и на художника на кратера от Агридженто (*Agrigento painter*). Ползвал съм възможността да работя с 67 вази, декорирани от първия и 45 вази, чийто автор е вторият от споменатите художници. Цитираните по-долу техни произведения са обозначени с името на града и инвентарният номер, поставен им от институцията, която ги съхранява (beazley.ox.ac.uk).

Прави впечатление, че сравнително популярната в гръцката вазопис тема за сатири и менади не е сред предпочитанията на художниците от Ленинград и Агридженто. При първия такива са изобразени върху пет вази: *Bologna* 276 (ARV², 569.52); *Boston* 03.788 (ARV², 571.75; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Carpenter 1997, pl. 16 B; Boardman 2001, 211, fig. 225); *Paris* CP10285A (ARV², 570.68); *Private, coll. unknown*; *Madrid* L167, 11040 (ARV², 568.36; Berard 1987, 107, fig. 13A; CVA Madrid 2, pl./72/15, 3A-B), а при втория върху четири: *Bologna* 194 (ARV², 575.21); *Naples* 146739 (ARV², 574.6; Burn, Glynn 1982, 128; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262); *Toronto* G364 (ARV², 575.16); *Vienna* 3738, 341 (ARV², 575.17; CVA Vienna 2, pl./92/92.1-2). Всички те обаче представят иконографски сюжети, различни от тези върху пеликето от Големаните. Това донякъде затруднява изследването и ме принуди да разгледам по-широк кръг вази. От днешните български земи, близки в композиционно отношение сатири и менади, се наблюдават върху кратер с колонки от Аполония Понтика – *Sozopol* 264. Върху сцена "А"

са изобразени две двойки сатир срещу менада с тирс. Позите на дясната двойка фигури наподобяват тези от нашата ваза. Според Рехо кратерът е творба на подражател на *Hephaistos painter*, принадлежащ към групата на "късните маниеристи" (Reho 1990, pl. 9; Лазаров 2003, 80, 81, № 18).

Обр.3. Пелике от Големаните – детайл от сцена А. Фриз "лотосови пъпки" и рамка "мрежа".

Fig. 3. A pelike from Golemanite – a detail of scene A. Frieze "Lotus' buds" and a frame "net".

пелике – *London E351* (ARV², 570.56; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Lissarrague 1990, 143, fig. 83); хидрия – *Rhodes 13261* (ARV², 571.82; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261); пелике – *St.Petersburg Б 7553* (Передольская 1967, 97, № 97); както и при шест от вазите на художника от Агридженто: пелике – *Charlecote* (ARV², 578.68; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262); пелике – *Paris 4* (ARV², 578.75; CVA Paris, pl. /709/21.3–4) (обр. 5); пеликета – *St.Petersburg Б2343; Б1568; Б4514*; както и рамките на *Б7554* (Передольская 1967, 99–102, № 101–104). Допускам възможността флоралните орнаменти върху фризовете и рамките да са изпълнявани от по-малко опитни помощници, които работят в ателието на главния художник.

Интересни наблюдения могат да се направят върху няколко от вазите на художника от Ленинград. Трима полуголи млади мъже са представени върху кратер с колонки, съхраняван в Регионалния археологически музей "Паоло Орси" в Сиракуза, Италия – *Syracuse 35185* (ARV², 567.12) (Обр. 6). В средата китаред, обърнат надясно, свири на лира. Срещу него в ход надясно, но с обърнато наляво тяло, мъж държи в дясна ръка ойнохое, а в ля-

Най-общото впечатление е, че фризовете и рамките на преобладаващата част от вазите са близки с нашите – фриз от стилизирани лотосови пъпки и рамки с мрежа (Обр. 3). Те са почти идентични, като че ли изпълнени от една ръка, поне при седем от вазите на художника от Ленинград: кратер с колонки – *Basel Z348* (ARV², 567.9; Beazley 1971, 390; CVA Basel 3); пелике – *Bologna 162* (ARV², 570.64; Gentili 1995, pl. 6); хидрия – *Boston 03.788* (ARV², 371.75; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Carpenter 1997, pl. 16B); фрагментирано пелике – *Braunschweig 269* (ARV², 569.53; CVA H.A.U.M., pl./167/21.2–3) (Обр. 4); пелике

Обр.4. Фрагмент от пелике от Брауншвайг, Швейцария, Фриз и рамка.

Fig. 4. A fragment of a pelike, frieze and frame, from Braunschweig, Switzerland.

Обр.5. Пелике от музей "Огюст Роден", Париж – детайл. Фриз и рамка.

Fig. 5. A pelike from the "August Rodin" Museum, Paris – a detail. Frieze and frame.

Обр.6. Кратер от РАМ "Паоло Орси", Сиракуза, Италия.

Fig. 6. A crater the "Paolo Orsi" Regional Archeological Museum, Syracuse, Italy.

вата вдигната тояжка. Мъжът в ляво на сцената е в ход наляво, с обърнато надясно тяло и държи кратер. В композиционно отношение позите на централната и дясната фигури почти напълно повтарят тези на сатирите от нашата сцена "Б", в това число модела на лирата-барбитон и формата на ойнохоето. Има, разбира се, някои разлики: позата на лявата ръка на мъжа в дясно, драпериите на дрехите, позициите на дланите на китареда, косите и лицата, големината на ойнохоето. И ако не е допусната грешка при класифицирането на този съд към творбите на художника от Ленинград, то имаме още едно потвърждение за сходния му маниер на рисуване с този на художника от Агридженто. Подоб-

на композиция наблюдаваме и при кратер с колонки от Националният археологически музей в Неапол – *Naples 116117* (ARV², 567.8). В центъра на сцена "А" жена наядно свири на лира (Обр. 7). Пред нея върху терена на поставка стои кратер, в който мъж наляво потапя ойнохое, за да го напълни с вино. Зад нея гол мъж с мантия през лявата ръка, се изтрива със сьонгер (?). Фалусът му е интерпретиран по начин, различен от този при сатирите от нашият съд. Също така тук фигурите са много по-статични, в сравнение с кратера от Сиракуза и пеликетото от Големаните, където най-вероятно е представен танц. Наистина позицията на китките на жената-китарет е почти идентична с тази на нашия, но все пак разлики се откриват. Пръстите върху струните са извити надолу (при нашия са прави), а дясната китка, държаща *плектрона*, е в посоката на ръката (при нас е в чупка надолу).

Обр. 7. Кратер от Национален археологически музей, Неапол.

Fig. 7. A crater from the National Archeological Museum, Naples.

В този ред на наблюдение прави впечатление сцена "А" върху споменатия кратер с колонки, съхраняван във Виенския Музей за история на изкуството – *Vienna 3738, 341*. Той е сред вазите, приписвани на художника от Агридженто. Представена е менада с факли в ръцете, в ход наляво и обръната наядно глава, между два сатира в динамични пози. Позата на менадата и левия сатир са доста сходни с тези от сцена "А" на пеликетото от Големаните. Менадата е със забрадка, под която се подава част от косата над челото и край ухото (Обр. 8). Облечена е с хитон, който оставя доста открита шията, за разлика от хитоните на женските фигури при художника от Ленинград. Същевременно не скрива профила на дясната гръд, също както при менадата от Големаните. Химатионът минава през лявото рамо и под дясната

Обр. 8. Кратер от Музей за история на изкуството, Виена – детайл. Менада.

Fig. 8. A crater from the "Art History Museum", Vienna, a detail. Menade.

гръд по идентичен начин, като разликата в гънките е следствие на различните пози на тялото и ръцете. Наблюдават се общи белези и при сатирите – ушите, брадите, дланите, опашките и пр. Разлики се откриват в позицията на тялото, ръцете и краката, по-късата коса, липсата на пъпки. Но в крайна сметка личи маниерът на една и съща ръка, рисуваща върху двата съда.

Както стана реч по-горе, менадата от пеликето от Големаните е представена със забрадка. Така са представени 13 женски фигури от художника от Ленинград и 6 от художника от Агридженто. Начинът на забраждане при всички тях е различен. Изключение правят менадата от кратера от Виена – *Vienna 3738, 341*, при която забрадката е украсена с точки (*Обр. 8*). Върху друг кратер с колонки, пак от Виена – *Vienna 770 (ARV², 576.33; CVA Vienna 2, pl./92/92.3–4)*, жена-китаред и мъжете край нея също са забрадени с еднотипни забрадки (*Обр. 9*). Тук и брадите на мъжете са нарисувани по същия начин, като

Обр. 9. Кратер от Музей за история на изкуството, Виена.

Fig. 9. A crater from the "Art History Museum", Vienna.

при сатирите от Големаните. Доста близки по форма са забрадките на централните фигури от един зле запазен кратер от *Ashmolean Museum - Oxford 1927.1* (ARV², 574.3; Burn, Glynn 1982, 128; CVA Oxford 2, 113, pl./424/60.5–6). Трите изброени вази са дело на художника от Агридженто. Констатираната близост иде да покаже, че явно става дума за маниер на представяне на конкретен детайл от един и същ автор. Разликите по-скоро са желание да бъде предаден различният десеѝ на плата на забрадките.

Детайлите на дрехите са един от бележите, характеризиращи и отличаващи двамата декоратори един от друг. При художника от Ленинград хитонът се изобразява силно надиплен и оформя правилна дъга около шията: *Cambridge GR1.1958* (ARV², 570.69); *Chicago 1911.456* (ARV², 572.88; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261); *Milan C278* (ARV², 571.73, 1659; CVA Milan 2, pl.1; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Boardman 2001, 147, fig. 178; Onians 1999, 65, fig. 48); *Mykonos* (ARV², 572.86); *Naples 116117*; *New York 41.162.60* (ARV², 567.6; CVA G. coll. 13, pl./43/23.3–4); *Paris G373* (ARV², 573.9; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262; Barringer 1995, pl. 85–86; CVA Paris 8, pl./520/40.1–7); *Rhodes 13261*; *Triest S391* (ARV², 567.2; Beazley 1971, 390; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261). При художника от Агридженто деколтето на хитона се изобразява доста небрежно, като че ли дрехата се е изкривила от динамичното движение. Химатионът пада на широки гънки, обичайно пет или шест: *London-Sotheby's* (ARV², 575.26, 1659; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262) (обр. 10, 11); *Oxford 1927.1*; *Paris 4*; *Vienna 3738, 341*; донякъде *Paris G369* (ARV², 577.60; CVA Paris 3, pl./170,172/9.2–3, 11.1.5). По този начин са предадени и дрехите на менадата от нашият съд.

Китареди с лира-барбитон, както е при сцена "Б" на пеликето от Големаните, рисуват и двамата автори. Художникът от Ленинград е изобразил върху споменатия кратер от Неапол жена-китаред. Иконографията на детайла "лира – ръце" почти напълно съвпадат с нашия, при който обаче рисунъкът е по-груб. При пеликето от Лувъра – *Paris CP10285A*, само лирата е еднаква, друго сходство не се открива. При кратера от Сиракуза – *Syracuse 35185*, приликата се откроява както при иконографията на китареда, така и в композиционен аспект (Обр. 6). За съжаление ломът между два фрагмента частично е повредил изображението на ръката, държаща *плектрона*, с който току що е минала по струните. Значително сходство (Обр. 12) може да се открие и с едно фрагментарно изображение от Археологическия музей в Пестум, Италия – *Paestum, Mus. Arch. Naz.* (ARV², 573.4).

Художникът от Агридженто е представил музиканти върху плещите на хидрия, съхранявана в *British Museum - London*

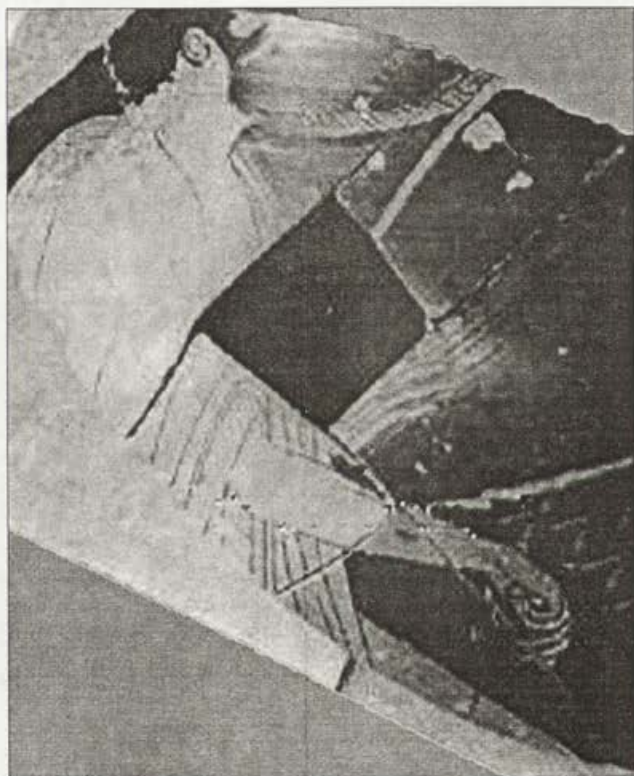
Обр.10. Кратер от Аукционна къща Сотбис, Лондон, сцена А.

Fig. 10. A crater from the auction house Sotheby's, London, scene A.

Обр.11. Кратер от Аукционна къща Сотбис, Лондон, сцена В. Интерпретация на хитоните.

Fig. 11. A crater from the auction house Sotheby's, London, scene B. Interpretation of the chitons.

Обр.12. Фрагмент. Национален археологически музей Пестум, Италия. Китаред с плектрон – позиция на дланите.

Fig. 12. Fragment. National Archeological Museum, Pestum, Italy. A kithared with plectron – position of the palms.

E171 (ARV², 579.87; Burn, Glynn 1982, 128; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262; CVA BM 5, pl./325,326/75.3, 76,2) (Обр. 13). Диплите на дрехите, в които са облечени те, са изобразени донякъде като при тези на менадата от Големаните. Косата на мъжа пред кучето е като на десния сатир от нашата сцена "Б". Почти идентична е лирата – формата е еднаква, но тук, за разлика от нашата, са предадени повече детайли в горната ѝ част. Абсолютно съвпадение се наблюдава в държащите *плектрона* пръсти на десните ръце на музиканта и на нашия сатир, които заедно с китките са отпуснати надолу, току що минали по струните. Върху споменатия кратер с колонки, познат от каталозите на аукционната къща Сотбис – *London, Sotheby's*, е представен полугол китаред, позата на който е почти идентична с тази на сатира-китаред от големанската ваза (Обр. 10). Върху камбановиден кратер, съхраняван в Лувъра, декораторът е представил китаред с шестструнна лира – *Paris G369* (Обр. 14). Сравнено с изображението върху пеликето от Големаните се наблюдават известни разлики в позите, като в това отношение иконографията е по-близка до тази на китареда върху кратера от Сиракуза – *Syracuse 35185*, дело на художника от Ленинград (Обр. 6). Въпреки разликите личи еднаквият маниер на художника от Агридженто при всичките негови вази.

Обр.13. Хидрия от Британския музей, Лондон – детайл. Фриз.

Fig. 13. A hydria from the British Museum, London – a detail, frieze.

Обр.14. Кратер от Лувър, Париж – детайл. Китаред – позиция на дланите.

Fig. 14. A crater from Louvers, Paris – a detail. Kitared – position of the palms.

Сравнително рядко върху творбите на двамата художници се откриват изображения на ойнохое и рог за пиене, каквито виждаме върху пеликето от Големаните. Художникът от Ленинград е нарисувал рог върху два кратера: *Bologna 276; Madrid L167, 11040*; а художникът от Агридженто върху един: *Toronto 364*. Те всички се различават от рога, който държи сатирът от големанското пелике. Първият е изобразил ойнохое върху пет вази: *Bologna 276; Naples 116117; Richmond 62.1.3 (ARV², 1659.3; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261); Syracuse 35185; Vienna 947 (ARV², 567.10; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; CVA Vienna 2, pl./91/91.1–2)*, като тези от Неапол, Сиракуза и Виена са с форма като при големанската ваза, но по-малки. Вторият ги е представил само върху две вази: *New York 15.27 (ARV², 574.3; Cohen 2000, 427, 429, fig. 16.5–6 a,b); St. Petersburg Б7554*, но те определено са с по-различна форма от тази на разглежданата от нас.

Направеният по-горе кратък анализ доказва, че декорацията на пеликето от Големаните е дело на художника от Агридженто. Произведенията му се датират във втората четвърт на V в. пр. Хр. – времето между 480–450 г. Въпреки, че не е особено прецизен при композициите и грубоват при детайлите, дадената му ха-

Обр.15. Хидрия от Британския музей, Лондон.

Fig. 15. A hydria from the British Museum, London.

Обр.15. Хидрия от Британския музей, Лондон.

Fig. 15. A hydria from the British Museum, London.

пелике е една от ранните творби на този художник, когато ръката му все още не е била опитна и уверена. При внимателно наблюдение се вижда, как някои от линиите са двойни, прекъсвани и продължавани, на места не е спазван предварително очертания контур. Особено много се набива на очи грубата трактовка на детайлите. Вероятно обаче, с течение на годините работа, неговият талант се е развил, за да достигне връх при хидрията от Лондон – *London E171*, която според мен е шедьовърът на творчеството му (Обр. 15). Също така е възможно с напредването на годините да е подменил по-скоро несъзнателно динамичните сюжети върху рисунките си с по-статични, като отражение на своя вътрешен мир. Но това едва ли е така, тъй като ми се струва, че преписваните му пеликета от Ермитажа – *St. Petersburg B2343; B1568; B7554; B4514* и пеликето от Музея Огюст Роден – *Paris 4*, макар и датирани различно в рамките на пет години, са от една производствена серия. Колкото до художника от Ленинград, неговият маниер на рисуване, макар да е близък до тоя на художника от Агридженто, се различава от рисунъка на пеликето от Големаните. Възможно е, тъй като са съвременници, да са работили дори в едно и също ателие. На тая идея ме навеждат сходствата при сюжетните разработки на двамата, както и сходството на декоративните флорални елементи, ограждащи техните рисунки.

Интересната идея на М. Рехо да свърже избора на сцените, изобразени върху съдовете – гробни дарове, с есхатологичната мисъл на траките, намира потвърждение в наличието на пеликето от Големаните. Тя обяснява присъствието на Дионисиевите сцени в погребенията на фона на Орфическата доктрина (Рехо 1989, 15).

рактеристика като "нискоталантлив, суховат и безрадостен" не е вярна (Передольская 1967, 102). Обяснението е просто – сред запазилите се негови творби, особено съхраняваните в Ермитажа, наистина преобладават суховати и безрадостни сюжети. Пеликето от Големаните се явява в противовес на една такава констатация. При него се наблюдава динамизъм в позите на сатирите и менадата. Танцът и страстта са ги завладяли, за което е помогнало и виното. Вероятно бъдещето ще поднесе нови и разнообразни сюжети. Допускам, че нашето

ЛИТЕРАТУРА:

Горбунова 1983: К. С. Горбунова. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Ленинград, 1983.

Домарадска 1994: Л. Домарадска. Графити от Пистирос. – *Епохи*, 1994, 4, 94–97.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Тракийски богати погребения. – В: *Terra antiqua balcanica*, III, С., 1988, 78–86.

Домарадски 1998: М. Домарадски. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. – В: *Емпорион Пистирос*. Т. II. Септември, 1998, 11–76.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.

Передольская 1967: А. А. Передольская. Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Ленинград, 1967.

Рехо 1989: М. Рехо. Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. – *Археология*, 1989, 2, 11–19.

Рехо 1992: М. Рехо. Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей – София. С., 1992.

Църов 2008: И. Църов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. С., 2008 (под печат).

Църов, Илчева 1992: И. Църов, В. Илчева. Тракийска надгробна могила при с. Големани, Великотърновско. – В: *АОР през 1991 година*. С., 1992, 52.

Чичикова, М. 1984: Антична керамика. – В: *Севтополис*. Т. I. С., 1984, 18–114.

ARV²: J. D. Beazley. *Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford, 1963 /second edition/.

Barringer 1995: J. M. Barringer. *Divine Escorts, Nereids in Archaic and Classical Greek Art*. Ann Arbor.

Beazley 1971: J. D. Beazley. *Paralipomena*. Oxford, 1971.

beazley.ox.ac.uk: www.beazley.ox.ac.uk/test/vases/asp/VievBook.asp

Berard 1987: C. Berard (ed.). *Images et societe en Grece ancienne. L'Iconographie comme methode d'Analyse*. – *Cahiers d'Archeologie Romande*, 36. Lousanne, 1987.

Boardman 2001: J. Boardman. *The history of Greek vases: potters, painters, and pictures*. London, 2001.

Burn, Glynn 1982: L. Burn, R. Glynn. *Beazley Addenda*. Oxford, 1982.

Carpenter 1997: T. H. Carpenter. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford.

Carpenter, Mannack, Mendonca 1989: T. H. Carpenter, T. Mannack, M. Mendonca. *Beazley Addenda*. Oxford, 1989.

Clark, Elston, Hart 2002: A. J. Clark, M. Elston, M.-L. Hart. *Understanding Greek vases. A guide to terms, styles and techniques*. Los Angeles, 2002.

Cohen 2000: B. Cohen (ed.). *Not the Classical Ideal, Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden, Boston and Köln, 2000.

CVA Basel 3: Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 3, 24–25, Bellage 2.2.

CVA BM 5: London, British Museum 5, III.Ic.13.

CVA G. col. 13: Hoppin and Gallatin collections, Gallatin collection, 13.

CVA H.A.U.M.: Herzog Anton Ulrich Museum, 29.

CVA Madrid 2: Madrid, Museo Arqueologico Nacional 2, IIIIC.7.

CVA Milano, H.A. 2: Milan, "H.A.", 2.

- CVA Oxford 2:** Oxford, Ashmolean Museum 2, 113.
- CVA Paris:** Paris, Musée National Rodin, 29–30.
- CVA Paris 3:** Paris, Musée du Louvre 3, III.Id.6–7.
- CVA Paris 8:** Paris, Musée du Louvre 8, III.I.D.28.
- CVA Vienna 2:** Vienna, Kunsthistorisches Museum 2, 28.
- Domaradzki 1997:** M. Domaradzki. Le ricche sepolture dei Traci. – In: *Il Tracce e l'aldilà*. Firenze, 1997, 93–98.
- Gentili 1995:** B. Gentili (ed.). *Pindaro. Le Pitiche*, 1995.
- Lang 1956:** M. Lang. Numerical Notations on Greek Vases. – *Hesperia*, 1956, 25, 1, 1–24.
- Lissarrague 1990:** F. Lissarrague. *L'Autre Guerrier, Archers, Peltastes, Cavaliers dans l'Imagerie Attique*. Paris-Rome, 1990.
- Mannack 2001:** T. Mannack. *The Later Mannerists in Athenian Vase-Painting*. Oxford, 2001.
- Onians 1999:** J. Onians. *Classical Art and the Cultures of Greece and Rome*. New Haven, 1999.
- Reho 1990:** M. Reho. *La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia bulgara*. Roma, 1990.
- Vickers 2002:** *Scythian and Thracian antiquities*, Oxford, 2002.

THE PELIKE FROM THE VILAGE OF GOLEMANITE: A VASE BY THE AGRIGENTO PAINTER

Ivan Tsarov

Summary

In January 1991 during rescue archeological excavation work at a mound near the village of Golemanite, Veliko Tarnovo municipality (Central Northern Bulgaria), a grave of a Thracian dynast was discovered. The burial ritual was performed by lay the corpse. This favourable circumstance facilitated [contributed to] the preservation of the numerous burial gifts in a relatively good condition from an archeological point of view, allowing the reconstruction and conservation of the latter.

The subject of this study is an Attic red-figured vase from the feast set, identifies as pelike (πελική) (Ill. I, II). After the reconstruction, the vase has the following metric parameters: height - 32,0 cm; mouth diameter - 15,33 cm; bottom diameter - 16,52 cm. There is 'P' graffiti on the bottom of the following size: height - 4,0 cm; width - 1,07 cm. Inventory number 2984A/TOM. There are scenes, related with mythical beings from the circle of Dionysius, depicted on the body between the handles.

Scene A (Ill. I). A satyr pursuing a maenad. There is a satyr, ithyphallic, facing right. His right arm points forward-downwards, while his left arm points upwards by his head. His hair is long freely falling upon the back. The sharp-pointed ear is aimed ahead. The beard covers the lower part of a face having rough features. Warts and pimples are represented by dots all over the body. A maenad facing right is depicted before the satyr. The head has a fine profile; some hair can be seen hanging from under the head-kerchief over

the forehead and over the ear. She holds a knotty bough and she supports a thyrsus. She is dressed in a chiton reaching her ankles emphasising her right breast in a profile, leaving the arms below the elbow naked. The himation falls in broad lightly represented folds. Her feet as well as her palms are large out of proportion and rather coarse. The terrain where the figures step is outlined by a wide strip. The picture exhibits dynamics typical for dances. The upper frieze is decorated with hanging lotus buds. The side frames are decorated with double net made of zigzag dots (Clark, Elston, Hart 2002, 122).

Scene B (Ill. II). Two satyrs. The left lyre-playing satyr faces right. His head and balding forehead are covered by a wreath painted in crimson, almost faded and difficult to distinguish. The facial features are rough, with the moustaches and a long beard covering most of it, except for the thick lips. The body is muscular and slim. The tail starts at the waistline and falls in waves. With the palm of his left hand he supports a seven-string lyre under his arm. The right arm pointed ahead and downwards has just flipped the strings. In his palm he holds the usual *plectron* with which the strings are strummed. It is worth noting the rather characteristic position of the hand, typical also for other works of the same artist (fig. 2). The two legs having disproportionately long feet are firmly on the ground. The right satyr dances. He moves to the right, while the upper part of his body faces left. The long unruly hair falls on his back. The beard does not hide the coarse facial features. The satyr holds an oinochoe in his right hand freely pointed downwards and backwards. The way it is tilted and the fact that nothing is flowing out of it, shows that it has been just emptied into the drinking-horn held by the left hand before the breasts. The phallus, as is the case with the other satyr, is represented by a spiral and arcs and there are dots – warts and pimples – all over the body. The frieze and the flanking frames are identical with these from Scene A.

The similarity of the two scenes in the Golemani pelike with the painting style of the so called 'early mannerists' is evident from the first glance. The most well-known are as follows: *Pig painter*, *Oinante painter*, *Leningrad painter*, *Agrigento painter*. The *Pan painter* also belongs to this circle, but he, however, stands out from the rest with his greater talent and with the greater diversity of the commercial contacts of his workshop (Mannack 2001, 24). Out of the above closest, in terms of compositions and iconography, are the pictures in the amphora of the Leningrad painter and in the crater of the Agrigento painter.

The overall impression is that the friezes and the frames of most of the vases are close to the ones we examine – a frieze of hanging lotus buds and double net frames (fig. 3). These are almost identical, as if made by the same hand, at least in seven vases of the Leningrad painter: a crater with columns – *Basel Z348* (ARV², 567.9; Beazley 1971, 390; CVA Basel 3); pelike – *Bologna 162* (ARV², 570.64; Gentili 1995, pl. 6); hydria – *Boston 03.788* (ARV², 371.75; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Carpenter 1997, pl.16B); fragmented pelike – *Braunschweig 269* (ARV², 569.53; CVA H.A.U.M., pl. /167/21.2–3) (fig. 4); pelike – *London E351* (ARV², 570.56; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Lissarrague 1990, 143, fig. 83); hydria – *Rhodes 13261* (ARV², 571.82; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261); pelike – *St. Petersburg B 7553* (Peredolskaya 1967, 97, № 97); as well as in six vases of the Agrigento painter: pelike – *Charlecote* (ARV², 578.68; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262); pelike – *Paris 4* (ARV², 578.75; CVA Paris, pl.

/709/21.3-4) (fig. 5); pelikes – *St. Petersburg* 62343; 61568; 64514; and also the frames of 67554 (Peredolskaya 1967, 99-102, № 101-104). It is likely that the floral elements in the friezes and frames were painted by a less experienced apprentices working at the workshop of the chief painter.

The clothes details represent one of the features characterizing and distinguishing each of the two decorators. The chiton of the Leningrad painter is depicted in numerous folds shaping a proper curve at the neckline: *Cambridge GR1.1958* (ARV², 570.69); *Chicago 1911.456* (ARV², 572.88; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261); *Milan C278* (ARV², 571.73, 1659; CVA Milan 2, pl.1; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261; Boardman 2001, 147, fig. 178; Onians 1999, 65, fig. 48); *Mykonos* (ARV², 572.86); *Naples 116117*; *New York 41.162.60* (ARV², 567.6; CVA G. coll. 13, pl./43/23.3-4); *Paris G373* (ARV², 573.9; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262; Barringer 1995, pl. 85-86; CVA Paris 8, pl. /520/40.1-7); *Rhodes 13261*; *Triest S391* (ARV², 567.2; Beazley 1971, 390; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 261). The neckline of the chiton, in the works of the Agrigento painter, is depicted in a rather slapdash fashion as if the garment is twisted because of the dynamics of the movements. The himation falls in broad folds, usually five or six: *London-Sotheby's* (ARV², 575.26, 1659; Carpenter, Mannack, Mendonca 1989, 262) (fig. 10, 11); *Oxford 1927.1*; *Paris 4*; *Vienna 3738, 341*; to some extent *Paris G369* (ARV², 577.60; CVA Paris 3, pl. /170,172/9.2-3, 11.1.5). The clothes of the maenad in this vessel are depicted in the same manner.

Lyre-players, modelled after the ones in Scene B of the Golemanite pelike, were painted by both authors. The Leningrad painter depicted a female lyre-player on the above mentioned crater from Naples. The iconography of the 'lyre-hands' detail bears almost a complete correspondence with the ones under examination, where the purity of lines, however, is not so fine. In the Louvre pelike – *Paris CP10285A*, only the lyre is identical, no other similarity can be seen. In the crater of Syracuse – *Syracuse 35185*, the similarity stands out both in respect of the iconography of the lyre-player and in respect of the composition (fig. 6). Unfortunately the break-line between two fragments partly damaged the depiction of the hand holding a plectrum that has just dashed across the strings. A considerable similarity (fig. 12) can be seen also in a fragmented image from the Archaeological museum in Paestum, Italy – *Paestum, Mus. Arch. Naz.* (ARV², 573.4).

The above presented short analysis proves that the decoration of the Golemani pelike was made by the Agrigento painter. His works date to the second quarter of 5th century BC – the period between 480-450. We assume that our pelike is one of the early works of this painter when his hand was not so experienced and confident. Upon careful examination one can see that some of the lines are double, others are broken up and continued afterwards; at some places the preliminary contour was not followed. The clumsy treatment of details particularly meets the eye. However after years of work, his talent developed to reach a peak in the London hydria – *London E171*, which is the masterpiece of his works in my opinion (fig. 15).

АРХИТЕКТУРНИ ДЕТАЙЛИ, УКРАСЕНИ С БИЧИ ГЛАВИ И ГИРЛЯНДИ ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ – ХРОНОЛОГИЯ, АНАЛОГИИ И ФУНКЦИИ

Здравко Димитров

Археологическите проучвания, проведени в античния град Никополис ад Иструм през последните десетилетия, доведоха до откриването на голям брой архитектурни комплекси от римската епоха (Иванов, Иванов 1994; Иванов 1979, 1–11; Иванов 1980, 1–15; Бобчев 1981, 8–14; Иванов 1988, 97–108; Иванов 1992, 151–156; Църов 1985, 35–40; Църов 1998, 111–117; Владкова 2001, 100–107; Vladkova 2002, 30–34; Слокоска и кол. 2002, 83–104). В резултат на това бяха изследвани различни архитектурно-декоративни модели, които са послужили за украсяването на детайлите, съставлявали ордерните конструкции в тези комплекси. По отношение на антаблемана водеща винаги е декорацията, изпълнявана върху фризовото поле. Върху фризовите части на фриз-архитравите от Никополис ад Иструм най-често срещаме разнообразни растителни мотиви. Такъв е типът на украсата върху почти всички фриз-архитрави от агората и пропилените (Иванов, Иванов 1994, обр. 55, 56, 63, 64, 65, 73, 74, 82). Другият основен тип фризови полета, използван в Никополис ад Иструм, са неорнаментираните. Тях откриваме при термоперипатоса (Иванов, Иванов 1994, 129, обр. 116, 117, 120), П-образния портик и сградите, западно от агората (Иванов, Иванов 1994, обр. 107, 108; Църов 1998, 111–117). Най-рядко срещана е украсата от типа: "гирляндна". В античния град тя е представена от подтипа: "Фризови полета, украсени с бичи глави и гирлянди".

Известните до сега паметници от Никополис ад Иструм, които са украсени с бичи глави и гирлянди, са два фриз-архитравни блока и постамент.

Най-добре запазен от тях е фриз-архитравът (Обр. 1), открит по време на археологическите разкопки при северната порта на града през 1982 г. (Иванов, Иванов 1994, 152, 153, обр. 141). Сега този паметник се намира на източния тротоар на Кардо №9

Обр. 1. Фриз-архитрав, открит до северната порта на Никополис ад Иструм.
Fig. 1. Frieze-architrave found near to the northern gate of Nicopolis ad Istrum.

7, съвсем близо до северния му край¹. Блокът е бил преупотребен в късноантична сграда. Разчленяването на фасадната му страна е просто – съставена от две неукрасени и профилирани ивици (регули)², фризово поле и архитравна част. Регулите имат за цел да “отделят” декоративно фриза от архитрава и да ограничат детайла от горната му страна (над горния край на фризовото поле). Те са изпълнени двуделно. Горната им част е гладка, неорнаментирана и вертикално стояща. Долната част е също неукрасена, но е профилирана. Формата на профила на тази долна част на регулата е от типа “талон” (Попов, Иванова 1976, табл. 6, Н 1, 2).

Самият фриз е гладък и декориран с три цели бичи глави, лаврови и дъбови гирлянди и четири розети. Всички тези орнаменти са изработени релефно изпъкнали. Особено важен е изборът на типа на гирляндна украса. При повечето паметници от Долна Мизия и Тракия имаме еднотипни гирлянди – например: лаврови, дъбови, от снопове плодове и цветя, и др. В този случай от Никополис ад Иструм виждаме сравнително редкия избор на декоративен модел за гирляндна украса – “смесени гирлянди” върху един и същ паметник. Тук в левия край на блока гирляндите са от дъбови листа и жълъди, докато в десния вече са от лаврови листа. Такива комбинации сред гирляндрните украси наблюдаваме в Улпия Ескус (Иванов, Иванов 1998, 152–156, обр. 111–114) и в Августа Траяна (Nikolov 1976, 43, fig. 92).

Бичите глави са издължени и покрити с гъста козина по челото, имат издути ноздри, бадемовидни очи и прави рога. Налице

са и характерните жертвени ленти, които привързват гирляндите към главите на животните. От розетите три са запазени цели, а четвъртата е почти унищожена и не би могла да се коментира. От най-разпространения в Долна Мизия вариант е петлистната розета, която е разположена в централното поле³. Седемлистната розета е обемиста с изпъкваща пъпка и малки закръглени листенца. В най-дясното орнаментално поле е изработена шестлистна розета. Тя е стилизирана и нейните листенца също се развиват около една основна малка пъпка в центъра. Архитравът е неукрасен. Разделен е на три гладки фасции, които не са разчленени посредством кими и астрагал. Отделните фасции се разграничават само чрез характерното наддаване една над друга. Декоративното отделяне на архитрава от фриза е изпълнено, както вече отбелязах, от втората регула, профилирана под формата на т.нар. "талон". Единственият съществен белег при архитрава е наличието на старогръцки еднореден надпис върху най-горната му фасция. Днес е запазен изцяло следният текст N / BOYANCTE. Това е важно свидетелство, че сградата, съдържала архитрава, е била изградена по решение на градския съвет на Никополис ад Иструм.

Проблемите, които поставя този фриз-архитрав, са два. Единият е относно неговия първоначален произход (тъй като детайлът е открит преупотребен), а другият е свързан с неговата точна датировка. Най-вероятно фриз-архитравът е от античен храм, тъй като съдържа характерните за този тип сгради бичи глави и гирлянди. Тази идея бе подсказана още от откривателя на паметника Т. Иванов (Иванов, Иванов 1994, 152). Разбира се, древният мотив на декориране на фризовите полета с бичи глави се среща през римската епоха и върху други обществени сгради. Например: театри (Филипопол – непубликувани), стадиони (Tsontchev 1947, pl. I–II, XXIV–XXXIII), амфитеатри (Perkins 1980, 48, № 17, pl. XIX c), монументални градски комплекси като триумфални арки и пропилеи (Wiegand, Schrader 1904, 273, 274, Abb. 279, 281; Knackfuss 1924, 126–131, Abb. 139, 140; Kunze 1995, 11, fig. 3). Все пак този тип украса най-често се засвидетелства при перистилните портици или самите храмови сгради в култови комплекси (Иванов, Иванов 1998, обр. 81–83, 86, 91–93, 135–136; Ivanov 1987, 41, 42, Taf. I–XIII; Иванов 2005, 153–154, обр. 103–111, 124–126; Fletcher 1948, 151, fig. A–C).

Друга причина да определя разглеждания тук детайл като принадлежащ на сграда с религиозни функции е, че той съдържа и строителен надпис, споменаващ градския съвет. Това означава, че този блок е стоял на главната фасада на съответната обществена сграда или най-малкото над главния вход към нейния евентуален перистилен двор (по аналогия с храма на Фортуна в Ескус, например). А именно при култовите комплекси фриз-архи-

травите от главните, фасадни страни получават декорация от тип "гирляндна", било то с бичи глави (букефалии), бичи черепи (букрании) или ероси. При другите типове обществени сгради, които също биха могли да съдържат гирляндна украса, най-често тя е разполагана на втория етаж или в странични галерии⁴. Сравнително рядко блок с такава украса съдържа и строителния надпис. Ето защо е твърде възможно в конкретния случай да разполагаме с паметник, който е заемал централно място във важен за религиозния живот в Никополис ад Иструм комплекс. Ако това е бил някой от храмовете в античния град, не трябва да се съмняваме, че той е бил най-прилежно разрушен при налагането на християнската религия в края на IV в. сл. Хр. От тук следва и преупотребата на фриз-архитрава в нова сграда, близо до северната порта.

Въпросът, къде се е намирала първоначалната сграда, засега стои отворен. Най-логично е да търсим монументален обществен комплекс с религиозни функции на агората или около нея. Тук бих изказал несъгласие с първоначалната теза на Т. Иванов, че блокът не може да е от агората поради височината му от едва 0,88 м (Иванов, Иванов 1994, 152, 153). Днес знаем, че фриз-архитравните блокове от западния и южния портик на централния площад са високи по 1,08 м, но в северната част на комплекса не е така. Там съществуват два типа фриз-архитрави с две различни височини. Едните са високи по 1,08 м, докато другите са именно по 0,88 м. Добре известно е, че почти всички фриз-архитрави от агората са открити като преизползвани в строителния период от IV в. Ето защо не можем да сме сигурни във факта, че през антониновата епоха под сега разкопаните сгради в северната част на агората не е имало съвсем други конструкции с различен план, разпределение и архитектурни детайли. Още повече съмнение върху тезите на проф. Т. Иванов хвърлиха и последните стратиграфски проучвания на северната и източната част на агората, проведени от Павлина Владкова в началото на XXI в. При последните разкопки на голяма дълбочина под т.нар. базилика и източните магазини тя регистрира строителни конструкции със съвсем различен план от проучените през 70-те и 80-те години (Vladkova 2002, 30–34, fig. 1, 2). Определено споделям мнението на П. Владкова, че под т.нар. "базилика" в северната част на площада са съществували по-ранни сгради, чиито план и функции все още не са изяснени. Не би трябвало напълно да се изключва възможността в тази част на агората или в нейните близки околности в предхристиянската епоха да е имало храмова сграда (подобно на комплексите в Ескус), която да е била разрушена през IV в.

През антониновата и северовата епохи в Никополис ад Иструм има три основни периода, в които са осъществявани значи-

ми обществени строежи. Те са:

1. В края на управлението на Траян и при неговия приемник Хадриан, т.е. в периода от края на дакийските войни (106 г.) до средата на 30-те години на II век: I-ви строителен период (Vladkova 2002, 31–32, fig. 1).

2. В самия край на управлението на Хадриан (след 136 г.) и при наследника му Антонин Пий: II-ри строителен период. По епиграфски данни (от агората и пропилеите) периодът се ограничава съвсем точно: 136–161 г. сл. Хр. (Vladkova 2002, 31–32; Michailov, 1958, Nr. 601–603; Иванов, Иванов 1994, 84). Строителствата се затварят в тези граници от първите надписи на агората (136–140 г.) и от строителния надпис на пропилеите (145–161 г.).

3. След нашествието на костобоките (170 г. сл. Хр.), т.е. в края на управлението на Марк Аврелий, при наследника му Комод и първите двама Севери – Септимий и синът му Каракала: III-ти строителен период⁵ (Vladkova 2002, 32; Църков 1998, 111–117; Иванов, Иванов 1994, 129–130).

Проф. Т. Иванов отбелязва, че "според стилови и палеографски" особености фриз-архитрава е от къснохадрианово време (Иванов, Иванов 1994, 153). Но именно анализът на стиловите особености на детайла дава да се разбере, че тази датировка е малко вероятна. За точното датиране би трябвало да анализираме стила на бичите глави, розетите, гирляндите и особено на регулите, както и да се обърне внимание на начина на изписване на буквите от надписа.

Днес паметници, украсени с бичи глави, от българските земи са известни от: Улпия Ескус (Иванов, Иванов 1998, обр. 81–83, 86, 91–93, 135, 136; Ivanov 1987, 41, 42, Taf. I–XIII), Рациария (Атанасова, Герасимова 1978, 24, обр. 2), Одесос (Димитров 2006, кат. № 350, 351), Дионисополис (Димитров 2006, кат. № 356), Марцианопол (Perkins 1980, 48, № 17, pl. XIX c), Филиппол (Tsontchev 1947, pl. I, II, XXIV–XXXIII; Петрова 1993, 65–67), Сердика (непубликувани), Пауталия (Иванов 1960, 223–225, обр. 21–24) и Августа Траяна (Nikolov 1976, 43, fig. 92). Всички паметници в тези градове се датират в различни периоди от II в. сл. Хр. или самото начало на III в. сл. Хр. В земите на днешна Северна Добруджа, от Трезмис, Истрия, Томи, Калатис и някои неизвестни места също има голям брой архитектурни паметници с декорация от бичи глави или черепи (Bordenache 1969, № 278–288, tav. CXX–CXXV). Голяма част от тях произхождат още от елинистическата епоха на западнопонтийските колонии (особено от Истрия) и имат своите точни реплики във времето на принципата. Тези ранни архитектурни паметници показват отлично директната връзка в архитектурната декорация между

двата основни антични периода, но това се отнася само за крайморската част на римската провинция Долна Мизия.

Изработката на очите на бика с две релефно изпъкнали линии и с бадемовидна форма се наблюдава при фриз-архитрав от Пауталия и фриз-архитрав от Рациария. И двата паметника са датирани в края на II в. сл. Хр. и началото на III в. сл. Хр., т. е. късноантониновата и ранносеверовата епохи. Особено близък като цялостно оформление на бичата глава, включително козината, рогата, ноздрите и ушите, е детайлът от Рациария (Атанасова, Герасимова 1978, 24, обр. 2). Паметникът е датиран и благодарение на надпис върху него, съдържащ част от титулатурата на римските императори Септимий Север и Каракала. Принадлежал е на храм на бог Бакхус, издигнат по инициатива на официалната власт. Относно фриз-архитрава от Пауталия приликата е основно в изпълнението на формата на бичата глава и най-вече в рогата (Иванов 1960, 223–225, обр. 21–24)⁶. Бичи глави, оформени по подобен опростен начин, има и във Филипопол (Tsontchev 1947, pl. I, II, XXIV–XXXIII). Те са от стадиона на града. Д. Цончев ги датира съвсем коректно от края на II в. сл. Хр. и най-късно до второто десетилетие на III в. сл. Хр. Също от Филипопол е известен друг фриз-архитрав с бичи глави, гирлянди и розети, съхраняван сега в НАИМ-София. При него особено близък е начинът на изпълнение на бичите рога. С. Петрова датира този паметник във втората половина на II в. сл. Хр. (Петрова 1993, 65–67). Но определено най-точен аналог ни предоставя фриз-архитравния блок, открит при разкопките на римската вила Чаталка (Nikolov 1976, 43, fig. 92). Д. Николов счита, че паметникът е пренесен там от Августа Траяна и предвиден за претопяване в една варница в местността Ламбата. Би могло да се каже, че този фриз-архитрав е точно подобие на разглежданият тук. Разчленяването на фасадата е изпълнено аналогично, т. е. посредством описаните регули с профилиране от типа "талон". Архитравът отново е триделен и неукрасен. Най-голяма прилика има при стила и особено при начина на изработка на декорацията върху фризовото поле. То съдържа две цели бичи глави, които са абсолютно еднакви с тези от Никополис ад Иструм. Съвпадението е пълно при общата форма на главата, рогата, очите, козината по челото, ушите и ноздрите. Дори кичурите върху челото на животното вървят в същата посока.

Профилът и разчленяването на фриз-архитрава от Никополис ад Иструм също ни отвеждат към известни вече паметници от края на II в. сл. Хр. Най-близкият случай това е термоперипатосът (Иванов 1980, 1–15; Бобчев 1981, 8–14; Иванов 1992, 151–156; Иванов, Иванов 1994, 127–144; Слокоска и кол. 2002, 95–100). При него регулите, ограничаващи отгоре фризовете и

отделящи ги отдолу от архитрава, са изработени по подобен начин. Те са двуделни. Горната част е гладка неорнаментирана и вертикалностояща, а долната е профилирана под формата на т.нар. "талон" и има за цел да осигури връзката между отделните елементи във фасадата на блока. Същото изпълнение имат и регулите от фриз-архитравите от западния портик на агората, от П-образния портик и от сградите покрай кардо № 5. Сходството в разчленяването с тези групи паметници е пълно, тъй като при тях отново липсват кими и астрагал.

Именно точното подобие в архитектурно-декоративните елементи, които разчленяват отделните детайли, е най-сигурното доказателство за изпълнението на група архитектонични паметници от един и същи град в едно и също време. Това означава, че каменоделските ателиета са възприели единен принцип за оформлението на фасадите на фриз-архитравите. За съпоставка в по-ранния строителен период (средата на II в., по времето на Антонин Пий) фриз-архитравите от Никополис ад Иструм са разчленявани задължително с астрагали, йонийска и лесбийска кима (Петрова 1992, 157–160; Иванов, Иванов 1994, 96, 97, обр. 73, 74). Смятам, че именно тези дребни детайли биха могли да ни покажат паметниците от една и съща група, тъй като анализът само на основния орнамент (в случая гирляндна украса, съчетана с бичи глави) често би могъл да ни заблуди. На него се обръща най-голямо внимание и не винаги прототипът, който се използва, е синхронен на епохата, в която се работи. Напротив, при изработката на кимите, регулите и астрагала обикновено нещата са по-ясни. Това са стандартните архитектурно-декоративни елементи, които в конкретна епоха и регион се изпълняват по определена схема. Именно те издават почерка на едни и същи майстори и каменоделски ателиета.

Разглеждайки палеографските особености, ще видим, че също няма съответствие с ранните хадрианови надписи от Никополис ад Иструм. Буквата "β" върху хадрианов надпис от 138 г. (Иванов, Иванов 1994, 147, обр. 137) и върху фрагмент от фриз-архитрав от агората (Иванов, Иванов 1994, 88, обр. № 65 а) е съвсем различна в сравнение с разглеждания тук архитрав.

На базата на изложените до тук данни и стилови сравнения считам, че фриз-архитравът с бичи глави, намерен до северната порта, е принадлежал на сграда, строена в последната четвърт на II в. сл. Хр. или в самото начало на III в. сл. Хр.

Това е строителният период, в който попадат повечето сгради около агората. Към него не без основания са "привързани" строителството на одеона, П-образният портик, сградите покрай кардо № 5, жилищните сгради от южната страна на агората и термоперипатоса. Явно в Никополис ад Иструм през 80-те години

на II в. сл. Хр. (при управлението на император Комод) е започнало едно широкомащабно строителство, което е продължило с пълна сила и при управлението на императорите от династията на Северите, когато градът достига своя пълен разцвет. Изграждането на термоперипатоса е датирано точно в 184–185 г. (Seure 1907, 417–418; Иванов, Иванов 1994, 130). От друга страна, има огромен брой доказателства за голяма активност в града при двете посещения на Септимий Север и Каракала през 197–198 г. и 202 г. Изграждането на храма, съдържал разглеждания от мен фриз-архитрав с бичи глави, би трябвало да се датира именно между тези две отправни момента (184/185 г. и 197–198/202 г.).

Фриз-архитрав, днес пред музей Възраждане и Учредително събрание във Велико Търново⁷ (Обр. 2).

Обр. 2. Фриз-архитрав, открит в Никополис ад Иструм, днес разположен пред Музей Възраждане и Учредително Събрание във Велико Търново

Fig. 2. Frieze-architrave found in Nicopolis ad Istrum, today in front of the Museum of Revival and Constituent Assembly – Veliko Tarnovo.

Детайлът е бил открит още от Ф. Каниц през 1871 г. сред развалините на античния Никополис ад Иструм. По-късно е пренесен от екипа на Ж. Сьор пред бившия конак във Велико Търново, където е и до днес (Kanitz 1882, 343, № 14; Дякович 1904, 51, 52, фиг.18; Michailov 1958, № 655). Той със сигурност е бил над същия колонен ред, на който е принадлежал описаният вече фриз-архитрав от Никополис ад Иструм, но този факт не бе установен до днес. Основанията за това са абсолютното съвпадение в:

1. Размерите. Те са идентични: както общите (с изключение на дължините), така и тези на отделните декоративни елементи;

2. Надписа. Той отново е на старогръцки и отново на същата фасция на архитрава. Тази част от надписа е пряко продължение на описания вече дял от фриз-архитрава от северната порта на Никополис ад Иструм. Изписаните думи тук са: ΕΚΤΩΝΙΑΙΩΝ;

3. Декорацията на фасадната страна. Разчленяването на двата фриз-архитрава е еднакво. Аналогични са изображенията и на гирляндите, и на бичите глави;

4. Материала. Той е типичният за архитектурните детайли от Никополис ад Иструм сиво-бял варовик, произхождащ от кариерите до дн. с. Хотница;

5. Начина на изработка на орнаментите, който показва същата пластичната украса и идентичния почерк на каменоделеца⁸.

Според епиграфите М. Славова и Н. Шаранков (СУ "Св. Климент Охридски") е възможно да бъде възстановен без проблеми голяма част от пълния текст на надписа върху четири от фриз-архитравите в ордера⁹. Той би трябвало да гласи: [ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΟΞΑ] Ν / ΒΟΥΛΗΡΤΕ [ΚΑΙ ΔΗΜΟΥ /] пасаж с името и положението в обществото на лицето или организацията, финансирали строежа..... ΕΚ ΤΩΝ ΙΑΙΩΝ. Съдържанието изключва всякакво съмнение, че става въпрос за обществена сграда, изградена по решение на булето и демоса на Никополис ад Иструм. Освен това явно тя е била доста внушителна. Само тези четири блока са били с дължина над 8 м. Освен тях още най-малко два междинни фриз-архитрава са съдържали името на финансиралия проекта (обществена организация, какъвто е случаят с "колегията на занаятчиите" в Улпия Ескус, или частни лица). Така, че явно става въпрос за наличие на една сграда с дължина на фасадата не по-малка от 13–14 м¹⁰.

Третият детайл, който съдържа украса от бичи глави и гирлянди, е постамент (Обр. 3, 4, 5). Той е намерен също при разкопките на северната порта на Никополис ад Иструм през 1982 г., където е бил паднал на платното на кардо № 7. Постаментът, подобно на фриз-архитрава от това находище, е преупотребен в същата късноантична сграда. В проучванията за античния Никополис ад Иструм е останал непубликуван.

Този архитектурен детайл съдържа характерните два перваза (горен и долен), а основната му част е съставена от четири гладки страници¹¹. Первазите са изпълнени по абсолютно идентичен начин както регулите на фриз-архитравния блок – отново виждаме пластично оформление от типа "талон". Страниците на постамента са орнаментирани с релефни изображения. Те са върху три от тях. На фасадната е изпълнена бича глава, която е напълно подобна по стил и изработка на бичите глави от фриз-архитравите (Обр. 1, 2, 4). На двете странични полета има розети. Задната страна е неорнаментирана и оставена гладка. Над розетите и бичата глава вървят гирлянди.

Обр. 3. Постамент, открит до северната порта на Никополис ад Иструм – общ изглед.

Fig. 3. Pedestal found near to the northern gate of Nicopolis ad Istrum.

Обр. 4. Постамент, открит до северната порта на Никополис ад Иструм – главна фасада.

Fig. 4. Pedestal found near to the northern gate of Nicopolis ad Istrum – decoration of the main facade.

Обр. 5. Постамент, открит до северната порта на Никополис ад Иструм – страница.

Fig. 5. Pedestal found near to the northern gate of Nicopolis ad Istrum – decoration of the secondary facades.

Подобни каменни паметници от Никополис ад Иструм са вече известни. Още в началото на XX век К. Шкорпил е открил и описал пет жертвеника с украса от бичи глави по страниците (Успенский, Шкорпил 1905, обр. CIV). Декорацията им, начинът на изработка и особено профилът им е доста сходен с разглеждания тук. Два други жертвеника са открити в ранновизантийската трикорабна базилика под двореца на Царевец (Ангелов 1973, 283, обр. 25). Те са използвани там като бази.

Доста интересен е въпросът с предназначението на този постамент. На горната му повърхност има лека издуптина с форма на окръжност в план, която днес

е около 5 см във височина (Обр. 3). По нея ясно личат следи от каменоделски инструменти. Явно детайлът се различава от известните ни жертвеници, тъй като не е равен отгоре. Интригуващият момент е дали тази горна повърхност не е представлявала монолитно изпълнена база, която да е била отстранена при преупотребата или преди това по някаква друга причина. Ако постаментът е бил с база в горния край, това означава, че разполагаме с чисто архитектурен детайл, елемент от ордера на сградата.

Няма съмнение, че този детайл (било то постамент от ордера, жертвеник с необичайна форма или архитектурен детайл, пригоден за жертвеник) е принадлежал на същия храм комплекс, както и двата фриз-архитрава с бичи глави. Съвпадението е пълно при материала, начина на обработка на детайлите, стила на бичите глави, стила на регулите. Не на последно място явно съдбата на тези паметници след разрушаването на храма е била една и съща. Най-коректно би било да датираме постаментта в същия период както и двата фриз-архитрава: края на II в. сл. Хр. или самото начало на III в. сл. Хр.

Наличието на култови сгради в Никоплис ад Иструм никога не е будило съмнение. Многократно е коментирано, че храмовете в града, които са били основните средища на всички обреди, са най-малко три или четири. Това е установено на базата на косвени сведения от нумизматични (Pick 1898, 183 sqq; Мушмов 1912; Гущераклиев 2007, 190–191, 193–194, обр. 1.9) и епиграфски данни (Michailov 1958, Nr. 660)¹². Наличието и на архитектурни останки от религиозните средища смятам за безспорно. Архитектурните детайли, разгледани тук, са от един комплекс, който би трябвало да се търси в северната част на агората или в някоя от инсулите, разположени северно от нея – може би покрай самото кардо № 7 (*cardo maximus* за Никополис ад Иструм). Интересно е, че на запад от централния градски площад покрай Кардо № 5 има нападали голям брой архитектурни детайли, вероятно от обществени сгради. Те също са от периода края на II в. – началото на III в. Някои от тях интригуват с декорирането и формата си. Така, че не е изключена възможността и в тази зона също да е имало култова сграда.

В заключение можем да резюмираме, че въпреки стабилно наложените още от хадрианово време и от епохата на управлението на Антонин Пий традиции за орнаментация на фризовите полета от фриз-архитравите в Никополис ад Иструм с растителни мотиви в античния град е бил издигнат представителен архитектурен комплекс, който е бил декориран според декоративната схема: “бичи глави, съчетани с гирлянди”. Възникването на този ансамбъл би трябвало да поставим в края на II в. сл. Хр. Тази

хронология също ни говори за голямото внимание, отделено на този комплекс, тъй като строителството в Никополис ад Иструм след нашествието на костобоките (170 г.) се отличава главно с неорнаментирани фризови полета в антаблеманните конструкции. Строителните програми в града, осъществени през 80-те и 90-те години на II в., залагат твърдо на неукрасените и конвексно изпъкнали фризови полета. Ето защо комплексът, съдържал орнаментация от типа "бичи глави и гирлянди", е бил при всички положения от особено голямо значение в обществения живот на града и е представлявал един от акцентите на архитектурната среда на Никополис ад Иструм.

Основните аналогии в изпълнението на модела на бичите глави и носените от тях гирлянди виждаме в два от най-близките по отношение на архитектурните украси тракийски града – Филипопол и Августа Траяна. На базата на почти пълните сходства в пластичната украса можем да заявим, че моделите за изпълнение на бичи глави и гирлянди от Никополис ад Иструм, Августа Траяна и Филипопол са едно от най-силните доказателства за общите тенденции в развитието на архитектурните модели на територията на именно тези три града, особено в края на II – началото на III в. сл. Хр.

Функциите, с които е бил натоварен този представителен архитектурен комплекс, най-вероятно са били култови. Въпросът за първоначалното местоположение на такава голяма храмова сграда остава открит. Единствено бъдещите разкопки в Никополис ад Иструм би трябвало да отхвърлят или да потвърдят изложената тук теза за религиозната натовареност на архитектурния ансамбъл, чиито детайли са били орнаментирани с бичи глави и гирлянди, и да изяснят проблема с точното му разположение¹³.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Блокът е с Инв. № 18, изработен е от светъл сиво-бял доломитизиран варовик, произхождащ от кариерите в Хотница. Неговите параметри са: дълж. 2,25 м; шир. 56 см; вис. 88 см; разчленяване: регула 10 см, фриз 28 см, регула 12 см, архитрав – I фасция 20 см, II фасция 13 см, III фасция 6 см.

² Най-точният термин за гладките ивици, разделящите двете основни части на фриз-архитравите – фризовата и архитравната – е регула (**regula**). Старогръцкият термин, който може би е за предпочитане, е тения. При някои български архитекти (очевидно незапознати добре с терминологията, използвана по света за архитектурните детайли и техните съставни елементи, както и неизползващи литература, свързана с т. нар. Архитектурна археология) все още битува учебникарската и твърде архаична заблуда, че регулата е единствено елемент от антаблемана на дорийския ред. В действителност това е нейното първоначално предназначение, но всички гладки ивици, разделящи отделни части на фриз-архитравните блокове, особено при паметници от римската епоха, също

се наричат регули (или пък тении, ако използваме старогръцкия термин). За щастие този "проблем" бе отдавна изяснен и определянето на въпросните елементи като РЕГУЛИ бе извършено от проф. Т. Иванов – за справка виж: Иванов, Иванов 1994, 129; Иванов, Иванов 1998, 154; Иванов 2005, 151; както и всички каталожни паметници, които са фриз-архитрави у: Иванов, Иванов 1998; Иванов 2005; Младенова 1991.

³ Най-много примери на този тип розети имаме от архитектурните детайли от римската колония Улпия Ескус.

⁴ Такива са примерите от театъра на Филипопол и от монументалната порта на пазарния площад в Милет.

⁵ Третият строителен период би могъл в бъдеще да се раздели на два подпериода: късноантонинов (70-те и 80-те години на II в.) и ранносеверов (90-те години на II в. и първата декада на III в.). В текста посочвам общите граници, тъй като още нямаме напълно сигурни епиграфски сведения, които да датират точно отделните архитектурни комплекси (с изключение на термоперипатоса, датиран в 184–185 г.). От друга страна, чисто архитектурните белези са твърде сходни, за да могат към настоящия момент да дадат такова прецизно хронологично разделение.

⁶ Този фриз-архитрав също най-вероятно е принадлежал на храмов комплекс от II–III в., разположен на Хисарлъка и впоследствие разрушен през IV в.

⁷ Няма Инв. №, параметрите му са: дълж. 1,60 м; шир. 42 см, запазена днес; вис. 88 см; разчленяването е напълно сходно с блока от Никополис ад Иструм.

⁸ През 1994 г. проф. Т. Иванов отхвърля възможността двата блока да са от един и същ комплекс (Иванов, Иванов 1994, 153). Днес на базата на изложените данни можем да коригираме това първоначално мнение.

⁹ Благодаря на колегите епиграфи за консултациите.

¹⁰ При положение, че блоковете са от фасадата на храм, то той е бил най-малко с осем фасадни колони и съответно седем фриз-архитравни блока над тях. Другата възможност е блоковете да са от антаблемана на портик (входен или перистилен), подобно на храма на Фортуна в Ескус.

¹¹ Параметрите на детайла са: дълж. 56 см; шир. 45 см; вис. 85 см; разчленяване: централна част 47 см; первази 18 см; розети 15 см; бича глава 25 см.

¹² Относно религиозния живот в Никополис ад Иструм най-пълни проучвания прави проф. З. Гочева. За библиография и по-подборна информация около проблемите по този въпрос виж: Гочева 1984, 87–92; Gocheva 2002, 81–84.

¹³ Изказвам благодарност към колегите: П. Владкова и Ив. Църов (РИМ–Велико Търново) – за помощта им през лятото на 2002 г.; ст. н. с. I ст. д. и. н. Р. Иванов – за консултациите относно разкопките в 1982 г.; доц. М. Славова и ас. Н. Шаранков – за възстановяването на съдържанието на надписа от наличните и липсващите днес блокове.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – Царевград-Търнов, 1, София, 1973, 259–353.

Атанасова, Герасимова 1978: Й. Атанасова, В. Герасимова. Нови латински надписи от Рациария. – Известия на българското историческо дружество, 32, 1978, 21–32.

Бобчев 1981: С. Бобчев. По въпроса за термоперипатоса на Никополис ад Иструм – Археология, 1981, 3, 8–15.

Владкова 2001: П. Владкова. Най-ранният Никополис ад Иструм. – Известия на историческия музей Велико Търново, 15–16, 2000–2001, 100–107.

Гочева 1984: З. Гочева. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. – В: Сборник в чест на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 87–92.

Гущераклиев 2007: Р. Гущераклиев. Редки монетни типове на Никополис ад Иструм II–III в. – Известия на Регионалния исторически музей – Велико Търново, 22, 2007, 187–196.

Димитров 2006: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в. сл. Хр.) – дисертация за присъждане на научна и образователна степен “Доктор”, под печат в поредица “Disertationes” на НАИМ–БАН.

Дякович 1904: Б. Дякович. Археологически излет в крайдунавска България. – Сборник народни умотворения и книжина, 20, 1904, 1–56.

Иванов 1988: Р. Иванов. Северната порта на Никполис ад Иструм. – Военно-исторически сборник, 1988, 3, 97–108.

Иванов 1960: Т. Иванов. Паметници от Пауталия. – Известия на археологическия институт, 23, 1960, 205–231.

Иванов 1979: Т. Иванов. Някои аспекти върху архитектурата на агората на Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, 3, 1–11.

Иванов 1980: Т. Иванов. Термоперипатът в Никополис ад Иструм. – Археология, 1980, 2, 1–15.

Иванов 1992: Т. Иванов. Отново за Термоперипатът в Никополис ад Иструм. – Годишник на националния археологически музей, 8, 1992, 151–156.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, 1, С., 1994.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град, 1, С., 1998.

Иванов 2005: Т. Иванов. Улпия Ескус. Римски, късноримски и ранновизантийски град, 2, С., 2005.

Младенова 1991: Я. Младенова. Римската вила край Ивайловград. С., 1991.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Антични монети на Балканския полуостров. С., 1912.

Петрова 1992: С. Петрова. Един фриз-архитрав от фонда на НАМ–София. – Годишник на националния археологически музей, 8, 1992, 157–160.

Петрова 1993: С. Петрова. Фриз-архитрав от Филипопол във фонда на НАМ. – Годишник на националния археологически музей, 9, 1993, 65–67.

Попов, Иванова 1976: И. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми. С., 1976.

Слокоска и кол. 2002: Л. Слокоска, П. Владкова, Ив. Църов, Ст. Бояджиев, Р. Иванов. Никополис ад Иструм – В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1 (съств. Р. Иванов). С., 2002, 83–104.

Църов 1985: Ив. Църов. Проучвания в Никополис ад Иструм. Обекта “Перистил” и фланкиращите го улици. – Годишник на музеите от Северна България, 11, 1985, 35–40.

Църов 1998: Ив. Църов. Никополис ад Иструм: Архитектурен ред на портика в югозападния край на агората. – Известия на историческия музей – Велико Търново, 13, 1998, 111–117.

Успенский, Шкорпил 1905: Ф. И. Успенский, К. Шкорпил. Абоба–Плиска. – Из-

- вестия русского археологического института в Константинополе, 10, 1905.
- Bordenache 1969:** G. Bordenache. *Sculture greche e romane*. Bucarest, 1969.
- Ivanov 1987:** T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior. – Известия на археологическия институт, 37, 1987, 7–60.
- Fletcher 1948:** B. Fletcher. *A History of Architecture*. London, 1948.
- Kanitz 1882:** F. Kanitz. *Donaubulgarien und der Balkan*, 3, Leipzig, 1882.
- Knackfuss 1924:** H. Knackfuss. *Milet*, I, 7, Berlin, 1924.
- Kunze 1995:** M. Kunze. *Pergamon Museum – short guide*. Collection of Classical Antiquities. Berlin, 1995.
- Michailov 1958:** G. Michailov. *Inscriptiones Graeca in Bulgaria repertae*, II, Serdicae, MCMLVIII.
- Nikolov 1976:** D. Nikolov. *Roman Villa at Chatalka*. – British Archaeological Reports. Supplementary Series, 17, Oxford, 1976.
- Pick 1898:** B. Pick. *Die antiken Münzen von Dakien und Mösien*, I. Berlin, 1898.
- Perkins 1980:** J. B. W. Perkins. *Nicomedia and the Marble Trade*. – *Papiers of the British School at Rome*, 48, 1980, 23–69.
- Seure 1907:** G. Seure. *Nicopolis ad Istrum. Etude historique et epigraphique*. – *Revue archéologique*, 10, 2, 1907, 257–276, 413–428.
- Tsontchev 1947:** D. Tsontchev. *Contributions a l'histoire du stade antique de Philipopolis*. Sofia, 1947.
- Vladkova 2002:** P. Vladkova. The earliest Nicopolis ad Istrum. – In: *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo, 26–30 July 2000)*. Sofia, 2002, 30–34.
- Wiegand, Schrader 1904:** T. Wiegand, H. Schrader. *Priene*. Berlin, 1904.

ARCHITECTURAL DETAILS DECORATED WITH BULLS' HEADS AND GARLANDS IN NICOPOLIS AD ISTRUM – CHRONOLOGY, ANALOGIES AND FUNCTIONS

Zdravko Dimitrov

Summary

This article analyses three architectural details from Nicopolis ad Istrum that probably come from a building of religious functions. These are two frieze-architrave blocks and a pedestal (Fig. 1–5). The details were decorated with perfectly carved motives that protrude in high relief. Their basic decoration consists of big bulls' heads that have laurel garlands and rosettes. The bulls' heads are of the boukephalion type (βούκεφαλίων: full bulls' heads that represent the animals still in their living during the ceremony of sacrifice). The garland decoration consists of different plants – laurel and oak leaves and,

most probably – acanthus leaves. The rosettes are also of different types. They differ from one another. There is a builder's insignia in ancient Greek on the architrave part of the blocks. The following parts of it survived: N / BOYAHΠTE – on the first block (see Fig. 1) and EK ΤΩΝ ΙΑΙΩΝ – on the second (see Fig.2). Nowadays it is possible to make a relatively precise reconstruction of a part of the text: [ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΟΞΑ] N / BOYAHΠTE [ΚΑΙ ΔΗΜΟΥ /]..... a paragraph that describes the name and the social standing of the person or the institution which financed the construction ... EK ΤΩΝ ΙΑΙΩΝ.

The details, analyzed here, most probably came from a temple building. **The dating** of this complex is without any doubt in the late Antonine or early Severan epoch: **the last quarter of the II century AD**. This dating is based predominantly on the analysis of the secondary elements of the architectural decoration. This is because we can find analogies to the main model – bulls' heads and garlands – already in Hellenic times, as well as during the entire Roman period in Asia Minor (i.e. – in centers such as Millet, Ephesus, and mainly Pergamon).

The main features that give the dating are the smooth, but undecorated lines (the so called *regulae*) that separate the architrave from the frieze part and that limit the frieze part from above. All frieze-architrave blocks from Nicopolis ad Istrum that use such smooth *regulae* instead of the ionic or lesbian kyma and bead-and-reel ornament (aka *astragalus*) are from the last quarter of the II century and predominantly from the time of Emperor Comod. This is true for those coming from the building of the so called *termoperipatos* (τερμonepίνatos), but also for those from the agora, from the rectangular porticus and from the area around *cardo* № 5. The 80-ties of the II century saw a serious construction of public buildings development in Nicopolis ad Istrum. The building from which those architectural elements come was made in the same years – the 80-ties / 90-ties of the II century.

We can find the closest analogies to those three elements from Nicopolis ad Istrum in architectural details from Philippopolis and Augusta Traiana. The elements from Philippopolis have the same versions of the rosettes, as well as identical types of modeling for the bulls' heads. A similar architectural monument was discovered in the Augusta Traiana region (within the limits of the Roman villa Chataalka, approximately 20 kilometers from the city of Stara Zagora (Augusta Traiana)). The architectural decorations on the frieze-architrave from villa Chataalka are so similar to the bulls' heads from Nicopolis ad Istrum that we could probably argue they come from the same stone carving workshop. Both examples use the same basic model. This is the archetype that had already been created in Ephesus under the Emperor August. Later it was further developed in Pergamon during the Trajan-Hadrianian epoch. We can find a completely consistent analogue in Asia Minor – it is from the second floor of the market gate in Millet (this complex was also dated in the II century).

This group of architectural elements most probably belonged to a temple complex from the Roman town of Nicopolis ad Istrum. Thus, they had religious functions and they were part of the architectonical decoration of one urban religious complex. Today it is impossible to tell where it was situated. The complex was destroyed during the late Roman epoch and its elements

were re-used in a different building, dated in the IV century. It is possible that the temple complex belonged to the area north of the agora in Nicopolis ad Istrum – i.e. close to the Northern gate and somewhere near *cardo maximus* (*cardo* Nr. 7). It is in that area that the architectural details were discovered as re-used masonry material. The builder's inscription allows us to make a partial reconstruction and to calculate a potential length of the entablature of the order. The façade which supported those elements and their inscriptions was at least 14 meters long. That means that the architrave blocks were part of the entrance gate entablature to some of the main streets in Nicopolis ad Istrum (most probably *cardo maximus* = *cardo* 7). We encounter a similar entrance gate to the Fortuna temple in Ulpia Oescus (dated 190–191 AD).

ХИПОТЕЗА ЗА МОНЕТНОТО СЪКРОВИЩЕ ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА, НАМЕРЕНО ПРИ СЕЛО БЯЛА РЕКА, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ

Стоян Михайлов

В описа на колективните монетни находки, открити в България, публикуван през 1950 г., Т. Герасимов съобщава следното: "През пролетта на 1947 год. случайно при с. Бяла река била открита находка от солиди на императори от VI век. Какъв е бил броят на монетите в тази находка, не е известно. Д-р Хараланов от Коларовград [днес Шумен – б. а.], който ми съобщи за нея, е прегледал у един сараф част от находката и установил екземпляри от следните владетели: Теодосий II 1, Анастасий I 2, Леон I 1, Юстин I 1, Юстиниан 2 и Юстин II 1" (Герасимов 1950, 320). Две години по-късно, пак по сведения на д-р В. Хараланов, Т. Герасимов съобщава за друга подобна находка следната информация: "Не е познато точното местонахождение на една находка със златни монети от VI век от Коларовградско [т.е. Шуменско – б. а.]. Д-р Хараланов прегледал от тази находка няколко екземпляра, които се разпределят така: Теодосий II – 1 солид, Зенон – 2, Леон – 1, Анастасий I – 2 и от Юстин I – 1. Всички монети са сечени в Константинопол. За съжаление находката е била разнесена, без да може да се проучи съдържанието ѝ" (Герасимов 1952, 400–401). В годините след това информацията за двата фрагмента от съкровища със златни солиди се ползва неколkokратно при изготвянето на пълни описи на колективните монетни находки от ранновизантийската епоха от съвременната територията на България (Youroukova 1968, 137–138, n° 24, 42; Juroukova 1970, 261–262, n° 14, 25; Morrisson et al 2006, 146, n° 42, 155–156, n° 57)¹.

Причината за настоящата работа е възможността, според мен, в случая да става дума за два фрагмента от една и съща находка. Тази хипотеза се основава на сходството на данните за двете находки, което се вижда при анализа на отделните информационни компоненти в двете първични съобщения на Т. Герасимов.

Първият общ елемент е тяхното местонамиране. И двете находки произхождат от територията на днешната Шуменска област, като в първия случай е посочено конкретно землището на село Бяла река, а във втория липсва определена конкретизация. Информацията за времето на откриването им също е доста близка. Находката при с. Бяла река е открита през пролетта на 1947 г. Другата група монети е отбелязана от д-р Хараланов през 1949 г., което означава, че тя би могла да е открита и в някоя от предходните години. Прави впечатление, че информацията в първото съобщение е конкретна за мястото и времето на откриването, докато във второто липсва точно посочване на времето и мястото на откриването на находката. Същевременно конкретните данни за находката от Бяла река попадат в териториалните и хронологически граници на описанието на втората находка².

Съдържанията на двата фрагмента, според известните екземпляри, също са много близки (Таблица 1). И в двата случая са отбелязани монети на византийските императори от Теодосий II (402–450) до Юстин I (518–527). Единствената разлика между двата фрагмента е наличието в единия от тях и на екземпляри на Юстиниан I (527–565) и Юстин II (565–578). Посоченото различие не е в противоречие с предположението, че двата фрагмента са части от едно съкровище. Не трябва да се забравя, че това са фрагменти от находки (или находка) и не е задължително тяхното съдържание да отразява напълно и точно типологическото и хронологическото разнообразие на целите находки (цялата находка). Все пак приликите в чисто количествен аспект са доминиращи, като приблизително 2/3 от състава на двата фрагмента съвпадат.

император	Бяла река	Шуменско
Теодосий II (402–450)	1	1
Леон I (457–474)	1	1
Зенон (474–491)		2
Анастасий I (491–518)	2	2
Юстин I (518–527)	1	1
Юстиниан I (527–565)	2	
Юстин II (565–578)	1	

Таблица 1. Състав на фрагментите от Бяла река и Шуменско

Table 1. Composition of the Fragments from Byala reka and Shumen region.

Основание за предложената хипотеза дава и голямата рядкост на подобни по своя хронологически състав находки от ранновизантийската епоха. От територията на Югоизточна Европа и Мала Азия от периода между 491 и 713 г. са открити 88 колективни находки, съдържащи златни монети (Morrisson et al 2006, 65 tab. 3; 413–428 n° 348, 353, 357, 363, 365)³. От тях с хронологически

рамки, подобни на двата фрагмента от Шуменско, са едва още пет находки (Таблица 2). Към тази група находки бихме могли да причислим и съкровищата с монети, отсечени в рамките на приблизително едно столетие или малко повече, които са седем на брой (Таблица 3). Подобна рядкост прави възможността за откриване на две различни находки със съдържание на двата разглеждани тук фрагмента в близък интервал от време (1947–1949) и в един регион (Шуменска област) малко вероятна. Обратно, тази рядкост на подобен тип съкровища, като и сходството в съдържанието, мястото и времето на откриване, подсказват, че в случая се касае за две части от една и съща колективна находка.

местонамиране	хронологически граници	брой	литература
Голамо село (България)	361–565	5+	Morrisson et al 2006, n°17
Шейка Микъ (Румъния)	408–527	50–100+	Morrisson et al 2006, n°363
Осетиново (България)	421–518	2+	Morrisson et al 2006, n°25
Хайдучка воденица (Сърбия)	457–552	30	Morrisson et al 2006, n°234
Секулица (Македония)	474–542	159+	Morrisson et al 2006, n°257

Таблица 2. Съкровища от златни монети с хронологически граници, подобни на находката от Бяла река.

Table 2. Gold Coin Hoards with Chronological Terms Similar to Find of Byala reka.

местонамиране	хронологически граници	брой	литература
Фиртушу (Румъния)	393–641	300+	Morrisson et al 2006, n°353
Садовец (България)	491–602	125	Morrisson et al 2006, n°244
Айдън (Турция)	491–629	59	Morrisson et al 2006, n°274
неизвестно (Турция)	527–610	112	Morrisson et al 2006, n°345
Кавакли (Турция)	527–641	50+	Morrisson et al 2006, n°314a
Кюстюлю (Турция)	538–613	48+	Morrisson et al 2006, n°340
неизвестно (Турция)	542–695	360	Morrisson et al 2006, n°344

Таблица 3. Съкровища от златни монети с широки хронологически граници от ранновизантийската епоха.

Table 3. Gold Coin Hoards with Long Chronological Terms from the Early Byzantine Period.

Наличието в двата фрагмента на колективната находка от Бяла река на общо 15 монети от седем различни византийски императора и сравнението с другите подобни находки (Таблицы 2 и 3) позволява да се допусне и хипотезата, че при откриването на съкровището то се е състояло от няколкостотин екземпляра.

В резултат на всички изложени до тук доводи може да се направи следното обобщение. През 1947 г. край село Бяла река, Шуменска област, е намерена колективна находка от значителен брой (вероятно няколкостотин) златни византийски монети от V-VI век, като тя е разпръсната между частни лица. Известно е в най-общи линии хронологическото разпределение на 15 екземпляра от находката: Теодосий II – 2 броя, Леон I – 2, Зенон – 2, Анастасий I – 4, Юстин I – 2, Юстиниан I – 2, Юстин II – 1. Последната монета позволява да се допусне, че съкровището е отпаднало от паричното обръщение в последната една трета на VI век.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Й. Юркова е автор на цитираната информация и в третата посочена публикация. В публикацията от 1968 г. за най-късна монета от находката от Шуменско е посочен екземпляр на Юстин I, както е отбелязано и в съобщението на Т. Герасимов. В публикациите от 1970 г. и 2006 г. обаче най-късна монета е отнесена към Юстин II, без в двата текста да се посочва на какво се дължи подобна промяна. Липсата на обяснение предполага по-скоро, че е допусната техническа грешка от Й. Юркова в текста на статията от 1970 г., която е повторена в изданието от 2006 г. В настоящата работа ще се придържам към определенията на монетите, посочени от Т. Герасимов в първичните публикации.

² Т. е. би могло да се каже, че първата находката също е открита в Шуменско (при село Бяла река) преди 1949 г. (през пролетта на 1947 г.).

³ В таблица 3 на стр. 65 от цитираното издание е посочено брой 83 за колективните находки със златни монети от територията на византийската империя. Броят до 88 се допълва от пет находки със златни византийски монети, северно от река Дунав, извън границите на империята.

ЛИТЕРАТУРА:

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Колективни находки на монети. – Известия на археологическия институт, 17, 1950, 316–326.

Герасимов 1952: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. – Известия на археологическия институт, 18, 1952, 400–404.

Juroukova 1970: J. Juroukova. Les invasions slaves au Sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. – *Byzantinobulgarica*, III, 1970, 255–263.

Morrisson et al 2006: C. Morisson, V. Popović, V. Ivanišević, P. Culierrier, B. Mitrea, M. Oeconomidou, G. Poenaru Bordea, I. Popović, I. Touratsoglou, J. Youroukova, M. Galani-Krikou. Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). Paris, 2006.

Youroukova 1968: Y. Youroukova. La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie VI–X s. – In: I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, VI, 1968, 128–141.

HYPOTHESIS FOR THE COIN TREASURE FROM THE EARLY BYZANTINE PERIOD, FOUND NEAR THE VILLAGE OF BYALA REKA, THE REGION OF SHUMEN

Stoyan Mihaylov

Summary

In the list of the Bulgarian collective coin-finds, found in 1947, Todor Gerassimov published some information about a treasure of golden coins located near the village of Byala reka. The following coins are to be seen among them: only by one coin from the reign of Theodosius II (402–450), Leo I (457–473), Justin I (518–527) and Justin II (565–578) and by two coins from the reign of Anastasius I (491–518) and Justinian I (527–565). Two years later, another find, of no fixed location was announced, somewhere in the region of Shumen. The found coins from the treasure were unique pieces from the reign of Theodosius II (402–450), Leo I (457–473) and Justin I (518–527), and by two pieces of Zeno (474–491) and Anastasius I (491–518).

In spite of the scanty information it is not difficult to see the similar characteristics of both finds: the common geographical area of finding – the region of Shumen; they were found in the short period of time – 1947-1949, their similar content – from the time of Theodosius II to the time of Justin II in the first announcement and in the second announcement – from the time of Theodosius II to the rule of Justin I. Having pieces of the coin-mints of several different Byzantine emperors, 6 in the first case and 5 in the second, by analogy with another known finds, a significant quantity, probably around several hundred pieces, of the described coins in the above-mentioned finds is expected to be found.

In my opinion, the similarity of materials, gives grounds to suppose that both announcements refer to two parts of one treasure. This hypothesis is indirectly supported by the fact that treasures of golden coins minted within one century or so are rarely found.

ПЛЕТЕНИ РИЗНИЦИ ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

СТАНИМИР ДИМИТРОВ

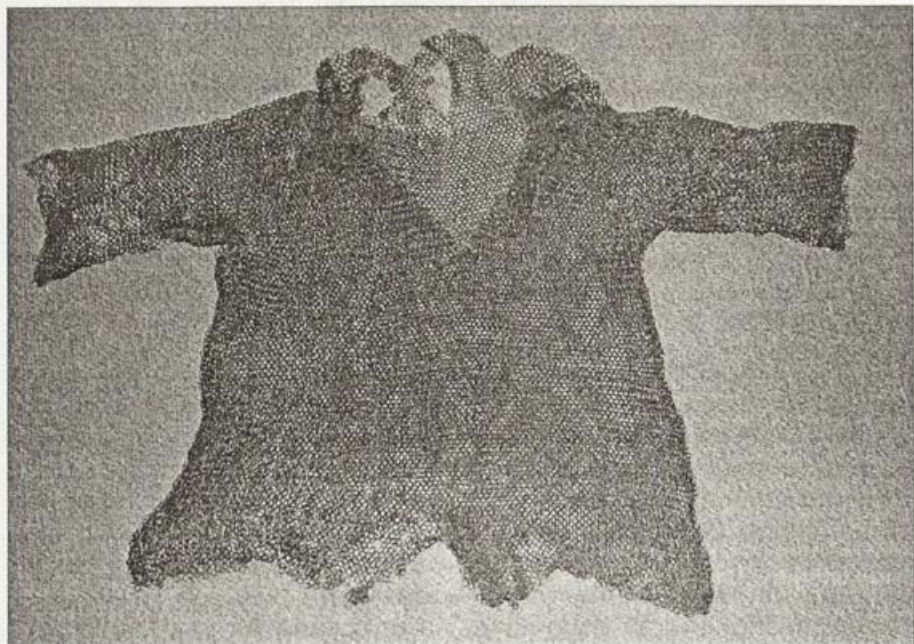
През вековете доспехите винаги са били важна и неотменима част от снаряжението на воина. Те са спомагали да бъде по-добре съхранен неговият живот. Поради високата си цена те са илюстрация на високия обществен статут на носещият ги.

Като едни от най-разпространените представители на защитните облекла се явяват ризниците, изплетени от метални халки. В научната литература за тях има разнообразна терминология. В българския език се е наложило названието ризница, което смятам да възприема за означение на описваните предмети. В рускоезичната литература доспехите изплетени, от тел се наричат *колчуга*, понякога, макар и рядко, се използва и староруската дума *пансирь*. В английския език се е наложило названието *chain mail*, което подобно на колчуга описва доспеха, съставен от пръстени. С такъв смисъл са и термините на италиански *cotta di maglia* и испански *cota de malla*.

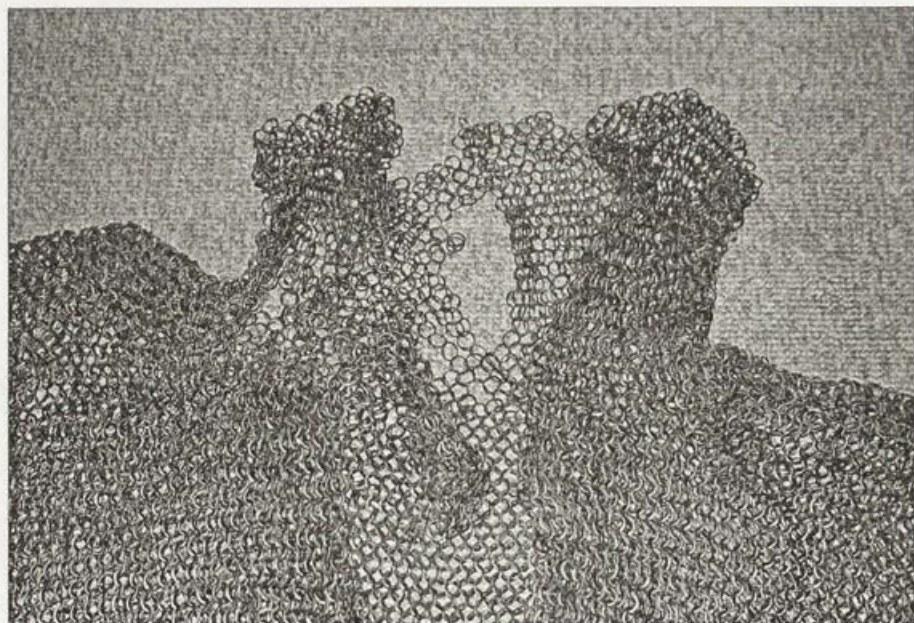
В археологическата експозиция на Регионален исторически музей – В. Търново, са експонирани три ризници, на две от които е посветено настоящото изследване. Доспехите са съхранени в отлично състояние, което много спомага за тяхното проучване*.

Първата ризница има инвентарен № 757с/ТОМ, постъпила като откупка от частно лице в музея. Представлява дреха от желязна тел, с къси ръкави, висока яка и изрез на гърдите за полесно обличане. В долната си част отпред и отзад има изрез, улесняващ придвижването и яхването на коня (Обр. 1). Размерите на доспеха поради неговото естество са твърде условни. Дължината е 85 см, ширината при раменете е 114 см, а долу 67 см. Ръкавите са дълги по 45 см, а ширината им в долният край е 32 см. Триъгълният изрез за врата е дълбок 19 см и широк 11 см. Яката, която отпред се е закопчавала след обличането на ризницата, е широка в основата си 24 см и висока 11 см (Обр. 2). В тилната част се наблюдават два неправилни отвора, образувани вследствие повреда и изпадане на халките.

* Изказвам благодарност на: уредника д-р Евгени Дерменджиев за предоставения ми материал, на изпълняващата тогава длъжност директор на РИМ-В. Търново д-р Павлина Владкова; на реконструктора Иван Рендаков за ценните съвети.

Обр. 1. Ризница № 757с/ТОМ.
Fig. 1. Chain mail № 757с/ТОМ.

Обр. 2. Яка на ризница № 757с/ТОМ.
Fig. 2. Chain mail collar №757с/ТОМ.

Разглежданата ризница е изработена от халки с диаметър от 1,1 см. Дебелината на желязната тел е 0,1 см. Тези, които съставят корпуса, са сплескани, като по този начин кръглото им сечение е нарушено. Яката и ръкавите са изработени от халки с кръгло сечение. Визуално се създава представата, че в тези части те са с по-рядка плетка. Използвано е свързването на четири халки, разположени две по две чрез една пета, като са затворени чрез нит, също от желязо. По такъв начин се е възпрепятствало тяхното разтваряне и евентуално нарушаване целостта на бойното облекло. Броят на халките, от които е съставена ризницата, приблизително се изчислява на около 43000, а теглото 9,5 кг.

Втората ризница има инвентарен № КВП37с и принадлежи на Исторически музей – Свищов. Тя подобно на първата представя дреха, изработена от метални халки с къси ръкави (Обр. 3). Дължината при раменете е 81 см, а при бедрата 57 см. В долния край има два разреза, като този отпред е с дължина от 17 см, а задният 9 см. Ръкавите са с дължина от 25 см и ширина в края си 21 см. На места десният е силно разрушен, като в него има широки площи със загубени халки. И двата ръкава са изработени от халки, които са с по-голям диаметър от този на корпуса. Те са дебели 0,1 см, а диаметърът им е от 1,1 см. Ризницата има яка, която е висока 6 см, също изработена от по-големи халки, като тези на ръкавите. За да се облича по-лесно, доспехът има разрез на гърдите, които е дълбок 20 см. Халките на корпуса имат диаметър от 0,9 см при дебелина от 0,1 см. Приблизителният им брой в ризницата е около 31000, теглото 7 кг.

В литературата, посветена на защитното въоръжение, няма ясна представа къде първоначално възниква плетената ризница. Въпреки опити на отделни учени да идентифицират като нейни първооткриватели траките, все още господства мнението, че това са келтите, някъде около 300 г. пр. Хр. (Bishop, Coultson 1993, 59; Connolly 1998, 124–5; Russell Robinson 1967, 19–20).

Новият тип доспех можел да се произвежда в общества с развита металургия и умели ковачи. Предимствата, които той давал, били многобройни: сравнителна лекота, подвижност на тялото по време на бой, възможност за лесна поправка, добра защита от сечащите удари. Естествено халчестата дреха имала и недостатъци: висока цена, недостатъчна ефективност срещу мушкачите удари, поради подвижността на конструкцията се налагало обличането на подплатена дреха, често водещо до претопляне с всичките му отрицателни последици.

С усвояването на металургията на желязото, плетената ризница се наложила като основен тип доспех в края на Римската република. Тя продължила да се използва през Принципата и отново започнала да доминира в Късната Империя, за да стане

почти единственият вид метален доспех в Ранното средновековие. Когато през втората половина на XIII в. започнали да се появяват първите доспехи от железни плоскости, ризницата постепенно започнала да отстъпва на заден план. През XVI в. почти престанали да я употребяват в Европа (Borg 1979, 20–22).

На Изток този процес не се наблюдава. Традиционно предпочитали по-лекото снаряжение, източните бойци запазват халчестата ризница като свой основен доспех чак до началото на XIX в., например в Османската империя, Персия и Индия (Nicolle 1996; Russell Robinson 1967, 117–123).

Най-важният компонент за изработването на плетена ризница е била телта. Самото ѝ производство е било бавен и труден процес, при който се е изисквало добро познаване на свойствата на метала. За една стандартна ризница се изразходвали между

Обр. 3. Ризница № KBП37с.

Fig. 3. Chain mail № KBП37с.

600 и 800 м тел (Гордеев 1954, 64). Майсторът е трябвало първо чрез коване да оформи достатъчно тънка пръчка от желязо, която се е промушвала накрая през метална плочка с отвори в нея. Следвал процесът на самото изтегляне, като отворите, през които трябвало да се формува телта, можел да достигне до тридесет. През втората половина на XIV в. в Западна Европа започват да използват за изтеглянето водна сила (Pfaffenbichler 1998, 56–57). Полученият накрая продукт имал кръгло сечение, а дебелината най-често варираше от 1 до 1,5 см. Когато телта добиела желаната дебелина, оръжейникът започвал да я навива около кръгъл ствол, който трябвало да придаде нужния диаметър на халките. Получената желязна спирала се разсичала и се получавали множество отделни халки. Не рядко се срещат и леко сплескани или напълно плоски колелца. При тях се постигала по-голяма защитена площ при едно и също тегло с кръглите халки.

Обр. 4. Изработване на ризница, миниатюра от XV в., Германия.

Fig. 4. Manufacturing of chain mail, miniature 15th century, Germany.

Впоследствие започвал процесът на плетенето, при което доспехът е трябвало да бъде съобразен с фигурата на бъдещия собственик. На запазени миниатюри се вижда, че сборката е започвала от врата, раменете, после ръкавите и така докато се стигнело до долната част на ризницата (Обр. 4) (Martin 1953, 49–54; Pfaffenbichler 1998, 58–59; Reid, Martin 1960, 47–57). За улесняване на движението, нещо необходимо при бойни действия, под мишницата се оставял разрез или пък се поставяло специална триъгълна планка от халки.

Халките се нареждали най-често по четири, като петата ги захващала, промушвайки се през всички. За да не изпаднат и да се предаде нужната здравина на ризницата, те се занитвали там, където били разтворени. Понякога краищата им само се допирали, като по този начин се печелело време при производството, но силно се снижавали защитните свойства на доспеха. Срещат се и халки, отсечени от тръба или щамповани от метален лист, така че нямало нужда да се занитват. При някои ризници отделни модели халки се комбинирали в общата маса.

Вън от всякакво съмнение е, че разгледаните ризници принадлежат към средновековната епоха. По-трудно е тяхното точно датиране поради две основни причини.

Първата е консервативността на самия доспех. Плетените

ризници още в Ранното средновековие достигат една оптимална форма, която не се е налагало да бъде променяна.

Втората е липсата на подробни публикации и точно датирани артефакти от територията на България.

Двата разглеждани доспеха притежават множество общи детайли, което говори за вероятна синхронност на производството им. Ризниците имат къс ръкав, достигащ вероятно до лакътя на боеца или малко над него. Тази особеност на халчестите ризници се среща както в Европа, така и на Изток. Като цяло обаче за европейските ризници е характерен дълъг ръкав, дори и когато през XIII в. започват да се използват допълнителни защитни детайли за ръцете.

Интересна особеност на ризницата с № 757с/ТОМ е височината на предпазната яка. При запазените плетени ризници, експонирани в различни музейни сбирки от България, яките винаги са представени разтворени. Този факт поражда мисълта, че те са се носели така, подобно на тези при ризите. На практика би било безсмислено да се направи такава част от метал, без тя да има функционално приложение. Върху запазени надгробни паметници от Западна Европа, датиращи от XIV–XV в., се вижда, че яките винаги са изправени, обгръщащи плътно врата (Обр. 5, 6). Подобни данни представят миниатюрите и рисунките от периода (Обр. 7, 8).

В редица музеи се съхраняват оригинално запазени ризници, които имат прокарани кожени ремъци в яките, като по такъв начин те са стояли изправен около врата (Обр. 9). При шест ризници, постъпили от Троицко-Сергиевския манастир в Оръжейната палата в Москва, в яките освен ремъци има запазени и копринени шнуrowe (Гордеев 1954, 89).

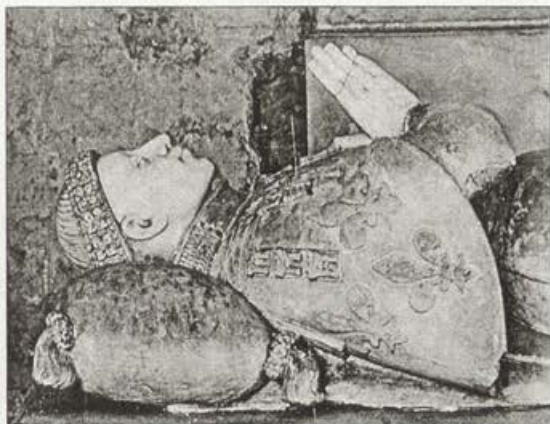
Явно по такъв начин е била устроена и търновската ризница, предоставяйки добра защита на носещият я. Възможно е подобно на някои от ризниците, използвани в Турция, Персия, Индия, яката да е била облечена със скъп плат: коприна или бархет (Чакхчиев, Нарожный 1990, 128–135; Russell Robinson 1967, 122). При някои от източните образци шлемове е липсвала защита за врата и гърлото от халки, така че една висока яка се е явявала необходимост. Това е отличителна характеристика на турските ризници (Аствацатурян 2002, 67–68).

Друга особеност на двете ризници е изработването на ръкавите и яките от халки с по-голям диаметър, отколкото тези на корпуса. Това предлага две възможности. Тези части от тялото са имали по-малка нужда от защитеност, за разлика от гърдите. Поради това за тяхната изработка е отделено по-малко внимание.

Възможно е добавянето на ръкавите и яките да е станало в един по-късен етап след изработването и известна употреба на ризниците. Основание за това предположение ми дават множество запазени артефакти в Royal Armory in Leeds, Deush Historical

Обр. 5. Статуя на Бернабо Висконти, края на XIV в., Милано.
Fig. 5. Statue of Bernabo Visconti, late 14th century, Milan.

Обр. 6. Надгробие на Шарл VII, втора половина на XV в., Франция.
Fig. 6. Burial of Charles VII, second half of 15th century, France.

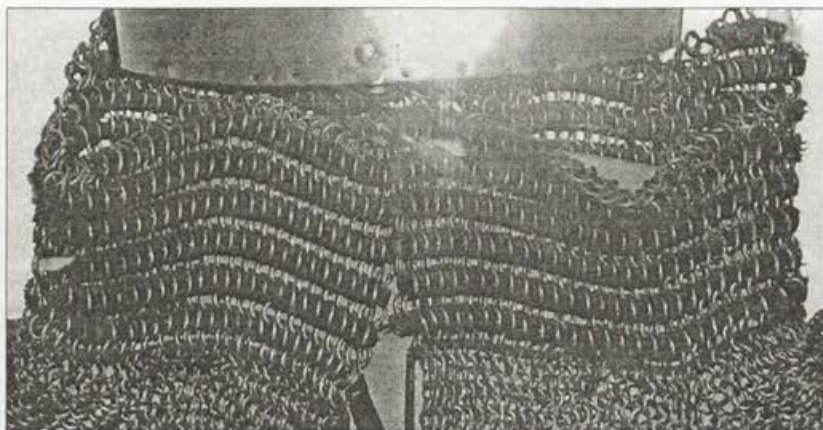

Обр. 7. Избиване на младенците, стенопис, XIV в., Италия.
Fig. 7. Killing of youngsters, mural painting, 14th century, Italy.

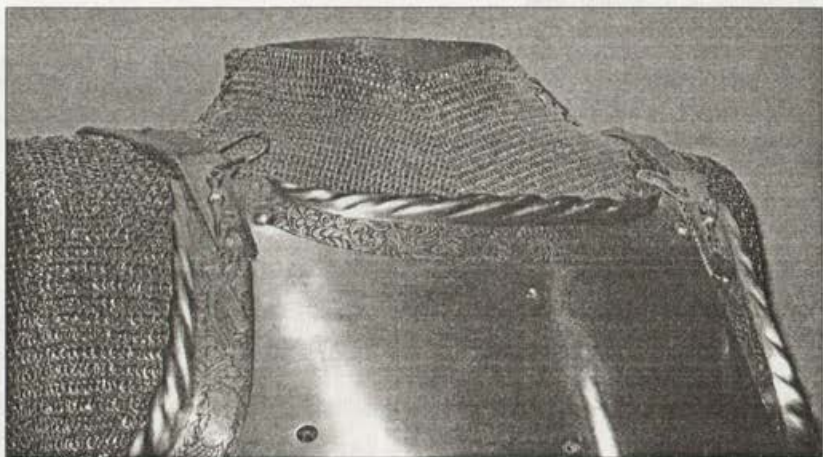
Обр. 8. Рицари, платно, втора половина на XV в., Италия.
Fig. 8. Knights, canvass, second half of 15th century, Italy.

Museum, Hungary Historical Museum, Kunsthistorisches Museum, Виена; Торкару Sarayı müzesi в Истанбул. При тях яките са доста по-дебели, двойно изплетени, в сравнение с останалите части на ризницата (Обр. 10, 11). Това е закономерно, при условие че връзът и гърлото се явяват особено уязвими при една ръкопашна схватка. Попадението тук би било смъртоносно.

Обр. 9. Яка на ризница, Оръжейна палата, Москва.

Fig. 9. Chain mail collar, Kremlin Armory, Moscow.

Обр. 10. Яка на ризница, Kunsthistorisches Museum, Виена.

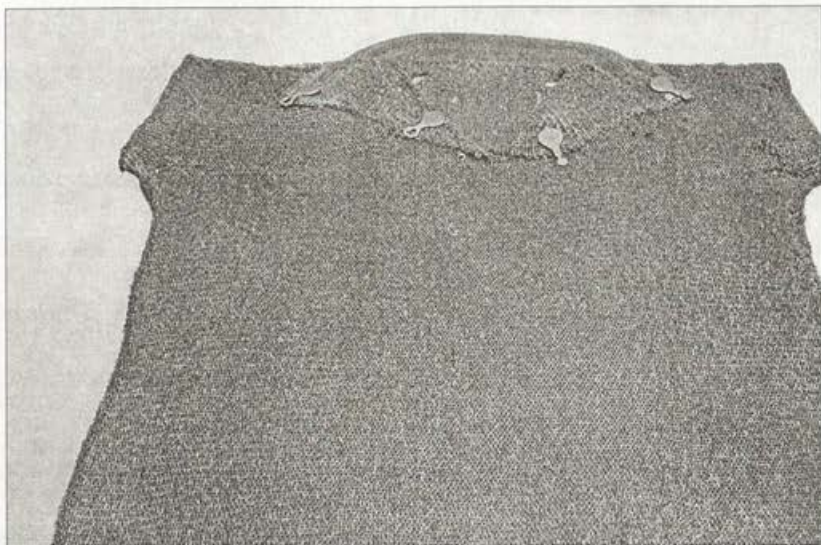
Fig. 10. Chain mail collar, Kunsthistorisches Museum, Vienna.

Като подкрепа на идеята за по-късно добавяне на части от доспеха мога да посоча и ризница № 4493, съхраняваща се в Оръжейната палата в Москва (Гордеев 1954, 83–84). При нея ръкавите са добавени впоследствие, като са били взети от друга ризница.

Този процес не би трябвало да изглежда толкова странен, ако отчетем възможното дълго използване на ризниците, съпроводено несъмнено с повреди.

Общите белези и на двата доспеха не позволяват да ги поставя конкретно в дадена историческа епоха. На практика те са твърде консервативни и се срещат от Ранното Средновековие чак до XVIII–XIX в. (Аствацатурян 2002, 67–68; Кирпичников 1971, 13; Митько 2004, 178–182).

Като цяло плетените ризници от територията на България

Обр. 11. Ризница, Топкару Сарайи müzesi, Истанбул.

Fig. 11. Chain mail, Topkapu Sarayı müzesi, Istanbul.

се датират в периода на Първото и Второто Българско царство, при което акцентът пада върху XII–XIV в. (Витлянов 1996, 52; Николова 1974, 297–8). Струва ми се нелогично в музеите да има запазени няколко цели ризници от посочения период и нито една, която да се определя като по-късна. От гледна точка на корозията и човешката намеса би следвало от времето близко до нас да разполагаме с по-голямо количество артефакти.

В Черноморския регион през периода XV–XVIII в. плетени ризници масово използват османците, татарите, народите на Кавказ, в по-далечен план – поляци, руснаци, унгарци (Аствацатурян 2002, 67–68; Гордеев 1954, 83–84; Шеляпина, Панова, Авдусина, 1979, 222–225; Чахкиев, Нарожный 1990, 128–135). Това като цяло може да намери обяснение в по-архаичните бойни традиции, отдаващи предимство на хладните оръжия, главно сечащите.

Във връзка с горе написаното допускам, че ризниците от РИМ–В. Търново принадлежат на османската епоха, без да може да се посочи по-точна датировка.

ЛИТЕРАТУРА:

Аствацатурян 2002: Э. Г. Аствацатурян. Турецкое оружие. Санкт-Петербург. 2002.

Витлянов 1996: С. Витлянов. Старобългарското въоръжение. С. 1996.

Гордеев 1954: Н. В. Гордеев. Русский оборонительный доспех. Государственная Оружейная палата Московского кремля. М., 1954.

Кирпичников 1971: А. Н. Кирпичников. Древнорусское оружие. 3. САИ, Е1-36. Л., 1971.

Митько 2004: О. А. Митько. Военное дело народов Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 2004.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, т. 2, С., 1974.

Шеляпина, Панова, Авдусина 1972: Н. С. Шеляпина, Т. Д. Панова, Т. Д. Авдусина. Предметы воинского снаряжения и оружие из раскопок в Московском Кремле. СА, 79, 2.

Чакхийев, Нарожный 1990: Д. Ю. Чакхийев, Е. И. Нарожный. Погребение знатного горского воина из селения Верхний Алкун. – В: Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Новосибирск. 1990, 128 – 135.

Borg 1979: A. Borg. Arms and armory in Britain. London. 1979.

Bishop, Coultson 1993: M. C. Bishop., J. C. N. Coultson. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. London, 1993.

Connolly 1998: P. Connolly. Greece and Rome at War. London, 1998.

Nicolle 1996: D. Nicolle. The armies of the Ottoman Turks 1300–1774. London, 1996.

Martin 1953: E. B. Martin. The mail-maker's technique. Antiquaries Journal, XXXIII, 1953.

Pfaffenbichler 1998: M. Pfaffenbichler. Armeros. Madrid. 1998.

Reid, Martin 1960: W. Reid., E. B. Martin. A habergeon of Westwale. Antiquaries Journal, XLC, 1960, p. 47 – 57.

Russell Robinson 1967: H. Russell Robinson. Oriental armory. London. 1967.

CHAIN MAIL FROM THE EXPOSITION IN THE MUSEUM OF ARCHAEOLOGY IN VELIKO TARNOVO

Stanimir Dimitrov

Summary

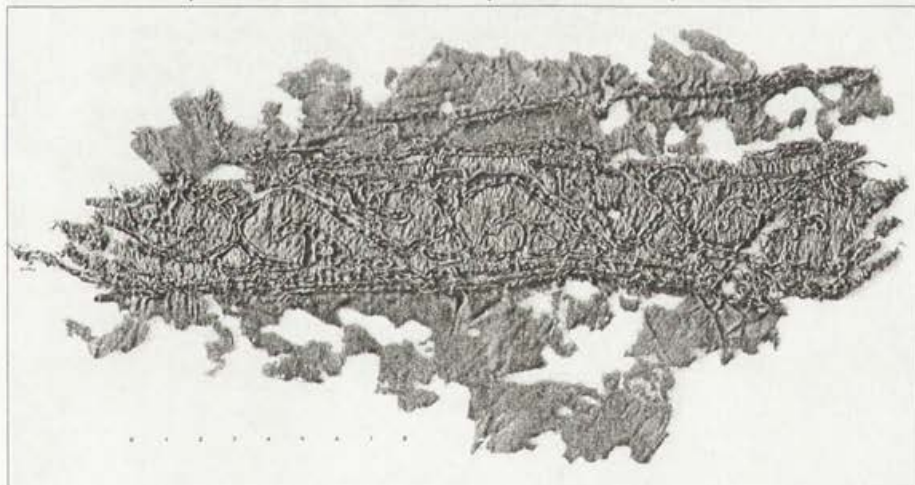
The current survey is dedicated to three chain mails which are exposed at the Archaeological exhibition of the Museum in Veliko Tarnovo. The first chain mail has got a number № 757c/TOM and it was accepted at the museum as something which was bought by a private person. It is a kind of clothe made of iron wire with short sleeves, high collar and a tear made for easier dressing on. At the bottom of this clothes there is a tear which is in front of and at the back of the dress and that is the easiest way to move and ride the horse. The size of the armour because of its essence is rather incorrect. The length is 85cm. the width of the shoulders is 114 cm and down it is 67 cm. The length of the sleeves is 45 cm the width of the lower edge is 32 cm. The square tear for of the neck is 19 cm deep and 11 cm wide. The collar which was buttoned at the front after putting on the chain mail is 24 cm wide in its base and 11 cm high. The number of the rings the chain mail is made of is approximately 43000 and it weighs 9,5 kilos. The second chain mail has got the number of KBП37c and it is property of Museum of History in Svishtov. Similarly to the first one, it is a short-sleeved clothes made of steel rings. The shoulder length is 81 cm and the hips length is 57 cm. There are two tears at the bottom. One of it which is 17 cm long in front and the other one, at the back, is 9 cm. The sleeves are 25 cm long and 21 cm wide. The chain mail has got a collar which is 6 cm high and is made of bigger rings like these of the sleeves. There is a tear of 20cm. at the breast for easier putting the armour on. The rings of the front are 0,9 cm. in diameter and 0,1 cm thick. The approximate number of the rings is about 31000 and the weight is 7 kg. Doubtlessly these two chain mails belong to the mediaeval epoch. It will be more difficult to be sure about the time because of two main reasons. The two chain mails have got a couple of common details which gave the idea for a synchrony of their manufacturing. They are short-sleeved, reaching the elbow or higher up. As a whole you can see these characteristics in the ringed chain mails from Europe and from the East. As a whole on the contrary the European chain mails are characterised by long sleeves, even during 13th Century, they started using extra details guarding the arms. As a whole the woven chain mails from Bulgaria date back from the First and the Second Bulgarian Kingdoms with the accent being on 12th-14th Century. It seems that it is illogical to have such chain mails at the museums and none of these to be from a later period. According to the corrosion and the human inference it seems logical that we must have more artifacts. At The Black Sea Region during the period of 15th-18th Century such kind of chain mails were used by the Turks, Tatars,

Caucassians, the Poles, the Russians and the Hungarians. As a whole you can see some facts explaining this in more archaic traditions which gave forwardness of the guns mainly the cutting.

ПРЕДСТАВИТЕЛЕН ТЕКСТИЛ ОТ СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ – ДАННИ ЗА ГРАФИЧНИ РЕКОНСТРУКЦИИ

Иван Чокоев

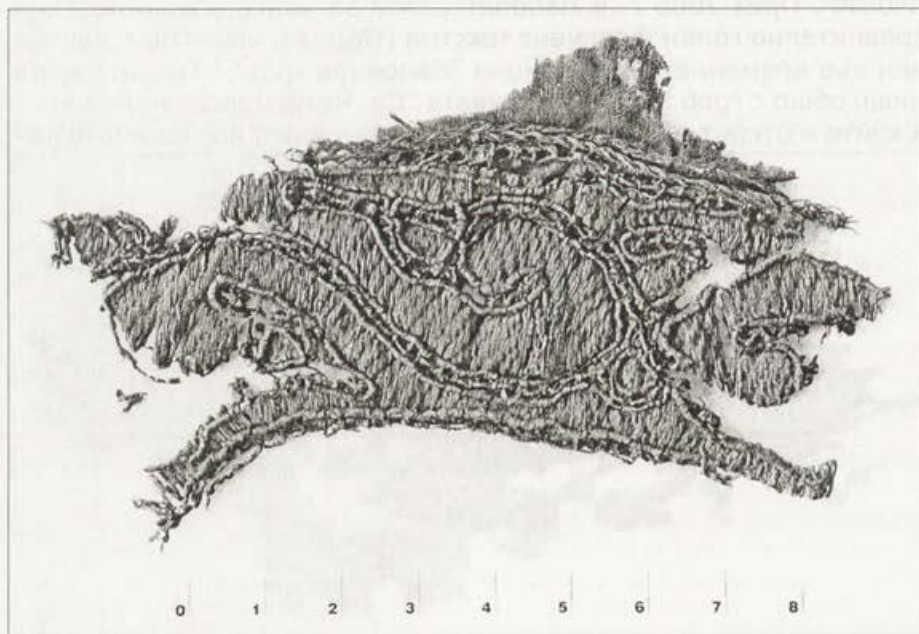
Голямата част от текстилните фрагменти, послужили за представените тук графични реконструкции, са били консервирани в миналото и съответно изложени в археологическата експозиция на РИМ – В. Търново. Няколко други обаче бяха открити сред купчина от съхранени безформени органични останки от фондохранилището за средновековни материали на отдел Археология¹. През 2006 г. в Лабораторията за консервация постъпи сравнително голям фрагмент текстил (*Обр. 1*), който бе представен във временната експозиция "Калоянов гроб".² Тъканта няма нищо общо с гроб № 39 от църквата "Св. Четиридесет мъченици", в който е открит масивен златен пръстен-печат, носещ името Ка-

Обр. 1. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква на Царевец във В. Търново.

Fig. 1. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec.

лоян (Вълов 1974, 48–50; Инкова 1979, 12–68), а произхожда от разкопките на Двореца (Георгиева 1974, 410, обр.7.1). През 1951 г. Тодор Николов, директор на Търновския исторически музей, разкрива няколко гроба в дворцовата църква. В тях и в пръстта около тях са намерени и текстилни материали. Разглежданият фрагмент показва явно сходство с друг, който е от постоянната археологическа експозиция (Обр. 2). Всъщност и първият, преди поставянето му в експозиция "Калоянов гроб", е бил в постоянната експозиция, но в друга витрина. Няма място за съмнение относно идентичния им произход – освен еднакъвия орнамент, всички технологични показатели на вложените материали са едни и същи³. Необходимо бе двата фрагмента да бъдат събрани заедно, при което се получава по-голяма представителност на текстила, а украсата става по-разбираема. За изясняването на орнамента бе нужно да се изследват изходните суровини, което всъщност значително промени първоначалната представа за него. Орнаментите от везаната украса са изпълнени посредством копринени и сърмени нишки (Обр. 3). В случая обаче е твърде интересно, че не само сърмените, но и копринените нишки са пришити към носещата тъкан⁴. Такава особеност не бяхме срещали до този момент в нашата практика. Техническата причина

Обр. 2. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква на Цареvec във В. Търново.

Fig. 2. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec.

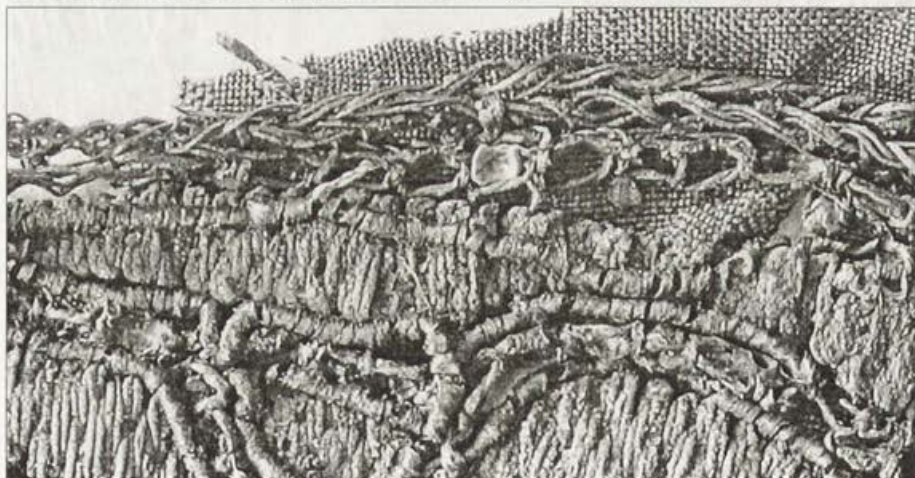
за това е, че копринената нишка е много дебела, поради което не може да преминава през тъканта. Самото присъствие на тази копринена нишка във везбата, разкриването на нейните особености под микроскоп, както и проследяването дават истинската картина на орнаменталната украса на разглежданата безценна за нас средновековна тъкан. Тя е получена по един по-специален начин – снопче неусукани копринени влакна обвиват фин конец (ядро), като в крайна сметка се е получила цилиндрична куха нишка с диаметър – 1–1.5 мм. Технически, изследваната нишка донякъде наподобява сърмената, но вместо метална лентичка тук е използван сноп копринени влакна, който се е сплескал при обвиването около сърцевината (финия конец)⁵. Днес тя е кафяво-черна на цвят, но първоначалните данни показват, че е била тъмночервена. При разглеждането под увеличение се вижда, че две такива нишки, с разстояние помежду им около 2 мм, оформят повлек (Обр. 3). Между тях се забелязва тънък копринен конец, прихванат напречно от друг, подобен. Освен това оформянето на елипсовидни гнезда от същия конец, както и откриването в тях на запазени люспи от бисери, окончателно

Обр.3. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква. Детайл от изпълнението на везбата.

Fig. 3. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec. A detail with the making of the embroidery.

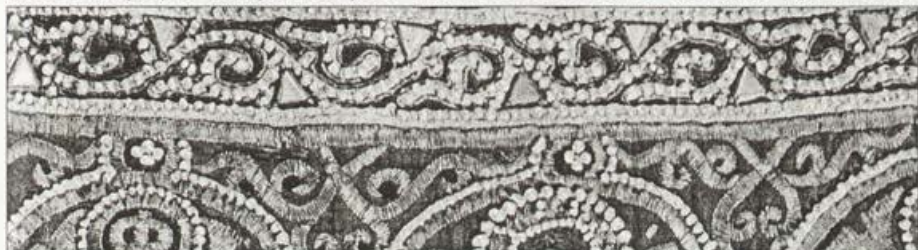
доказа, че основната украса всъщност е бисерен повлек (Обр. 4). Вижда се, че захващането на бисерите, т. е. изпълнението на перлената украса, е подобно на това, наблюдавано върху някои материали от гроб № 39, открит край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (Инкова 1979, обр. 47, 48). По-късно, след внимателното оглеждане на споменатите по-горе органични останки от разкопките през 1951 г. бяха разкрити малки фрагменти, идентични на тук разглежданите, както и бисери, но потъмнели. Те бяха категорично доказани при изследването с цифров микроскоп, проведено в Лабораторията за консервация и реставрация на НАИМ-БАН. Състоянието на перлите бе много влошено; диаметърът им – около 2.5 мм⁶. Контурите на повлека, както бе разгледано по-горе, са изградени от навитите обемни червени копринени нишки, а фонът, на който той се развива, е запълнен със златна сърма. За изработването на метализираните нишки е използвана позлатена сребърна лентичка. При престоя под земята среброто е корозирало, при което върху златното покритие се е натрупал сребърен хлорид. В момента на разкриване той е сиво-бял, но тъй като под въздействието на светлината отделя елементарно сребро, скоро добива виолетов цвят. В същото време бисерите, като материал от органичен произход, са изтляели, а червеният цвят на копринения контур се е променил. Това са причините, поради които днес се забелязват само големи полета, плътно изпълнени от виолетови на цвят сърмени нишки. Ето защо в първата публикация от 1974 г. за този текстил е отбелязано, че е извезана със сърма "ивица, запълнена с излизаци от двата края на ивицата спирали" (Георгиева 1974, 410).

Обр. 4. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква. Детайл с останки от бисери.

Fig. 4. A textile detail with remains of pearls.

За да се изгради ясна представа за първоначалния вид на украсата, бе разработена графична реконструкция. За нейното осъществяване бяха уточнени вида и размерите на всички орнаменти, а за изясняване общия вид на повлека много помогна бисерната везба от запазения епитрахил на киевския митрополит Фотий, изработен във Византия в началото на XV век (Банк, 1966, 327, ил. 280–281). За реконструкцията бяха важни двете перлени ивици, рамкиращи епитрахила по дължина, тъй като в средата им също се развива бисерен повлек (Обр. 5). Изчертаването на перлената бродерия (Обр. 6) спомага за осмислянето и възстановяването на схемата на изчезналата бисерна везба от търновския текстил, от която са останали само контурите от обемната копринена нишка, разгледана по-горе (Обр. 7)⁷. Вижда се, че сходството е много голямо: два перлени реда отделят ивица, в която се развива повлек, също от бисери, а за неговото очертаване са използвани усукани помежду си сърмени нишки⁸. Повлекът от епитрахила на Фотий е извезан в по-тясно поле (широчина около 28 мм), поради което той е по-опростен, с по-малко ластари, а за фон служи самата текстилна основа. Донякъде

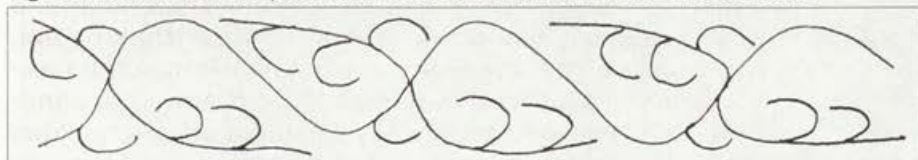
Обр. 5. Епитрахил на киевския митрополит Фотий. Детайл с бисерния повлек. (По Банк 1966).

Fig. 5. A stole of the Kiev's bishop Photius. A detail with the pearl tentacular ornament (according to Bank, 1966).

Обр. 6. Схема на бисерния повлек от епитрахила на Фотий.

Fig. 6. A scheme of the pearl tentacular ornament from the Photius stole.

Обр. 7. Схема на бисерния повлек от текстилния фрагмент, разкопки на Дворцовата църква.

Fig. 7. A scheme of the pearl tentacular ornament of the textile fragment, excavations at the Court church.

това обаче се наваксва с поставянето в относително по-широките свободни полета на малки позлатени триъгълници (*Обр. 5*). Голямата широчина (около 42 мм) на ивицата при търновския фрагмент позволява за контура на бисерния повлек да се използва разгледаната по-горе обемна, червена нишка, както и обогатяване на фона. Тук той вече е изграден от златна сърмена нишка. Получената фактура на златната повърхност, изградена от кръглите сърмени нишки, допълнително е обогатена от пришиващия конец, оформящ диагонали (*Обр. 2-3*)⁹. Всичко това е спомагало за засилване на ефектната "игра" на отразената от златото светлина. Освен това "оживялото" злато е повлияно и от отражението на бисерите, както и обратното – техният вид е бил благоприятно засегнат от жълтия благороден метал и тъмночервената обемна нишка, очертаваща повлека. Днес трудно можем да си представим целия блясък на разглежданата везана украса, но все пак графичната възстановка в известна степен я подсказва (*Ил. I*). Освен това тя спомага за общото възприемане на показания оригинален текстил¹⁰.

Други два къса също сърмен текстил, съдържащи еднотипна украса от везани двуглави орли, бяха изложени в археологическата експозиция (*Обр. 8*). Поради неправилното им експониране – фиксиране посредством самозалепващи лепенки, фрагментите се бяха отделили от носещата повърхност, припъхнали един зад друг и дори подгънали. Налагаше се ново фиксиране, при което обаче можеше да се помисли за подложка, подсказваща цялостното орнаментиране на тъканта. Още няколко фрагмента, произлизащи от този вид везан текстил, бяха открити сред съхранените органични останки от фондохранилището на средновековните материали от отдел Археология. Двата големи фрагмента бяха използвани за установяване системата на повторемост на основните елементи от украсата. Цялата повърхност е разделена на квадрати (около 40 x 40 мм), чиито рамки представляват сложна плетеница (*Обр. 9*). При везането строго е следено за разположението на линиите една спрямо друга. Създава се впечатление, че при нанасянето на рисунъка преди бродирането на плетеницата, а и при самото везане да е наблюдаван модел, оплетен от тънки въженца, подобно на съвременното макраме. В тази система от квадрати шахматно са извезани двуглави орли. По единия диагонал са представени лилии в палметовидни рамки, а по другия диагонал – удвоени хиксове с взаимно преплетени рамена. Изработената черно-бяла графична реконструкция послужи за правилното подреждане на всички фрагменти от тази изключително скъпа средновековна тъкан, а за да се добие представа за първоначалния вид, макар и непълна, възстановката бе оцветена (*Ил. II*). За везането е използвана метализирана

Обр. 8. Текстилен фрагмент с везани двуглави орли, разкопки на Дворцовата църква.

Fig. 8. A textile fragment with an embroidered double headed eagles , excavations at the Court church.

Обр.9. Текстилен фрагмент с везани двуглави орли, разкопки на Дворцовата църква. Детайл.

Fig. 9. A textile fragment with an embroidered double headed eagles , excavations at the Court church. Detail.

нишка, получена от увиването на позлатена сребърна лентичка около копринено ядро. За съжаление днес по-голямата част от нея е опадала, а останалото е покрито с виолетови на цвят отлагания по причини, изяснени по-горе. Вижда се, че цялата одежда е била сравнително плътно извезана с позлатена сърма, но и тъканта, носеща бродерията, също много е допринасяла за общото въздействието на блестящите орнаменти. Днес нейният цвят е кафяв, но е твърде възможно той да е бил червен. Не могат да се изключат и други багри, като зеленият и тъмносиният например, характерни за висшите сановници в средновековната йерархия. Цветът е вкарвал допълнителен нюанс на и без това пищната златна украса.

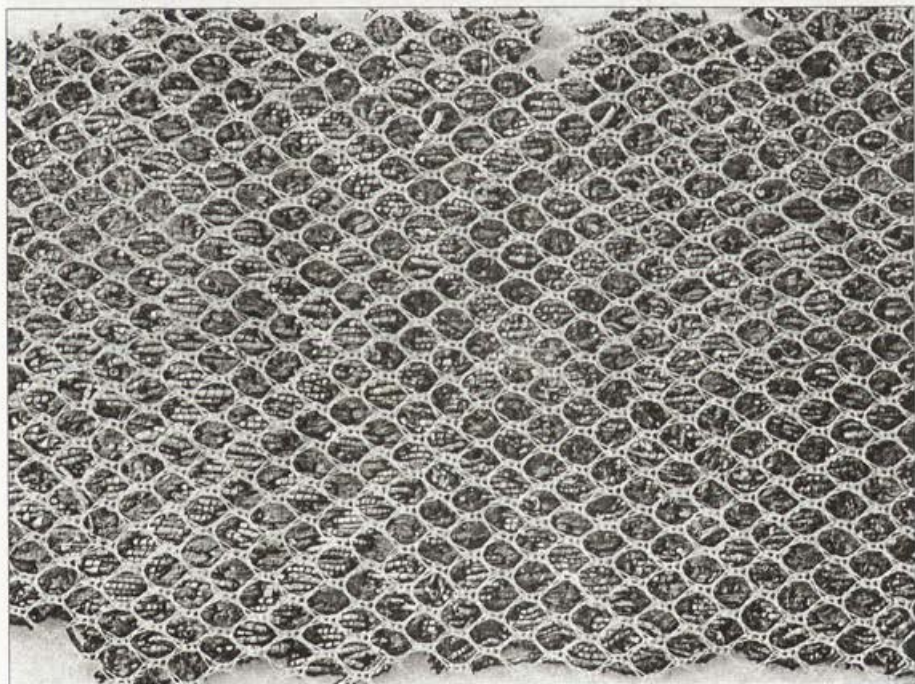
И накрая ще разгледаме възстановката на една също ефектна сърмена лента, чието местонамиране се оказва проблемно (Обр. 10). Този въпрос вече е разглеждан по-подробно (Чокоев 2006, 70–72) и тук само накратко трябва да се отбележи, че фрагментът от лента е публикуван веднъж като открит през 1960 г. при разкопките на некропол, разположен в подножието на хълма Трапезица във В. Търново (Ангелов 1962, 26–27, обр. 8), и втори път, като произлизащ от разкопките през 1951 г. на дворцовата църква на хълма Царевец (Георгиева 1974, 410, обр. 7.2). Голямата част от фактите показват, че фрагментът е открит в некропола под хълма Трапезица, който проучвателят Н. Ангелов отнася към столичния период на града. Неоткриването на подобни фрагменти или поне нишки сред съхранените във фондохранилището органични останки от дворцовата църква допълнително затвърждава този извод. Въпросното парче лента в миналото е било консервирано и фиксирано посредством адхезив върху тюл, вследствие на което неговото изследване много се затруднява (Обр. 11). Установи се, че сърмената украса е из-

Обр. 10. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица във В. Търново.

Fig. 10. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill.

везана върху фина ленена лента, широка около 30 мм. За метализирането на сърмената нишка е използвана позлатена сребърна лентичка. Пространството между златните орнаменти плътно е заето от везба, изпълнена от копринена нишка, чийто цвят е бил червен (Обр. 12). И при двете бродерии е използвана техниката – “през тъканта”. Този начин на работа обикновено рядко се прилага при сърмената везба. Характерен е за по-ранните периоди – до XII в. (Новицка, 1965, 36; Инкова, Драганова 1978, 33), макар че в определени случаи се използва и през късното средновековие (Чокоев 2006, 151). В случая точно миниатюрният вид на сърмената украса е наложил прилагането на тази техника. Невъзможно е да се извърши везане на толкова фини дейли върху тясната площ на лентата посредством по-късно наложилата се практика “чрез пришиване”. При този начин на работа бродерията върху лентата е станала двулицева, но отчасти, тъй като при вглеждане се откриват дефектите на обратната страна (Обр. 10, 12). Линиите не са така прави и фини, като на лицето (Обр. 11), наблюдава се преминаването на бродиращата сърмена нишка от елемент към елемент, докато върху лицевата страна те са островно разположени. Освен това често се наблюдават

Обр.11. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица – лицевата страна е фиксирана върху тюл. Детайл.

Fig. 11. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill– the front side is fixed upon tulle. A detail.

Обр. 12. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица. Детайл.

Fig. 12. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill. A detail.

крупове, образувани от сърмената нишка, а също и червеният копринен конец от фона не е така равномерно положен, както откъм лицевата страна. Тя обаче е била по-замърсена, златното покритие по-изтрито, а металната лентичка дори опадала, поради което за експониране е била избрана по-добре запазената обратна страна. За преодоляването на тези неудобства, макар и отчасти, спомага направената графична реконструкция на геометричната украса на лентата (Ил. III). Тя е запълнена с двойно рамкирани, допиращи се в ръбовете си квадрати. Вътре в тях са извезани редуващи се кръст, свастика и х-образен елемент, който може да се разглежда като комбинация между дясно- и ляво-въртяща свастика¹¹. Всички елементи са изпълнени със златна везба, която приятно е хармонирала с тъмночервения фон на също прецизната копринена бродерия.

След положения труд за възстановяване на сложните украси върху трите твърде ценни златовезани текстила от столичния Търнов остава надеждата, че графичните реконструкции ще спомогнат за изграждането у посетителя на една по-ясна представа за великолепните представителни одежди, използвани през средновековието.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Материалите ми бяха предадени за изследване и консервация от д-р Евгени Дерменджиев, уредник в отдел Археология на РИМ – В. Търново, и отговарящ за фонд "Средновековие", за което му благодаря.

² Поради високата влажност на помещението върху тъканта се бяха развили плесени.

³ Подробните технологични наблюдения са тема на друга публикация.

⁴ За особеностите на везане с метализирани нишки вж. Чокоев, И. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006, с. 117 и цит. там лит.

⁵ За структурата на метализираните нишки вж. Чокоев, И. Текстил от средновековни археологически обекти в България, 115–116 и цит. там лит.

⁶ За изследванията благодаря на н. с. д-р Петя Пенкова и инж. Пламен Бонев от НАИМ-БАН, както и на тогавашния директор на института – проф. дин Васил Николов. Интересно е да се отбележи, че това бяха първите пробни изследвания, извършени на апаратурата, дарена от японското правителство.

⁷ Тук трябва да се внесат няколко пояснения за общия вид на двата фрагмента, които през годините са претърпели няколко реставрационни намеси. Още при първата или първите консервации, извършени преди публикацията от 1974 г., не са изправени разтеглянията и изкривяванията в краищата на фрагментите, които са заблудили автора при първото им публикуване, "че има леко закръглена форма" (Георгиева 1974, 410). Освен това при големия фрагмент тъканта, носеща ивицата, е изтеглена изпод нея, поради което се е отделил сърменият "синджир", очертаващ ивицата. И накрая към единия край на този по-голям фрагмент е прикрепен друг, по-малък, който според орнамента не е на точното място. Поставен така той не спомага за разкриване същината на орнамента, но създава впечатление, че съхранената част от ивицата е по-голяма.

⁸ Наблюденията са върху публикуваната илюстрация (Банк 1966: ил. 281).

⁹ По-подробно за ролята на пришиваният конец във везаната украса вж.: Чокоев, И. За сърмената везба в Търново през XIX век. – ИРИМ В. Търново, XX, 2004, 230–231; Johnston, P. The Byzantine tradition in Church embroidery. London, 1967, 66–67.

¹⁰ Графичното реконструиране бе извършено от художника Светослав Ангелов, ст. ас. във ВТУ "Кирил и Методий", с помощта на компютърна програма Corel Draw, за което му благодаря.

¹¹ За обсъждането на орнаментите благодаря на д-р Пламен Събев от РИМ – В. Търново.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей – Търново, 1, 1962, 23–34.

Банк 1966: А. Банк. Византийское искусство в собраниях советского союза. Ленинград – Москва. 1966.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 37–54.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. 2, С., 1974, 393–412.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979.

Инкова, Драганова 1978: В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – Музеи и паметници на културата, 1978, 4, 26–34.

Новицка 1965: М. Новицка. Гаптування в Київській Русі. – Археологія, 18, 1965, 24–38.

Чокоев 2004: И. Чокоев. За сърмената везба в Търново през XIX век. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XX, 2004, 223–234.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006.

Johnston 1967: P. Johnston. The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967.

REPRESENTATIVE TEXTILES FROM THE CAPITAL CITY OF TARNOVO – DATA CONCERNING GRAPHICAL RECONSTRUCTIONS

Ivan Chokoev

Summary

The following study traces the collecting of information for graphical reconstruction of three pieces of valuable embroidered textiles from Tarnovo, the capital city of Bulgaria during the period of 13–14 centuries. They were found many years ago, during the archaeological excavations in the town, in 1951 and 1960.

Two embroidered pieces were found in the court church. The first of them is richly embroidered with gold-coated metal threads and the main pattern is made of pearls (Fig. 8). The second graphical reconstruction is of gold-thread textiles with a pattern of a double headed eagle (Fig. 10). The third reconstruction is of a gold-thread embroidered band found in a necropolis, situated at the foot of the hill of Trapezitsa (Fig. 14).

The graphical reconstructions have to help us imagine more clearly the original look of the garments of our Medieval kings that really impressed us with their magnificence.

БЪЛГАРИЯ ДО БЯЛО МОРЕ В СРЕДАТА НА XIV в.?

Пламен Павлов

Мотивът за "трите морета", в по-конкретен план преди всичко за естествения, етнически и исторически мотивиран, но за съжаление нереализиран български излаз на Бяло (Егейско) море, се свързва с редица събития и международни споразумения от модерната история на България и Балканите. При аргументирането на това право винаги се отбелязва статуквото при средновековните български царе Симеон Велики (893–927) и Иван Асен II (1218–1241). Възможно ли е обаче средновековното Българско царство да е имало позиции в Беломорието дори и в навечерието на своя залез? Колкото и необичайно да изглежда, това е исторически факт. Факт, който се свързва с две големи личности на българския XIV в. – "в Христа Бога благочестивият цар на всички българи и гърци" Иван Александър (1331–1371) и доскорошният разбойник и бунтар Момчил.

Личността на Момчил, този най-релефно очертан образ на "юнак" и "народен герой" от епохата на българското Средновековие, неведнъж е предизвиквала силен, научно или емоционално мотивиран интерес. Ако за българските учени, писатели и т.н. Момчил извън всякакво съмнение е българин от Родопите, то даже в стойностни сръбски научни трудове се налага, най-малкото се прокрадва твърдението за негово сръбско потекло. Етническият произход на Момчил безспорно е български - ако Никифор Григора казва, че той на младини бил разбойник "... по границата между трибали (сърби) и мизи (българи)", което може би все пак дава основание за някакво колебание, то Йоан Кантакузин категорично твърди: Момчил "...беше по потекло от мизите (българите)"! И ако богословът Григора никога не е срещал Момчил и само е слушал за него, отлично се знае, че Йоан Кантакузин го е познавал лично. Нещо повече, Кантакузин лично назначава войнствения българин за управител на неговите "съплеменници" българи в Родопите. В

следващите години императорът се сражава заедно с Момчил, но и против него. После се опитва да го върне в своя лагер, предлага му високата титла севастократор и т.н., и т.н. Най-накрая, както пише на стари години бившият византийски император, той лично оплаква загиналия пред стените на Перитеорион (Буруград) през юли 1345 г. прочут български воин.

По всичко личи, че Момчил произлизал от простолюдието. Това, както и някои други черти, го сближават с Ивайло и неговите съратници и последователи (Куман, Кънчо, Стан, Хранислав, Иван Свинепаса и др.). До около тридесетгодишна възраст Момчил е разбойник по българо-византийската, а както пише Григора, може би и по българо-сръбската граница. Преследван от българските власти, той постъпва на византийска служба като "стратиот". През XIV в. това понятие най-често се отнася за проиарите, които срещу определен поземлен имот се задължават да служат във войската. Така, подобно на други свои събратя, Момчил преминава в категорията на дребната служебна поземлена аристокрация. Йоан Кантакузин твърди, че това става по волята на император Андроник III Палеолог (1328–1341), т. е. няколко години преди 1341 г. Нямаме основание да се съмняваме в тази вест, доколкото именно Кантакузин е фактическият "двигател" на държавните и особено на военните дела на Византия при царуването на Андроник III.

Момчил поема задължението да охранява някакъв периметър от византийската граница с България, но нерядко нахлува в българската държавна територия. Тъй като познава отлично тези места, той причинява "много злини на Мизия (България)". Византийските "архонти" по границата го съветват да изостави разбойничеството, тъй като така се нарушава мирният договор с българското царство, но Момчил продължава своите набези. Ако приблизително възстановим ситуацията, в България на Момчил е наложена най-тежка присъда (?), а византийските власти поемат задължението да го заловят и предадат на българската страна. Това тласка Момчил към поредното авантюрно решение – той отива в Сърбия, положително със своите войници. Крал Стефан Душан (1331–1355), независимо от приятелските и роднински отношения с цар Иван Александър, приема беглеца на служба при себе си. Кога е станало това, колко време Момчил прекарва при сърбите и в какви точно военни кампании участва, остава неизвестно.

Византийската гражданска война (1341–1347) заварва Момчил в Сърбия. След сериозните си неуспехи в началото на войната самообявилият се за император Йоан Кантакузин през 1342 г. е принуден да търси помощ от Стефан Душан. След трудни преговори и неискрени споразумения двете страни сключват съюз. Заслугата за него в най-голяма степен принадлежи на енергич-

ната Душанова съпруга, кралица Елена, сестра на Иван Александър. Макар да няма преки данни за връзки между Кантакузин и Момчил, подобно допускане е повече от уместно. Във всеки случай бившият разбойник с гигантски ръст ("...приличаше на минаре!" - възкликва турският поет Енвери), завиден военен опит и необузdana смелост не е никакъв обикновен наемник. Той е прочут "в сръбската страна", както пише Енвери. Момчил явно не е доволен от сръбския крал, пък и, както изглежда, предпочита да се закрепва в родната земя.

Момчил преминава на страната на Кантакузин през 1343 г. Той е назначен за управител на областта Меропа (по течението на р. Арда до Чепеларската река), където са разположени крепостите Света Ирина и Подвис (при едноименното село, недалече от Смолян). Скоро след това дръзкият българин превзема Ксанти, а градът е превърнат от него в своеобразна столица. Територията на новоизградената "малка България" в Родопите, оглавявана от Момчил, достига до беломорския бряг. В земите ѝ влиза и град Перитеорион, укрепен допълнително от Андроник III, т. е. само десетина години преди това.

Момчил разполага със сериозни за времето си въоръжени сили. Отначало се споменават 300 конници и 5 хиляди пехотинци, набирани, както изглежда, само от Меропа. През 1345 г. той разполага с четирихилядна конница и неизвестно колко пехота. С тези значителни за времето си военни сили Момчил участва в походите на Кантакузин и турския му съюзник Умур паша, при които в някои случаи има навлизания и плячкосване и на територията на българската държава.

През май 1344 г. великият дукс Алексий Апокавк, водещата фигура в регентството на малолетния император Йоан V Палеолог, изпраща посланици при Момчил. На родопския властелин е предложен съюз от името на императора и неговата майка императрица Анна Савойска, както и най-високата дворцова титла – "деспот". Последното задължително изисква родство, което означава, че с Момчил е уговарян и политически брак, най-вероятно с някоя императорска родственица. Научавайки това, Кантакузин на свой ред предлага на някогашния български разбойник титлата "севастократор". Доколкото може да се разбере от оскъдните сведения, Момчил приема предложенията на цариградското правителство, отхвърляйки онези на Кантакузин. Причина за това съдбоносно решение надали е само фактът, че Кантакузин е свързан с турците. Вероятно Момчил вече е във враждебни отношения с Йоан Асен, шурей на Йоан Кантакузин (Ирина, съпругата на Кантакузин, е принадлежала към византийския клон на Асеневци), управител на Мора от 1343 г. Нещо повече, в Родопите по същото време се подвизава и Матей Кантакузин, син

и наследник на узурпатора. Именно Матей страда най-много от Момчиловите нападения, както пише в своята "История" неговият баща. В крайна сметка, както следва да се очаква, Момчил създава своя "държава". Той става практически независим и от властите в Цариград, и от Кантакузин, лавирайки между тях. Същевременно Момчил завладява градове и земи, принадлежащи и на двата лагера във византийската гражданска война. Най-голямото му постижение е превръщането на Ксанти в истинска собствена столица, където бил Момчиловият "дом" (т. е. дворец).

Като цяло ориентацията на Момчил съвпада с онази на цар Иван Александър, който приблизително по същото време става съюзник на цариградското правителство. По време на византийската гражданска война цар Иван Александър следи внимателно обстановката, опитвайки се да разшири държавната територия на юг. Още през 1341 и 1342 г. българският цар се стреми да извлече изгода от междуособицата, опитвайки се изненадващо да превземе Одрин, а по-късно и Кантакузиновата "опорна база" Димотика. Търновският цар замисля и една сложна сделка със сръбския крал Стефан Душан, когото убеждава да му предаде Кантакузин! Душан изразява съгласие да изпълни искането на своя шурей, но тогава именно кралица Елена осуетява хитрия замисъл на своя брат... Така благодарение на Елена Сърбия запазва Йоан Кантакузин като свой "коз" в отношенията си с Византия. През юни 1344 г. Иван Александър все така изненадващо прониква на юг и навлиза в източнородопския район Мора (по р. Арда, част от днешната Кърджалийска област), завладявайки крепостта Иперперакион (дн. Перперек, Кърджалийско). Така фактически България става непосредствен съсед на Момчиловата държавица. Кантакузин, придружаван от турските орди на Умур, веднага настъпва към Мора и си връща крепостта. Назначеният от Иван Александър управител избягва. Наистина, Иван Александър не смогва да задържи Перперек, но, така или иначе, в негови ръце е Пловдив с околните крепости. С други думи, между земите на Момчил и територията на царството е имало достатъчно солидна обща граница.

Няма да преразказваме добре известната "история" на Момчил, но нека обърнем внимание на стратегията, доколкото има такава в политиката му. Надали бившият разбойник действа "ден за ден", още повече че си има работа с обиграни противници. Действията на Момчил срещу турци и ромеи по принцип се отдават на решимостта му да защитава своите земи и живеещото в тях българско население. Тази твърде идеализирана представа е вярна само отчасти, тъй като месеци преди пролетта на 1345 г. Момчил сътрудничи с ромеи и турци, напада заедно с тях околните земи и т. н. Промяната в политическото поведение на Мом-

чил не може да не е поне в известна връзка с политиката на цар Иван Александър. В този смисъл Момчиловите военни инициативи може би са част от някаква по-широка като замисъл българска стратегия за защита от презморските "варвари", изградена в Търново или като конкретна договореност между властите в Търново и Ксанти. Макар да няма данни Иван Александър да е изпращал подкрепления на Момчил, такава възможност (поне като перспектива) по принцип не може да бъде изключена. Споменаването на смъртта на Момчил във влахо-молдовските хроники, градени често на базата на недостигнали до нас български паметници, също загатва за някакъв официализиран български елемент в действията на Момчил през 1345 г.

"Непобедимият и изкусен във войната" Момчил, човекът, "...когото храбростта не напускала никога", както е известно загива на 7 юли 1345 г. в бой с турците на Умур-паша и ромеите на Кантакузин. Надмощието на противника и измяната на ромейските жители на Перитеорион обричат на гибел смелия българин и неговата войска.

Може ли да има връзка между действията на търновския цар и родопския господар? Макар преки данни да отсъстват, то такава връзка е твърде логична. С късна дата, когато разказва за гибелта на Момчил през лятото на следващата 1345 г., Кантакузин съобщава, че на съпругата на Момчил било позволено да се завърне "... в Мизия". Самата тя (за съжаление не знаем нито името ѝ, нито нещо по-конкретно за нея) е била от България и има "своите богатства". Към нея императорът проявява "по-специално" внимание като към чужда високопоставена поданица.

Естествено, възниква възражението – защо Кантакузин не съобщава директно за съюз между Иван Александър и Момчил? Въпреки че Йоан Кантакузин е точен и обстоятелствен автор, демонстриращ отлична памет, познаване на недостигнали до нас документи и т. н., в неговата "История" има и немалко пропуски. Така е и в други първокласни произведения на византийската историография. Достатъчно е да хвърлим поглед върху пропуските или неточностите именно във връзка с важни събития в историкомемоарните трудове на Лъв Дякон, Анна Комнина, Михаил Аталиат, Михаил Псел, Никита Хониат, Георги Пахимер, Никифор Григора... При безспорно високите качества на византийската историография авторите по правило пишат десетилетия след събитията, често в не особено спокойна творческа среда. Така в общи линии стоят нещата и при Кантакузин, или монаха Йоасаф, както се е казва той след абдикацията си в края на 1354 г. В крайна сметка за Йоан Кантакузин приоритет имат събитията в самата Византия, а не едни или други ходове на българската политика, особено когато те не получават развитие и вероятно бързо са забравени.

„Мизия“ у Кантакузин, подобно на повечето византийски историци, съответства на държавата България със столица Търново, а не просто на българските земи в етнически план. Макар Родопите по собственото му признание да са населени с българи, за него те не са „Мизия“, а неразделна част от Византия. С други думи, съпругата на Момчил е не просто българка (от Родопите, Беломорска Тракия, Македония и т.н.), а от държавата България, може би от нейната столица Търново. Явно в определен момент, който няма как да е бил преди 1344 г., родопският господар се жени за „знатна дама“ от България! Самият факт, че няма данни Момчил да е имал деца, показва, че между брака и смъртта му (юли 1345 г.) са изтекли броени месеци – т.е. въпросната женитба е била през самата 1345 г.

Както стана дума, Кантакузин великодушно разрешава на Момчиловата съпруга да се завърне в България с всичките си богатства. Всичко това косвено загатва, че става въпрос за форма на политически брак и че Момчиловата съпруга може би е произлиerala от някоя знатна търновска фамилия.

Надали е нужно да се доказва важноcта на повдигнатия тук въпрос. Привличайки Момчил на своя страна, Иван Александър отново, макар и в по-особена форма (в съзвучие с реалните политически явления през XIV в.), разпростира българските предели до... Бялото море! С други думи, наистина мимолетно, но през пролетта-лятото на 1345 г. Българското царство се простира „...от море до море...“, както е било в отдавна отминалата епоха на Иван Асен II. Този акт е особено интересен, тъй като партньор на българския цар става бивш „разбойник“, с произнесе-на няколко години по-рано присъда от същия Иван Александър.

И двамата български владетели, този на официалната и все още голяма държава, и онзи на малката „местната България“ в Родопите и Беломорието, проявяват зрелост. Ако от днешна гледна точка съюзяването на Иван Александър и Момчил изглежда ефимерно и лишено от историческа перспектива, дали през 40-те години на XIV в. е било така? Нека припомним, че именно в онези години е бурният военнополитически и териториален апогей на Сърбия при крал/цар Стефан Душан, показващ възможни варианти за бъдещо развитие и на България. Към въпросната „дата“ все още не е започнала чумната пандемия (началото ѝ се поставя през 1347 г.), нанесла тежки демографски и особено психологически вреди на Византия, България, Сърбия и голяма част от Европа през втората половина на XIV в. Същото наблюдение важи и за навярно неподозираната към 1345 г., особено като темпове на развитие, мащаби и резултати османска експанзия. За съжаление, на това интересно българско обединение (или поне опит за съединяване на силите) не е съдено да просъществува в размирните условия на балканския XIV в.

ЛИТЕРАТУРА:

- Божилов, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България (VII–XIV в.). С., 1999.
- Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI. Београд, 1986.
- Гръцки извори за българската история, т. X, С., 1989.
- Гагова, Кр.** Тракия през българското средновековие. С., 1995.
- Гюзелев, В.** Самият Търновград ще разтръби победите... (Антология), С., 1981.
- Гюзелев, В.** Момчил юнак. С., 1967.
- Деребеев, Б.** Ахрида – българска земя. С., 1988.
- Калић, Ј.** Срби у позном Средњем веку. Београд, 1994.
- Матанов, Хр.** Средновековните Балкани. С., 2002.
- Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII–средата на XV в.). В. Търново, 1995.
- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.
- Радић, Р.** Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993.
- Kyriakidis, S.** O Momitzilos kai to kratos tou. – *Makedonika*, t. 2 (1941–1950), Thessaloniki, 1950.
- Lemerle, P.** L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident (Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha). Paris, 1957.

LA BULGARIE JUSQU'À LA MER D'EGÉE AU MILIEU DU XIV S.?

Plamen Pavlov

Résumé

On envisage dans l'article les activités politiques du roi Ivan Alexandre et le souverain des Rhodopes Momtchil au milieu du XIV s. L'auteur s'arrête sur leurs positions semblables et le fait d'avoir une frontière commune entre les deux souverains pendant la guerre civile à Byzance / 1341-1347/. On accentue sur la possibilité de réaliser une union dynastique entre Momtchil et une dame de la noblesse de Tarnovo. De cette façon, l'influence bulgare, bien que dans une forme particulière, caractéristique de l'époque, s'étendrait jusqu'à la mer d'Égée.

НЕРАЗЧЕТЕНИ НАДПИСИ ПО ОБТЕГАЧИТЕ ОТ ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА "РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО" В АРБАНАСИ

Хитко Вачев
Пламен Събев
Радослава Косева

Научният интерес към паметниците в Арбанаси и конкретно към Съборната църква "Рождество Христово" не стихва през новото хилядолетие. Доказателство за това са многобройните изследвания на специалисти от различни области (Куюмджиева 2003, 36; Стефанов 2004, 29; Бакалова 2005, 43; Пенкова 2006, 85; Вачев 2006a, 114; Вачев 2006b, 282). Актуална монография допринесе за изясняване датировките, етапите на построяване и архитектурните особености на всички църкви в селището Арбанаси (Вачев 2006c). Въпреки това, енциклопедичната насоченост на стенописите, запечатани по стените на църквата "Рождество Христово" като част от цялостен манастирски комплекс, остава неизяснена, откъслечно проучвана и с редица открити въпроси.

Преди време в публикация беше представен задълбочен анализ за мястото и функциите на "Вселенските събори" в контекста на цялата иконографска програма в галерията на "Рождество Христово" в Арбанаси (Събев 2007, 159). Мотивът за такава работа беше липсата на цялостно изследване, което да проследи връзките между каноничните текстове и тяхната визуализация в параклиса, преддверието на параклиса и галерията на храма. Трудовете на Гордана Бабиц и Кристофър Уолтър, посветени на византийското и поствизантийското изкуство, представляват ценен принос към подробно изясняване връзката на религиозното изобразителното изкуство с църковната догматика (Babić 1969, 55; Walter 1970, 27). През следващите десетилетия други автори потърсиха конкретни съответствия между календара в Православната църква, богослужебната литература и изображенията. (Геров 1985, 33; Senkevič 2002, 84; Събев 2007, 174).

Логично е да се приеме мисълта, че ако календарът (с всичките му основни елементи) се определя и потвърждава на Вселенските събори, то съответно и цялата иконографска програма

в архитектурното пространство трябва да се съобразява с времевата линия на църквата. Това несъмнено се отнася за XVI–XVII век и специално за галерията на “Рождество Христово” в Арбанаси. За съжаление, въпреки огромния фактологически материал, до този момент не е направена класификация на паметниците със стенописи по темата. Днес продължават да стоят на преден план въпросите за украсата и предназначението на галериите, пристроени след XV в. към съществуващите храмове.

Продължава да е актуален проблемът с епиграфските материали от църквите в Арбанаси. Основание за настоящия труд се оказва липсата на разчетени надписи по дървените обтегачи в галерията на Съборния храм “Рождество Христово” в Арбанаси. Направеният богословско-изкуствоведчески анализ на стенописната програма от същата галерия би могъл да послужи като основа за сравнение на съдържанието на тези надписи, защото, както е логично да се предположи, те са взаимно обвързани по смисъл и предназначение (Събев 2007, 171). Целта е да се използва опита на различни експерти в областта на езикознанието, богословието, историята, архитектурата и изобразителното изкуство, за да се достигне до възможността надписите да се разчетат правилно, да се адаптират на съвременен гръцки език, да се направи превод на български език и да се открият техните източници. Не на последно място възниква нуждата от сравнителен преглед на стенописните сцени (разпределени по зони) и да се проследи тяхната връзка със самите надписи. Като крайна и съществена фаза може да се набележат идеите за иконографската програма в контекста на историческата обстановка, без да се пропускат възможностите за интерпретации. Всичките тези задачи изискват използването на интердисциплинарен метод на изследване, в този смисъл настоящата работа е подготвена от автори с различна професионална насоченост.

Надписите са разположени в един ред, като за основа са послужили дървените греди (обтегачи). Върху тях е нанесен тънък слой варова мазилка. Докато е била още прясна, с острие върху нея са издраскани ограничителни хоризонтални линии.

Различават се два типа надписи: единият побира тъмносиви букви на фона на бялата мазилка с кафяво-червена рамка, а вторият – на тъмен фон с бели букви и същата кафяво-червена рамка. Концепцията за разглеждане на иконографската програма последователно в посока от изток към запад (представена в по-ранната публикация) се отнася и за надписите по обтегачите. Те се подреждат и четат от вътрешната зона на галерията към изхода на запад. Този порядък е спазен и в настоящата работа:

ОБТЕГАЧ 1: Без запазен надпис.

ОБТЕГАЧ 2:

**ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΥ ΠΕΠΟΥΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ.
ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ἘΚΚΛΗΣΙΑΝ. ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ.**

Адаптация: "Τὸ στερέωμα, τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων, στερέωσον Κύριε τὴν Ἐκκλησίαν, ἣν ἐκτήσω, τῷ τιμίῳ σου αἵματι".

Превод: "Утвърждение си на тези които се надяват, Господи, утвърди Църквата, в която си ни призовал чрез честната Твоя кръв".

Източник: Ирмос на трета песен, глас трети, от служба на празника Сретение Господне (Τῆς ὑπαπαντῆς, Ἀπὸ 15 Ἰανουαρίου μέχρι 9 Φεβρουαρίου).

ОБТЕГАЧ 3:

**†ΔΟΞΑ ΣΟΙ Χ[ΡΙΣΤ]Ε. Ο Θ[ΕΟ]С. ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ. ΚΑΥΧΗΜΑ.
ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΑΓ[ΑΛΛΙΑΜΑ] Ω[Ν ΤΟ ΚΗΡΥ]ΓΜΑ. ΤΡΙΑС Η
ΟΜΟΟΥСΙΟС.**

Адаптация: "Δόξα σοὶ Χριστέ ο Θεός, Αποστόλων καύχημα, Μαρτύρων αγαλλίαμα, ὧν τὸ κήρυγμα, Τριάς η Ομοούσιος".

Превод: "Слава Тебе Христе Боже, на всехвалните Апостоли, на ликуващите Мъченици, изповядващи Единосъщната Троица".

Източник: Господска стихира, глас седми, на вечернята.

Στιχηρά Προσόμοια Δεσποτικά, Ἦχος βαρύς - Σήμερον γρηγορεῖ ο Ἰούδας .

ОБТЕГАЧ 4:

**ΜΑΡΤΥΡΥ Κ[ΥΡΙΟ]Υ ΠΑΝΤΑ ΤΟΠΟΝ ΑΓΪΑΞΕΤΕ. ΚΑΙ ΠΑΣΑΝ
ΝΟСΟΝ ΘΕΡΑΠΕΥΕΤΕ. ΚΑΙ ΝΗΝ ΠΡΕСВЕСΑΤΕ. ΡΥСΘΗΝΕ [ΤΟΝ]
ΠΑΓΪΔΩΝ. ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ [ΤΑС ΨΥ]ΧΑС ΗΜΟΝ ΔΕΟΜΕΘΑ.**

Адаптация: "Μάρτυρες Κυρίου, πάντα τόπον αγιάζετε, καὶ πᾶσαν νόσον θεραπεύετε, καὶ νὺν πρεσβεύσατε, ρυσθῆναι τῶν παγίδων τοῦ ἐχθροῦ, τὰς ψυχὰς ἡμῶν δεόμεθα".

Превод: "Господни мъченици, вие, които навсякъде просветлявате, и всеки един лекувате, и служите на нас, спасявате ни от осъждане, от душа ви се молим".

Източник: Октоих. Мъченическа стихира, на стиховните (глас осми). От вечерната служба за четвъртък преди Цветница - ΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΠΡΟ ΤΩΝ ΒΑΪΩΝ, ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ, Μαρτυρικόν.

ОБТЕГАЧ 5:

†ΘΕΝΣΑΡΚΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤ[ΩΝ]. Ι ΚΡΙΠΪΣ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ Τ[ΗΣ] ΠΑΡΑΟΥΣΙΑΣ. Χ[ΡΙΣΤΟ]Υ. ΙΛΪΑΣ Ο ΕΝΔΟΞΟΣ. Α[ΝΩΘΕΝ] ΚΑΤΑΠΕΜΨΑΣ. ΕΛΙ[ΣΑΙ]Ω Τ[ΗΝ] ΧΑΡΙΝ [Ν]ΟΣΟΥΣ ΑΠΟΔΪΩΚΙ ΚΑΙ ΛΕΠΡΟΥΣ ΚΑΘΙΡΪΖΙ ΔΙΩ ΚΑΙ ΤΟΙΣ [ΤΙΜΩΣΙΝ ΑΥΤΟΝ ΒΡΥΕΙ ΙΑΜΑΤΑ].

Адаптация: "Ο ένσαρκος Άγγελος, των Προφητών η κρηπίς, ο δεύτερος Πρόδρομος, της παρούσας Χριστού, Ηλίας ο ένδοξος, άνωθεν καταπέμψας, Ελισαίω την χάριν, νόσους αποδιώκει, και λεπρούς καθαρίζει, διό και τοις τιμώνσιν αυτόν, βρύει ιάματα".

Превод: "Ангелът в плът, сълб на пророците, вторият Предтеча на Христовото пришествие – славният Илия, като изпратил на Елисея благодат, прогонва болести и очиства прокажени. За това дава изцеление на онези, които го почитат".

Източник: Тропар на свети пророк Илия, Απολυτίκιον. Ήχος δ΄. Ταχύ проκατάλαβε.

ОБТЕГАЧ 6:

†ΟΥΡΑΝΟΣ. ΠΟΛΥΦΩΤΟΣ. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ. ΑΝΕΔΪΧΦΘΪ ΑΠΑΝΤΑΣ ΦΩΤΑΓΩΓΟΥΣΑ ΤΟΥΣ ΠΙΣΤΟΥΣ. ΕΝ Ω ΕΣΤΩΤΕΥΣ ΚΡΑΥΓΑΖΟΜΕΝ. ΤΟΥΤΟΝ. ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ Κ[ΥΡΙ]Ε.

Адаптация: "Ουρανός πολύφωτος η Εκκλησία, ανεδείχθη άπαντας φωταγωγούσα τούς πιστούς, εν ώ εστώτες κραυγάζομεν τούτον τόν οίκον στερέωσον, Κύριε".

Превод: "Църквата, която просветшава всички вярващи, се показва многосветло небе, и ние, като стоим в нея, викаме: Господи, утвърди тоя дом".

Източник: Тропар за Осветтаването или по-скоро Обновление-то на храма "Свето Възкресение" в Йерусалим, глас четвърти (Στιχηρά Ιδιόμελα τών Εγκαινίων γ' καί του Αγίου Προσόμοια γ'). Празникът, според съвременния календар, се пада на 13 септември.

ОБТЕГАЧ 7:

ΔΕΥΤΕ ΕΥΦΟΜΙΣΩΜΕΝ ΟΙ ΠΟΙΣΤΙ ΤΟΥΣ ΔΙΩ ΦΟΣΤΗΡΑΣ ΤΟΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ ΚΑΙ ΦΩΤΑΥΓΗΣ ΜΙΧΑΗΛ ΤΩΝ ΜΕΓΑΝ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΝ ΘΕΙΟ[Ν] ΤΟΥΣ ΔΙΟ ΤΑΞΙΑΡΧΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΩΚΡΑΤΟΡΟΣ.

Адаптация: "Δεϋτε ευφημίσομεν οί πιστοί, τους δυο φωστήρας τους μεγάλους καί φωταυγείς, Μιχαήλ τόν μέγαν καί Γαβριήλ τον Θειον, τους δυο Ταξιάρχας του Παντοκράτωρος".

Превод: "Елате да възхвалим двамата верни светила, великият и пламенен Михаил и преславният Гавраил в Бога, тези

двама архангели и вседържители.”

Източник: Μεγαλυνάριον του Ταξιάρχας – Възвеличание на архангелите, глас осми.

ОБТЕГАЧ 8:

Западна страна на обтегача: **†ΚΑΙ ΕΣΤΕΥ ΔΟΞΑ Κ[ΗΡΗΟΥ] ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΤΟΥ ΤΟΥ Ε[ΔΩ?].**

Отдолу: **...ΕΝ ΤΗ ΕΣΧΑΤΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΣΙΝΤΕΛΙΑΣ ΤΟΥ ΕΩΝΟΣ.**

Източна страна: **ΜΝΗΜΗ ΘΑΝΑΤΟΥ ΧΡΙΣΙΜΕΒΙ ΤΟ ΒΙΩ.**

Адаптация:

Западна страна на обтегача: “Καὶ ἔστε ἡ δόξα Κυρίου του οἴκου του του εἰς...”.

Отдолу: “...ἐν τῇ ἐσχάτῃ μέχρι τῆς συντελείας του αἰῶνος”.

Източна страна: “Μνήμη θανάτου χρησιμεύει τῷ βίῳ”.

Превод:

Западна страна на обтегача: “Славата Божия в този храм...”

Отдолу: “...последната, до свършека на света”.

Източна страна: “Паметта за смъртта е полезна за земния живот”.

Източници:

Надписите от западната страна и отдолу на обтегача вероятно са част от цяла молитва.

От източната страна на същия обтегач се разкрива душеполезна пословица, чиято основна идея е заимствана от монашеските среди.

ОБТЕГАЧ 9:

ΕΤΟΥΤΟ ΤΟ ΔΕ[Ν]ΤΡΟ ΕΙΝΕ Η ΖΩΗ ΑΝΘΡΩΠΟΥ Η ΔΕ ΔΙΩ ΠΟ[Ν]ΤΗΚΪ. ΗΝΕ Η ΝΪΞ. ΚΑΙ [Η] ΗΜΕΡΑ. Ο ΕΝ[ΑC] ΑCΠΡΟC ΚΑΙ Ο ΑΛΛΟC ΜΑΥΡΟC ΤΑ ΤΕCΕΡΑ ΦΙΔΙΑ. ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΤΕCΕΡΑ CΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΗΓΟΥΝ ΤΟ ΞΙΡΟΝ ΤΟ ΨΙΧ[ΡΟΝ].

Адаптация: “Ετούτο τὸ δένδρο εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, οἱ δὲ δύο ποντικοὶ εἶναι ἡ νύξ καὶ ἡ ἡμέρα ὁ ἑὶς ἀσπρὸς καὶ ὁ ἄλλος μαῦρος, τὰ τέσσερα φύδια εἶναι τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπου ἡγουν τὸ ξηρόν, τὸ ψυχρόν...”

Превод: “Това е дървото на живота на човека. Двете мишки – това са денят и нощта; едната е бяла, другата – черна. Четири змии са четирите стихии в (или за?) човека: сушата, водата...”

Източник: “Притчата за човека, преследван от еднорог”.

ОБТЕГАЧ 10:

(продължение на текста от обтегач 9): **ΤΟ ΗΓΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΡΜΟΝ. ΔΡΑΚΩΝ ΕΙΝΕ ΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΟΥ ΑΔΟΥ ΗΓΟΥΝ Ο Θ[ΑΝΑΤΟΣ] ΤΟ ΜΕΛΙ ΗΝΕ Η ΓΛΙ[ΚΗ]ΤΗΙ[Τ]Α ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΤΟ ΛΙΟΠΟΝ Ο ΤΑΛΕΠΟΡΟΣ. ΑΝ[ΘΡΩΠ]Ο ΣΤΡΟΓΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΛΙ ΔΕΝ ΜΕΤΡΑΥ ΑΥΤΟΝ ΟΥΤΕ ΛΟΓΙΑΖΙ ΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΟΥ ΑΔΟΥ ΚΑΙ ΟΥ ΠΛΑ[ΝΟΥ].** (Ил. I)

Адаптация: "...τὸ ὑγρόν, καὶ τὸ θερμόν (допълнение към текста от обтегач 9).

Ὁ δράκων εἶναι τὸ στόμα τοῦ ἄδου ἡγουν (δηλαδή = значи, б. м.) ὁ θάνατος, τὸ μέλι εἶναι ἡ γλυκήτητα τοῦ κόσμου τοῦτου. Το λοιπόν ὁ ταλαίπωρος ἄνθρωπος τρώγοντας τὸ μέλι δεν μετράει αὐτόν (δηλαδή τοῦ θάνατο, б. м.) οὔτε λογιᾶζει τὸ στόμα τοῦ ἄδου καὶ οὐ πλάνου..."

Превод: "...ледът и огънят" (допълнение към текста от обтегач 9).

"Драконът е устата на ада – това е смъртта. Медът е сладостта на този свят. Нещастният човек, ядейки от меда, не мисли за нея (за смъртта б. м.), нито помни за стомаха на ада и заблудата".

Източник: Текст, чието съдържание е свързано с апокрифната литература от XVI–XVII век ("Притчата за човека, преследван от еднорог"). Това преплитане на религиозни с философско-символични представи за съетата на човешкия живот е характерно за същата епоха.

ОБТЕГАЧ 11:

†Ο ΠΑΣΗΣ ΔΗΜΗΟΥΡΓΟΣ ΤΙΣ ΚΤΗΣΕΟΣ. Ο ΚΑΙΡΟΥΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΥΣ ΕΝ ΤΗ ΥΔΙΑ ΕΞΟΥΣΙΑ ΘΕΜΕΝΟΣ ΕΥΛΟΓΗΣΟΝ... (Ил. II)

ОБТЕГАЧ 12:

(продължение на текста от обтегач 11): **ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΤΟΥ ΕΝΗΑΤΟΥ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΟΤΗΤΟΣ. ΣΟΥ Κ[ΥΡΙ]Ε ΦΥΛΑΤΟΝ ΕΝ ΗΡΙΝΗ ΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΣΟΥ ΠΡΕΣΒΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ...**

Адаптация общо за двата обтегача (11 – 12): "Ὁ πάσης Δημιουργός της Κτίσεως, ὁ καιρούς καὶ χρόνους ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ θέμενος, εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ Ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου Κύριε, φυλάττω ἐν εἰρήνῃ τοὺς Βασιλεῖς καὶ τὴν Πόλιν σου, πρεσβείαις της Θεοτόκου, καὶ σώσον ἡμας".

Превод на двата обтегача (11 – 12): "Създателю на цялото творение, Който си поставил в Своя власт времената и годините,

благослови, Господи, кръга на годината с твоята благост, като запазваш в мир народа и Твоята Църква по молитвите на Богородица, и ни спаси”.

Източник: Тропар за началото на църковната година (м. септември), глас втори.

ОБТЕГАЧ 13:

**†ΘΕΟΣ ΩΝ ΕΙΡΥΝΗΣ Π[ΑΤ]ΗΡ ΟΙΚΤΗΡΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ
ΒΟΥΛΗΣ ΣΟΥ ΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟΝ ΕΙΡΥΝΗΝ ΠΑΡΕΧΟΜ[Ε]ΝΟΝ
ΑΠΕΣΤΕΙΛΑΣ ΗΜΙΝ ΟΘΕΝ ΘΕΟΓΝΩΣΙΑΣ...**

Долна част на същия обтегач: **ΠΡΟΣΦΩΣ ΟΔΪΓΙΦΕΝΤΕΥΣ ΕΚ
ΝΥΚΤΟΣ ΟΡΘΡΙΖΟΝΤΕΥΣ ΔΟΞΟΛΟΓΟΥΜΕΝ ΣΕ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΕ.**
(Ил. III)

Адаптация: “Θεός ὢν εἰρήνης, Πατήρ οἰκτιρμών, τῆς μεγάλης Βουλῆς σου τὸν ἀγγέλων, εἰρήνην παρεχόμενον ἀπέστειλας ἡμῖν ὅθεν θεογνωσίας, προσφως ὀδηγηθέντης, ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζοντες, δοξολογούμεν σε Φιλάνθρωπε”.

Превод: “Бог сей мира, Отец щедрот, Великаго Совета Твоего Ангела, мир подавающая послал еси нам, тем благоразумия свету наставшеся, от нощи утреннюю славослови тя, Человеколюбче”.

Източник: От Вечерната служба за Рождество Христово - ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ, Ωδή ε' (т. е. Пета песен на катевасиите, глас първи).

ОБТЕГАЧ 14:

**†ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΡΟΣΔΕΞΕ [ΤΑ]Σ ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ
ΚΑΙ ΛΥΤΡΩΣΕ ΥΜΑΣ ΑΠΟ ΠΑΣΙΣ ΑΝΑΓΚΥΣ ΚΑΙ ΘΛΙΨΕΟΣ.**

Адаптация: “Δέσποινα πρόσδεξαι τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου, καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάνσι ἀνάγκης, καὶ θλίψεως”.

Превод: “Владичице наша, приеми молението на твоите раби и избави ни от всякаква беда и нужда”.

Източник: Предпоследна молитва от Канона на Пресвета Богородица. Съобразно гръцки часослов – Κανὼν Παρακλητικός εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, Ἦχος Πλ. δ.

Първият обтегач, разположен в близост до входа към преддверието на параклиса, днес е без мазилков слой. Основата вероятно не е била качествено нанесена и след време е паднала. Може само да се предполага за наличието на текст върху него.

Вторият обтегач е с превод “Утвърждение си на тези, които се надяват, Господи, утвърди Църквата, в която си ни призовал

чрез честната Твоя кръв". Отнася се към молитвите, изпълнявани на Сретение Господне. Тук неизвестният зограф не изписва основен молитвен текст от празника, а заимства от цялостната служба (ирмос на трета песен) единствено с идеята за утвърждаване на Църквата чрез истинността на пролятата кръв на Голгота. Подвеждащо е, ако приемем изпълнението само на тази трета песен във времето от 15 януари до 9 февруари. В случая, по-скоро се натъкваме на градивна асоциация със стенописите от първи, част от втори и четвърти травей, където освен композициите на тема Сътворението на света паралелно са подредени мъченичествата на светии за месеците януари, февруари и март. Тези мъченичества, в повечето случаи с буквална илюстрация на тяхната пролята кръв, по примера на основателя на Църквата – Иисус Христос, логично се съотнасят към темата за издигането и укрепването на самата Църква.

Третият обтегач побира Господска стихира, изпълнявана на вечернята и повтаряща се през целия годишен кръг. Независимо дали става дума за Малка или Велика вечерня, дали се изпълнява по време на постите или на големи празници, в нейната структура задължително влизат Стиховните стихирите. Особеното в случая е това, че през седмичните вечерни (с въпросната Господска стихира) се четат епизоди от книга Битие (Φουντοῦλης 1965, 95; Чифлянов 1996, 154). Това обяснява разположението на илюстрации от Сътворението на света. Неслучайно преди началото на същинската част на вечернята се изпълнява т. нар. предначален Давидов псалом 103, който възпява акта на Сътворението. От друга страна, съдържанието на стихирата е доказателство за споменатата градивна асоциация на идеята за укрепване на Църквата чрез безценната кръв на Христос, апостолите и мъчениците: *"Слава Тебе Христе Боже, на всехвалните Апостоли, на ликуващите Мъченици, изповядващи Единосъщната Троица"*. Като визуално съответствие на тази всехвална молитва са мъченическите дати на пострадалите през различни епохи (сцени от северната и южната стени на четвърти травей).

Сходно по смисъл е съдържанието на надписа от **четвърти обтегач**: *"Господни мъченици, Вие, които навсякъде просветлявате, и всеки един лекувате, и служите на нас, спасявате ни от осъждане, от душа ви се молим"*. Както е видно, тук не става дума за основни моменти от съответния празник Цветница, а по-скоро за пространствено-визуална връзка между календарните сцени и словесната формула за прослава на мъченичествата. Нека не забравяме все пак, че дадената мъченическа стихира се изпълнява през месец април, на вечерната служба за четвъртък преди Цветница, а самите мъченически сцени в южната стена на четвърти травей се отнасят за месец март. Като цяло надписът

отново е свързан със сцените от Стария Завет, защото в дидактическата част на вечернята се съпреживяват старозаветни събития (Galatariotou 1987, 73), а след това, по време на литията, се изпяват стихирите, част от които е и молитвата от четвърти обтегач. Тези сравнения напомнят за една прекрасна мисъл, изразена по-късно от периода на творчеството на св. Симеон Солунски: *"вечернята символизира Стария Завет"*, а тук може да се допълни възможността тази символика да е приложена в общата украса на галерията (Чифлянов 1996, 147).

Надписът от **пети обтегач** разделя пети и шести травей. На пръв поглед е необичаен за общата иконографска програма. Пряка асоциация може да се направи с малката сцена "Свети Илия пред пещерата, хранен от гарвана", поместена в първи травей на галерията. Съобразно натрупания фактически материал можем да направим едно уточнение: поместването на тържествени празнични тропари върху дървените обтегачи в определени храмове не е изключение за XVI–XVII век. В наоса на църквата "Св. Георги" в Арбанаси е запазен тропар, посветен на самия патрон на храма свети великомъченик Георги (Обр. 1). Подобни тради-

Обр. 1. Изписан обтегач в наоса на църквата "Свети Георги" в Арбанаси (сн. архив РИМ–В. Търново).

Fig.1. A painting crossbeams in the naos of the St. George church in Arbanassy (photo archives Regional Museum of History – V. Tarnovo).

ции срещахме в митрополитска църква още от XIII век в Сирия (Van Rompay 2001, 8), в някои от манастирите на Атон (трапезарията на Великата лавра, *Ил. IV*), както и в нартекса на Печката патриаршия. Въпросът за мястото на тропара на свети пророк Илия обаче се поставя в контекста на календарното обвързване на надписите спрямо цялостната иконографска програма в галерията. Потърсим ли мотив за непрекъснатост на времевата линия от предходните надписи, то датата 20 юли (Илинден) трябва да се разглежда като продължение на месеците април–май–юни. Шест-ти травей представлява съвкупност от илюстрации на четива за последните седмици от Великия пост, както и за дните на Страстната седмица (април–май). Освен това в тропара се съдържат съществени молитвени фрази, които не са случайно използвани: *“стълб на пророците”*, (връзка с другите старозаветни пророци) и *“вторият Предтеча на Христовото пришествие”* (от една страна, свързана с непрекъснатостта на темата за страданието на Предтеча в параклиса, и от друга – с *“Проклятие на смокиновото дърво”* и асоциация за Второто пришествие в същите зони на галерията). Съществен момент от анализа представлява втората част на тропара: *“прогонва болести и очисти прокажени. Затова дава изцеление на онези, които го почитат”*. Освен зависимостта от църковния календар със съществените последования, авторите на надписа подсказват на богомолците в храма нуждата от ефективни молитви за всеобщо очистване от проказа.

Шести обтегач се явява основа за текст, въведен в ранния Йерусалимски типик, а по-късно, през XIII век, е преписан в Цариградския Студийски типик (Φουντοῦλης 1965, 95). В Празничен миней от IX–X век, днес съхраняван в Британския музей, е регистрирана датата 13 септември за празнуване Обновление-то на Йерусалимския храм (Скабалланович 1910, 443), така е и в българския православен календар. Надписът в Арбанаси има официален характер, общовалиден и за поствизантийския период. Неговото изписване в галерията на *“Рождество Христово”* в Арбанаси е доказателство за намесата на Търновската митрополия, пряко кореспондираща с Цариград и разполагаща с престижни богослужебни издания от този тип. В допълнение може да се добави факта, че за празника Обновление на храма *“Свето Възкресение Христово”* в Йерусалим има специални последования, които намират приложение и в цариградските служби през шестнадесетото и седемнадесетото столетие. Йерусалимската патриаршия през втората половина на XVII век приоритетно се придържа към установения византийски типик (Thomas 2000, 9) и дори в официалния си печат върху документи побира 12 църковни празника с идеята за непрекъснатост на годишния богослужебен кръг (Χρυσόχοϊδης 2004, 88) (*Обр. 2, 3*). Търновската

митрополия, ръководеща цялостната украса на храма, също акцентира на идеята за непрекъснатост на годишния кръг с последования, по образец на най-големите патриаршии.

Обр. 2. Миниатюра от патриаршеско празнично послание. Йерусалим, XVII век (сн. по К. Хрущоуидη).

Fig.2. Miniature from a patriarchal fest breve, Jerusalem, XVIIth century (photo K. Хрущоуидη).

Обр. 3. Детайл от посланието с традиционен печат на Йерусалимската патриаршия (сн. по К. Хрущоуидη).

Fig.3. Detail from the patriarchal fest breve with a traditional seal (photo K. Хрущоуидη).

Седми обтегач: Възвеличанието на архангелите Михаил и Гавраил има визуално съответствие със сцените "Архангел Михаил избива 185 000 асирийски воини", "Дохиарското чудо" (Успенский 1993, 181–182), а също така и със струпването на теми с евхаристиен характер в същия сектор. Двамата архистратези се явяват първенци в небесната йерархия, те се почитат в дните около Пасха (включително и в Богородичния акатист, по време на Малкото вечерие през април–май).

Осмият обтегач е повдигнат по-високо от останалите, за сметка на това неговото пространство е по-малко и не позволява разгръщането на дълги надписи. От трите текста, разположени по видимите страници на гредата, единствено цялостно се разчита "Паметта за смъртта е полезна за земния живот". Тази пословица е популярна в патристиката. Неин вариант може да се открие в богатия репертоар от монашески молитви, изпълнявани във вечерни часове по византийски образец: "Господи, дай ми добра мисъл. Господи, дай ми сълзи и умиление и да помня смъртта" (Молитвеник 2002, 45). Църковното предание гласи, че автор на тази молитва е свети Йоан Златоуст. Съществуват и много други аскетски молитви със сходно съдържание. В контекста на гореизложеното

може да се предположи, че основната идея през XVII век в Арбанаси е заимствана от монашеска среда. Друга възможност се отнася към специалното желание на митрополията подобен вид слово да се издигне в сводовото пространство с цел предпазване от изкушенията на света и едновременно – реминисценции към погребаните в този храм.

Интересно е поместването на надписите върху мазилковия слой на **обтегачи девет и десет**. По смисъл те са свързани. Първата част от текста на девети обтегач предава на богомолците обстоятелствено разяснение на иконографската сцена "Притчата за човека, преследван от еднорог", изписана в южния ъгъл на галерията (Геров 1996, 32). В тази притча се разказва за един човек, паднал в дълбока яма. Уплашен от смъртта, той се закрепил върху клоните на дървото, без да подозира, че в основата на неговото убежище го дебнели четири змии:

"И тутакси като погледна на онова стъпало, гдето бяха се закрепили

краката му, видя четири глави аспидски (змии)..." (Петров 1868, 30).

Зографът явно е бил добре запознат със съдържанието на тази повест, затова се намесва в описанието и като тълкувател на елементите от композицията: четирите змии, обобщени символи на злото, тук означават четири стихии, които нападат ненадейно човешката душа.

Още по-интересен е текстът от десети обтегач. Написан е на базата на същия литературен източник:

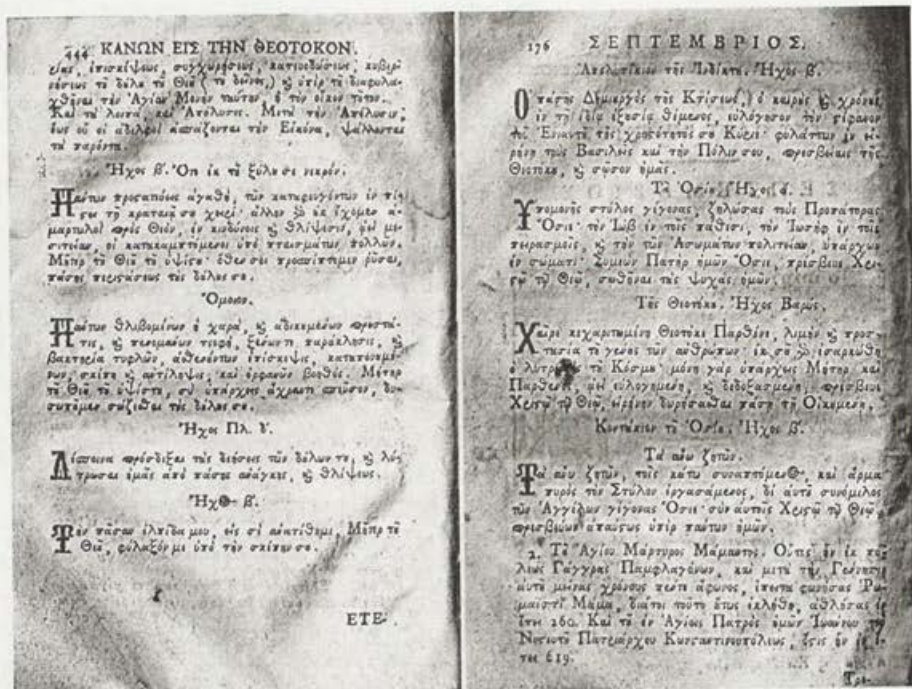
"А когато погледна с очите си нагоре, видя между стеблата на дървото малко медец; (сега, той, като се намираше сред толкоз много смъртоносни и немилостиви зверове), забрави тези беди..." (Петров 1868, 30).

Освен конкретно придържане към апокрифа, не е възможно да се допуска крайна форма на дистанция от религиозното канонично слово. Прегледаме ли 24-те вечерни молитви на св. Йоан Златоуст, като че ли подсъзнателно от тях изплува образът на дракона. В осмата молитва богомалецът трябва да произнесе следното: *"Изтръгни ме от устата на погубващия змей, зинал да ме погълне и свлече жив в ада"* (Молитвеник 1996, 44). Ясно е, че термина ὁ δράκων εἶναι τὸ ὄφις τοῦ ἁδου, както в притчата, така и в молитвата, се употребява с едно и също значение – начало на страданията за грешници. Достигаем до възможността да са изведени и персонализирани във високото пространство епиграфски форми на вътрешно, иконологично мислене спрямо прочутата композиция – "Колелото на живота" (Бакалова 2005, 44). Ако действително това е така, тогава разбираемо описаният дракон трябва да буди страх и отвращение за посетителите на

храма, защото, попадайки в неговата паст, човешката душа остава завинаги осъдена и измъчвана в ада. Но колелото, независимо от предупреждението, се върти и всеки роден преминава различни фази на съзряване, вкуспвайки от сладостта на живота. Употребата на фразата *“медът е сладостта на този свят”* в сравнение с иконографията на *“Колелото на живота”* придобива метафоричен смисъл – сладкият мед означава пагубно удоволствие от богатството. Последното изречение е натоварено с допълнителна семантика. Отново ще припомним за традициите на населението на Арбанаси да се събира в галерията за помени и консумация на варено жито с мед. В алегорически план житото, приемано в памет на мъртви, се отъждествява с възкресението на душата, а медът върху него подсказва за неизпитаните блага. В този смисъл авторът на текста напомня на посетителите, че могат да се превърнат в нещастници, щом ядат меда за удоволствие, а забравят за смъртта и *“стомаха на ада”* (есхатологично богословие).

Единадесети и дванадесети обтегач довършват темата за предпазване от изкушенията на света за целия годишен кръг чрез каноничен текст, преписан от патриаршеско издание на богослужебна книга. В предишна публикация е подчертана връзката между *“Колелото на живота”*, упованието в годишния календар (изпъстрен с дати) и конкретно тропара за началото на църковната година (Събев 2007, 166). Доказателство за точността на тезата е наличието на същия тропар, записан върху двата обтегача в галерията на храма. Освен това текстът, с всички морфологични особености, е бил дословно преписан от Цариградски източник, вероятно от периода на първата половина на XVII век. Настоящите усилия да се открие текста на тропара в патриаршеско издание се увенчаха с успех – в престижен обширен вариант на Часослов (т. нар. Велики Часослов) от 1846 година, на страница 176 четем: Σεπτεμβριος - Απολυτίκιον της 'Ινδίκτου, 'Ηχος β и следва дословно надписът по двата обтегача (ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ 1846, 176) (Обр. 4). Един от първите Часослови, по поръчка на Цариградската патриаршия, е отпечатан във Венеция през 1509 година (Чифлянов 1996, 82), а стенописите в галерията, както и надписите по обтегачите, са изпълнени през четиридестте години на XVII век. Затова напълно възможно е зографите да са използвали подобно печатно издание като еталон за работа.

Очакваният надпис, свързан с празника на самата обител – *“Рождество Христово”*, е разположен върху **тринадесети обтегач**. Не е използван обаче тържественият тропар, който днес се изпълнява на 25 декември, а едва петата песен на катевасиите от същия празник. По съвременен чин песента е прехвърлена на утренята. Тук е постигната асоциация с решенията на *“Вселенските събори”*, изобразени в южното крило на галерията.

Обр. 4. Страници от Велики Часослов, издание на Цариградската патриаршия от 1846 г.

Fig. 4. Pages from a Grand Diurnal, an edition of the patriarchate Constantinople, 1846.

Използвано е слово, което се отнася към храмовия празник, но едновременно с това неговото съдържание служи за потвърждаване на догмата за рождението на Иисус Христос по плът и възплъщението на Словото. Асоциация с тази молитва се открива и в композицията "Христос Емануил" в слепия купол на същото храмово пространство (източници: Ис. 7:14 и Мат. 1:23).

Последната молитва от Канона на Пресвета Богородица е разположена върху крайния **четиринадесети обтегач** в южната част на галерията. Достатъчно е само да обърнем поглед към сцената "Дейсис" на южната стена, за да разберем, че текстът се адаптира към самата иконография на молещата се Богородица и съответно към ктиторската композиция в долния регистър. Намерените точни думи "Владичице наша, приеми молението на твоите раби" представляват своеобразна форма на непрестанни молби към Светата Дева за опрощаване на греховете на изобразените дарители – баща и син. Следователно и в този случай надписът се свързва визуално с част от стенописната програма на галерията. Самият текст е преписан също така от Велики часослов, чието издание на Цариградската патриаршия от 1846 година следва по-стари образци от XVI–XVII век.

Използваните канонични текстове са буквално преписани от богослужебни книги, чиито издания вероятно се отнасят към контролната дейност на Цариградската патриаршия. Но между тях са вмъкнати и съчинения със специфично съдържание, което не се препokrива с каноните. По-скоро надписите от девети и десети обтегач представляват философско-религиозни разсъждения за смисъла на човешкия живот и възможността за спасение. Въз основа на анализа и направените преводи е важно да се отбележи, че текстовете от всички обтегачи се свързват по смисъл и функция със съответната зона, запълнена със стенописи.

Групирането на стенописите по тематика в галерията на храма "Рождество Христово" в Арбанаси се отнася към последованията от църковния календар, а надписите по обтегачите съответстват на определените зони със сложна иконографска насоченост.

Забележително е, че относително неголемият епиграфски материал, разположен по обтегачите от галерията на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, дава богат материал за размишления и догадки относно авторството му¹. През XVI и XVII век по българските земи пътуват ателиета или отделни зографи, които имат претенцията да пишат правилно и ясно на богослужебен гръцки език, независимо от своя произход и образование. Авторът на надписите вероятно също е демонстрирал определена степен на грамотност при приемане поръчка за украсата в един от най-важните паметници на територията на Търновската митрополия.

Въпреки официалния характер на молитвените текстове, прави впечатление отнемането на фрази от тях (обтегачи 8, 12), а също така и отсъствието на разделителни паузи между някои от думите. От една страна, този факт може да бъде обяснен с проблеми от чисто технически характер – липса на достатъчно място за пълното и правилно разполагане на надписа. От друга страна обаче, това би могло да означава и неспособност за граматическо обособяване на отделните думи поради лошото познаване на езика. Прилагам някои примери в потвърждение на горните твърдения:

А. Не са спазени прости правописни правила, валидни за катаревусните форми на гръцкия език при изписването на:

1. глаголи: EINE, HNE вм. EINAI (обтегачи 9 и 10), МЕТРАΥ вм. ΜΕΤΡΑΕΙ (обтегач 10), ΛΙΤΡΟΣΕ вм. ΛΥΤΡΩΣΕ (обтегач 14).
2. причастия: ΤΡΟΓΟΝΤΑΣ вм. ΤΡΩΓΟΝΤΑΣ (обтегач 10).
3. местоимения: ΥΔΙΑΑ вм. ΙΔΙΑ (обтегач 11).

¹ Οι αρθρογράφοι ευχαριστούν θερμά τον Πάτερ Σιλουανό από την Ιερά Μονή Φανερωμένης Λευκάδος για την σημαντική βοήθεια που τους παραχώρησε στην εξακρίβωση του περιεχομένου και των πηγών των επιγραφών στα δοκάρια της εκκλησίας της Γέννησης του Χριστού στο Αρμπανάσι /Αρβανιτοχώρι/ Βουλγαρίας.

4. съществителни: ΜΑΡΤΥΡΥ вм. ΜΑΡΤΥΡΟΙ, ΓΛΙΚΗΤΗΤΑ вм. ΓΛΥΚΥΤΗΤΑ (обтегач 10), ΔΗΜΗΟΥΡΓΟΣ вм. ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ, ΕΝΗΑΥΤΟΥ вм. ΕΝΙΑΥΤΟΥ (обтегач 11), ΕΙΡΥΝΗΣ вм. ΕΙΡΗΝΗΣ, ΟΙΚΤΗΡΜΩΝ вм. ΟΙΚΤΙΡΜΟΝ, ΦΟΣ вм. ΦΩΣ (обтегач 13), ΔΕΥΣΙΣ вм. ΔΕΗΣΗΣ, ΑΝΑΓΚΥΣ вм. ΑΝΑΓΚΗΣ, ΘΛΙΨΕΟΣ вм. ΘΛΙΨΕΩΣ (обтегач 14).

5. наречия: ΝΗΝ вм. ΝΥΝ (обтегач 4), ΨΙΧΡΟΝ вм. ΨΥΧΡΟΝ (обтегач 9), ΠΑΣΙΣ вм. ΠΑΣΗΣ (обтегач 14).

6. прилагателни: ΜΕΓΑΛΙΣ вм. ΜΕΓΑΛΗΣ (обтегач 13).

В. Наблюдават се неточности от друг характер:

- има елизия на съгласни: в обтегач 6 (ΕΚΛΗΣΙΑ вм. ΕΚΚΛΗΣΙΑ), в обтегач 9 (ΤΕΣΕΡΑ вм. ΤΕΣΣΕΡΑ).

- неправилна употреба само на една гласна вместо на двойна гласна: ΤΑΛΕΠΟΡΟΣ вм. ΤΑΛΑΙΠΩΡΟΣ (обтегач 10).

- разменяне местата на двойна с единична гласна: ΠΟΙΣΤΙ вм. ΠΙΣΤΟΙ (обтегач 7).

- ненужна употреба на знак "диалитика" (¨): ΑΓΪΑΞΕΤΕ вм. ΑΓΙΑΖΕΤΕ, ΠΑΓΪΔΩΝ вм. ΠΑΓΙΔΩΝ (обтегач 4), ΚΡΙΠΪΣ вм. ΚΡΗΠΙΣ, ΙΛΪΑΣ вм. ΗΛΙΑΣ, ΑΠΟΔΪΩΚΙ вм. ΑΠΟΔΙΩΚΕΙ (обтегач 5), ΑΝΕΔΪΧΘΪ вм. ΑΝΕΔΕΙΧΘΗ (обтегач 6) ΠΟΝΤΙΚΪ вм. ΠΟΝΤΙΚΟΙ, ΝΪΞ вм. ΝΥΞ (обтегач 9), ΟΔΪΓΙΘΕΝΤΕΥΣ вм. ΟΔΗΓΗΘΕΝΤΕΣ (обтегач 13), ΔΕΣΠΪΝΑ вм. ΔΕΣΠΟΙΝΑ (обтегач 14).

Като цяло надписите следват традициите от класическите периоди на Византия, когато самите молитви на отделните дни обогатяват установената литургическа практика за целия православен свят (Nappick 1999, 208). Използваните богослужебни книги с конкретни текстове са улеснявали до голяма степен работата на зографа, но не така убедително стоят надписите от девети и десети обтегач. Изводите от анализа потвърждават тезата на съвременни специалисти за спадане нивото на балканската езикова култура през XVI–XVII век. Според Манолис Хадзидакис, дори най-известният и образован зограф от рода Стрелица – Теофан Батас, пише през 1527 година за себе си на неправилен език по стените на католикона "Св. Никола Анапавса" на Метеора (Χατζηδάκης 1986, 35). В стилистично отношение те напомнят за надписите от стенописите в паметниците на Епирска Гърция, конкретно манастирите "Св. Никола" на фамилията Филантропини и Дилиу, 1542–1560 г. (Γαριδής, Παλιούρας 1993, 68, 294, 434). Многото правописни грешки, допуснати в изписването на думите по обтегачите в галерията на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, дават основание да се приеме, че пишещият е възпроизвеждал някои от текстовете по слух, въпреки наличието на писмени еталони. Тези особености в никакъв слу-

чай не ограничават богатството на мисли и идеи в съответствие с цялостния замисъл на стенописната украса. През първата половина на XVII век, въпреки наложените канонически текстове, зографът работи толкова, колкото позволяват неговите езикови умения и подготовка.

Представените дотук наблюдения и съпътстващите ги изводи по отношение на надписите върху обтегачите дават възможност да бъдат изказани нови виждания по проблеми, касаещи историята на храма "Рождество Христово".

Фокусираме вниманието си върху датата на стенописната украса в галерията, защото хронологическите точки са в пряка връзка с принципите на подреждане на иконографската програма. В своето монографично изследване, посветено на църквата, Л. Прашков отбелязва, че стените на галерията са покрити изцяло с живопис, реализирана със средства на различни дарители през 1643 и 1649 г. (Прашков 1979, 120). Г. Геров счита, че стенописите в тази част на църквата "Рождество Христово" са създадени в продължение на близо две десетилетия от няколко зографски екипа със средства на различни дарители (Геров 1996, 4). Според същия автор това не означава априори отсъствие на общ замисъл. В едно по-ново изследване по темата убедително бе доказано, че стенописната украса в тази част от храма е реализация на една добре замислена богословско-дидактична концепция. Нейните автори са подредили сюжетите по такъв начин, че те да отговарят на празничните последования от поредните недели за всички месеци (Събев 2007, 159–178).

Резултатите от настоящото ни проучване позволяват да бъде даден по-категоричен отговор на тези въпроси. Както вече бе отбелязано, надписите върху обтегачите са изписани с тъмносиви букви на бял фон или с бели букви на тъмен фон. И в двата случая те са ограничени от еднотипни кафяво-червени рамки. За основа е използвана еднаква варова замазка както за стенописите, така и за надписите. Самите букви са с идентичен епиграфски почерк. Всичко това дава основание да считаме, че надписите са изписани едновременно от една и съща ръка. Сериозен аргумент в подкрепа на това твърдение се явяват установените сходни грешки при изписването на текстовете: неспазване на правописни правила, валидни за катаревусните форми, елизия на съгласни, неправилна употреба само на една гласна вместо двойна и пр. Те са констатирани в надписите върху различни обтегачи, разположени по цялото протежение на галерията – № 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14.

Вече отбелязахме, че текстовете по всички обтегачи се свързват по смисъл и функция със съответната зона, запълнена със стенописи. Доказаното едновременно изписване на надписи-

те предполага синхронно с него полагане на зографията. Това от своя страна поставя под съмнение тезата за поэтапно изписване на галерията в рамките на доста продължителен период от време. На този въпрос са посветени следващите редове.

По стените на галерията са изписани седем ктиторски надписа (Герасимова-Томова 1979, 206–211). Два от тях са от 1643 г., четири от 1649 г. и един е без дата. Обстоятелството, че надписите са ктиторски и в тях са упоменати само две години – 1643 и 1649 стои в основата на изказаното мнение, че това са датите, фиксиращи етапите на изпълнение на стенописната украса. Не е обърнато внимание обаче на един много съществен факт, а именно, че надписите от различните години имат различна конструкция и съдържание. В тези от 1643 г. се упоменава името на ктатора и коя точно част от пространството на храма се изписва с предоставените от него средства. Надписът, разположен върху южната стена на галерията, западно от входа към притвора, гласи: *"Изписа се преддверието на господния и спасителен храм на Иисус Христос в годината от неговото въплащение 1643 със съдействието, труда и иждивението на най-почитания и най-благороден първенец господин Зото"* (Герасимова-Томова 1979, 206). Другият надпис от същата година е с идентично съдържание, а като дарители са упоменати арбанашкият първенец Димитър и неговата майка (Герасимова-Томова 1979, 206–207). С оглед целите на изследването ни е важно да подчертаем, че и двата надписа са достатъчно категорични – със средствата на споменатите дарители е стенописана цялата галерията на храма "Рождество Христово", а не само за отделни травеи. Тук само ще отбележим, че проучвателят на надписите превежда изписаното *ΠΡΟΠΕΙΛΑΪΟΝ* като *преддверие* (от старогръцки: Προπύλαια, προπύλαιον), вместо както ние считаме за по-удачно като *галерия*.

Надписите от 1649 г. имат доста по-различна конструкция и съдържание: *"Моление на Божия раб хаджи Георги в годината 1649"*; *"Помени Господи рабиня Божия Стойно покойница 1649"*; *"Моление рабиня Божия Кераца 1649"*; *"Моление на раба Божи Стамо покойник. В годината 1649"* (Герасимова-Томова 1979, 207–209). Не подлежи на съмнение, че упоменатите лица са извършили дарителски актове към църквата, с което са заслужили правото си на ктиторски надпис (Вачев 2006а, 114–124). Това обаче не означава, че непременно дарението им е свързано с изпълнението на стенописната украса. Ако това беше така, те щяха да имат форма, идентична с тази на вече споменатите от 1643 г., както и с надписи с подобно съдържание, изписани в другите части от храма (Герасимова-Томова 1979, 205–206, 211). Допълнителен аргумент в подкрепа на това се явява разположението на още един надпис от 1649 г. Той се намира в пред-

дверието на параклиса "Св. Йоан Предтеча" и гласи: *"В година 1649. Моление на раба Божи Нико син на Тане със съпругата и децата си"* (Герасимова-Томова 1979, 209). Изписването на галерията започва с украсата на притвора на параклиса "Св. Йоан Предтеча", където са поместени сцени от стенописен календар (Менолог), обхващащи първата третина от църковната година – от началото на септември до края на декември. Меноложкият цикъл продължава в източните травеи на галерията. Тук ще отбележим, че именно в тази част от нея са изписани надписите от 1643 г. Ако приемем, че надписът от 1649 г. има отношение към стенописната украса, ще се окаже, че зографите са започнали изписването през 1643 г. със сцени от втората третина на годината, а през 1649 г. са добавили тези от първата третина. Освен че е нелогично, това влиза в противоречие с установения от нас факт за цялостна реализация на добре замислена богословско-дидактична концепция. Към всичко това трябва да добавим още нещо, което досега не е било обект на задълбочен анализ. Става дума за един надпис, разположен вдясно от входа на църквата. Той се състои от две части. По-старата гласи: *"Този божествен и всесъборен храм е дом Божий, той е за молитва направен и в него се молете. Иисусе да не дойде някой злодей в него да влезе вътре и да вземе нещо от църковните вещи"* (Попгеоргиев 1904, 105). Краят на тази част от надписа е изтрит, за да бъде вписан с друга графика следния текст: *"Моление на Божия раб хаджи Георги в годината 1649"* (Герасимова-Томова 1979, 207). Това е поредното доказателство, че когато е изписвана серията надписи от 1649 г., стенописната украса на храма вече е била завършена. Съдържанието на по-старата част от споменатия по-горе надпис го прави синхронен с нея.

На базата на казано дотук считаме, че са налице солидни факти в подкрепа на застъпваната от нас теза, за дата на стенописиста в галерията да бъде приета годината 1643. Нещо повече. Налице са определени исторически обстоятелства, вследствие на които съвсем закономерно през споменатата година се появява въпросната стенописна украса. Преди да се спрем на тях, отново щепомним, че структурата на стенописите в галерията се характеризира с последователност в съответствие с църковния календар. В контекста на закономерностите на църковния календар изключително точно е намерено мястото на много важната тема за "Вселенските събори" (Събев 2007, 174). Същевременно те представляват заключителния етап от историята на Новия Завет и са основата в догматиката. Появата на техните големи композиции, като част от иконографската програма на галерията в храма "Рождество Христово", има освен богословско и историческо оправдание.

Първите десетилетия на XVII в. са тревожни за православие-то поради засилване на католическата пропаганда и приобщаването на различни социални групи към "догмати" извън кръга на Вселенските събори (Събев 2007, 175). Голяма група от арменските павликяни в района на Пловдив преминават на страната на католицизма. Изписването на Вселенските събори в трапезарията на близо разположения Бачковски манастир, Ив. Дуйчев разглежда като форма на борба срещу него (Дуйчев 1978, 13). Сходна ситуация се наблюдава и в Никополско, където е съсредоточена друга група павликяни, които се считат за потомци на българските богомили (Мутафова 2006, 469). Те също са обект на засилена католическа пропаганда. Освен пряката заплаха от страна на католическите мисии в българските земи, православните водачи са силно обезпокоени от фантома на калвинизма. Самият патриарх, много ученият Кирил Лукарис, публикува "*Изповед на вярата*" изцяло в съответствие с калвинизма (Кил 2002, 232). Тя е отпечатана на гръцки език в Женева през 1633 г. Това хвърля в смут както православния, така и римокатолическия свят. В резултат на обединените усилия на православните апологети през 1638 година патриарх Кирил е свален от трона си и впоследствие екзекутиран. Събор в Константинопол / Истанбул през 1638 г. заклеява *Изповедта* на патриарха схоластик (Herring 1968). Книгата последователно е осъдена в различни части на православния свят – през 1640 г. в Киев, 1642 г. в Яш, Молдова, Йерусалим (Успенски 2001, 262). В Киев, през 1640 г. е потвърден "*Православния символ на вярата*", през 1642 г. в Яш – с актуализация на текста, и в Константинопол през следващата година. Освен в административно-правен аспект православните водачи потвърждават традиционните религиозни догми и с изображенията в църквите. Съвсем закономерно това се прави в най-големите църковни центрове по българските земи и то по най-бързия начин – още в 1643 г. Именно от тази година датират изображенията на "Вселенските събори" в трапезарията на Бачковския манастир, и както стана видно от казаното по-горе – в храма "Рождество Христово". Това, че те се появяват в арбанашката църква, е оправдано, предвид функциите които тя и комплексът около нея изпълняват – резиденция на търновските митрополити (Вачев 2006^c, 31–50; Тютюнджиев 2007, 56–62). Това пък от своя страна кореспондира с направените от нас изводи, че Търновската митрополия ръководи един съществен етап от украсата на храма и че за надписите върху обтегачите са използвани канонични текстове, преписани от богослужебни книги. Въпросните престижни издания са били притежание на Търновската митрополия в резултат на контролната дейност на Вселенската патриаршия.

ЛИТЕРАТУРА:

Бакалова 2005: Е. Бакалова. "Колелото на живота" в българската живопис от XVII–XIX век. Иконографски източници. – Известия на Регионален исторически музей–Благоевград, 2005, IV, 39–52.

Вачев 2006а: Х. Вачев. Некрополът на ктиторите при храма "Рождество Христово" в Арбанаси. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, 2006, XXI, 114–124.

Вачев 2006б: Х. Вачев. Рисунки-графити от църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – В: Юбилеен сборник Любен Прашков, реставратор и изкуствовед. С., 2006, 282–287.

Вачев 2006с: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Герасимова-Томова 1979: В. Герасимова-Томова. Надписите върху стенописите в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – В: Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. София, 1979, 201–215.

Геров 1985: Г. Геров. Стенописният календар от църквата "Св. Петър и Павел" в Търново. – Изкуство, 1985, 3, 31–39.

Геров 1996: Г. Геров. Изображението на една притча в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 2, 31–37.

Дуйчев 1978: Ив. Дуйчев. Древноезически мислител и писатели в старата българска живопис. С., 1978.

Кил 2002: М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. С., 2002.

Куюмджиева 2003: М. Куюмджиева. Цикълът по историята на пророк Моисей в галерията на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2003, 2, 39–52.

Молитвеник 1996: Молитвеник. Изд. БПЦ, София, 1996.

Молитвеник 2002: Молитвеник. Изд. БПЦ, София, 2002.

Мутафова 2006: К. Мутафова. Павлиянски селища в Централна Северна България в османски документи от XVI в. – В: Етнологията вчера, днес и утре (Изследвания посветени на 65-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев). В. Търново, 470–481.

Пенкова 2006: Б. Пенкова. Арбанашкият Страшен съд от XVII век от Националния исторически музей в София. – В: Юбилеен сборник Любен Прашков, реставратор и изкуствовед. С., 2006, 85–93.

Петров 1868: М. Петров. Притчи Варлаамовы. Русчук, 1868.

Попгеоргиев 1904: Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на Българско книжовно дружество, XV, 1904, 64, 102–123.

Прашков 1979: Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979.

Скабалланович 1910: М. Скабалланович. Толковый Типиконъ. Объяснительное изложение Типикона съ историческимъ введениемъ. Киев, I, 1910.

Стефанов 2004: П. Стефанов. Сцената "Носене на кръста" от наоса на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2004, 3, 32–39.

Събев 2007: П. Събев. "Вселенските събори" от галерията на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси (Поглед към функционалните стойности на догматическите решения в контекста на иконографската програма на параклиса, предверието на параклиса и галерията на храма). – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, 2007, XXII, 159–178.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.

Успенский 1993: П. Успенский. Ерминия или наставление в живописном искусстве. Трактат греческого живописца йеромонаха Дионисия Фурнаграфиота (1703–1733). Труды Киевской Духовной Академии – 1868 г. Преизд., Москва, 1993.

Успенски 2001: Л. Успенски. Богословие на иконата. С., 2001.

Чифлянов 1996: Б. Чифлянов. Литургика. С., 1996.

Babič 1969: G. Babič. Les chapelles annexes des églises Byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques. Bibliothèque des Cahiers Archeologiques, 1969, III.

Galatariotou 1987: C. Galatariotou, Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study. Revue des Etudes Byzantines, 45, 1987.

Hannick 1999: C. Hannick. Exegese, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine. DOP, 53, Washington, 1999.

Herring 1968: G. Herring. Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik. 1620–1638. München. 1968.

Senkevič 2002: I. Senkevič. Western chapels in Middle Byzantine churches meaning and significance. – In: Старица, 2002, LII.79–92.

Thomas 2000: J. Thomas, A. Constantinides. Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders Typika and Testaments. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington, 2000.

Van Rompay 2001: L. Van Rompay, A. Schmidt. A New Syriac Inscription in Deir al-Surian (Egypt) – In: Hugoye: Journal of Syriac Studies, Vol. 4, January, 2001.

Walter 1970: C. Walter. L'ikonographie des Concils dans la tradition Byzantine. Paris, 1970.

Γαρίδης, Παλιούρας 1993: Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας. Μοναστήρια Νήσου Ίωαννίνων. Ζωγραφική. Ίωαννίνα, 1993.

Χατζηδακής 1986: Μ. Χατζηδακής. Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιερας Μονης Σταυρονικητα. ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ, 1986.

Χρυσοχοΐδη 2004: Κ. Χρυσοχοΐδη. Η Ζητεία στο Πατριαρχείο. ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ – Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Αθήνα, 2004.

Φουντούλης 1965: Ί. Φουντούλης. Θέματα του Ευχολογίου. Θεσσαλονίκη, 1965.

ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ 1846: ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ. Εκδοτικός της Κωνσταντινουπολιτικός Πατριαρχειον, 1846.

NON-INTERPRETED INSCRIPTIONS ON THE CROSSBEAMS IN THE NATIVITY CHURCH'S GALLERY IN ARBANASY

Hitko Vatschev
Plamen Subev
Radoslava Koseva

Summary

The lack of a translation and explanation of the inscriptions on the crossbeams in the Nativity church's gallery, gave us ground for the present study. To reach the right interpretation of these inscriptions, have been used the work and the knowledge of experts in the areas of the linguistics, theology, history, architecture, and art. After the initial work on reading the inscriptions, they have been adapted in Modern Greek and after this - in Bulgarian. Thus, have been found out their initial sources.

Consequently, there arose the question, if the inscriptions are connected to the mural paintings in the temple's gallery? In order to answer that question we have made a comparative analysis of the murals (divided into sections), which resulted in founding of thematic connections between the inscriptions and the artistic programme. The final and very important results of the study were the ideas that the whole mural-work in the church should be placed in the context of the historical background and additionally, the dates of painting the gallery have been corrected.

In the course of the shared work, we have outlined two types of inscriptions: the first one holds dark-gray letters against a white background, framed by a black-brown line; the second one holds white letters against a dark background framed by the same line as the previous type. For explanation and analysis of the crossbeams' inscriptions, we have used the concept (presented in an earlier work) of interpreting the iconographic programme starting from the gallery's east end and finishing at the west end.

The adapted interdisciplinary method of an insight to the inscriptions, written consequently on the fourteen crossbeams brought us to the following conclusions: the most common source of the inscriptions is the orthodox ecclesiastical literature, while some of the others have been inspired by apocrypha and didactic readings, as well. The first beam has no inscription, the second one holds an inscription taken from a hymn of the Candelmas' service and the third beam has part of A Prayer to God from the Vespers. The fourth, the fifth, the sixth, and the seventh are holding, as follows: a martyrs prayer from the Vesper on the Thursday before the Palm Sunday; a troparion of saint prophet Elijah; troparion for the Renovation of the Resurrection of Christ temple at Jerusalem; The Glorification of archangels Michael and Gabriel. The eighth beam holds a text from a proverb, which is not a surprise, having in mind that it had been taken from the ancient monks' readings. A text inspired by the apocryphal story "The Chasing of the Man by the Unicorn" is divided between the ninth and the tenth beam. The mixture of religious and philosophical symbols and considerations on the futility of the human life was a typical thing for the XVII century. Excerpts from the

theological literature can be read on the eleventh and the twelfth beams. They hold a text from a Troparion read in the beginning of the church year - 1 September; the thirteenth beam has a citing taken from the canon for Vespers on the Christmas liturgy. The last one- the fourteenth- has a connection to the mural painting of the Deisis whose meaning is a prayer begging for mercy on the souls, taken from the Canon of the Holy Virgin.

In spite of the official character of the texts, there are missing phrases from them (on beams 8, 12), as well as between some of the words there are no the dividing pauses. This fact could be explained, on the one hand, with problems of a technical nature- the confined space, for instance, while on the other- this could have been the lack of a relevant knowledge of the language resulting in an inability to be recognized the grammatical forms of the words. The numerous spelling mistakes in the texts on the beams, are giving the upper hand to the hypothesis, that the person who had written the texts, interpreted them by ear, despite the fact that there were etalons.

The inscriptions in the gallery of the Nativity church are bearing the signs of an elite art and theology, typical for the Postbyzantine period and their application is a proof for the involvement of the Tarnovo's episcopate, which at the time had been corresponding with Tzarigrad and having prestigious theological books available. Besides, the text on the eleventh and the twelfth crossbeams, with all of its morphological features had been taken word-by-word from a Tzarigrad's source, most probably dating from the first half of the XVII century. Our efforts to find the source proved successful- it is The Great Book of Hours (currently, a property of the Tarnovo's bishopric) where we found exactly the same text.

The grouping of the murals' themes in the Gallery of the Nativity Church could be related to the succession of the church calendar and the inscriptions on the cross-beams are relevant with the complicated iconographic dimension.

Grounding on the present study we have made some sure conclusions on the dating of the gallery's murals: 1643. Moreover, there are certain historical facts, proving that this was the year when the murals were done. The first decades of the XVII century were a period of anxiety for the orthodox world. The reason for this, was the strengthening of the catholic propaganda and the "incorporating" of some social groups into dogmas contradicting the Ecumenical councils' decrees. Besides, the orthodox leaders were strongly troubled by the phantom of Calvinism. Patriarch Cyril Lukaris published "A Profession of the Faith" in agreement to the Calvinism. The book was published in Greek language, in Geneva- 1633. As a result of the shared efforts of the orthodox apologists he was taken off the office and executed in 1638. The specially summoned council in Istanbul in 1638, stigmatized the book published by the patriarch-scholastic. Thus, the protestant ideology was condemned in different periods in different countries: in 1640 in Kiev, in 1642 in Yash, Mlodova, and Jerusalem. In 1640 in Kiev was confirmed the Orthodox Credo and in 1642 after its actualization it was re-confirmed in Yash and in Istanbul, the next year. As well as this administrative confirmation, the Orthodox society pointed at its dogmas throughout the church murals. This came as a unavoidable consequence in the biggest church centres, as fast as it was possible. Exactly this was the year of painting the murals of the ecumenical councils in the Bachkovo monastery's refectory

and in the gallery, serving some times as a refectory of the Nativity church. The fact that these murals appeared in the Arbanasy's church was a normal process, having in mind that the church and the ecclesiastical complex around it functioned as a residence of the Tarnovo's bishops. This, on its side corresponds to the conclusions we have made.

The bishopric played an active role in the decoration of the gallery of this church and the inscriptions written on the crossbeams have been taken from prestigious editions of theological books. Undoubtedly, the canonic texts of these books were placed in the decoration of the temple under the directions of representatives of the Tarnovo's bishopric, which on its side was a result of the efforts of the Community's patriarchy.

ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЦИКЪЛА "СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА" ОТ ПРИТВОРА НА ТЪРНОВСКИЯ ХРАМ "СВ. ГЕОРГИ"

Светозара Ръцева

Фрагментарното състояние, в което е запазена декорацията на търновския храм "Св. Георги" (1616 г.), е причина десетилетия наред той да остава встрани от обсега на научните интереси на колегите. Статията на Д. Косева за двата комплекта икони от иконостаса му основателно поставя въпроса за причините, наложили подмяната на цялата олтарна преграда и преизписването на притвора в края на XVII в. (Косева 2003, 88–89). Този по-скоро историографски проблем неволно влезе и в орбитата на нашето изследване, чийто обект са идейните аспекти на програмата в притвора и отражението им върху характера на илюстрираното в третия стенописен регистър на западната стена "Сътворение на света". Липсата както на по-ранни, така и на съвременни аналози за специфичния подбор на включените във въпросния цикъл сюжети и схемите на някои от представящите ги композиции наложи необходимостта от историческо ситуиране на стенописите от притвора.

Според публикувания ктиторски надпис, църквата е построена и изписана през 1616 г. по времето на търновския митрополит Гавриил (1611–1626 г.) (Stefanov 1992, 86–99; Тютюнджиев 2007, 199). Колегата В. Поповска-Коробар атрибутира тези стенописи към продукцията на зографския екип, изпълнил през 1612 г. стенописите в притвора на манастирската църква "Св. Богородица" над преспанското село Слимница (Македония) (Поповска-Коробар 1997, 3–9). В притвора на търновския храм от този живописен слой днес са запазени само разкритите на източната стена под сцената "Страшния съд" части от същата композиция и намиращите се в непосредствена близост до нея фигури на пророк Илия и старозаветния праведник Енох от четвъртия (най-нисък) стенописен регистър на южната стена. Прави впечатление, че за разлика от фрагментите на източната стена, изо-

браженията на двамата библейски персонажи не са бучардисани (механически нанесени разрушения с цел по-добро сцепление на следващ слой мазилка), което подсказва, че вероятно не са били увредени и не се е налагало да бъдат преизписани. Какво се е случило обаче с храма "Св. Георги" в последната четвърт на XVII в. и защо се е наложило иконостасът и стенописите от притвора, както предполага колегата Д. Косева, да бъдат подновени около 1685 г. по време на петото по ред краткотрайно управление на Търновската митрополия от някогашния ловешки епископ Йезекиил (март 1685 – юни 1687) остава в сферата на догадките (Косева 2003, 97–98). Дали подновяването на иконостаса и стенописите в притвора е станало едновременно, също може да се постави под въпрос. Тръгвайки по неустойчивата плоскост на предположенията, бихме могли да свържем разрушенията на стенописите в притвора с евентуална реакция от страна на турската власт срещу размириците в Търново и Арбанаси между 1686 и 1689 г., описани в родовата хроника на фамилията Ростиславович-Дубровски като Второто търновско въстание (Димитров 2000, 75–80, 85; Тютюнджиев 2007, 273) или с похода на кримския хан Селим Гирай през същата 1689 г., съпътстван с разрушения и насилствена ислямизация на населението в много селища от Северна България (Дринов 1882, 8, Тютюнджиев 2007, 253). Подобно малко по-късно датиране на евентуалните разрушения, които претърпява декорацията на църквата "Св. Георги", би свързало подновяването ѝ с дейността на следващия Търновски митрополит – Атанасий I (1 юни 1687 – 1692), за който Ив. Тютюнджиев дава сведения, че "продължава изграждането и обновяването на храмовете в близкото до Търново село Арбанаси" (Тютюнджиев 2007, 274), а може би и в самото седалище на митрополията.

Ядро на структурираната на принципа на антитезисния паралелизъм програма в притвора е възхвалата на безграничните възможности на Бог Слово. Представен преди Въплъщението Си, след него и при бъдещото си Второ пришествие в света, активният ипостас на Светата Троица е изобразен как създава изначално, как управлява, изкупва, съди и реабилитира творението Си. Господстващ в свода в иконографията на Емануил и Ангела на Завета (сега от изображенията са запазени само нищожни фрагменти), Той е *"...Алфа и Омега, начало и край..."* (Откр. 1:8) – Сътворил света чрез Словото, Бог и ще го съди чрез Него. Очакваният резултат е преображение на венеца на творението Му – човека и връщане към изначалното му съвършенство от преди Грехопадението. Тази онтологична зависимост, изразена не само в съпоставянето на цикъла "Сътворението на света" – фризово развит в третия регистър на западната стена и Второто Христово пришествие – от източната, но и в необичайното за

това храмово отделение присъствие на цикъла Чудеса Христови, определя антропоцентричния характер на програмата. Чудото, като акт извън обичайните закони на материята, е единствено във възможностите на нейния Създател, което включва този цикъл в главната тема, развита в програмата на притвора – Прославата на Божието Домостроителство в лицето на възплътения Му втори ипостас. Изцелените от болести и недъзи се явяват алузия към възстановената, човешката природа, а възкресените мъртви – обещание за бъдещото всеобщо възкресение.

Началото на Божията дейтелност в притвора на църквата "Св. Георги" е представено от цикъла "Сътворението на света", за чиято синтетична схема, илюстрираща само първия и шестия период (ден), не ни е известен пряк аналог както сред средновековните, така и сред съвременни му образци, запазени на територията на Балканите (*Ил. I*).

Необичайната, по-скоро символична, отколкото наративна иконография, която предлагат някои от композициите, наложи подробно запознаване с достъпната ни литература по темата и проучване на по-ранните образци не само на Балканите, но и на Запад, където значителният брой запазени илюстрации на "Сътворението на света" в романската и готическа монументална живопис, релеф и книжна миниатюра (библии и октоихи), е най-убедителното свидетелство за популярността, с която се ползвала тази тема. Повечето западни паметници интерпретират схемите на миниатюрите от известната Котонска Библия, датираща от края на V-началото на VI в., части от която днес се съхраняват в Лондон (Brit. Mus. Ms Otho B VI) (Kessler 2000, 51–53). Като пряко инспириран от нея се счита цикълът "Сътворението на света", представен в мозайките от венецианския храм "Св. Марко" – 1240 г. (Demus 1984, 105–142). Други образци като цикъла от флорентинския баптистерий – 1270–1300 г. съчетават познатите схеми, които предлага ръкописът от Котон, с елементи, инспирирани от илюстрациите на книга "Битие" в мозаечния ансамбъл от църквата "Св. Мария Антиква" в Рим – VII в. и релефите в Оксера и Модена (Kessler 1971, 143–160; Demus 1984, 94 sq.). Като прототипи на този старозаветен цикъл, представен в програмите на събора в Монреал – 1183 г., Палатинската капела в Палермо – 1189 и църквата "Св. Франциск" в Асизи – 1290 г., О. Демус визира унищожените мозайки от V в. в римския храм "Св. Петър и Павел" и пряко инспирираните от тях, също безвъзвратно загубени, илюстрации на "Сътворението на света" от събора в Монте Касино (Италия) – XI в. (Demus 1949, o.c., 121 s., pl. 93–109; 43 s., pl. 26A–37, 250 s.). Сходни формули за шестте дни на Сътворението представят и забележителните фрески от притвора на католикона в манастира Santa Maria de Sixena

(Vallanueva de Sigüen, Osca, España (1190–1194). (Camps, Pages 2002, 12–127). Докато повечето от споменатите западноевропейски паметници представят пълния цикъл на "Сътворението на света", по същото време в храмовете от християнския изток приоритетно се илюстрира шестият ден (релефите от северната фасада на църквата "Св. Кръст" в Алтамар, Армения – 915–921 г., релефите от западната фасада на църквата в Канхасар – 1230 г., както и тези над южния портик на храма "Св. София" в Трапезунт, Турция – 1238–1263 г. (Eastmond 1999, 219–236).

В монументалната стенопис на Балканите разгърнатият вариант на цикъла също не се ползва с особена популярност. Най-ранният известен ни образец, съдържащ илюстрации на шестте дни от Божията дейтелност, е запазен в параклиса "Св. Димитър" на църквата "Св. Спас" в Дечани (Сърбия) – 1335–1350 г. (Марковић, Марковић 1995, 324–350). В паметниците от периода между XVI и XVIII в. обикновено се илюстрира само шестият ден, т. е. "Сътворението на Адам", "Адам дава имена на животните", "Сътворението на Ева" и "Благославянето на праотците", като обикновено историята се продължава с "Изкушение", "Грехопадение", "Изгонване от Рая" и историята на Каин и Авел. Подобни примери дават илюстрациите на "Сътворение" в притвора на янинския храм "Св. Никола Филантропинос" – 1542 г. (Potariou 1993, 143–145, fig. 225, 226, 227, 229), притвора на католикона в атонския манастир Дохиар – средата на XVI в., галерията на църквата "Рождество Христово" в с. Арбанаси – 1681 г. (Прашков 1979; Геров 1996, 3–13), в притвора на католикона на манастира "Фанеромени" на о-в Саламин (близо до Атина) – 1735 г. (Кил 2002, 143) и др. На този фон с основание можем да кажем, че представеният в притворат на търновската църква "Св. Георги" цикъл "Сътворението на света" е безспорно уникален като замисъл и решение, още повече че подобен пример на съчетаване на първия с шестия ден не ни е известен. Макар че първата от разгърнатите фризово осем композиции е частично разрушена, запазеният от нея фрагмент не оставя съмнение, че е изобразявала Сътворението на небето и земята. За да разшифроваме правилно липсващите елементи от конкретния визуален код, с който е представен първият творчески акт на Бог Слово, е необходимо да изясним семантичното значение, което носят понятията "начало", "небе" и "земя" в библейския текст. За онагледяване ще ползваме илюстрацията на Бит. 1:1, от параклиса "Св. Димитър" на манастира в Дечани, където според колегата Јелена Марковић е изобразен Творецът в иконографията на Христос "да развива небесния свод, представен като голям свитък" (небето и земята от първия ден присъстват символично в разделения по хоризонтала фон на композицията – син –горе и

зелен с бели вълни – долу) (Марковић, Марковић 1995, 325). Независимо че при "Сътворението" от търновския храм запазените фрагменти подсказват съвсем различна схема, интересът ни към тази формула е продиктуван от присъствието на своеобразната и антитеза в горната част на композицията Страшния съд, където два ангела свиват подобен свитък, на чийто фон са изобразени: дейсисна конфигурация с Христос Велик съдия, войнството Му от ангели и символите на слънцето и луната. Илюстрацията на тази представа за последните дни напомня метафората от апокалиптичната картина, обрисувана от св. ев. Йоан "... и небето се дръпна и се нави като свитък..." (Откровение 6:14), и в този смисъл съпоставянето ѝ с текста от Битие 1:1 позволява едно по-широко тълкуване, осмислящо още по-ясно антитезата между "Сътворението на света" и "Страшния съд", представена в програмата на притвора от църквата "Св. Георги". Ако възприемането на свитъка като алегория на времето отъждествява развиването му в Дечани с неговото "начало" като битийна категория, то сгъването му при Второто Христово пришествие от търновския храм би трябвало да представя края на времената, когато са се изпълнили пророчествата и са се попълнили списъците на избраните. В контекста на подобно тълкуване можем да дадем като пример запазен панел със "Страшния съд" от един синайски квадриптих от XIII в., където над свитъка, който сгъва ангелът от Апокалипсиса, е изписано: "χρονοσ" – време (Bakalova, Petkovic 2003, 205–207, fig. 177). Разгледано в този смисъл, "Сътворението на света" от западната стена на нашия притвор изобразява началото на реализацията на Божия промисъл за света, а неин контрапункт на отсрещната стена е Съдът над изкупения свят, като "равносметка" на този етап от Домостроителството.

Днес от първата композиция на въпросния цикъл могат да се различат само главата и нимба на Твореца, представен в иконографията на Христос Емануил, и вляво от Него – персонафикацията на земята във вид на царствена фигура с корона и нимб, вписана в сива елипсовидна мандорла. Тази конфигурация предполага и от дясно на Твореца да е имало подобна фигура, персонафицираща небето (Ил. II). Сходен пример предлага илюстрацията на Сътворението на света в Библия Сувини от края на XII в. (Мулен, Общинска библиотека), където Бог Слово е изобразен да представя новосъздадените "небе" и "земя" като вписани в кръгли медальони, ликове на млад момък и жена с мафорий (Шиваров 2005, 93).

Християнската екзегеза идентифицира "небе" с висшия духовен свят, сътворен от Бог преди материята и участващ съвместно с Него в следващите актове на творчеството Му, а "земя" – с първоматерията или хаоса, от който по Божията воля е образувано

всичко. Визуализацията на тези понятия в различните паметници, датиращи от различни периоди на християнското изкуство, не следва определена закономерност. В нашия случай сивият цвят на мандорлата, обграждаща персонификацията на земята, се асоциира с ползваните в текста на Битие 1:1 определения за нея – “безвидна и пуста”, включващи се в понятието за тъмнина. Между новосътворената земя и Бог Слово, в горната част на композицията, в полукръгъл червен сегмент, е изобразен в проявлението Си на гълъб Св. Дух, носещ се над водата. Във втората композиция, в същия червен цвят, виждаме представена сътворената светлина, която в следващите сюжети от фриза, във вид на сияние (мандорла), неизменно съпътства образа на творещия Бог Слово. Предвид множеството значения на червения цвят в Стария и Новия завет, най-подходящото му тълкуване за конкретния случай е като символ на живота (Шиваров 2005, 51) и респективно – на животворящата сила на Втория Божий ипостас.

За разлика от повечето илюстрации към текста на “Битие”, където изначалното Слово е представено в познатия образ на историческия Христос (Събора в Монреал, баптистерия във Флоренция, църквата “Сан Франциско” в Асизи, параклиса “Св. Димитър” на църквата “Св. Спас” в Дечани, манастира Дохиар на Атон, галерията на храма “Рождество Христово” в Арбанаси), тук идеята за Твореца е предадена условно в утвърдената за втория Му ипостас преди Въплъщението иконография на Емануил (голобрад юноша, облечен в светли одежди). Тази древна формула за представяне на творещото Слово, позната от миниатюрите в ранните библии, стенописите от края на XII в. в църквите “Св. Петър” в долината Ферентило в Умбрия и “Св. Павел” в Сполето, от мозаиките във венецианския храм “Св. Марко” и др., не съдържа каквито и да било елементи, свързани с възможна промяна (брада или подчертана възраст). Макар и свидетелстваща за някои непревъзможни влияния от раннохристиянското изкуство, тя най-адекватно представя неизменния и абсолютен Божий ипостас в творческия Му акт, на Когото съответства и създаденият по “Негов образ” Адам – нетленен (следователно без възраст) преди Грехопадението.

Както се вижда, и в двата случая Творецът се идентифицира с Христос. Възприемането Му като агент на съзиданието е древен и твърдо поддържан постулат на вярата. Трасиран в евангелието на Иоан 1:6 и препотвърден в Откровение 21, той най-ярко се визуализира в тези илюстрации към “Битие”, където Творецът е представен с кръстат нимб, с вписани в него Алфа и Омега. Макар че в нашия случай този елемент не е включен в схемата Му, същността и съдържанието ѝ остават непроменени. По-скоро прави впечатление различният подход на зографа от църквата

“Св. Георги” при представянето на втория и третия творчески акт на Бог Слово – сътворението на светлината и разделянето ѝ от тъмнината (*Ил. III*). Тук ползваният при илюстрирането на първия акт метод на персонифициране на трудно изобразимите понятия е преосмислен в абстрактни символи, като отново е заложено на цветовата семантика. Изобразен до поясо, Бог Слово сътворява светлината, представена като голям червен кръг. Ако в християнската екзегеза кръгът се асоциира с вечността, а червеният цвят запазва споменатото си значение като символ на живота, естествено е утвърждаването в следващите композиции на тази абстрактна формула за светлината като атрибут на творещия Трансцендент.

Афинитетът към изразяване на абстрактни идеи и понятия посредством геометрични форми датира от дълбока древност, но едва при Платон, а по-късно и при Козма Индикоплевтос (VI в.) получава известна теоретична аргументация. Ако за Платон сферата е била най-прекрасното измежду обемните тела, а кръгът най-красивата геометрична фигура, няколко столетия по-късно кръгли, полукръгли и радиални форми придружават като илюстрации изложената в “Християнска топография” представа за Вселената на известния александриец Козма Индикоплевтос. Популярността, с която неговият труд продължава да се ползва и през Средновековието, до голяма степен допринася за префигурирането на споменатите геометрични форми в абстрактни символи на християнския универсум (Liaño 1998, 219). В стенно пано със “Сътворението на света”, извезано от вълна и лен, с размери 3,65 x 4,70 м., от Каталуния (Испания) – 1100 г., което се съхранява понастоящем в катедралата на Жирона, с цветни кръгове са визуализирани небето и земята от първия ден (Simon 1993, 309–311). По-късно в някои италиански паметници от края на XII в., представящи шестия ден от сътворението на света (стенописите от църквите “Св. Петър” в долината Ферентило в Умбрия и “Св. Павел” в Сполето; мозайките от съборния храм “Успение Богородично” в Монреал (Сицилия), виждаме Бог Слово, седящ върху концентричните кръгове на сътворения Космос (Liaño 1998, 220). Що се отнася до сферата като формула за Божиите творения от първите дни, около 1240 г. я срещаме да представя светлината, тъмнината и твърдата в мозайките от призора на венецианския храм “Св. Марко” – 1240 (Demus 1984; Velmans, Koras, Suput 1999, 202–204), или в илюстрациите към Битие в някои по-късни средновековни Библии като датиращата от 1390 г. Библия от Public Librari, New York, Spencer Collection - Ms. 022 (<http://digitalgallery.nypl.org>).

Следващата композиция от цикъла в църквата “Св. Георги” интерпретира текста от Бит. 1:4 в изключително интересна схе-

ма. Изобразен отново до поясно, но вече в сиянието на сътворената светлина, Бог я отделя от тъмнината. Представена като сив кръг, скачен с червената полукръгла мандорла, обграждаща фигурата на Твореца, тази формула за символично представяне на различни, но свързани или произтичащи едно от друго явления, понятия, действия и др. е позната в християнската иконография. Между XI и XII в. тя се ползва в романското изкуство за представяне на двойствената природа на богочовека Христос (фигурата Му в слава не рядко се изобразява вписана в мандорла, съставена от два застъпващи се кръга) (Camps, Pages 2002, 24–29).

Значително по-късно, на изток, в поствизантийската балканска живопис при някои от илюстрациите на Икос 8 от Богородичния Акатист – текстът “Неописуемото Слово изцяло бе на земята, без ни най-малко да отстъпи от небето...” – същата идея буквално визуализира метафората от песнопоектичния текст във вид на две скачени мандорли, във всяка от които е изобразен Бог Слово (Ръцева 2005, 95–96). В нашия случай буквализацията е насочена към глагола “отдели”, като връзката между сивия кръг, асоцииращ се с тъмнината, и полукръглото червено сияние, обграждащо фигурата на Твореца, представя не крайния резултат, а процеса. Този старозаветен сюжет се явява алюзия към отделянето на праведниците – осветени от Божествената слава, от грешниците – обречени на вечен мрак, изобразени на източната стена, където е илюстрирано Второто Христово пришествие.

Следващите 5 композиции, последната от които не е запазена, са свързани със шестия период (ден) от Сътворението на света, в който обект на Божията деятелност е човекът. Първата от тях, съответстваща на текста от Бит. 2:7, представя неговото създаване от земна материя. В червена елипсовидна мандорла е изобразен Бог Слово, обърнат с благославящ жест към полуизправения Адам. Кръстосаните пред гърдите ръце на праотеца подсказват, че все още не му е вдъхнат живот (Ил. IV). Ако този акт, съобразно същия разказ за “Сътворението”, тук не е представен, в притвора на венецианския храм “Св. Марко” виждаме “диханието за живот”, олицетворено по античен модел от гола детска фигура с криле в ръцете на Адам. В църквата “Св. Георги” във В. Търново подобна фигура, макар и без криле, държи прамайката Ева от следващата композиция. Според тълкуванието, което дава св. Симеон Нови Богослов (XI в.) на същия разказ, тя би трябвало да е получила душа от одушевената плът на Адам, от която е създадена, а не директно от Бог (Ил. V) (Dargrouzes 1966–1967, 1–13; Fernandez Jimenez 2002, 41). И неминуемо пред нас възниква въпросът: Ако действително е представено създаването на Ева по текста от Бит. 2:22 и детската фигурка в ръцете ѝ приемем като олицетворение на одушевяването ѝ от

вече одушевената плът на Адам, то защо предходната композиция не представя акта, в който праотецът получава "дихание за живот", т. е. как Адам би могъл да "одушеви" Ева, преди неговата плът да е одушевена от Бог? Явно тази необичайна схема ни сблъсква с проблема за двойния разказ, който ни предлага книга "Битие" 1:26-27 и 2-7. Включен още от древността в орбитата на внимание на светите отци, той е довел до възникването на две интерпретации (Orbe 1997, 13-31; Sfameni Gasparro 1991, 511), намиращи по-късно развитие при св. Симеон Нови Богослов, според който "Човекът е единственото същество от видимите и невидимите, което е било сътворено двойно (двукратно) от Господ, от една страна, тялото – "нетленно и материално,.... но все още не напълно духовно" и, от друга страна – душата" (Fernandez Jimenez 2002, 38-39). Макар и в известна степен адекватно към нашия образец, това тълкуване не дава обяснение за присъствието на споменатата детска фигурка в ръцете на Ева, защото дори и феминистки настроените екзегети трудно биха се съгласили с възможността Адам де е получил "дихание за живот" чрез нея. Единственото обяснение, което бихме могли да предложим на този етап от проучването, е въпросното олицетворение на душа да изразява в по-алегоричен план антитезата: Какво Бог дава на нашата прамайка и респ. на човека? – безсмъртна душа и свободна воля и с какво го изкушава дявола? – с абсурда творението да стане равно на Твореца. Развито като илюстрация и в следващите композиции от цикъла "Благославянето на праотците от Господ" (Бит. 1:28) и "Изкушението на Ева" (Бит. 3:1-5) (Ил. VI), това тълкуване изнася на преден план исконния за християнството морално-етичен проблем "гордостта" в позицията на първопричина за греха, т. е. възгордял се със своето съвършенство (1 Тим. 3:6), човекът не успява да съхрани достойнството си (Иуд. 6) (Лопухин 1986, 8). Резултатът от този избор – "Грехопадението" – по всяка вероятност е бил представен в последната (сега разрушена) композиция от цикъла.

Спецификата на "Сътворението на света" от църквата "Св. Георги" предполага възможността подобно визуално тълкуване на Библейския текст да е свързано с влиянието на поникналите през XVI и XVII в. с католическата и протестантска пропаганда идеи на Реформацията, която открила на Запад нова ера в преводите на Петокнижието и неминуемо оказва влияние и върху православната екзегеза (Шиваров 1995, 80). Не бива също да отминаваме и факта, че паметникът датира от времето на най-висока ескалация на богословските спорове, довели до продължилата трийсет години (1618-1648 г.) междуконфесионалната война (Шиваров 1995, 81).

Поставяйки този уникален като замисъл и решение старо-

заветен цикъл в цялостния полемичен контекст на програмата (доколкото, разбира се, е възможно тя да се ретроспектира по запазените фрагменти), в нас се затвърждава мнението, че той не лансира само обичайната дидактична максима за последиците от Грехопадението, а по-скоро е част от христоцентричната идея за Божието Домостроителство. В този аспект не можем да не отбележим връзката между Ева и св. Богородица, представена в източната част на северната стена в предобраза си на Древо Йесеево, а в подсводовата арка – в предобраза си на небесната стълба от видението на праотец Яков. Йесей, по аналогия с Адам, който спи, докато от реброто му излиза Ева, неразумно проправила пътя към греха, също се изобразява спящ, докато от корените му произлиза "новата Ева" – св. Богородица, чието смирение е открило на човечеството пътя към неговото изкупление (Abbe Corblet 1860, 54–55) и като стълба ще го отведе към Небесното царство... (Панайотова 1993, 51). В този контекст биха могли да се разгледат и изобразените като стражи в най-източната зона на южната стена, непосредствено до Страшния съд, образи на пр. Илия и праведния Енох – единствените взети от Бог. Тяхното присъствие се явява библейско доказателство за възможното спасение на човечеството и преди Въплъщението на Словото чрез спазване на Божиите заповеди.

Разгледана в по-мощабен план, програмата на притвора в търновския храм "Св. Георги" е подчинена на идеята за Божието вездесъщие и могъщество. Ако още с влизането си в храма, заставайки пред великия Хронократор – господаря на съвременното време, богомолецът се замисля за финала на земния си път, обръщайки се назад, той вижда в цикъла "Сътворението на света" началото му и първопричината за неговата мимолетност. Интерпретирайки, от една страна, по доста нетрадиционен, а от друга – по твърде архаичен за времето си начин текста от кн. Битие, този цикъл намира по-близки иконографски паралели в паметниците на романската монументална живопис и книжната миниатюра от епохата на готиката, отколкото в по-ранните и съвременни му балкански образци. Подобен факт не само отново изнася на преден план често визирания в изследванията на много колеги проблем за влиянието на западноевропейското изкуство у нас и пътищата за разпространението му, но и поставя пред съвременната ни изкуствоведска наука назрялата необходимост от детайлното му и изчерпателно проучване.

ЛИТЕРАТУРА:

- Геров 1996:** Г. Геров. Време и "история" в стенописите от галерията на арбанашката църква "Рождество Христово". – Проблеми на изкуството, 41, 1996.
- Димитров 2000:** С. Димитров. Второ търновско въстание. – В: История на Велико Търново. т. 2, В. Търново, 2000.
- Дринов 1882:** М. Дринов. Български летописен разказ от края на XVII в. – ПСп.1882, № III.
- Кил 2002:** М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период, С. 2002.
- Косева 2003:** Д. Косева. Два комплекта икони от 1616 и 1685 г. за иконостаса на църквата "Св. Георги" във Велико Търново – Старобългаристика, XXVII, 2003, 2.
- Лопухинъ 1986:** А. П. Лопухинъ. Библиейская история Ветхаго завета, Монреаль, 1986.
- Марковић, Марковић 1995:** Ј. Марковић, М. Марковић. Циклус Генезе и старо-заветне фигуре у Параклису Св. Димитрја. Зидно сликарство Манастира Дечана. Граћа и Студије, Београд, 1995.
- Панайотова 1993:** С. Панайотова. Иконография и богословска интерпретация на сцената с Дървото на Йесей в английските псалтири (XII–XIII в.). – Проблеми на изкуството, 4, 1993.
- Поповска–Коробар 1997:** В. Поповска–Коробар. Към атрибуцията на живописи-та в Слимничкия манастир и нейните паралели в някои църкви в България, – Проблеми на изкуството, 1997, 2.
- Прашков 1995:** Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово в Арбанаси", С., 1979.
- Ръцева 2005:** С. Ръцева. Църквата "Св. Атанасий" в Арбанаси и традициите на епирското ателие. В. Търново. 2005 г.
- Тютюнджиев 2007:** Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в., В. Търново, 2007.
- Шиваров 1995:** Н. Шиваров, Библиестични насоки в Европа през XVI–XVII в. – В: Ренесансът и България, С. 1995.
- Шиваров 2005:** Н. Шиваров. Херменевтика на Стария завет, С. 2005.
- Abbe Corblet 1860:** Abbe Corblet. Etude iconographique sur l'Arbre de Jesse, Paris, 1860.
- Camps, Pages 2002:** J. Camps, M. Pages. Guia visual art romanica. Museu Nacional d'Art Catalunya. Barcelona, 2002.
- Bakalova, Petkovic 2000:** E. Bakalova, S. Petkovic. "Iconografia bizantina". In: E. Bakalova, G. Passarelli, S. Petkovic, A. Vasiliu, T. Velmans, P. Vocotopoulos, El mundo del icono desde los origenes hasta la caída de Bizancio Madrid, 2003.
- Darrouzes 1966–1967:** J. Darrouzes. Tratados Eticos I vols. 3, en Sources Chretiennes, Paris, 1966–1967.
- Demus 1949:** O. Demus. The Mosaics of Norman Sicily. London, 1949.
- Demus 1984:** O. Demus. The Mosaics of San Marco in Venice. vol. 2, Washington, 1984.
- Eastmond 1999:** A. Eastmond. Narratives of the Fall: Structure of Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond. – DOP, 53, 1999.

Fernandez Jimenez 2002: F. M. Fernandez Jimenez. El Humanismo bizantino en San. Simeon el Nuevo Teologo. La renovacion de la mistica bizantina. (Nueva Roma, vol. 8), Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Madrid, 2002.

Kessler 1971: H. L. Kessler. Hic Homo Formatur: The Genesis Frontispieces of the Carolingian Bibles. – Art Bull 53, 1971, 2.

Kessler 2000: H. L. Kessler. Spiritual Seeing. Picturing God's Invisibility in Medieval Art. Pennsylvania, 2000.

Liaño 1998: E. Liaño. La pintura romanica pintura romanica, primer lenguaje comun europeo. – In: J. Sureda, E. Liaño, El despertar de Europa. Pintura romanica, primer lenguaje comun europeo siglos XI–XIII. Madrid, 1998.

Orbe 1997: A. Orbe. Antropologia de San Ireneo, Madrid, 1997.

Sfameni Gasparro 1991: G. Sfameni Gasparro. "Creacion (doble)", en Berardino, A., ed., Dictionario Patristico y de la Antiguedad Cristiana, Salamanca, 1991.

Simon 1993: D. Simon, Late Romanesque Art in Spain. – In: The Art of Medieval Spain a.d. 500 – 1200, The Metropolitan museum of Art, New York, 1993.

Stefanov 1992: P. Stefanov. On the Greek-Bulgarian art relations in the XVIIth century (based on material from St. George's church in Veliko Tarnovo). – Etudes balkaniques, 1992.

Velmans, Korac, Suput 1999: T. Velmans, V. Korac, M. Suput. Bizancio. El Esplendor del arte monumental, Madrid, 1999.

Ποταμιανου 1993: A. M. Ποταμιανου. Η μονη των Φιλανθρωπινθν και πρωτι φαση της μεταβυζαντινες ζωγραφικε, Αθηνα, 1993.

ON THE SPECIFIC FEATURES OF "CREATION OF THE WORLD" CYCLE FROM
THE NARTHEX OF
THE CHURCH OF ST. GEORGE IN VELIKO TARNOVO

Svetozara Ratseva

Summary

The present study centres on the *Creation of the World* cycle, developed in the frieze on the western narthex wall of the church of St. George in Tarnovo. The cycle interprets the text of the Book of Genesis rather untraditionally and simultaneously quite archaically. It finds closer iconographic parallels in the monuments of the Romanesque painting and a book miniature from the Gothic period. Thus the cycle presents us with the problem about the influence of western European art on Bulgaria and about the ways of its spreading. We suppose that one of these ways was through the influence of the Reformation ideas which sprang during the sixteenth and the seventeenth centuries as a result of the Roman Catholic and Protestant propaganda. In the West this started a new era in the translation of the Pentateuch and thus unavoidably influenced not only the Orthodox exegesis but also the respective visual interpretations of some Biblical texts.

We consider this Old Testament cycle unique in its conception and development and we study it within the overall polemic context of the program, covering the beginning and the end of the Genesis time. This confirmed our conviction that it does not just bring to the fore the traditional didactic maxim on the consequences of the Fall but that it is also part of the idea about God's Providence. God created the world through the Word and will judge it through Him. The expected result is a transfigured man who will be able to regain his original perfection from before the Fall. The present research work studies this ontological dependence in the overall anthropocentric context of the program compares the cycle with the illustration of the Last Judgment and clarifies the connection between the cycle and the rest of the topics presented on the walls of the narthex.

ИКОНИ ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЗОГРАФИ В ЦЪРКВАТА "УСПЕНИЕ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦИ" В АСЕНОВА МАХАЛА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Елена Попова

Земетресението от 1 юни 1913 г. нанася сериозни поражения на всички храмове във Велико Търново. От средновековните църкви, влизащи в енорията на "Успение Пресвятой Богородици" в Асенова (Долна, Табашка) махала, най-тежко пострадали са "Св. Петка" и "Св. Георги", в по-малка степен – "Св. Димитър" и митрополитската "Св. апостоли Петър и Павел"¹. Енорийският храм също претърпява тежки поражения от труса – дотолкова, че се налага да бъде издигнат изцяло върху старите основи, със значително увеличени размери. Сред причините, наложили такова разширение, е необходимостта да бъде вместено в интериора необичайно голямото количество икони с различни размери, дърворезбени иконостасни части и мобилиар, прибрани от другите долномахаленски църкви, най-вече – от "Св. Петка" и "Св. Георги".

Точно година след бедствието техническа комисия при общината констатира, че останките от тези две църкви представляват опасност и нарежда на енорийското настоятелство те да бъдат разчистени в 15 дневен срок. В протокол № 4 от 1 юни 1914 г. е вписано: "За да се избегнат възможни нещастия на съседите при тия църкви и децата, които постоянно играят покрай тях, настоятелството реши да събори за сметка на църквата въпросните църкви" (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а. е. 19, л. 85–86). Останките на "Св. Георги" все пак оцеляват, но "Св. Петка" бива съборена някъде в интервала юни-октомври 1914 г. (най-вероятно още през юни, ако са спазили поставеният срок). В дневния ред на заседание от 19 октомври 1914 г. четем: "Вземане на решение относително материала на съборената църква св. Петка"; решено е здравият дървен материал да се отнесе в сградата на църквата "Св. Богородица" за направа на камбанарията, а негодният – да се продаде на търг " (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а. е. 19, л. 89). Иконите, дърворезбите и бого-

служебните предмети не се споменават. Причините видимо са две. Първата е в нередовното водене на документацията "пред вид военното положение от 1912 год. насам, следствие честата промяна на настоятелствата и отсъствието на настоятелите, които се намират в редовете на войската...", както е записано в ревизионен акт от 26 април 1917 г. (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 19, л. 98). Втората причина е в това, че прибирането в енорийския храм на оцелелите от труса светини е естествен акт, за който не е необходимо да се взема решение на специално заседание; несъмнено те са били прибрани непосредствено след бедствието. Едновременно с това няколко оцелели стенописни фрагмента в източната част на "Св. Петка" са свалени и прибрани "по инициатива на Народния музей в София" (Гергова 2006, 55–57). През следващите години основна грижа на настоятелите е събирането на помощи за обнова на енорийската църква; междувременно през 1920 г. разчистват двора на "Св. Петка", който е "заеят от разни съсъди [...] и по нищо не личи, че там е било църковен двор" (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 19, л. 148–149), прибират от мястото "всичкия камен материал" и се опитват да продадат терена чрез публичен търг². Два комплекта икони от храма "Св. Георги", датиращи от 1616 и 1685 г. (Косева 2005, 446–452), също са прибрани в очакване да намерят подобащо място в подновената енорийска църква.

Храмът "Успение Пресв. Богородици" е възобновен през 1922–1923 г. Осветен е на Никулден, 19 декември 1923 г. от Негово високопреосвещенство търновския митрополит Филип (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 21, л. 1)³. Скоро след това (8 март 1925) настоятелството ревизира наличните средства и целеви фондове и определя: "...кредита по фонд 3 ще бъде употребен за украсяване и поддържане новата църква, тъй като има нужда да се боядиса и направи иконостаса." (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 20, л. 28). В кондиката от този период въпросният иконостас – вече направен – се споменава през 1934 и 1935 г. във връзка с внесеното искане от автора му Иван Касев от с. Асеново да му се изплати уговорената сума. Той получава отказ, основан на липсата на писмено сключен договор; поредното ново настоятелство няма документи, удостоверяващи при какви условия предишното е спазарило направата на темплото, затова препоръчва на майстора да си търси парите от бившия касиер, с когото имал устно споразумение⁴.

За Иван Н. Касев, р. 1881 в с. Генчовци при Трявна, подробно пише А. Василиев, който през 1942 г. лично се е срещал с резбаря и е уточнил списъка на църквите, за които той е работил; списъкът е огромен и извънредно подробен, но в него не фигурира иконостасът в търновската църква "Успение Пресв. Богородици".

За 1933 г. обаче е записано: ...иконостас и владишки трон в с. Стражица, Търновско – в църквата "Св. Богородица"[...] (Василиев 1965, 135–138). В този опис имената на селските църкви не се споменават, а само на тези в големите градове, имащи повече от един храм; логично е да допуснем, че "Св. Богородица" е именно енорийската църква в Асенова махала във Велико Търново. Разбираема е неохотата на Касев да се връща към злощастния търновски епизод в кариерата си, свързан със спомена за унижителни и, види се, безрезултатни прошения за заплащане на творбата му.

Отказът на настоятелството да плати пазарената сума и днес изглежда крайно несправедлив – особено с оглед на резултата от труда на майстора. Иконостасът е огромен и е изработен с амбицията да вмести всички икони, намиращи се до момента в църквата "Успение Пресв. Богородици" – а това включва не само храмовите икони отпреди земетръса и новите, изработени специално за подновената църква, но и различни по произход и размери части от иконостасни комплекти (както и проскинитарийни икони, поменици и части от триптиси), прибрани от цялата енория. Така темплонът нараства неимоверно във височина, като дори най-долният регистър (на подиконните табла) се трансформира в допълнителен царски ред, в който са монтирани големи икони от пострадалите църкви. По-малките са подредени нагоре в три празнични реда, като размерите на отворите са съобразени с различните ширини на иконите; най-малките иконки запълват вертикалните и хоризонтални процепи, образували се в долните два царски реда – работа несъмнено крайно сложна и трудоемка, изискваща прецизен разчет. Нещо повече – в новия темплон са вградени и дърворезбени части от стария иконостас на разрушената "Св. Петка", изработени към края на XVII век: кръжилото над царските двери с двете странични рамки, кръстът и рипидите от старата венчилка (ламите са подменени с нови), двата фриза с Дейсисния чин; четири декоративни фриза с резбовани орнаменти са монтирани като продължения на новия иконостас върху южната и северната стени на наоса, а уникалните по своята конструкция и дърворезбена декорация оригинални царски двери от "Св. Петка" (Койчев 1910; Филев 1924; Попова 2007) са грижливо прибрани на емпорията.

И тъй, преустроен изцяло през XX век, храмът "Успение Пресв. Богородици" дълго време стоеше извън вниманието на учените, чиито интерес справедливо бе насочен към средновековните църкви в Асенова махала или към възрожденските храмове в по-новата част на града. Едва в последно време някои специалисти фокусираха вниманието си върху отделни по-стари икони и комплекти, включени в извънредно богатата и разнородната колекция на храма. Атрибуцията и установяването на тех-

ния произход се оказва примамливо и трудно начинание. Така една от най-старите и ценни икони – Св. Богородица Умиление – бе отнесена към продукцията на Константинополските ателиета от XIV в. (Ждраков 1998, 96–104) и към тази на итало-критските зографи от втората половина на XV – началото на XVI в. (Косева 2005, 446–452); изследователите са единни само в хипотезата, че иконата е принадлежала на храма “Св. апостоли Петър и Павел”. По-категорична е атрибуцията на двата иконостасни комплекта от търновската църква “Св. Георги” – на тези от 1616 г. и на изписаните през 1685 г. в ателието на зограф Йоан от Чивинодола (Гергова 1997, 31–40; Косева 2003, 84–99; Гергова 2005, 47–53), както и на царските и празничните икони от “Св. Петка” от края на XVII в. (Гергова 2006, 55–57; Попова 2007, 34–45). Все още неизследван обаче остава произходът на такива забележителни произведения на поствизантийската живопис като обкованата с ризница икона на св. Богородица и тази на Христос Вседържител (на втори царски ред, от двете страни на дверите), на голямата икона Св. Три светители (на долния царски ред) или на двете силно потъмнели икони на Христос с апостоли и св. Богородица с пророци (монтирани върху северната стена, размери 100 x 64 см, инв. № 13 и 14), чиято стилистика подсказва принадлежността им към продукцията на същия екип, изписал иконите за храма “Св. Петка”; за коя друга църква са били предназначени обаче, засега остава неясно.

В наоса и притвора на храма “Успение Пресв. Богородици” има и немалко високохудожествени произведения на възрожденската иконопис, неподписани от авторите, които досега не бяха ставали обект на изследване. Сред тях напоследък, в контекста на проучванията на иконите, произхождащи от разрушената църква “Св. Петка” (Попова 2007, 34–45), изпъкнаха няколко творби, като автор на които може да бъде посочен габровският зограф Иван Хадживасилев.

Икони от зограф Иван Хадживасилев от Габрово.

В иконостаса е монтирана голяма икона на преп. Параскева Епиватска с житие (105 x 60 см, инв. № 16) (*Ил. 1*). Ктиторският надпис е в два реда, долният е дребен и трудно се разчита: КТИТОРЪ ЪЛИ ТЯБЯКЪ НИКЪЛАЙОВЪ / [...] 1854. Преподобната, изправена в цял ръст, държи кръст и молитвена броеница; в ъглите са поместени 6 житийни сцени, описани с подробни надписи на български език. Те са: 1. Ангел се явява на св. Петка в пустинята (като веши въ пѣстинѣта адилколаѣ(?) плашиши и се страхѣваши (от зверове приѣде ангелъ и рече иди си на отечеството). 2. Св. Петка се покланя в храма “Св. София” в Константинопол (прииде во (цркви Господне и поклонисѣ в (цркви св софий). 3. Успение на св. Петка в Епиват (и возвратисѣ на отечеството си

на селото Епикатъ и пристависъ). 4. Намиране на мощите (обретоша (с: мощи и положиша его во църкве (с: а(псли петра и павла)). 5. Пренасяне на мощите в Търново (по повеление царѣ болгарскаго принесоша мощи (стиѣ во градъ търновъ надеже бе (градъ царевъ)). 6. Пренасяне на мощите в гр. Яш (надписът за момента не се чете).

Житийните икони на преп. Параскева Епиватска (Търновска) не са толкова много, колкото би могло да се очаква с оглед на огромните мащаби на култа към нея в България, Сърбия и Румъния; култ към нея съществува още от XV в. и в Полша (Бакалова 1976, 53, 116; Bakalova 1978, 175–211; Василиев 1987, 103–105; Бакалова 1996, 57–87; Билярски 2004; Bakalova 2007). Тази икона предизвиква още по-голям интерес при съпоставка с друго произведение, изписано несъмнено от същата ръка, представляващо обаче образа и житието на св. Параскева Римлянка (26 юли) – фреско-иконата от разрушената църква "Св. Петка", собственост на Археологическия музей в София (174 x 127 см, АМ № 2087), понастоящем пазена във фондохранилището на Криптата към НХГ (Гергова 2006, 55–57; Попова 2007, 34–45). Тя, от своя страна, представлява опит да бъде повторена върху стена и в увеличен мащаб патронната икона от църквата "Св. Петка" (103 x 69 см, инв. № 6), която днес също може да се види на иконостаса, изработен от майстор Иван Касев (Попова 2007, 34–45). Фреско-иконата е с надпис: "1855 КТИТОРЪ ХРИСТЪ НИКОЛУЕЪ". Зографът от XIX в. се е опитал точно да възпроизведе изображението от старата икона в почти удвоен мащаб, дори е имитирал с бои щуковия релеф върху горната ѝ рамка; явно не е познавал подробното житие на римската мъченица и е прерисувал епизодите, без да е наясно с тяхното значение, което е довело до някои странни различия спрямо оригинала. Надписите към сцените в старата икона са се заличили, затова зографът от 1855 г. не е поставил такива. Със сигурност е познавал съкратеният вариант от 9 сцени, препоръчвани на зографите в наръчника на поп Даниил от 1674 г. (Давиѣл 1908, 286–287), но не и подробните гръцки редакции на житието, нито пък руските. Някои сцени сякаш са взети от житието на св. Петка Търновска и тази контаминация не е случайна. В българската книжнина през целия период на турското владичество се преписва Евтимиевото житие на св. Параскева Епиватска (Иванова 1980, 16–19; Драгова 1985, 85–101; Алексиев 1997, 269–272), докато празникът (с житието) на Римската мъченица, почитана в гръкоезичните среди, по правило не се отбелязва. Крайно рядко възниква и потребност от български превод на житието на св. Параскева Римска; например в приписка (НБКМ № 690, л. 1366) преписвачът Янкул съобщава, че през 1745 г. Йосиф Брадати компилирал "гръчески изводъ" житието на Св. Параскева Римлянка по молба на прото-

поп Велко (Спространов 1902, 103; Младенов 2003, 103).

В "Успение Пресв. Богородици" се пазят още икони, изписани от същия зограф, все от 1854 г.: монтираната на владишкия трон Св. Три светители (80 x 59 см, инв. № 128) с надпис: СЪ. ЪКОНЯ ИЗОБРАЗИХЯ НАСТО.НЪЕМ АРХИМАНДРИТЯ: г? ѿ?ца ПРОКОПЪЯ (към ИЕТИТОРЪ КОСТАНДИН ДИМИТРОВ И МАТ... ЕГО МАРЪЯ 1854 НОЕ. 10 (Обр. 1); конно изображение на св. Мина на проскинитарий в притвора, надживописвано и нечетливо (93 x 51 см, инв. № 139), празнична икона Рождество на св. Йоан Предтеча на трети иконостасен ред (40 x 28 см, инв. № 29) с поизтрит надпис с молив на гърба "Епитроп [...] 1854 септ... 22", вероятно има и други по високите редове.

Обр. 1. Иван Хадживасилев – икона "Св. Три светители", 1854, произхождаща от църквата "Св. Георги", В. Търново.

Fig. 1. Ioan Hadzivassilev – icon of Sts. Three Hierarchs, 1854, descending from the church of St. George, V. Tarnovo.

Авторът никъде не се е подписал, но със сигурност можем да твърдим, че той е Иван Хадживасилев (1820–1890), родом от Габрово (Василиев 1965, 558; Стефанова 1977, 205–212; Стефанов 1984, 287–290; Стефанова 1985, 77–82; Стефанов 1991, 23–25). Зографът имал навика да записва в тефтери договорите (кондрати), които сключвал за изпълнение на поръчките; за съжаление рядко споменава за кой точно храм е била предназначена пазарената икона. За фреско-иконата в "Св. Петка" обаче имаме точни сведения: през 1854 г. се уговорил с Христо Табак "да изпише св. Параскева в женската църква на дуvara за 60 гроша" (Стефанова 1985, 80); изпълнил е поръчката, съдейки по надписа на стенописа, следващата година.

Табак Христо Николов (епитроп) е поръчал през 1854 г. няколко други икони, преди да пазари 60-те гроша за фреско-иконата в "Св. Петка". Сред тях се споменава още една икона на св. Параскева. Несъмнено това е иконата на св. Петка Епиватска с шест житийни сцени, платена от Илия табак Николов; ако Христо и Илия са братя, би било естествено да си поделят разходите по ктиторията. Връзката на Христо, от друга страна, с "женската църква" "Св. Петка" предполага, че къщата му е била

близо до тази църква; логично е и брат му да е платил икона на св. Параскева за най-близкия храм, при това с нейното име.

Защо двама братя биха поръчали едновременно житийни икони на две различни светици с името Параскева? Защото едва ли са придавали особено значение на различията. Те отдавна са се изтрили в народното съзнание и светиците са слели своето житие и самоличност в един образ – на св. Петка Българска, с един празник: Петковден (14 октомври).

По всяка вероятност патрон на разрушената през 1913 г. средновековна църква е била преп. Параскева Търновска (Епиватска) в чест на светата закрилница на града, чиито мощи се пазели до 1395 г. в "царските палати". През вековете на османско владичество църковната служба, заседанията на канцеларията, документацията се водели на гръцки език, използвали са гръцка богослужебна литература; така било и в другите храмове в Табашката махала около митрополитската църква "Св. ап. Петър и Павел" – и контаминацията на култовете към Епиватската и Римската светици била неизбежна, както и постепенната подмяна на патрона на храма. В. Мутафов отбелязва, че църквата в Асенова махала, която според него била построена през XVII в., е посветена не на св. Петка Епиватска (Търновска), а на св. Параскева Римска или Иконийска, тъй като "никой от съвременниците ѝ не я свързва с търновската светица" (Мутафов 1999, 25). Българското население обаче най-вероятно е продължило да чества храмовия празник на 14 октомври – както впрочем се правело в множеството селски църкви и параклиси из епархията, изначално посветени на св. Петка Епиватска и отбелязващи местата, където според легендите шествието с мощите ѝ спирало за кратък отдих. Към средата на XIX век обаче образованият и патриотично настроен габровски художник е бил добре запознат с житието на светата покровителка на българите – и макар да не е бил твърде наясно с всички детайли от житието на римската, тачена в гръкоезичния свят мъченица, с житийната икона на св. Параскева Българска се е справил блестящо.

Други бележки от тефтера на зографа също визират някои от иконите в храма "Успение Пресв. Богородици". През септември 1954 майката на табака Костадин Димитров от Долна махала му поръчала икона за владишкия трон в църквата "Св. Георги" "толкова голяма, колкото там мястото ѝ дава, образ три йерархи Василия Велики, Григория Богослов, Йоан Златоуст за цена пазарих 125 гроша" (Стефанова 1985, 80) – иконата, завършена два месеца по-късно, е много качествена и действително си е струвала парите, част от които е добавил, както личи от ктиторския надпис, архимандрит Прокопий. Днес тя, заедно с владишкия трон от храма "Св. Георги", се намират в наоса на енорийската църква.

В бележките на Иванчо Хадживасилев фигурират доста имена на долномахленци, някои се повтарят. Архимандрит Прокопий⁵ платил и икона на св. Марина. Споменават се и няколко икони на св. Мина "со коня барабар" (Стефанова 1985, 80) – една от тях ще да е тази в притвора на енорийския храм. За съжаление лакътното ѝ покритие е силно потъмняло и почти непроницаемо, но една бъдеща реставраторска намеса би разкрила достойнствата на тази живопис. За умението на зографа да изписва светци-конници свидетелстват множество творби от други колекции – като тази на РИМ – Велико Търново, чието притежание е друга икона на св. Мина на кон, от 1853 г. (Божков 1984, обр. 353), атрибутирана като произведение на зограф Иванчо от Габрово (Стефанов 1991, 23–25).

Икони от тревненски зографи

В "Успение Пресв. Богородици" има не малко произведения, които от пръв поглед биха могли да се атрибуират като творби на Тревненската възрожденска школа. Определянето на тяхното авторство се затруднява не толкова от липсата на подписи и датировки, колкото от навика на тревненци често да работят екипно, предимно – на родов принцип (напр. Йоаникий папа Витанов в ранния си период рисува икони за някои църкви съвместно със своя чичо Симеон Цонюв, а през 40-те години на XIX в. – с братовчедите си Витан или Досю Коюви; през 1837–1839 г. обаче изработва няколко иконостасни икони за търновския храм "Св. Николай" не с родственик от Витановия род, а редом със зографа Йордан Михов от Елена). Освен това по отношение на стила и живописния маниер тревненци не само се учат един от друг, но творбите им оказват влияние и върху стилистиката на зографи извън тяхната школа – в иконите на Иванчо Хадживасилев от Габрово също могат да се доловят индикации за подобни заемки, както и в творбите на еленските майстори Йордан Михов и Йоан Попович. Това в най-голяма степен се отнася до някои декоративни прийоми като изписването на орнаментални рокайлни рамки (затварящи житийните сцени или цялото иконно поле), инспирирани от морфологията на популярни атонски шампи. В такива случаи атрибуцията би следвало да се опре на познати факти от биографиите на живописците, на данните за местата, където са работили през годините – но при иконите от енорийския храм в Табашка махала липсата на датировки и информация за това в кои точно църкви са се намирали те преди земетресението допълнително затруднява категоричността на преценките, още повече че почти всички икони в храма са силно потъмнели, нечетливи и в доста случаи – надживописвани. Ето защо следващите опити за атрибуция имат преди всичко спекулативен характер – поне до времето, когато една сериозна реставраторска

намеса ще възстанови изначалния им вид.

И така, към стилистиката на тревненските зографи на *prima vista* могат да се отнесат: голямата икона на Св. Йоан Предтеча с житийни сцени в ъглите (*Ил. II*), монтирана върху северната двер на иконостаса, царските икони с допоясни изображения на св. Харалампий и св. Атанасий върху продължението на иконостаса върху южната стена на наоса и живописиста върху комплект царски двери, прибрани на емпорията. По горните празнични редове със сигурност има още тревненски произведения – светителски образи и малки празнични иконки, чието състояние на този етап не ни позволява да бъдем категорични.

Иконата на св. Йоан Предтеча (размери 126 x 53 см, инв. № 15) със сигурност можем да отнесем към творчеството на Йоаникий папа Витанов, 1790–1854 (Василиев 1965, 39–42). По стилови белези тя напълно съответства на живописния му маниер, а и богатото му наследство предлага доста образци на същата тема, с които да сравним иконографските и декоративни особености на трактовката, съпоставима най-вече с почерка на зографа от зрелите му години (с иконата на св. Йоан Предтеча от 1851 г., например; Tsaneva 2006). Възниква обаче въпросът: за коя църква е била предназначена?

За построяния от Н. Фичев храм "Св. Николай" Йоаникий рисува икони през 1837–1839 г.; в предшестващите години работи най-вече за Сливен, като през 1836 г. създава някои творби за Габрово и Соколския манастир, а в интервала 1840–1845 г. прави икони за Арбанаси, Килифаревския, Капиновския манастир, Елена, Трявна (Василиев 1965, 39–42; Божков 1984, 259–261). Няма данни Йоаникий да е работил за друга търновска църква – най-малкото за някоя от средновековните църкви в енорията на "Успение Пресв. Богородици". Изводът, че иконата на св. Йоан Предтеча не би могла да принадлежи на Долномахленска църква, се налага най-вече поради значителните ѝ размери. Дори на северната двер, където е поставена понастоящем, отверстието в дървената конструкция не ѝ е по мярка (поради което долната част с две житийни сцени е отрязана); все пак при монтирането това се е оказало единственото подходящо място върху темплона на майстор Касев с оглед на големината ѝ; иначе там би следвало да има икона на арх. Михаил. Иконата на св. Йоан е била предназначена да стои на царския ред на иконостас със значителна височина, на традиционното място до Христовата икона – а към средата на XIX в. (и до кончината на иконописеца през 1854 г.) в никоя търновска църква такъв не е имало, следователно тя принадлежи към творбите на зографа, работени след 1840 г. за Арбанаси или някои от близките до Търново манастири. От което пък следва, че при атрибуцията на многото икони с

още неизяснен произход в храма "Успение Пресв. Богородици" ще се налага да разширим значително кръга от възможности, тъй като очевидно там се съхраняват не само иконни комплекти от пострадалите при земетръса Долномахленски църкви, но и единични произведения от храмови иконостаси извън енорията – и техният брой съвсем не е малък!

Нищо сигурно не може да се твърди на този етап и за иконите на Св. Харалампий (Обр. 2) и на св. Атанасий Велики, освен че вероятно са дело на тревненски зограф пак от рода на Витановци – не и на Йоаникий, обаче. Ако трябва да предложа хипотеза за авторството

Обр. 2. Тревненски зограф – икона на св. Харалампий.

Fig. 2. Painter from Triavna – icon of St. Charalambios.

им – а тя ще се базира единствено на стилистични аналогии (с всички уговорки за условността на такъв тип атрибуиране, неподкрепено с фактология) – бих посочила Цоню Симеонов Коюв, роден през 1820, чиито последни творби датират от средата на 70-те г. (Василиев 1965, 54–56, ил. 18, 19). Този продуктивен художник в продължение на четвърт век многократно изпълнява поръчки за храмове и манастири из Търновско (за с. Дрента – 1849 и 1858; манастира "Св. Троица" – 1862; Лясковец – 1858, 1864, 1869; Мърдански манастир – 1867; Капиновски манастир – ок. 1870; Елена – 1871; Килифареве – 1872), като с времето стилът му претърпява видима еволюция. Творбите от последния период се

характеризират с повишено внимание към декоративната звучност на материите и същевременно с оня стремеж към триизмерност на формите, съотнесени към параметрите на реалния свят, белязал цялата ни "академизираща се" късновенърожденска иконопис; в по-ранните му икони обаче все още е налице едно по-условно третиране на реалиите, подсилено от обилната употреба на злато. Характерната за живописиста му доминанта на синьо в комбинация с много злато, констатирана още от Ас. Василиев, отличава и двете икони в "Успение Пресв. Богородици" – особено тази на св. Харалампий, чието лаково покритие е наскоро почистено. В този смисъл тя стилово се родее повече с ранни творби като патронната икона на храма "Св. Георги" в Трявна (1854), отколкото с тази на св. Харалампий, рисувана около 1870 г. за църквата "Св. Николай" на Ка-

пиновския манастир, например: спокойният, гладко моделиран лик с ясен поглед на младия светец и правилният овал със спокойни, хармонични черти на стария архиерей от нашата икона като че ли са плод на един и същ художествен възглед.

Никаква хипотеза за авторство на възрожденските царски двери, пазени на емпорията заедно с тези от "Св. Петка", не може да бъде предложена – ярката, жизнерадостна цветност на тази живопис отличава от средата на XIX в. насетне целокупната масова продукция на тревненци, предназначена предимно за по-бедни селски църквици с непретенциозна украса. Толкова по-драстичен е контрастът между тези простички писани двери, напълно лишени от дърворезбена декорация, и великолепните пластични плетеници, покриващи почти цялата повърхност на старите двери от "Св. Петка".

Икона от зограф Йордан Михов от Елена

На втория царски ред на иконостаса, вместена между житийната икона на св. Параскева Търновска от Иван Хадживасилев (1854) и покритата с обков поствизантийска Одигитрия, чиято атрибуция се нуждае от специално изследване, е патронната икона на храма – "Успение Богородично" (112 x 83 см, инв. № 17) (Ил. III). По въпроса за произхода ѝ следва да приемем по закона на Окам най-простото и очевидно обяснение – че тя действително би могла да бъде патронна икона на енорийската църква още преди земетресението през 1913 г. Стилските ѝ особености недвусмислено я отпращат към втората четвърт на XIX в., а авторът ѝ може да бъде само един от двамата еленски зографи: Йордан Михов или Йоан Попович (Иван Попрайков).

Ако се вгледаме по-внимателно в потъмнялата повърхност на тази икона обаче, ще установим, че не само характерният единствено за тези двама иконописци типаж е причина тя да ни се струва странно позната! Действително е така: всъщност тя почти дословно възпроизвежда една известна, многократно репродуцирана икона, съхранявана понастоящем в музея в гр. Елена: "Успение Богородично" (106 x 79 см, ГМ – Елена № 60) (Обр. 3).

Обр. 3. Атонски зограф – "Успение Богородично", икона в музея на гр. Елена, нач. XIX в.

Fig. 3. Painter from Athos – "The Assumption", icon of the Museum of Elena, from the beginning of XIX century.

Сам по себе си прототипът на търновската икона също е загадка, свързана с все още енигматичните личности на хилендарските монаси Яков и Давид, изписали църквата "Св. Никола" в Елена през първото десетилетие на XIX в. С годините опитите на множество изследователи да изяснят тяхното дело повдигаха все повече въпроси, без да предлагат логични отговори. В последно време Ал. Куюмджиев направи опит за систематизация на трупаните в продължение на цяло столетие противоречиви хипотези (Куюмджиев 2006). В иконата "Успение Богородично" от музея в Елена той допуска авторството на трети, неизвестен атонски иконописец, доколкото стилово тя се разграничава от почерците на двамата хилендарци, макар също да доказва "несъмнената обвързаност на този зограф със Света гора и тамошните художествени принципи от края на XVIII век" (Куюмджиев 2006, 24–25); авторът обаче отбелязва и определени сходства в композицията и типажа от иконата и в стенописната сцена на западната стена в наоса на църквата "Св. Никола".

Но да се върнем към нашата икона. Тя буквално повтаря композицията, рисунъка и колоритното изграждане на всички компоненти от атонския модел. Различна е единствено покривката на одъра, върху който лежи Божията майка: в оригинала тя е тонирана в равен червен цвят, а в неговата реплика е позлатена и декорирана с флорални орнаменти. Другото, по-съществено различие се състои в типажа и трактовката на лицата – в начина, по който челната кост се спуска между веждите, очертавайки удължения профил на носа; в характерната плътна сянка, хвърлена от носа над късата горна устна, във формата на клепачите. За съжаление тези особености не могат да бъдат точен ориентир, тъй като характеризират изкуството и на двамата еленски зографи – и това е естествено, при положение, че до 1826 г. Йордан Михов е ученик на Йоан Попович (Василиев 1965, 554; Стефанов 1985, 84; Стефанов 2006, 145), а и двамата формират стила си под влияние на изкуството на светогорците Давид и Яков.

Малкото точни факти в творческите биографии на двамата иконописци също не предлагат достатъчно стабилна основа за категорични изводи относно авторството на иконата, доколкото и двамата работят за енорийски и манастирски църкви из Търновския край. Все пак по-обвързан с градските църкви е Йордан Михов; може би най-пълната колекция от негови икони е в храма "Св. Николай" на Варуша, редом с някои творби на Йоаникий папа Витанов от същото време. Ас. Василиев цитира двете икони с подписа на зографа (рска Іωδν, 1837; зографъ Іωрд. ѿ Елена, 1838) и отнася към неговия стил още две (Василиев 1965, 554), но тази коректна атрибуция неясно защо се пренебрегва от по-сетнешните изследователи, които приемат, че всички икони в храма са дело на Йоаникий (Прашков 2003, 82) или

допускат участието на еленски зограф, но не на Йордан Михов, а на Иван Попрайков (Стефанов 1985, 87). Всъщност един прецизен анализ ще докаже, че в "Св. Николай" творбите на Йордан Михов са много повече, отколкото преди половин век допусна Ас. Василиев. РИМ – Велико Търново, също притежава негови произведения, напр. "Рождество Богородично" от 1826 г. (Йордан и Елена) или неподписаната икона на св. Екатерина с две житийни сцени.

Преизписана през XIX в. икона на Йоан от Чивинодола

За финал ще обърна внимание на още една икона, която формално не следва да се счита за произведение на възрожденски зограф, доколкото участието му се свежда до "освежаване" на оригиналната живопис – в резултат на неговата радикална намеса обаче творбата е добила напълно "възрожденски" вид! Става дума за иконата "Св. Георги с житие" (размери 135 x 98 см, инв. № 138), изправена на източната стена в притвора на храма "Успение Пресв. Богородици" (Ил. IV) до иконата на св. Мина от Иван Хадживасилев. Наглед двете икони трудно се различават по стил – с еднакво нечетливи замърсени повърхности, със следи от надживописване под непроницаемото сфумато на потъмнелия лак, сякаш и двете датират от средата на XIX в.! Но под равната карнация на лика на св. Георги прозират острите извивки на надвеждните дъги, познати от лицата в иконите на зограф Йоан от Чивинодола от втората половина на XVII в.

Както вече бе доказано в изследванията от последните години, тъкмо на зограф Йоан (Гергова 1997, 31–40; Гергова 2005, 47–53) или на неговото ателие (Косева 2003, 84–99) принадлежат иконите от втория иконостасен комплект от 1685 г. от храма "Св. Георги" в Асенова махала, прибрани след 1913 г. в енорийската църква. Първата по датировка икона от тази група (от 1684 г.) – и единствената, носеща авторския подпис на зограф Йоан от Чивинодола – е патронната "Св. Георги убива змея" с 12 житийни сцени (Обр. 4), която днес е в експозицията на Криптата към НХГ–София (92 x 74,5 см).

Обр. 4. Йоан от Чивинодола – "Св. Георги на кон с 12 житийни сцени", 1684, патронна икона на храма "Св. Георги", В. Търново (дн. в НХГ – София).

Fig. 4. Ioan from Chivinodola – "St. George on Horseback with 12 scenes of his life", 1684, patron icon of the church of St. George, V. Tarnovo (now in the National Art Gallery in Sofia).

Тази икона е сред най-прочутите и качествени творби на поствизантийското ни наследство – и тъкмо с нея ще открием удивително сходство, ако се вгледаме във "възрожденската" икона на св. Георги в притвора на "Успение Пресв. Богородици". Дори не е нужно да изчакаме реставраторска намеса (от каквато иконата има спешна нужда, тъй като живописният слой на места вече е безвъзвратно повреден), за да добием представа за изначалния ѝ вид и история.

Иконата е била създадена в ателието на Йоан от Чивинодола през 80-те години на XVII в., вероятно около същото време, когато е била изписана и патронната икона за храма "Св. Георги". Структурирана е по сходен маниер – с изображение, поместено върху вкопаната централна част, обградено от 12 полета с житийни сцени. В иконата от НХГ централното поле е заето от епизода със змееборството, а житийните клейма го обграждат от три страни (по 4 отгоре, вляво и вдясно), като долната рамка е оставена свободна за текста с подписа на зографа. В центъра на нашата икона е изписан фронтално светецът в $\frac{3}{4}$ ръст; в дясната си ръка държи мъченически кръст, лявата поддържа ножницата с меч. Житийните епизоди тук са подредени равномерно от четирите страни (по 3 върху всяка рамка) – редът на епизодите обаче е свършено същият, а иконографията на всяка сцена е напълно идентична с тази на подписаната икона.

През XIX в. – най-вероятно около средата на столетието – неизвестен нам зограф (може би един от тези, които споменахме по-горе) се е наел да поднови иконата, придържайки се, доколкото може, към оригиналната рисунка. Не и към колорита, обаче – златното дъно е покрил със синя багра и е оцветил по свой вкус всеки сантиметър от повърхността, спазвайки контура на формите. Нанесъл е позлата според модата на епохата, на места, където преди не е имало такава, подчертавайки части от доспехите и оръжието на светеца, и е обрамчил с равен златен контур отделните сцени. Денивелацията на иконната повърхност – там, където вкопаното централно поле "хлътва" навътре – подчертал, като изписал в графичен маниер орнаментална рамка, видяна в някоя светогорска гравюра. По негово време или може би още по-късно монтирали около главата на светеца метален нимб. Ако го отместим, вероятно ще открием следи от щукатура по ореола, създаден от зограф Йоан от Чивинодола.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В Горната махала най-тежко е пострадал храмът "Св. Спас" ("Св. Възнесение") на ул. "Максим Райкович".

² Тези опити продължават години наред поради нередовни документи за собственост (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 20, л. 14–15, Протокол № 8/23 май

1921 (тук се отбелязват границите на имота.) През 1927 г. при Търновски окръжен съд се гледа дело № 1105 относно липсата на нотариален акт за владение на мястото на бившата църква "Св. Петка", но и след това въпросът остава неуреден (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 20, л. 32–33, Протокол № 26/1927).

³ Летописна ревизионна книга. История на енорията при храм "Успение Пресвятой Богородици" в махала Асенова.

⁴ Искането на майстор Иван Касев е да му се платят за темплото 2 400 лв. и да му се даде документ за дарение на стойност 10 000 лв.; за основната част от стойността на иконостаса резбарят явно не е искал заплащане (или основателно не се е надявал да получи такова). Отказана му е обаче не само скромната сума, но и издаването на прост документ за дарение. Бившият касиер Христо Енев, при когото го пращат да си оправя сметките, вече е събрал доста негативи по няколко пункта. Той е бил упълномощен да оправи проблема с нотариалния акт за терена на съборената църква "Св. Петка" – безрезултатно (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 19, л. 32–33). В началото на 1934 г. ревизия констатира липсата на инвентарна книга на енорийската църква; касиерът Енев (вече бивш) обяснил, че такава изобщо не е водена, но след допитване до Митрополията станало ясно, че книга все пак е имало. Заподозрели Енев в укриването ѝ. През тази и следващата 1935 година регулярно повдигали пред Митрополията въпроса за изчезналата книга и бившия касиер – отново безрезултатно (ДА – В. Търново, Ф. 571К, оп. 1, а.е. 19, л. 43–59). Изглежда е изчезнал и самият Енев. При тези обстоятелства каузата на злощастния Иван Касев явно е обречена, а препоръката на настоятелите той да си дири сметките лично от Христо Енев изглежда решение по-скоро йезуитско, отколкото в духа на православната етика.

⁵ В кодекса на Търновската митрополия името на ктитора архимандрит Прокопий се среща двукратно: като свидетел при издаване на удостоверение за пари (18. XII.1853, л. 24) и при годееж (4. XI.1856, л. 66); всички участници са жители на Долната махала. Името на ктитора Костадин Димитров, също от Долна махала, се появява на л. 73; на 8. VII. 1957 той е получил "разводително писмо" срещу жена си Елена Калчова "за разни причини" (Снегаров 1937, 42–43, 67, 72).

ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1997: Й. Алексиев. Култът към св. Петка в столичния Търнов. – Епохи, 1-2, 1997, 269–272.

Бакалова 1976: Е. Бакалова. Стенописите на църквата при село Беренде. С., 1976.

Бакалова 1996: Е. Бакалова. Житието на св. Петка Търновска в късносредновековното изкуство на Балканите. – Родина, 1996, 2, 57–87.

Биярски 2004: И. Биярски. Покровители на царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка. С., 2004.

Божков 1984: А. Божков. Българската икона. С., 1984.

Василиев 1965: А. Василиев. Български възрожденски майстори. Живописци. Резбари. Строители. С., 1965.

Василиев 1987: А. Василиев. Български светци в изобразителното изкуство. С., 1987.

Гергова 1997: И. Гергова. Зограф Йоан от Чивинодола. – Проблеми на изкуството, 2, 1997, 31–40.

Гергова 2005: И. Гергова. Църквата "Св. Георги" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2005, 3, 47–53.

Гергова 2006: И. Гергова. Църква "Св. Петка", гр. Велико Търново. – В: И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. Корпус на стенописите в България от XVIII век., С., 2006, 55–57.

Драгова 1985: Н. Драгова. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за св. Петка Търновска през XVI–XVIII век. – Търновска книжовна школа. т. 4, 1985, 85–101.

Ждраков 1998: З. Ждраков. За една чудотворна икона в Търновград от XIV в. – *Paleobulgarica / Старобългаристика*, XXII, 1998, 2, 96–104.

Иванова 1980: К. Иванова. Житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий. (Източници и текстологични бележки). – Старобългарска литература. 8, 1980, 16–19.

Койчев 1910: П. Койчев. Резбарското изкуство в България. – Известия на бълг. археолог. дружество, 1. С., 1910, 81–104.

Косева 2003: Д. Косева. Два комплекта икони от 1616 и 1685 г. за иконостаса на църквата "Св. Георги" във Велико Търново. – *Paleobulgarica / Старобългаристика*, 2, XXVII (2003), 84–99.

Косева 2005: Д. Косева. За една итало-критска икона на Богородица Умиление от Велико Търново. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 446–452.

Куюмджиев 2006: А. Куюмджиев. Църквата "Св. Никола" в Елена. Институт за изкуствознание, БАН, 2006 (ръкопис).

Младенов 2003: А. Младенов. Дамаскинските сборници в християнската проповед. В. Търново, 2003.

Мутафов 1999: В. Мутафов. Няколко паметника на култа към света Петка Търновска и проблемът за формирането му. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 7–28.

Попова 2007: Е. Попова. Разрушената църква "Св. Петка" в Асенова махала, Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2007, 4, 34–45.

Прашков 2003: Л. Прашков. Иконостасът – резба и икони. – В: И. Радев, Д. Кенанов, Л. Прашков, Р. Радев. Храмът "Св. Николай" Велико Търново. (Търновски църкви и манастири. 1.), В. Търново, 2003.

Снегаров 1937: И. Снегаров. Нов кодекс на Търновската митрополия. – СББАН, кн. XXXI, Клон историко-филологичен и Философско-обществен, 17. С., 1937.

Спространов 1902: Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902.

Стефанов 1984: П. Стефанов. Архивен фонд "Иван Хадживасилев". – Известия на държавните архиви. Главно управление на архивите към МС, 1984, 47, 287–290.

Стефанов 1985: П. Стефанов. Живот и дело на зографа Иван Попрайков. – В: Тревненска художествена школа. (Доклади и съобщения). С., 1985, 83–89.

Стефанов 1991: П. Стефанов. Зографът Иван Хадживасилев. – Картинна галерия, 1991, 23–25.

Стефанов 2006: П. Стефанов. Разградският зограф Иван Попрайков – живот и дейност. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV–XX век). С., 2006, 144–151.

Стефанова 1977: М. Стефанова. Иванчо Хадживасилев – зограф габровски. – Годишник на музеите от Северна България, 3, 1977, 205–212.

Стефанова 1985: М. Стефанова. Иванчо хаджи Василев – зограф габровски. – В: Тревненска художествена школа. (Доклади и съобщения). С., 1985, 77–82.

Филов 1924: Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1924.

Bakalova 1978: E. Bakalova. La vie de Sainte Parasceve de Tirnovo dans l'art balkanique du Bas Moyen age. – *Byzantinobulgarica*, 5, 1978, 175–211.

Bakalova 2007: E. Bakalova. La veneration des reliques dans le sud-est europeen. – *Ethnologie Francaise*, 2007.

Tsaneva 2006: L. Tsaneva. Icons from Tryavna. Yoanikiy papa Vitanov. Picture-calendar 2007. "Slavena", Varna, 2006.

Δανιήλ 1909: Δανιήλ. Πηγές της Ερμηνείας του Διονυσίου. – Στην: Διονυσίου εκ Φουρνά. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης. (Ηθο Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεως), εν Πετρούπολει, 1909.

ICONS BY PAINTERS FROM THE PERIOD OF THE NATIONAL REVIVAL IN THE ASSUMPTION CHURCH IN ASSENOV RESIDENTIAL DISTRICT, VELIKO TARNOVO

Elena Popova

Summary

There is a unique icon collection in the temple of The Assumption in Assenov (Lower, Tobacco) residential district in Veliko Tarnovo – its parts were collected from all the churches in the parish, which were destroyed in the catastrophic earthquake in 1913. The parochial church was also badly damaged so it was rebuilt in 1923 in much larger dimensions, partly because of the necessity to bring together all the sets of icons and the wooden parts of old iconostases of different origins, made by diverse painters in various periods – from the 15th up to 20th centuries. For this purpose a new enormous iconostasis was made – as is seen in the parish-registers – by the master Ivan N. Kashev from Genchovtzi, a village near Tryavna, in 1933. The most of the icons there are in a very bad condition now, without any signatures of the authors, but nevertheless it is obvious that a few of them were made by some of the most eminent painters of the period of the Bulgarian National Revival.

Ivan Hadzivassilev from Gabrovo was the author of the icon of St. Paraskeva from Epivat with 6 scenes of her life (1854). An year later the same painter made a big fresco-icon on the wall of St. Paraskeva church (wholly destroyed in 1913), which is in the collection of National Art Gallery in Sofia now; this mural is a copy of the patron icon of the same church from 17th c. – "St. Paraskeva from Rome with 12 scenes of her life", now on the iconostasis of master Kashev also. Both the images of St. Paraskeva were commissioned and paid by Elias and Christo Tabak Nikolovi, most probably brothers. There are more icons by Ivan Hadzivassilev in the Assumption church: Sts. Three Hierarchs (1854) on the Archbishop's throne, rescued from the church of St. George; St. Minas on horseback (in the narthex); a small icon with the Nativity of St. John the Forerunner from the same year, 1854 (in the third upper row with festival icons of the iconostasis).

Some other icons might be attributed to various painters from Tryavna. Two holy images of Archbishops: St. Charalambios and St. Atanasios the Great (on the south wall) closely resemble the early style of Tsonyu Simeonov. Ioaniki Papa Vitanov from Tryavna is probably the painter of the big icon of St. John the Forerunner (iconographic type: The Angel of the Desert),

nowadays hanged on the north door of the iconostasis. As is known, he and Yordan Mihov from Elena made icons for the church of St. Nicholas in the new part of Tarnovo in the period 1837–1839.

Yordan Mihov himself is the most possible author of The Assumption, the patron icon of the temple. It proved to be a nearly perfect copy of another old icon, now in the town museum of Elena, whose mysterious origin is probably connected also with the enigmatic figures of the monks, Jacobs and David, who arrived from Mount Athos in the beginning of 19th century to make the mural decoration of the church of St. Nicholas in Elena.

The next icon formally was not created by a painter from 19th century – but it is an example of a total innovation of an old specimen, made entirely in the style of the Revival period. So the icon of St. George with 12 scenes of his life in the narthex of the church was re-depicted toward the middle of the 19th century, but beneath the latest layer one can see the traces of the hand of icon-painter Ioan from Chivinodola, who probably created this icon in the same time when he painted his eminent icon of St. George (with 12 absolutely identical scenes of life) – the patron icon of the St. George's church in Veliko Tarnovo (1684), now in the exposition of the National Art Gallery in Sofia.

ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ В ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVIII В.

Красимира Мутафова

Православните църковни структури са едни от малкото институции, наследени от Византийско-балканския средновековен свят, които получават официално признание от османската власт. Правното уреждане на положението им при султан Мехмед II след завладяването на византийската столица през 1453 г. (Мутафова 1997) поставя началото на документализирането на дейността им в Османската империя. До края на XVIII в. към дефтерхането съществува т. нар. отделение "Пископос калеми" (канцелария на епископските дела), наречено през XIX в. "Пископос халифеси калеми", в което се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви, съхраняват се всички берати, фермани и документи относно православното духовенство, християнските храмове и манастири.

Сред запазенения османски архивен материал с особено важно значение за изследване на различните аспекти на функциониране на православната църква в периода на османско господство, настъпилите промени в административната и йерархичната ѝ структура, както и естеството на взаимоотношенията ѝ с централната османска власт, са почти необнародваният фонд "*Piskopos kalemi*" (D.PSK)¹ и т. нар. *килисе* дефтери² (букв. "регистри на църквите"), съхранявани в Османския архив – гр. Истанбул³. Специално внимание заслужава фонд "*Piskopos kalemi*", в който са систематизирани 4746 арх. единици с 4813 документа за времето от 1015 до 1207 (1606–1792) г. Само малка част от това архивно богатство е публикувана, тъй като тези разнородни като типове документи, съставени на различни видове писма на арабица (*дивани*, *рика*, *сиякат* и пр.), не са анотирани, а само датирани, за разлика от документите в повечето фондове на Истанбулския архив.

Публикуваният у нас османски архивен материал за историята на православната църква, с малки изключения⁴, се отнася

предимно за XVII и XVIII в. и е извлечен най-вече от съхраняваните в Ориенталски отдел на Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" кадийски протоколни книги и от богатия архив на Рилски манастир (Ихчиев 1905, 64–78, 117–129; Ихчиев 1907, 388–389; Ихчиев 1908, 28–31; Ихчиев 1910а, 147–159; Ихчиев 1910b; Рефик 1938; Документи 1940, 18–19, 88; Кабрда 1937, 842–85; Кабрда 1957, 378–405; Кабрда 1969, 172–180; Kabrda 1951; Kabrda 1955, 136–169; Турски извори 1971, 175–177; Стайнова 1974, 373–380; Грозданова 1988, 98; Мутафова 1993, 101–116; Мутафова 1994, 263–273; Грозданова, Андреев 2004, 317). Без да е пренебрегван в проучванията върху една от водещите църковни институции в условията на иноверно господство – Търновската митрополия-екзархия, османският изворов материал е сравнително ограничено използван. Изясняването на въпросите около общото състояние, статута, титулатурата, диоцеза и правомощията на търновските предстоятели и влиянието, което имат в подведомствените им епархии, е предимно по гръцки източници от библиотеката на Цариградската патриаршия и другите архивохранилища на православната църква на Балканите (Снегаров 1935, 204–254; Снегаров 1933, 513–539; Снегаров 1933–1934, 1–60; Снегаров 1934–1935, 1–48; Снегаров 1935–1936, 1–74; Снегаров 1942–1943, 1–126; Стефанов 1988, 152–160; Тютюнджиев 1996; Тютюнджиев 2007а; Тютюнджиев 2007b), т. нар. "домашен" изворов материал и отчасти върху руски (просителните грамоти и послания) източници.

Нова разнообразна и компактна информация за историята на бившата българска патриаршия може да бъде извлечена от фонд "Пископос калеми", с който имах възможността да работя по време на дългосрочната ми специализация в архивите на Република Турция. Обемът на настоящата работа не ми позволява да коментирам огромния по обем документален материал⁵, отнасящ се за Търновската митрополия, и да се спра на целия спектър от проблеми, заложили в него. В представеното изследване насочвам вниманието си главно към следните непубликувани документа от XVIII в.:

– Молба (*арзухал*) на цариградския патриарх Калиник II (април 1694–8 август 1702)⁶ от 20 *ребиюлахър* 1112 (4 октомври 1700) г.⁷ (BOA – Istanbul, D. PSK, № 2/1). Документът се състои от 1 лист, изписан с черно мастило и различни почерци на *дивани*;

– Молба (*арзухал*) от цариградския патриарх Калиник II от 1112 (18 юни 1700–7 юни 1701) г.⁸ (BOA – Istanbul, D. PSK, № 2/4). Състои се от 1 лист, изписан с различни почерци и черно мастило на *дивани*;

– Молба (*арзухал*) от цариградския патриарх Паисий II (август 1740–след средата на май 1743)⁹ с резолюция от 28 *зилкаде*

1155 (24 януари 1743) г. (BOA – Istanbul, D. PSK, № 13/59). Документът се състои от 1 лист, изписан с черно мастило и различни почерци на *дивани* и *индже дивани*;

– Султанска заповед (*хюкм*) от 1 *зилхидждже* 1155 (27 януари 1743) г. (BOA – Istanbul, D. PSK, № 13/57). Документът се състои от 1 лист, изписан от една ръка с черно мастило на *дивани*;

– Молба (*арзухал*) на цариградския патриарх с резолюция от 19 *зилкаде* [1]183 (16 март 1770) г. (BOA – Istanbul, D. PSK, № 26/34). Документът се състои от 1 лист, изписан от различни почерци с черно мастило на *дивани* и *сиякат*.

Подборът им не е произволен. Заедно с детайлната информация относно размера на църковните данъци и такси, събирани от енорийското духовенство и православното паство, те предоставят конкретни сведения относно териториалния обхват на Търновската митрополия и на някои от подведомствените ѝ епископии през XVIII в., избора и персонификацията на някои от предстоятелите ѝ през този период. Във всички тях са вплетени сложните взаимоотношения между трите взаимно обвързани страни, определящи насоките на религиозното и народностното самоопределение на българите: османската власт – столична и провинциална, висшето православно и енорийско духовенство.

Пълноценна възможност за съпоставително изследване на обсега на правомощията на православните митрополити в религиозно, семейно-брачно и имуществено отношение, фиксиран в издаваните им берати и фермани от XVII и XVIII в., дава молбата на цариградския патриарх Калиник от 4 октомври 1700 г. Плътността на информацията е заложена в повода за съставянето ѝ, тъй като с нея се изисква султанска заповед, узаконяваща правомощията на пълномощника на търновския митрополит Теодосий (май 1697–1707?)¹⁰ относно събирането на църковните данъци и такси.

В молбата е представен обстоятелствено един от основните въпроси, свързан със статута на православните църковни структури, периметъра на правомощията им и степента на автономност спрямо представителите на османската власт – размера, начина на събиране и разпределение на приходите от различните църковни данъци и такси. Сред основните годишни плащания към патриаршията и митрополията от страна на „поповете, епископите, монасите и останалите *зимми*“ са традиционните и за предходния период църковни данъци и такси. Фиксирани са като: „мири *рюсюм*, *зарар-и кассабийе*, *тасаддук* (*тасаддук акчеси*), *имдадийе*, *зейте* (*зейтийе*) ...налози за панаири и манастири ... плащания за местата за поклонение и аязма“¹¹. Преповтарят се известните от митрополитските берати от XVII и XVIII в. такси за женитба: за първа – 1 грош, за втора – 2 гроша и за трета – 3

гроша. Известни различия се наблюдават по отношение на патриаршеския и митрополитския данък, изискван в традиционния размер от един *алтун* за всеки свещеник (*поп*), но фиксиран по различен начин за православното паство – “една четвърт от налозите за панаири, манастири, *имдадийе* и аязма, полагащи се на всеки десет *зимми*”, вместо традиционно събираните 12 акчета “от всяка къща на *зимми*”. В молбата на цариградския патриарх Дионисий IV (края на март 1686–12 октомври 1687)¹² от 22 *зилхидждже* 1097 (10.11.1686) г. напр. е отбелязан по-често срещания размер на това задължение: “По 12 акчета от всяка къща на *зимми* и по 1 *алтун* от всеки поп [се вземат] като патриаршески данък. И пак по 12 акчета от всяка къща на *зимми* и по 1 *алтун* от всеки поп [се вземат] като приход за митрополията”¹³. Този размер на патриаршеския и митрополитския данък фигурира в повечето султански заповеди и издаваните митрополитски берати от XVII и XVIII в.¹⁴ Ще отбележа обаче, че на подобно различие през този период се натъква и авторът на едно от последните изследвания върху милетската система (Kerapoğlu 2004, 187–201).

По традиционен начин е поставен въпросът за наследствата на “починалите попове, епископи, монаси и калугери”, които принадлежат на патриарха, като се напомня, че “хората на бейтюлмала и чиновниците по разпределяне на наследствата не следва да се бъркат”. Настоятелно се изисква мютевелиите и селските забити по места да не си присвояват наследствата на “починалите попове и монаси под предлог, че те са умрели в техните села”.

Освен обстойното изложение на постановленията, свързани с размера и начина на събиране на църковните данъци и такси, в молбата на патриарха са поставени въпросите, отнасящи се до положението на миряните и вмешателството на провинциалните османски власти в отношенията между митрополитите, останалото духовенство и миряните. В унисон с изрично фиксирания забрани в митрополитските берати “бедната рая да не бъде измъчвана с изтръгване на произволни суми” (Kabırdı 1969, 61–88; Гандев 1976, 87), по-скоро като превантивна мярка срещу евентуални нарушения е напомнянето “след като се съберат данъците в полза на държавата и те ѝ бъдат надлежно предадени, повече налози да не се събират”.

Няколкократно повтореното искане за ефективните санкции срещу намесата на местните власти – “никакви външни лица да не се намесват” при събиране на църковните данъци, при налагане на наказания на провинилите се попове, които отказват да плащат *мири рюсюм*, при сключването и разтрогването на бракове и решаване на въпроси от наследствен характер, сочи че на локално ниво контролът на централната власт в провинциите е

все така неефективен и в началото на XVIII в. Този проблем е още по-красноречиво изложен в молбата на цариградския патриарх Калиник от 1112 (18 юни 1700–7 юни 1701) г. Съставена е точно по повод натиска, оказван на търновски митрополит Теодосий при събирането на църковните данъци и такси в поверената му епархия. С нея се изисква настойчиво издаване на султанска заповед, адресирана до валията на вилаета и до кадиите на казите в обсега на Търновската митрополия, която да попречи на това незаконно и грубо вмешателство. От текста ѝ става ясно, че споменатият митрополит, който притежава „височайши *берат*“, е буквално възпрепятстван от местната власт при обиколките си в подведомствената му епархия:

„...Когато той започнал да обикаля градовете и селата на споменатите кази, за да събира *мири рюсюм, зарар-и кассабийе* и останалите данъци, намиращите се в тях войводи, субашии, черибашии, мютевелии, *кетхуда йери*, еничарски сердари, заими, тимариоти и прочие държавни служители казвали на него и на назначения от него пълномощник: „Дай нещо и на нас, защото иначе няма да те пуснем да влезеш в нашите села!“ По този начин те го тормозили и му пречели да събира годишния *мири рюсюм, зарар-и кассабийе*, останалите данъци и други приходи.

Този проблем се налага като основен през целия XVIII в., както сочи и не по-малко красноречивото му изложение в молбата на цариградския патриарх Паисий¹⁵ с резолюция от 24 януари 1743 г. Поводът в случая е възпрепятстването на преславския епископ Партений (? – най-късно 9 ноември 1747)¹⁶ при събирането на църковните данъци в подведомствената му епископия. В изложението на патриарха се отбелязва, че противоречие с условията на притежавания от него „височайши *берат*“, делегиращ му правото „да събира приходите в полза на държавата и останалите налози от общността на православната рая“¹⁷, „намиращите се в казите служебни лица като войводи, субашии, мютевелими, мютевелии, низши полицейски чинове и хасекии, както и някои от местните първенци, го затруднили, казвайки: „Ако не ни дадеш пари и подаръци, няма да ти позволим да събираш приходите за държавата и няма да се съгласим да се разхождаш из казите и селата ни!“

Както сочи издадената султанска заповед (*хюкм*) от 27 януари 1743 г., молбата на цариградския патриарх Паисий за „свещен *ферман*“, адресиран до кадиите на казите в обсега на Преславската епископия – „Шумну (Шумен), Ески Джума (Търговище), Хезарград (Разград) и Осман пазаръ (Омуртаг)“¹⁸, с който да се гарантира събирането на приходите и въпросният епископ „да не бъде притесняван с каквито и да било претенции за пари и подаръци“, е удовлетворена. Тя е издадена само три дни след

направената проверка и с нея на кадиите на Шумен, Търговище, Разград и Омуртаг категорично се постановява: "никой от служебните лица да не притеснява с претенции за пари и подаръци митрополитите, когато те събират годишните данъци в полза на държавата... Ако служебните лица поискат пари и подаръци от споменатия епископ, когато той влезе в подведомствените ви кази да събира държавните приходи, да попречите на това и да не допуснете той в противоречие с условията на височайшия берат да бъде тормозен и притесняван!"

Коментираните документи са интересни и от гледна точка на взаимоотношенията централна – провинциална власт и ролята на кадийската институция в тези взаимоотношения. Въпреки своевременната реакция на централната власт в лицето на султана, изложените инциденти сочат, че през XVIII в. с нарастващите прояви на децентрализация, анархия и корупция на всяко едно ниво, контролът по места става все по-малко ефективен, още повече че във възникналите инциденти са намесени всички представители на провинциалната администрация заедно с местните "първенци".

Специално внимание заслужава молбата на цариградския патриарх и Св. синод от 1770 г.¹⁹, съставена по повод назначаването на нов търновски митрополит. Текстът ѝ, заедно с този на резолюциите към нея, уточнява спорните в научната литература обстоятелства около Търновската митрополия и персонафикацията на нейния предстоятел в началото на 1770 г. Повод за съставянето ѝ е овакантяването на митрополитската катедра след прехвърлянето на дотогавашния митрополит Партений (1763–1770) към митрополията на Кадъ който и необходимостта от "назначаване на нов митрополит". В нея дословно се отбелязва, че "Св. синод, бидейки овластен от раята да направи избор, намери за напълно подходящ и достоен за споменатата митрополия, Измирският митрополит, монаха Калиникос". Условието за прехвърлянето му е внасянето на обичайния *пешкеш-и амуре* в държавната хазна. Резолюцията от 16 *зилкаде* 1183 (13 март 1770) г. категорично сочи, че Измирският митрополит Калиник е утвърден като Търновски митрополит след тази дата, а не през януари същата година, както се отбелязва в някои от изследванията върху Търновската митрополия (Тютюнджиев 2007а, 308–309, 313). Във въпросната резолюция се уточнява, че "понастоящем" Търновската митрополия е "възложена на монаха Партениос с 9600 акчета *пешкеш-и мири*" – т.е. към 13 март. В резолюцията от 19 *зилкаде* [1]183 (16. III. 1770) г. се изисква на този пост да бъде прехвърлен избраният от синода измирски митрополит Партений. Така че поне към 16 март Калиник все още не е получил берат, утвърждаващ го като нов

търновски митрополит.

Повечето от разглежданите тук документи съдържат конкретни данни върху все още неуточнените в пълнота въпроси относно териториалния обхват на Търновската митрополия. Сред тях особено ценна е информацията в молбата на цариградския патриарх Калиник от 1112 г. (18 юни 1700–7 юни 1701), в която е изрично фиксиран обхвата на Търновската митрополия в началото на XVIII в. С оглед на информационната стойност на документа и съществуващите спорове и неясноти относно границите на Търновската митрополия (Тютюнджиев 2007, 48–49) в статията представяме факсимилно и в превод документа. В текста на въпросната молба дословно е отбелязано следното:

“Влизащата в моята патриаршия Търновска митрополия включва казите Търнови, Нийболу (Никопол), Плевне (Плевен), Рахова (Оряхово), Ивраджа (Враца), Лофча (Ловеч), Излади (Златица), Селви (Севлиево), Зищови (Свищов), Русчук (Русе), Йергьоги (Джурджу/Гюргево, Румъния), Хезарград, Ески Джума, Осман пазаръ, Шумну, Ислимийе (Сливен), Загра-и атик (Стара Загора), Загра-и джедид (Нова Загора), Казанлък и Чирпан.”

През втората половина на XVIII в. този обхват като цяло се запазва, и малките промени, които настъпват, са свързани с разширяването му, както сочи текстът на молбата на цариградския патриарх и Св. синод от 1770 г. В нея се уточнява, че числящата се към Патриаршията Търновска митрополия от старо време включва: “Зищови, Нийболу, Плевне, Рахова, Ивраджа, Селви, Куле (Кула), Загра-и атик, [Загра-и] джедид, Казанлък, Чирпан, Ислимийе, Русчук, Лофча, Йергьогу, Хезарград, Етреполу (Етрополе), Излади, Шумну, Осман пазаръ, Ески Джума и спадащите към тях [селища].

В съпоставка с обхвата, посочен в началото на XVIII в., през 1770 г. разширението намира израз във включените в границите на Търновска митрополия Кула и Етрополе. Едва ли следва да се съмняваме в точността на данните, тъй като поводът за съставянето на молбата – назначаване на нов търновски митрополит и определянето на финансовите и каноничните му правомощия в подведомствените му територии – предполага прецизиране на селищата и регионите, входящи в рамките на Търновска митрополия.

Едва след проучването на пълната документация относно Търновска митрополия през XVIII в. и изследването ѝ в съпоставителен план с наличните гръцки източници биха могли да бъдат направени по-категорични изводи относно териториалния ѝ обхват и причините за настъпилите промени. Би следвало обаче задължително да се отчита фактът, че в двата типа документи става въпрос за различен принцип на обособяване на главните средища, входящи в нейните граници – от гледна точка на тери-

Молба (*арзухал*) от вселенския патриарх Калиник от 1112 г. (18. VI. 1700 – 7. VI. 1701).

Сигнатура: BOA – Istanbul, D. PSK, № 2/4

Нека Негово величество, моят честит и щастлив султан бъде здрав!

Влизащата в моята патриаршия Търновска митрополия включва казите Търново, Нийболу, Плевне, Рахова, Ивраджа, Лофча, Излади, Селви, Зищови, Русчук, Йергьог, Хезарград, Ески Джума, Осман пазаръ, Шумну, Ислимийе, Загра-и атик, Загра-и джедид, Казанлък и Чирпан. Неин митрополит с височайши брат е покорният слуга, монахът на име Теодосиос. Когато той започнал да обикаля градовете и селата на споменатите кази, за да събира *мир-и рюсюм, зарар-и кассабийе* и останалите данъци, намиращите се в тях войводи, субашии, черибашии, мютевелии, *кетхуда йери*, еничарски сердари, заими, тимариоти и прочие държавни служители казвали на него и на назначения от него пълномощник: "Дай нещо и на нас, защото иначе няма да те пуснем да влезеш в нашите села!" По този начин те го тормозили и му пречели да събира годишния *мир-и рюсюм, зарар-и кассабийе*, останалите данъци и други приходи.

По тази причина моля за издаване на свещена заповед, адресирана до валията на вилаета и до господата кадиите да попречат на споменатите лица от сега нататък да оказват силен натиск с подобни искания. Заповедта принадлежи на моя султан!

[Подпис]: Раб Калиникос, настоящ патриарх на Истанбул.

[Допълнителни вписвания]: Да се действа съгласно закона и посочените в берата условия! Заповед! Вярно.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Част от сериите на т.нар. Bâb-i defterî. Вж Bârbakanlîk 2000, 136–137, 291, 304.

² Към сериите Divân-i Hümâyûn и Bâb-i Âsafî defterleri. Вж Bârbakanlîk 2000, 39, 188, 189, 225. Архивните източници в обособените в 10 тома килисе дефтери се отнасят за един продължителен период от време – от XV до XX век, и са в обем от 1 859 стр. Съдържат всички запазени фермани, издадени по повод на официално дадените разрешения от централната османска власт на намиращите се в империята немюсюлмански храмове, училища, благотворителни учреждения и пр.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul. Оттук нататък – BOA

⁴ На този тип османски източници се базират изследванията на Й. Кабрда относно православната църква под османска власт. Вж напр. Kabrda 1969. Този тип изворов материал е широко застъпен и в изследванията на О. Тодорова върху проблемите на православната църква. – Тодорова 1987, 18–33; Тодорова 1997. Вж. и: Грозданова, Андреев 1986, 57–61.

⁵ Предстои отпечатване на част от този документален материал в сборника "Османски документи за Омуртаг и омутагския край", т. I (XV–XVIII в.)

⁶ За трети път на патриаршеския престол (Тютюнджиев, Младенов 2005, 314).

⁷ Датата е нанесена на гърба на документа.

⁸ Годиная е нанесена на гърба на документа.

⁹ Патриарх в Истанбул за втори път (Тютюнджиев, Младенов 2005, 315).

¹⁰ В текста на документа не се уточнява, че е търновски митрополит, но споменатите кази, от които пълномощникът му трябва да събира църковните данъци, са в обхвата на Търновската митрополия, посочен в молбата на цариградския патриарх Калиник от 1112 (18 юни 1700–7 юни 1701) г.

¹¹ Става въпрос за годишни мирийски такси – общата сума на някои годишни църковни задължения към патриаршията и митрополията; пари от "касапски щети"; подаяния; суми за помощи при затруднения на патриарсите и митрополитите; доброволната милостиня, събирана при обиколките в епархията; Относно основните църковни такси вж Kabrda 1969, 61–86; Kenapoğlu 2004, 187–194.

¹² За четвърти път на патриаршеския престол. (Тютюнджиев, Младенов 2005, 314).

¹³ BOA, D. PSK, N 1/55.

¹⁴ Вж напр. султанската заповед от 25 ребиюлахър 1090/6 юни 1680 г. – НБКМ, Ор. отд., S 85, с. 160, док. I; Вж. и Kabrda 1969, 65.

¹⁵ През този период православен патриарх в Истанбул за втори път е Паисий II (август 1740–след средата на май 1743). (Тютюнджиев, Младенов 2005, 315).

¹⁶ В текста е споменат като "епископ на Шумну, Ески Джума, Хезарград и Осман пазаръ", които са в обсега на Преславската епископия, спадаща към Търновската митрополия. За Партений вж Тютюнджиев 2007, 373, 376.

¹⁷ В ориг. "рум рая тайфеси".

¹⁸ Посочените градове са центрове на изброените кази през разглеждания период.

¹⁹ Името не е посочено, но най-вероятно става въпрос за Теодосий II (1769–1773), посочен в някои от последните обобщени изследвания върху православните църкви (Поместные 2004, 18).

ЛИТЕРАТУРА:

Гандев 1976: Хр. Гандев. Фактори на Българското възраждане 1600–1830. – В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976.

Грозданова 1988: Е. Грозданова. Османската "Книга на жалбите" от 1675 г., т. 1. Виена. Издание на Австрийската академия на науките. 1984. – ИПр., 1988, № 4.

Грозданова, Андреев 1986: Е. Грозданова, Ст. Андреев. Из взаимоотношенията на цариградския патриарх Йоаникий с населението на Одринско през XVI в. – Векове, 1986, 6, 57–61.

Грозданова, Андреев 2004: Е. Грозданова, Ст. Андреев. *Pikâyet defterleri* като извор за историята на Османска Турция. – В: 50 години специалност тюркология в Софийския университет "Свети Климент Охридски". С., 2004.

Документи 1940: Документи за българската история. т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564–1908 г.). ч. I. (1564–1872). Подбрал и превел П. Дорев. С., 1940.

Ихчиев 1905: Д. Ихчиев. Материали за историята ни под турско робство. – ИИД в София, 1, С., 1905, 64–78, 117–129.

Ихчиев 1907: Д. Ихчиев. Турски документи за Софийската епархия. – Сп. Преглед, 1907, 6–7, 388–389.

Ихчиев 1908: Д. Ихчиев. Турски документи за Софийската епархия. – Сп. Преглед, 1908, 1, 28–31.

Ихчиев 1910а: Д. Ихчиев. Материали из турската архива към Народната библиотека в София. – ПСп, 69, 1910, 147–159.

Ихчиев 1910б: Д. Ихчиев. Турските документи на Рилския манастир. С., 1910.

Кабрда 1937: Й. Кабрда. Положението на митрополитите в техните епархии в турско време. – Духовна Култура, 1937, 83, 842–851.

Кабрда 1957: Й. Кабрда. Два брата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII век. – ИИБИ, 7, 1957, 378–405.

Кабрда 1969: Й. Кабрда. Турецкие источники по истории православной церкви в Османской империи. – Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. т. 2, М., 1969, 172–180.

Мутафова 1993: Кр. Мутафова. Отношения между православни духовници и католици в българските земи през втората половина на XVII в. – Исторически преглед, 1993, 6, 101–116.

Мутафова 1994: Кр. Мутафова. Към историята на Търновската митрополия през XVII в. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, 263–273.

Мутафова 1997: Кр. Мутафова. Конфесионални отношения между християни и мюсюлмани и ислямизацията в българските земи през XV–XVII век. Дисертация. С., 1997.

Поместные 2004: Поместные Православные Церкви. Издание Сретенского монастыря, Москва, 2004.

Рефик 1938: А. Рефик. България под турско управление. С., 1938.

Снегаров 1933: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич, 1933, 513–539.

Снегаров 1933–1934: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ БФ, 11, 1933/34, 1–60.

Снегаров 1934–1935: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ БФ, 12, 1934/35, 1–48.

Снегаров 1935: Ив. Снегаров. Търновски митрополити в турско време. – Сп БАН, 52, 1935, 207–254.

Снегаров 1935–1936: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ БФ, 13, 1935/36, 1–74.

Снегаров 1942–1943: Ив. Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ БФ, 20, 1942/43, 1–126.

Стайнова 1974: М. Стайнова. Из взаимоотношенията между Вселенската патриаршия и Високата порта в 20-те години на XVIII век. – ИБИД, 15, 1974, 373–380.

Стефанов 1988: П. Стефанов. Герасим II Какавелас – търновски митрополит и цариградски митрополит през XVII в. – В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, 152–160.

Тодорова 1987: О. Тодорова. Статут и функции на енорийското духовенство в България (XV–XIX век). – ИПр, 1987, 10, 18–33.

Тодорова 1997: О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII в. С., 1997.

Турски извори 1971: Турски извори за историята на правото в българските земи, 2. Съст. и коментар Б. Цветкова. С., 1971.

Тютюнджиев 1996: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век. По документи от архива на метоха "Божи гроб" на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1996.

Тютюнджиев 2007а: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в. В. Търново, 2007.

Тютюнджиев 2007б: Ив. Тютюнджиев. Търновския епископат XII–XIX в. В. Търново, 2007.

Тютюнджиев, Младенов 2005: Ив. Тютюнджиев, М. Младенов. Светска и духовна власт в Европа и света (Историко-хронологически справочник). В. Търново, 2005.

Bağbakanlık 2000: Bağbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. İkinci Baskı, İstanbul, 2000.

Kabrda 1951: J. Kabrda. Les Anciens Registres Turcs des Cadis de Sofia et de Vidin et Leur Importance pour l'Histoire de la Bulgarie. – Arhiv Orientální, 19. Praha, 1951.

Kabrda 1955: J. Kabrda. Les documents turcs relatifs aux Impôts Ecclésiastiques prélevés sur la population Bulgare au XVIIe siècle. – Archiv Orientalni, 23, 1955, 136–169.

Kabrda 1969: J. Kabrda. Le système fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman (d'après les documents turcs). Brno, 1969.

Kenanoğlu 2004: M. Kenanoğlu. Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek. İstanbul, Birinci Baskı Mart 2004.

THE BISHOP OF TARNOVO IN OTTOMAN DOCUMENTS FROM THE EIGHTEENTH CENTURY

Krassimira Mutafova

Summary

In the represented paper the author focuses the attention on the unpublished Ottoman documents that have really important meaning for the investigation of the history of the Bishop of Tarnovo during XVIII c. The discussed four petitions (*arzuhal*) of the Patriarchs of Istanbul from 1700, 1743 and 1770 and the Sultan's order (*hükm*) from 1743 are taken from the valuable and almost unpublished fund "Piskopos kalemi" ("The chancellery of the Bishop's matters") of the Ottoman Archives in Istanbul at the General Directorate of State Archives in the Republic of Turkey (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*). The information that these documents contain, shows clear the territorial boundaries of the Bishop of Tarnovo and some of its episcopates during XVIII c.; they present the type and the amount of the church taxes, that are taken from the parish clergy and the orthodox flock; they specify the election and the controversial personification of some of the holders of the chair of Tarnovo during 1770. In all of these documents there are fixed positions and type of relations between the tree related to each other sides: the Ottoman central and provincial structures, the East-orthodox clergy and the flock.

In order to the importance of the presented information the author presents a facsimile in Ottoman language and translation of the petition of the patriarch of Istanbul Kalinik II from 1112 (the 18th of June 1700 till 7th of June 1701) into Bulgarian.

ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПЕЧАТИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Светла Атанасова

Широката употреба на печати, пръстени-печати и амулети-печати в Османската империя през XVIII и XIX век бележи нов разцвет в изкуството на малката графика и пластика по българските земи. След проведените реформи в османското законодателство от средата на XIX век с лични печати са снабдени всички длъжностни лица, представители на духовенството, просветни дейци, търговци, занаятчии и други практикуващи обществено-полезни професии (Рошковска 1993, 81). Печатите подчертават личните достойнства и обществената значимост на своите притежатели. Определят принадлежността им към съсловието, рода или религиозната общност. В определени случаи, поставени върху стоките, те са щемпел за качество (Недков 1972, 56).

В основния фонд на отдел "История на България XV–XIX век" в Регионален исторически музей – Велико Търново, се съхраняват четири печата, постъпили като дарения и откупки от различни източници в периода 1976–1992 година. Базирайки се на сравнителния метод при представянето на паметниците, ще използвам хронологичния принцип за да проследя тенденциите в развитието на художествената и шрифтова украса и промените в технологията при изработката им.

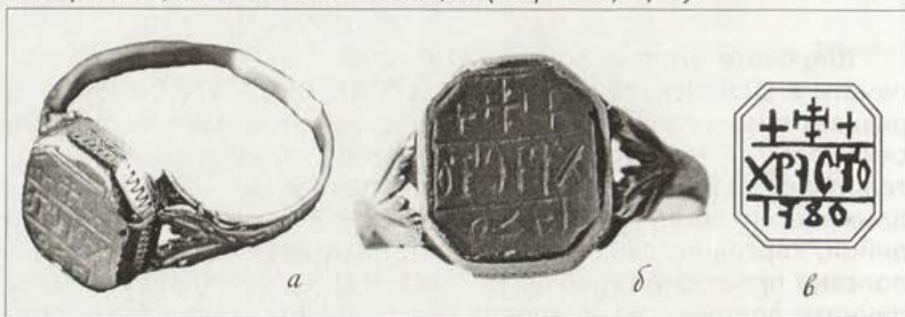
Най-ранен е **личният пръстен-печат на Христо** (Инв. № 22 В-в ОФ).

Материал: Злато, ахат.

Описание: Личен пръстен-печат с монтирана гема-инталия, релефен печат в позитив за отпечатък върху восък, плитък ясноизразен релеф. Състои се от гладка халка с правоъгълно сечение, леко деформирана в долния край. Сплеснатите ѝ рамене завършват от двете страни на работната плочка с добре оформена растителна украса (дъбови листа). Осмоъгълната касета с монтирана в нея ахатова гема е запоена към халката. Стените и

са украсени с начупена вълнообразна линия.

Пръстенът-печат има височина 25 мм; височина на работната повърхност 5 мм, диаметър на халката 22 мм и височина 2 мм. Печатащата част е с форма на осмостен с размери 10/12 мм. Лицето на осмоъгълната гема е разделено на три изобразителни пояса, оформени посредством две успоредно разположени тънки врязани линии. В първото поле са изрязани три равнораменни кръстчета. Този в средата е по-голям и допълнително оформен с хасти. Във втория и третия изобразителен пояс е разположен надписът на кирилица, съдържащ името на притежателя "ХРИСТО" и годината на изработка "1780". Буквите са тесни, леко удължени, допълнително украсени с напречни чертици, с височина 2 мм. Тънката контурна линия по периферията на печатащата част завършва цялостната композиция (Обр. 1 а, б, в).

Обр. 1. Личен пръстен-печат на Христо

а) Общ вид на печата

б) Работна печатаща повърхност

в) Графичен отпечатък – огледален образ (рисунка)

Fig. 1. A personal signet ring of Hristo

a) a general view of the seal

b) a view of the bezel

c) graphic impression – mirror view (drawing)

Отличителни белези: Пръстенът-печат е постъпил в музея през 1988 година като дарение от Йордан Костов Атанасов.

Според предоставената информация от дарителя, печатът е наследствена собственост на търновеца Димитър Атанасов (1849–1921), представител на заможна търговска фамилия. До Освобождението той развива активна търговска дейност в Румъния. През 1879 година е назначен за секретар на Търновската градска община. Спомоществовател е на читалище "Надежда" и ръководител при изграждането на новата сграда (Генчева и кол. 1985, 244).

Описаният пръстен-печат принадлежи към групата на многоъгълните печати с текстова украса, оформена в ивичеста композиция (Рошковска 1993, 86, 166). Те са широко разпространени у нас през XVIII и XIX век (Кузев 1961, 81). При тях декоратив-

ните елементи почти отсъстват. В определени случаи се появяват кръстове, перли, звезди или фигури на птици. При текстова-та украса майсторите-гравьори използват опростени средновековни образци. Подобни пръстени-печати се изработват в търновски, самоковски и софийски ателиета още през периода на ранното Възраждане. Те достигат най-широка популярност сред представителите на различните съсловия през 30–50-те години на XIX век (Рошковска 1993, 130–131). Вероятно поръчката на разгледания печат е изпълнена от търновски майстори-гравьори. При изработката на ахатовата гема е използвана следната технология: осмоъгълната плочка е оформена с помощта на стоманени длета и штихели, като при формуването е обилно омаслена със зехтин. Финото полиране е извършено чрез дребнозърнести шмиргели. Върху гладката повърхност на плочката е вдълбана желаната украса посредством калема с диамантени върхове. Работата е извършвана на етапи, като изразителността на релефа е контролирана върху мек восък (Рошковска 1993, 83). Украсата на печата има апотропейна функция, като същевременно подчертава личното достойнство, съсловната и религиозна принадлежност на своя притежател.

Останалите три печата са изработени през втората половина на XIX век. Най-ранен според годината на изработка е **тройният призматичен печат на Никола**, комбиниран с успоредно изписване на текста на български и османотурски език. Предназначен е за скрепяване на лична и служебна кореспонденция (Инв. №128 В-в ОФ).

Материал: Бронз.

Описание: Релефен печат в позитив за отпечатък върху восък, плитък релеф. Изграденият метален корпус се състои от две части: дръжка и печат, прикрепен подвижно към тялото чрез шарнир. Поддържащата част е монтирана към печатащата посредством метална скоба, чиито рамене завършват със специално изработени отвори. Там, където завършва горната част на дръжката, започва художествено изработената част с ясно изразени геометрични елементи от симетрично повтарящи се мотиви и кръгла халкичка за прикачване на печата на шнур.

Същинският печат има овална форма, от която е изсечена (изкована) триъгълна призма с ясно оформени осмостенни плоскости. Паметникът е с обща височина 36 мм; височина на поддържащата част 20 мм и ширина 19 мм. Всяка част от тристенната призма е с височина и ширина 10 мм.

Надписът в първото изобразително поле е разположен на два реда. В огледалния образ на първия ред се чете името на притежателя на печата "НИКОЛА", изписано на кирилица, като първите три букви са свързани. Тази техника се използва при

изписването на монограми, но в случая става въпрос за конкретно пространствено решение. На втория ред е посочена годината на изработка "1865". Буквите са ръкописни, с височина 2 мм. Две тънки врязани линии, допълнени с геометрични елементи, разположени в горната и долната част на изобразителната плоскост, оформят цялостната композиция.

Надписът във втората осмостенна плоскост е разположен на три реда, гравирани на османотурски език. В огледалния образ на първия ред е изписано името "الله" – НИКОЛА. Не са поставени диакретичните знаци за буквите "и" и "к". На втория ред е гравирана самата дума за година (сене) "سنة", а на третия е посочена с арабски цифри "١٢٨١" 1281 по Хиджра, т. е. 1864 година от нашето летоброене. Буквите са с височина 2 мм. При изписването на османотурските текстове шрифтът е важен атрибут за определянето на калиграфските достойнства на всеки паметник. Някои характерни или общи елементи могат да бъдат определящи за мястото на изработката, художествената школа или майстора-калиграф. Най-често използваният художествен шрифт при сфрагистичните паметници от XIX век е "талик". Той се отличава с изчистеност и старателно изписване на буквите. При него освен задължителните точки диакретичните знаци не се изписват. Цифрите са по-изправени. Съществуват писмени полета, които са оформени с равни размери (Панайотов 2002, 72–73). В конкретния случай майсторът-гравьор добре е познавал османотурските художествени шрифтове. Надписът е четивен и умело гравирани с шрифт подобен на "талик", предвид наличието на елементи, характеризиращи вида. Печатът няма допълнителна стилизирана украса.

Надписът в третата изобразителна плоскост е разположен на два реда. В огледалния образ на първия ред е изписана буквата "N" на латиница в ръкопис с наклон надясно и височина 5 мм. На втория ред е посочена годината с арабски цифри "١٢٨١" 1281 по Хиджра, 6 юни 1864–26 май 1865 г. Цифрите са с височина 2 мм. Малка стилизирана фигура на звездичка с виещо се змийче с глава нагоре, твърде разпространен символично-декоративен елемент в османотурските паметници (Панайотов 2002, 84) допълва украсата. Цялостната композиция е завършена с контурна врязана линия по периферията на печата. Изображението изпълнява функцията на опознавателен знак (търговска марка), поставян като щемпел върху индустриални произведения и стоки през втората половина на XIX век (Обр. 2 а, б, в, г, д, е, ж).

Отличителни белези: Печатът е откупен от Николай Пиперков през 1987 година. Няма съпътстваща биография.

Притежателят на печата е представител на търговското съсловие, развиващ активна дейност в рамките на Османската

Обр. 2. Троен комбиниран печат на Никола

a) Общ вид на печата

б) Първа изобразителна плоскост

в) Първа изобразителна плоскост – огледален образ (рисунка)

г) Втора изобразителна плоскост

д) Втора изобразителна плоскост – огледален образ (рисунка)

е) Трета изобразителна плоскост

ж) Трета изобразителна плоскост – огледален образ (рисунка)

Fig. 2. Triple combined seal of Nicola

a) general view

b) first printing surface

c) first printing surface – mirror view (drawing)

d) second printing surface

e) second printing surface – mirror view (drawing)

f) third printing surface

g) third printing surface – mirror view (drawing)

империя и извън нея. Лични печати с успоредно изписване на текстове на български и османотурски език са често срещани върху османски документи от Северна България през втората половина на XIX век (Венедикова 1995–1997, 156). Причините би следвало да се търсят в промените в османското законодателство, гарантиращи равноправно участие на отделните етноси в развитието на търговските операции на европейските пазари и въвеждането на единни стандарти при регистрацията на индустриални и търговски произведения. Подобни паметници, датирани от втората и третата четвърт на XIX век, са открити в Провадия (Панайотов 1984, 26), Пазарджик (Венедикова 1995–97, 154–156) и Кърджали. Със сходни технически и естетически параметри те се срещат и върху документи, открити в Истанбул от началото на XX век (Венедикова 1993, 94–95). Печати с текстова украса и дребни декоративни елементи, с характерната ивичеста или централна композиция са изработвани в ателиетата на Търново, Пазарджик, Самоков и Пловдив от 30-те години до края на XIX век. Художествени разработки на звезда или група звезди е характерен мотив, използван от търновските майстори-гравьори (Рошковска 1993, 180). Печатът е изработен през 60-те години на XIX век. Технологиата включва леене и коване при изграждането на корпуса, а при гравирането на осмостенните печатни плоскости са използвани стоманени длета и резци. При изписването на текстовете отчитам разлика в годината с арабски (1864) и европейски (1865) цифри. Това може да се дължи на грешно тълкуване на годината по Хиджра и приравняването и към нашето летоброене или на факта, че печатът е изработен от двама майстори, единият от които владее османското калиграфско писмо.

Със значително по-семпла художествена украса се отличава **личният печат на Стоян Димитров.**

Материал: Бронз.

Описание: Релефен печат в позитив за печат върху восък, плитък релеф. Изграден е от цялостен метален корпус, състоящ се от печатаща част с овална (елипсоидна) форма и придържаща част с четириъгълно сечение, оформена посредством надлъжни врязани линии. Металната повърхност с конична форма, разположена в началото на дръжката, представлява свързващото звено между работната и неработната част. Печатът е с обща височина 42 мм; напречно сечение на работната повърхност 2 мм и размери на печатащата част 19/22 мм. Текстът е разположен в три хоризонтални реда и съдържа името "СТУАН" (Стоян), презимето "ДИМИ" (Димитров) и годината на изработка "1872". Буквите са с височина 2 мм и 4 мм, изпълнени с ръкописен шрифт. Цялостната композиция завършва със стилизирана

украса от лавров венец, гравирани в долната част на печата, и тънка контурна линия по периферията. Украсата е силно стилизирана (Обр. 3 а, б, в).

Обр. 3. Личен печат на Стоян Димитров

а) Общ вид на печата

б) Работна печатаща повърхност

в) Графичен отпечатък – огледален образ (рисунка)

Fig. 3. A personal seal of Stoyan Dimitrov

a) a general view of the seal

b) printing surface

c) graphic impression (drawing)

Отличителни белези: Печатът е изработен от неопитен майстор-гравьор, непознаващ добре кириличните писмена. Линията на резаца е несигурна. Допуснати са грешки при изписването на името "Стоян". Вместо буквата "о" е използвана буквата "у". Буквата "я" се употребява в остарялата и писмена форма "ѣ". Презимето е изписано със съкращение, за да се вмести в изобразителната плоскост. Постъпил е в музея през 1976 година, като откупка от Анастасия Пенчева Стоянова. Неговият притежател е средноимотен гражданин, представител на търговското или занаятчийско съсловие в Търново.

Печатът е използван по предназначение за скрепяване на лична и служебна кореспонденция. Според формата на печатащата част го отнасям към групата овални печати с текстова украса върху гладко изобразително поле, оформено в ивичеста композиция (Рошковска 1993, 84). Има допълнителна стилизирана украса. В определени случаи тя се явява психологически въздействащ двойствен знак, характерен за епохата. Лавровият клон или венец присъства като символ в личните печати на търговци и занаятчии, изповядващи възрожденските идеи за културно обособяване, църковна и политическа независимост. Печатът на Стоян Димитров е рядко срещано явление сред масовата продукция през 70-те години на XIX век. Художествената му характеристика е по-близка до образците на възрожденската глиптика от

30–50-те години на XIX век. Причините за това могат да се търсят в наблюдавания отлив от модата на личните печати и широката употреба на стандартно изработени служебни печати. През 60–70-те години на XIX век личните и фирмени печати вече са подчинени на определени естетически и производствени стандарти. Текстовата украса налага новите печатарски шрифтове, характерни за Западна Европа. Разделителните паузи присъстват като задължителни елементи към пояснителния текст, изписан в повечето случаи на кирилица и латиница (Атанасова 2005, 291).

Посочените нови тенденции в украсата са валидни за **личния печат на Петър Райков** (Инв. № 132 В-в ОФ).

Материал: Бронз.

Описание: Елипсовиден релефен печат, плътък релеф за графичен тушов отпечатък. Състои се от две части: метална и дървена. Металната включва печатаща повърхност и добре оформен корпус с резба, предназначена за монтиране на липсващата поддържаща част (дръжката). Печатът има обща височина 37 мм; височина на работната плочка 5 мм и диаметър 17/24 мм. В центъра на изобразителното поле са гравирани като монограм името и фамилията на притежателя на печата. Буквите са леко удължени, калиграфски оформени, с височина 3 мм. Тънка врязана линия във формата на елипса рамкира и откроява централната композиция. Надписът в негатив "П. Райков" е разположен в полукръг, по периферията на работната повърхност в долния и край. Буквите са ръкописни, калиграфски оформени с височина 2 мм и 5 мм. В горната част на изобразителното поле е гравирана фигура на птица: орел с разперени криле, държащ в клюна си християнски кръст. Тънка врязана линия очертава контурите на работното поле (Обр. 4 а, б, в).

Обр. 4. Личен печат на Петър Райков

а) Общ вид на печата

б) Работна печатаща повърхност

в) Графичен отпечатък – огледален образ (рисунка)

Fig. 4. A personal seal of Peter Raikov

a) a general view of the seal

b) printing surface

c) graphic impression (drawing)

Отличителни белези: Печатащата част е леко деформирана вследствие на усукване или удар. Личат следи от триене върху метала и засъхнало мастило в релефната украса. Печатът е постъпил в музея като откупка през 1992 година от Стефан Иванов Стефанов. От съпътстващата информация става ясно, че той е принадлежал на свещеника Петър Райков от град Килифарево – спомоществовател от епохата на Възраждането. Повече от две столетия фамилията Попрайкови присъства в обществено-политическия живот на селището. От този род произлизат потомствени свещеници, служили в Килифарево и околните села (Михайлов 1970, 65).

Личният печат на Петър Райков отнасям към групата печати с текстова и декоративна украса, разпространени от 30-те години до края на XIX век сред представителите на съсловните организации в българското общество. Той е изработен през 60–70-те години на XIX век от търновски майстори, които владеят техниката на металореза и калиграфската украса. В работата си използват популярните през XIX век художествени ръкописни шрифтове “виртуоза” и “англее” (Йончев 1964, 30, 347). Постигат определен графичен ефект с наклона на буквите под ъгъл 45–55°, с увеличените горни и долни дължини и използването на свързващи черти. При организирането на работната повърхност е използвана централна композиция. В избора на елементи преобладават мотиви, характерни за търновските ателиета. Фигурата на птица с разперени криле се среща в различни разработки. Освен декоративна има и емоционална, смислова натовареност. Символизира полета на духа и свободната мисъл. Кръстът в различните варианти е знак за религиозна и етническа принадлежност. Подобни печатащи матрици служат като еталон в производството на печати и в началото на XX век.

Гореописаните печати се отнасят към двете групи: пръстени печати и печати. Според предназначението им ги отнасям към групата лични печати с известна условност, тъй като считам, че три от тях са използвани за скрепяване на лична и служебна кореспонденция. Изработени са през XVIII и XIX век в български ателиета от майстори-гравьори, притежаващи високи технически умения и несъмнен художествен вкус. Срещат се в двете характерни реализации: оригинали върху метална и каменна полирана плочка за графичен тушов или релефен отпечатък върху восък. Изрязаните надписи на български, османотурски и латински език съдържат името на притежателя (собствено, в два от случаите и фамилно) и годината на изработка, която се явява сигурен източник за датиране на печата. Към средата на XIX век се появяват печати с успоредно изписване на текстове на османски и български език (Венедикова 1995–1997, 156). Наблюдават

се съществени разлики при основните технически параметри, текстовата и декоративна украса на отделните печати. Изображенията се идентифицират с времето на тяхната поява и създадените културни модели в обществото. В този смисъл личните печати дават информация за съхранените антични и средновековни традиции в орнаментиката, за влиянието на източната и европейската култура при използването на калиграфски оформените шрифтове, както и за отправените идейни послания, резултат от възрожденските процеси от втората половина на XIX век. Художествените решения са провокирани от променящата се социална среда и развитието на икономическите процеси през Възраждането. Усъвършенства се техниката на металореза, променя се технологията при изработката на печатащите матрици, въвеждат се печатарските шрифтове в украсата. Съществува баланс между съхранените традиции и новите тенденции.

Личните печати, изработени през XVIII и началото на XIX век имат конкретно практическо предназначение и определен естетически ефект. През 30–50-те години на XIX век придобиват по-задълбочен психологически замисъл. Изпълнили своето обществено предназначение в края на XIX век, те възприемат класически въведените образци в европейското изкуство. В заключение следва да подчертая, че употребата на лични и служебни печати от представителите на различни съсловия е резултат от регламентирания отношения в Османското законодателство през XIX век.

*Изказвам благодарност на Светлозара Чепкьнова–Станева за извършения превод на текстовете от османотурски на български език.

ЛИТЕРАТУРА:

Атанасова 2005: Св. Атанасова. Особенности в украсата на личните и фирмени печати на търновски търговци от втората половина на XIX век. – В: Градът – история и археология – Известия на Регионалния исторически музей – Русе, IX, 2005, 291–298.

Венедикова 1993: К. Венедикова. Бронзово печатче от Етнографския отдел на музея в Кърджали. – Нумизматика и сфрагистика, 1993, 1–4, 94–95.

Венедикова 1995–1997: К. Венедикова. Печатче от Пазарджик от 1279 г.х. (29. VI. 1862 – 18. VI. 1863 г. сл.хр.) – Нумизматика и сфрагистика, 4, 1995–97, 154–157.

Генчева 1985: Цв. Генчева, Т. Драганова, Й. Димитров. Бележити търновци. София, 1985.

Йончев 1964: В. Йончев. Шрифтът през вековете. София, 1964.

Кузев 1961: А. Кузев. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей – Известия на Варненското археологическо дружество. Варна, XII, 1961, 81–89.

Михайлов 1970: Г. Михайлов. Килифарево. София, 1970.

Недков 1972: Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография. София, т. 1, 1972.

Панайотов 1984: Н. Панайотов. Османотурски сребърни и бронзови печати от Провадийския музей – Нумизматика, 1984, 4, 25–31.

Панайотов 2002: Н. Панайотов. Корпус османотурски епиграфски паметници от Североизточна България (XV–XX век). София, т.1, 2002.

Рошковска 1993: А. Рошковска. Българска възрожденска глиптика. София, 1993.

REVIVAL PERIOD SEALS FROM THE TREASURY OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY, VELIKO TARNOVO

Svetla Atanasova

Summary

Four seals dating from XVIII–XIX cc were preserved in the basic fund of the History of Bulgaria in XV–XIX cc. department. They fall under the two basic types: signet-ring and seals. The printing surface is metal and stone polished plate, either for tracing or for relief impression on wax. The inscriptions engraved are in Bulgarian, Ottoman-Turkish and Latin, mentioning their owners and the year of their production. The Revival-period monuments are described in a chronological order.

The earliest one is the golden signet ring which belonged to Hristo. It has an agate gem designed for a relief positive impression. The size of the monument is 25 mm., the height of the printing surface is 5 mm., the diameter of the ring is 22mm. and the height of the ring is 2 mm. The bezel is octagonal in shape, 10 by 12 mm. The face of the octagonal is divided into three figurative surfaces, by two narrow engraved lines. The depiction on the first figurative surface consists of three equal-armed crosses, the middle one of which is bigger with additional decorative elements. The second and third decorative surfaces are engraved with the owner's name in Cyrillic characters and the year – 1780. The letters are narrow and about 2 mm. long. The thin tracing line closes the whole composition. (*Fig. 1 a, b, c*)

The triple bronze seal of Nicola with inscriptions in three languages (Ottoman-Turkish, Bulgarian and Latin) was designed for making impressions on wax. The metal body of the seal consists of two parts- a handle and a seal which is movable and held by a hinge. The seal has got an oval shape (triangular prism) with clearly outlined octagonal shapes on it. The total size of the monument is 36 mm. The handle only is 20mm high and 19 mm. wide. The inscription on the first figurative surface is "Nicola" in Cyrillic characters, and "1865" stretching in two lines. The letters are 2 mm. high.

Two thin engraved lines complete the whole composition on the first figurative surface. The inscription on the second octagonal figurative surface is in Ottoman-Turkish and says "Nicola", "sene " (year) and the year in Arabic numbers "1281" according to Hidzra which (6 June 1864 – 26 May 1865) The height of the letters is 2mm. The third figurative surface has the trade mark "N" in Latin character which is 5 mm. high and the year 1281 in Arabic numbers (Fig. 2 a, b, c, d, e, f, g).

The bronze seal of Stoyan Dimitrov is designed for wax impressions. The metal body consists of two parts: an oval-shaped printing part and a cone handle. The monument is 42 mm high, the horizontal section of the printing surface is 2 mm. The size of the printing surface is 19 by 22 mm. The inscription is in two horizontal lines and reads "Stoyan", "Dimi" (the surname) and the year of the seal's production – 1872. The letters are 2 and 4 mm. high. The whole composition is completed by stylized laurel wreath and a thin tracing line on the periphery (Fig. 3 a, b, v).

The seal of Peter Raikov is made of bronze. It is an elliptical relief seal, a shallow relief for a graphic tracing impression. It consists of two parts - a metal one and a wooden one. The metal part is also divided into a printing surface and a well-shaped body with a thread for fitting the missing handle. The monument is 37 mm. high, the height of the printing plate is 5 mm. and the diameter is 17 by 24 mm. In the centre of the printing surface there are the name and the surname of the owner, engraved as a monogram. The letters are 3 mm. high, slightly extended and calligraphic. They are out-framed by a thin engraved line closing an oval around them. The inscription in negative is "P. Raikov" in a semi circle on the edge of the printing surface. The letters are in italics, calligraphically shaped and are 2 or 5 mm. high. In the upper part of the figurative surface there is an eagle with spread wings bearing a cross in its beak. The printing surface is outraced by a thin line (Fig. 4 a, b, c)

ЕТНОГРАФСКИ И ФОЛКЛОРНИ ПРОБЛЕМИ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА АНТОН П. СТОИЛОВ

Теменуга Георгиева

Настоящото изследване е посветено на 80-годишнината от кончината на Антон П. Стоилов (1869–1928), което е още един повод от позициите на отминалото време да оценим неговото дело и заслугите му към българската етнография и фолклористика. Стоилов е от поколението български учени, чиято активна събирателска и научна дейност се разгръща в края на XIX и първите десетилетия на XX век. Едни от най-значимите му изследвания излизат в периода между двете световни войни и свидетелстват за развитието на фолклорните и етнографските проучвания по това време. Подобно на съвременните нему научни дейци, и неговата дейност се отличава с широтата на изследователските интереси, включващи различни проблеми в областта на българската народна култура и фолклор, българското езикознание, литературна и възрожденска история.

Роден в семейството на свещеник в с. Лешко, Горноджумайско, той има възможност да получи средно образование в престижната Солунска мъжка гимназия (1890). По-късно завършва славянска филология във Висшето училище в София (1897), където слуша лекциите на изтъкнати български учени като Л. Милетич, М. Драгоманов, Ив. Шишманов, Д. Матов и др. Под тяхно влияние се оформят интересите му към сравнителното изучаване на българския и славянския фолклор. Дълги години той работи като учител или заема ръководни просветни длъжности в Македония (Прилеп, Солун, Битоля, Сяр), а също в Одрин и Цариград. От 1913 г. е назначен за уредник в Народния етнографски музей, където работи до края на живота си. Междувременно изпълнява и длъжността директор (1918–1921), като допринася в значителна степен за развитието на най-големия етнографски център в България по това време. Не без негово съдействие при музея се формира частен фонд "Г. С. Раковски", с чиито приходи се фи-

нансират започналите да излизат през 1921 г. "Известия на Народния етнографски музей"¹. До смъртта си А. П. Стоилов е един от редакторите на това престижно научно периодично издание, на страниците на което публикува както свои научни разработки, така и редица рецензии и критики на българска и чуждестранна етнографска литература. Още първите му изследвания привличат вниманието на научната общественост, в резултат на което е приет за дописен член на Българското книжовно дружество (1906), а по-късно и за действителен член на БАН. Израз на високата международна оценка, която получава научното му дело, е избирането му през 1927 г. за член на етнографската секция при Полската академия на науките в Краков (Костов 1924, 1-7; Вакарелски 1928, 896-905; 1939, 210-226)².

Воден от будното си народностно съзнание и любов към богатството на народната ни култура, още по време на своето учителстване Стоилов се заема с издирването и записването на фолклорни материали от Македонския край. Значителна част от събраните песни, гатанки, пословици, обичаи, детски игри и пр. са обнародвани на страниците на СБНУ, ИНЕМ, Периодическото списание и в други издания³. Несъмнено подтик за активната му събирателска дейност оказва и апелът, който Ив. Шишманов отправя в програмната си статия (Шишманов 1889, 1-64) към представителите на родната интелигенция за издирване и записване на народни умотворения и обичаи. Солидната му филологическа подготовка се отразява плодотворно на събирателските му занимания, в резултат на което публикуваните образци на словесното творчество се отличават с точен във фонетично и морфологично отношение запис, разкриващ особеностите на съответния диалектен говор (Вакарелски 1939, 219-220). Израз на неговата добросъвестност и систематичен научен подход са приложените указания и библиографски препратки за сходни варианти на изнесените народни творения (предимно песни), което е характерно за по-голямата част от фолклорните му записи с изворова стойност. Тяхното значение се подсилва и от обстоятелството, че материалите са събирани в период, когато редица елементи и прояви на народната култура са все още активно битували в българското общество.

Първите по-значими публикации на А. П. Стоилов, които бележат началото на неговата над тридесетгодишна книжовна дейност, са две сборки с български народни песни, обнародвани под надслов "Сборник от български народни умотворения"⁴. Те представляват ценно изворово градиво и влог в съкровищницата на народната поезия. Основните му изследователски интереси са свързани с народните поверия и тяхното отражение във фолклора, като вниманието му привличат предимно по-слабо разработвани проблеми.

Първите си научни опити за проучване и тълкуване на интересни явления в областта на народните вярвания и техните прояви в словесното творчество Стоилов прави още по време на своето следване. Резултат от тези му занимания са излезлите в сп. "Български преглед" статии – "Родителската клетва според нашата народна поезия" (Стоилов 1896а, 51–58) и "Сънища и тълкуването им у народа" (Стоилов 1896b, 188–208; 59–70). В първата от тях се спира на народната вяра в силата на родителската клетва (особено на майчината), която намира значителна проява в песенното творчество. Без да претендира за изчерпателност, авторът привежда значителен свод на срещаните в народната поезия родителски клетви, като цитира примери из редица сборници и издания. Значително по-обстойно и първо по рода си е неговото изследване относно сънищата и начина на тълкуването им сред народа. Приведените материали са класифицирани съобразно тяхната тематична същност. Отчитайки, че освен спорадични кратки бележки тази тема не е била обект на целенасочени научни проучвания, Стоилов се заема да даде пълен библиографски преглед на сънотълкуванията в българската книжнина. Разкривайки широкото им отражение във фолклора, той прави опит за сравнително съпоставяне на това явление в българските, сръбските и руските народни песни. При това авторът поставя тълкуването на сънищата в тясна връзка с народните поверия, легенди и не на последно място – с народната етимология. Още в тези ранни трудове на Стоилов се откроява неговата добросъвестност и стремеж към последователен систематичен подход при представяне на изследвания проблем, с което се характеризират и по-късните му проучвания. Тази отличителна черта на научната му дейност несъмнено повишава стойността на фолклорно-етнографските му разработки.

На народните поверия са посветени и редица по-малки публикации, като "Ясиката в народната поезия" (Стоилов 1899б, 156–159), "Вярвания за кокичето" (Стоилов 1899в, 814–817), "Почитане на огъня" (Стоилов 1906, 68–85), "Стъпки по камъни" (Стоилов 1912, 352–355), "Защо е къс класът на житото?" (Стоилов 1917, 804–811) и др. В тези статии са засегнати някои слабозастъпени или неразработени поверия, чийто произход и разпространение авторът се стреми да изясни в сравнителен план, съобразно вярванията на съседните балкански и някои европейски народи. Като цяло обаче в тях липсва сериозен научен анализ и доводите не са достатъчно изчерпателни, поради което цитираните публикации имат по-скоро маркиращ характер и са насока за по-обстойни проучвания.

По отношение на народните поверия и тяхното отражение във фолклора значими като научен принос са някои по-обемни

и стойностни статии и студии на А. П. Стоилов. Интерес представлява едно сравнително ранно негово изследване – "Магии за любов и вреда", публикувано в Периодическото списание (Стоилов 1898, 157–182). В него магиите и свързаните с тях обредни практики са разгледани като отражение на народните вярвания в свръхестествени сили и породеният съответно човешки стремеж да се въздейства върху тях. Излагайки хипотезите на европейските учени относно произхода на магиите, Стоилов стига до извода, че сходството на магичните вярвания сред почти всички народи е свидетелство за тяхната старинност и отнася началото им към времето на общата прародина на индоевропейските народи. Липсата на повече изследвания по темата той основателно обяснява с факта, че предвид спецификата на тези поверия много трудно се записват подобни фолклорни материали. Стоилов е първият наш изследовател, който се заема с целенасоченото изясняване на този интересен проблем, като изнася и обобщава оскъдните до момента сведения в българската книжнина. При това прави кратки паралели със сходни магични вярвания у някои балкански и европейски народи. Авторът изтъква, че за силата и трайността на разглежданите поверия свидетелства тяхното отражение в народната поезия, като подкрепя доводите си с редица фолклорни примери. Интерес представляват сведенията за някои обредни практики, повлияни от народните вярвания и съпътстващия ги магично-обреден инвентар. Стоилов не се задоволява само с тяхното описание, а проявява спорадичен стремеж да изясни тяхното семантично значение и същност, изхождайки от народната етимология и народното асоциативно мислене. При опита си за сравнителен анализ обаче той не достига до по-сериозни заключения, тъй като не излиза извън рамките на народното обяснение за смисъла на изложените магични практики. Това не омаловажава значението на статията, която се явява първият опит в научната ни литература за изясняване произхода и същността на магичните вярвания и обреди като отражение на народни мирогледни представи.

Не по-малък интерес представлява друга работа на Стоилов от началните години на изследователската му дейност – "Кукувицата в народната поезия на славяните", където разглежда друга специфична тема, намерила отражение в народните вярвания и словесно-песенно творчество (Стоилов 1899, 73–87). В нея на широка сравнителна основа той се стреми да изясни произхода и развитието на свързаните с кукувицата поверия и легенди. Придържайки се към принципите на миграционната школа относно пътя на разпространение на този популярен сред славяните мотив, авторът отхвърля схващането за евентуално сръбско влияние в народната ни поезия. Привеждайки редица

примери, той изказва мнението, че у нас подобни вярвания и легенди са повлияни от гръцкия им първоизточник, след което са преминали и у други народи. Аргумент в полза на тази теза е обстоятелството, че българските варианти на мотива за кукувицата са значително по-многобройни и по-издържани в художествено отношение от сръбските.

Характерно за научно-изследователските опити на А. П. Стоилов е доброто познаване на литературата по разработваната тема, което е видно и в по-късните му трудове. Изключение не прави и статията му "Славянски вярвания за небесната дъга", където отново са застъпени любопитни и слабо проучени проблеми (Стоилов 1924а, 37–41). Излагайки познатите вярвания за дъгата у редица западноевропейски и славянски народи, Стоилов прави опит да изясни техния смисъл и отражение във фолклора. Наред с това изказва предположения за произхода на някои от тях, като се обосновава с по-широкото им разпространение и търси връзка с древногръцката митология. Статията не претендира за изчерпателност, а с изложените кратки бележки по темата авторът по-скоро се стреми да провокира интерес за по-обстойни проучвания.

Най-значимите приноси на А. П. Стоилов са свързани с обработката на характерни мотиви из българската народна поезия. В по-голямата си част научните му публикации в тази посока излизат в периода между двете световни войни. Верен на себе си, той се ориентира към такива теми и проблеми, които до момента са слабо застъпени или остават встрани от конкретните изследователски интереси на българските учени. Основните цели, които си поставя в хода на изследователската работа, са свързани с произхода и разпространението на разглежданите песенни мотиви. Ценен принос в това отношение е студията му "Зазиждане на живи човеци в основите на нови градежи", която е първият сериозен, научнообоснован опит да се проследи възникването на баладата за обредното зазиждане и нейното място във фолклора на балканските народи (Стоилов 1902, 179–213)⁵. Преди да пристъпи към изясняване на поставените цели, авторът прави обстоен сравнителен преглед на познатите нему баладни мотиви за вграждането, като привежда редица български, сръбски, гръцки, румънски и албански варианти. Въз основа на сведенията, че принасянето на жертва в основите на нови градежи е познато сред много европейски и източни народи, той стига до извода, че подобна практика е повсеместна и се спира по-конкретно на развитието на българския обичай. Разглеждайки отражението на обичая в народното словесно-песенно творчество и развитието на баладния мотив за вграждане на живи хора, Стоилов предполага неговия гръцки произход. В изследването си той не отделя достатъчно внимание на пътя на разпространение на мотива, но

все пак отдава превес на българските варианти в художествено-стилово отношение пред тези на останалите балкански народи.⁶

С подобна схема на изложение се отличава и друго негово проучване, озаглавено "Войник на сватбата на жена си", в което за пръв път в етнографската ни литература се поставя за разглеждане този популярен в народната ни поезия мотив (Стоилов 1921, 17–39). След проследяване на многобройните български варианти и след привеждане на редица балкански, славянски и западноевропейски успорежди, Стоилов застъпва тезата за техния европейски първоизточник (Вакарелски 1939, 220). До това заключение достига след сравнително съпоставяне на главните елементи на разглеждания песенен мотив, при което прави опит да проследи неговото историческо развитие и разпространение. В това отношение той до голяма степен следва примера на Ив. Шишманов и Д. Матов и наложените от тях възгледи на миграционната школа за странстването на мотивите, без обаче да достигне нивото на техните заключения и обобщения.

С интересна проблематика се отличава и статията му "Ламите и змейовете в народната поезия", където авторът излага ценен библиографски свод на известните варианти на мотива, групирани според някои отлики и характерни особености на съдържанието (Стоилов 1921–1922, 159–174). Наред с това са изнесени сведения за широкото разпространение на народните вярвания и представи за лами, хали, змейове и тяхното отражение в народното песенно и приказно творчество. Стоилов изтъква повсеместно възприетия двойствен характер на тези същества (едновременно добри и лоши за човека), като вижда в това влияние на средновековната литература. Въпреки че тук той не се заема с по-сериозна научна интерпретация относно семантиката и значението на съответните мотиви, изследването му има своята стойност с приведения богат сравнителен материал и обстоятелни библиографски препратки.

В значително по-голяма степен до самостоятелен и категоричен извод А. П. Стоилов достига в статията си "Леген град в югославянската народна поезия", където се заема да установи първоизточника на широко разпространеното сред южните славяни сказание за "Леген-град", респ. "Легенска земя", "Легенско поле", "Легенска девойка" и пр. (Стоилов 1903а, 237–248). С редица примери той подкрепя становището си, че това понятие се среща предимно в народните епически песни, и привежда изказаните мнения и хипотези до момента относно неговия произход. Авторът обръща внимание по-специално на теориите на Копитар, Шафарик, Новакович и др., които извеждат произхода на "Леген-град" от етничното име на поляците – "лѣх". Стоилов поддържа тази теза, като се аргументира с аналогично образува-

ни наименования, срещащи се в народната поезия. При това привежда в подкрепа някои исторически свидетелства за домашния произход на познатите етимологични варианти на "Леген-град", като по този начин отхвърля категорично неоснователните твърдения, че това наименование е привнесено в народната ни поезия от сръбската епика.

Приносен момент към установяване произхода и пътя на разпространение на друг популярен песенен мотив се съдържа в изследването "Жив мъртвец" (Стоилов 1920, 54–61). След направения разбор на познатите нему български варианти, Стоилов отхвърля тезата на М. Халански за старогръцкото начало на този мотив, като остава на мнение, че неговият първоизточник трябва да се търси в западноевропейската средновековна литература. Изтъквайки отликите в съдържанието на източнобългарските и западнобългарските варианти, той стига до извода, че мотива за живия мъртвец е навлязъл в народната ни поезия по два самостоятелни пътя – през Унгария (в Западна България) и през Украйна (в Източна България), при това "без посредство на ромъни и сърби, защото у тях не е познат" (Стоилов 1920, 60–61).

Не по-малко интересна проблематика А. П. Стоилов застъпва в статията си "Жени-хероини", където отново проличава доброто му познаване както на фолклорните източници, така и на общародваната литература по разглежданата тема (Стоилов 1922, 105–117). Статията засяга въпроса за разпространения в славянската и европейска народна поезия сюжет за жена-героиня или жена-войник. Проследявайки накратко възникналата полемика в чуждия печат и изказвайки несъгласие с някои от изложените тези, той подкрепя становището за неговия източен произход. В хода на проучването авторът поставя разглеждания мотив в пряка връзка с отраженията и сходствата му в народните приказки, като насочва вниманието по-конкретно към приказните сюжети на източноазиатските народи. Считайки обаче, че близостта и приликата между приказни и песенни сюжети е очевидна, той не се заема със съпоставяне на отделните му структурни елементи, а се задоволява само да изтъкне, че този мотив намира отражение и в съвременната художествена литература.

Богат сравнителен материал Стоилов използва и в други свои по-късни публикации, посветени на разнообразни мотиви в българското песенно творчество – "Сестра-отровница" (Стоилов 1924b, 61–68) и "Предвестие за падане на царство" (Стоилов 1927, 60–68).

Безспорно изследванията на народните поверия и отражението им във фолклора заемат основен дял от научното наследство на А. П. Стоилов. В опитите си да изясни техния произход, развитие и разпространение той се придържа към наложените

от миграционната школа възгледите за странстването на мотивите, като се стреми да установи чуждото влияние в българската народна поезия. Проявявайки добросъвестност и научен обективизъм, Стоилов не пропуска да отбележи и проявите на самобитно народно творчество в усъвършенстването и обработката на песенните сюжети.

Значително по-рядко вниманието му на учен е привлечено от някои разпространени обредни практики, свързани със семейния и стопанския живот. Изследванията му в тази насока, извършени основно през първото десетилетие на XX в., представляват не по-малък интерес за българската етнография. Това се дължи на обстоятелството, че в тях отново са засегнати неразработвани или по-слабо застъпени проблеми в областта на народната духовна култура. При изясняването им Стоилов остава верен на възприетия от него сравнителен метод на изследване. Статията "Стрижба" е едно обстойно проучване относно обредното настригане на малки деца (Стоилов 1900а, 73–86). Привеждайки множество примери от фолклора и свидетелства за аналогични практики сред балканските и европейските народи, авторът уточнява смисъла и първичното значение на този старинен обичай, както и първоначалната възрастова граница за неговото извършване. При това той за първи път в етнографската ни литература обобщава спорадичните сведения по въпроса до момента и се заема със системното анализиране на стрижбата като характерен обичай, маркиращ по своята същност официалното приемане на детето в социалната общност (семејство, род и пр.).

На сравнителна основа Стоилов се стреми да изясни и значението на широко разпространения погребален обичай – "Пари за превоз" (Стоилов 1900b, 452–455). Въпреки краткото изложение той прави опит да проследи развитието и разпространението на обичая за поставяне монети при покойника. Изтъквайки постепенното отмиране на първоначалния му смисъл в някои региони, авторът се задоволява да даде само народното обяснение относно неговата интерпретация, съпоставяйки народните вярвания по разглеждания въпрос.

Стоилов е първият изследовател у нас на обичая "грамада", който е разгледан като отглас на погребалната практика. В едноименната студия "Грамада" той привежда обилен сравнителен материал, въз основа на който установява, че ритуалното хвърляне на камъни и издигането на грамади е широко разпространено (Стоилов 1910, 391–415). Повсеместното им практикуване е свидетелство за старинния им произход. Авторът излага и анализира критично отделните хипотези относно смисъла и значението на този интересен обичай, който у различните народи има различна първопричина и символика. На тази основа той аргументира

схващането си, че и наказателните по своя характер грамади, познати у българския народ, са интерпретация на обикновена погребална практика и се отличават със своето етноспецифично оформление (Вакарелски 1928, 900). В по-късните изследвания на тази тема се отчита, че основният принос на Стоилов в разглежданата студия е стремежът му "да изясни причините за изпълнението на обичая и резултатите от него" (Генчев 1994, 17). В хода на изложението авторът се доближава до схващането, че обичаят е инструмент за въздействие върху действителността, но на практика не изяснява механизма на това въздействие. При все това той поставя грамадата в цялостния контекст на народната култура, като обръща внимание на важни факти и разкрива съществени връзки в областта на народната вяра и обичайна система. С изнесените сведения за разпространението на грамадите по цялата българска етническа територия и тяхната традиционна нормативно-регулаторна функция, с множеството данни за сходни обичаи в културното наследство на редица народи, студията на А. П. Стоилов представлява "сериозно, ако не сравнително-историческо, то поне съпоставително изследване, което не е загубило значението си и днес" (Генчев 1994, 17–18).

Студията представлява интерес не само със спецификата на засегнатата проблематика. В уводната ѝ част са изложени принципните схващания на автора относно методиката за изследване на отделни явления от народната култура: "Според моето разбиране, нека сега за сега се изучава всяка народна творба сравнително у всеки народ, без да се изказват такива или онакива догадки за преднина у един народ спрямо друг само по няколко творби... Само чрез сравнително изучаване един ден науката може да каже последната си дума, когато ще има пред себе си ред културни прояви изучени." (Стойлов 1910, 394). Към този методологичен подход А. П. Стоилов се придържа във всички свои научни разработки. Изтъквайки, че проучването на произхода, смисъла и разпространението на културните явления са основна задача на изследователя, той се стреми да прилага и утвърждава сравнителния анализ като основен метод за тяхното изясняване⁷. Именно поради това студията предизвиква сериозен интерес в средите на българската етнография и е основна изворова база за следващи проучвания в тази насока (Вакарелски 1939, 222).

С подобен изследователски подход се отличават и проучванията му върху обичаите за дъжд "Пеперуда" и "Герман". Публикацията му по тази тема – "Молба за дъжд" – съдържа обстоен библиографски свод на обнародваните изворови материали (Стойлов 1901, 641–652). В широк сравнителен план се изясняват същността и смисъла на обичайно-обредните действия, като повече внимание се отделя на тяхното разпространение.

Интерес в етнографско отношение представлява също статията му върху един слабо изследван стопански обичай – "Брада на нивата" (Стоилов 1903b, 155–163).

В научното дело на А. П. Стоилов като фолклорист и етнограф особено ценни са неговите библиографски и историографски работи, обнародвани основно в периода между двете световни войни (Вакарелски 1939, 223). Редица статии, студии и очерци той посвещава на живота и народоведската дейност на изтъкнати негови съвременници и възрожденски дейци, като Д. Матов, Ив. Шишманов, Ат. Т. Илиев, М. Цепенков, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Братя Миладинови и др.⁸ Особен интерес представлява книгата му "Български книжовници от Македония" (Ч. I. 1704–1878. С., 1922 и Ч. II. 1879–1912. С., 1928). В нея, въз основа на множество документи и спомени, събрани и записани лично от автора по време на близо 20-годишната му просветна дейност в Македония и Одринско, е осветлено и извадено от забвение делото на редица български книжовни дейци от XVIII и XIX в.

Безспорна заслуга на Стоилов за българската фолклористика са неговите научни занимания в областта на народната поезия, с което поставя начало на мотивното индексирание на народното песенно творчество. Ценен негов принос в тази насока е изработеният с голяма точност и систематичност "Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни", излязъл в два тома (Т. I. С., 1916; Т. II. С., 1918) (Динеков 1972, 133)⁹. Авторът дава обилен библиографски свод по отношение на печатаните песенни мотиви, като класифицира народните песни съобразно сюжетното им съдържание в четири основни дяла: митични песни и легенди; обредни и обичайни песни; битови песни; юнашки и политически песни (Стоилов 1916, 6–56)¹⁰. Това на практика превръща труда му в ценно помагало и наръчник за фолклористични изследвания. В него Стоилов прави първия обстоен историографски преглед на фолклорните и етнографски проучвания в България от зараждането им до Освобождението и дава първата по-конкретна периодизация на тяхното развитие. Изследваният период той разделя на два подпериода: I. 1815–1860 и II. 1861–1878, като се спира на заслугите и книжовното дело на всички български и чужди труженици в областта на народната култура, работили по това време. Въпреки че предложеното периодизиране търпи по-късно известни корекции, на практика то поставя основата за следващи по-обобщени и пълни историографски изследвания. По своята същност "Показалецът" дълго време остава ненадминат в методическо отношение и безспорно за времето си е "от крупна величина и с грамадно значение за нашата етнография" (Вакарелски 1939, 223; 1977, 71)¹¹.

Значимо начинание на Стоилов е и индексиранието на обна-

родваните в стари периодични издания фолклорно-етнографски материали. Своеобразни показалци в това отношение представляват трудовете му "Фолклор" (Стоилов 1925, 16–65) и "Фолклор във в. "Марица" (1878–1885)" (Стоилов 1926, 27–47), където прави преглед на публикуваните във вестниците "Новини", "Вести" (Цариград), и "Марица" (Пловдив) материали, относно народни песни, приказки, обичаи и обреди, вярвания, пословици, гатанки и пр. Като се има предвид библиографската рядкост на посочените издания, тези му трудове и днес са ценно помагало и улеснение за изследователската работа на етнографи и фолклористи¹².

Разглеждайки научното дело и заслугите на А. П. Стоилов за разработването на интересни проблеми от българското народно културно наследство, следва да се отбележи неговата изключителна добросъвестност и обективност. Независимо от краткостта на изложението, проучванията му се отличават с доброто познаване на българската и чуждата етнографска литература, с множеството библиографски препратки и указания. В своите научно-изследователски трудове Стоилов допринася най-вече за изясняване на произхода и пътя на разпространение на редица фолклорни мотиви, следвайки традициите на миграционната школа и прилагайки последователно принципите на сравнителния метод. В това отношение той не прави изключение от плеядата български учени, възприели този методологичен подход, характерен и за европейската наука през разглеждания период.

Липсата на специализирана подготовка обаче не му позволява да направи по-задълбочени в научно-психологичен план съпоставителни анализи (Динеков 1972, 133). Често в трудовете си А. П. Стоилов изказва подкрепа на едно или друго мнение или хипотеза по разглеждания въпрос, като се задоволява с не дотам задълбочени аргументи, имащи предимно общ и по-скоро насочващ характер. Това възпрепятства едно по-плодотворно изследване по темата от негова страна, което би увеличило стойността на изложените разсъждения. Въпреки множеството цитирани фолклорни примери и направени сравнения, някои от научните му разработки носят белега на известна непълнота по отношение на изходната, изворова база, което му пречи да достигне до обосновани заключения и по-широки обобщения (Тодоров 1980, 150). В известно отношение това се дължи на трудностите, които среща особено в първите десетилетия на научно-изследователската си дейност¹³. Самият той съзнава тези слабости в научните си работи, поради което в повечето случаи избягва категоричните заключения, а направените изводи имат до голяма степен условен характер. Това не омаловажава достойнствата на неговите публикации. Най-големите му заслуги се дължат на обстоятелството, че съизмерва културното ни наследство с достиженията

на другите народи и в изследванията си разглежда българското народно творчество "в светлината на славянския, балканския и на обоевропейския фолклор" (Вакарелски 1939, 226).

За времето си трудовете му представляват несъмнен интерес и допринасят за развитието на фолклорните и етнографски проучвания, тъй като повечето от тях разглеждат слабо застъпени проблеми или поставят за първи път специфични въпроси в областта на духовната народна култура. Със своеобразната проблематика, която излага, книжовното дело на А. П. Стоилов още тогава привлича вниманието на славянските научни среди, за което свидетелстват редицата ласкави отзиви в чуждия печат (Костов 1924, 7; Вакарелски 1939, 226). В този смисъл то не е загубило своето значение и днес, а систематичното изложение на разглежданите въпроси и приложената богата библиография го превръщат в необходима отправна точка за следващи обстойни проучвания.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Вж. Ред. предговор към ИНЕМ, I, 1921, 1, с. 1.

² Накратко за живота и дейността му вж. също Ст. Л. Костов, Антон Попстоилов (15 февруари 1869 – 9 август 1928). – Летопис на БАН, XII (1928–29), С., 1931, 137–141.

³ Вж. библиографския преглед на книжовните трудове на А. П. Стоилов – ИНЕМ, IV, 1924, 1–2, 9–24).

⁴ Книжка I. Битови песни. излиза в София през 1894 г., а Книжка II. Песни от политическия живот – една година по-късно.

⁵ Следва да се отбележи, че хронологически първото кратко съпоставително осветляване на темата за враждането принадлежи на Д. Матов. То обаче няма самостоятелен характер и е част от негова по-обширна рецензия върху изнесените материали в книга първа на "Жива старина" от Д. Маринов, публикувана в Периодическото списание (ПСП, VIII, 1893, 41–42, 980–983).

⁶ Изчерпателно и аргументирано проучване на произхода, развитието и разпространението на този популярен баладен мотив в широк сравнителен план прави по-късно М. Арнаудов в студията си "Вградена невеста", обнародвана като част IV от неговите "Студии върху българските обреди и легенди" (СБНУ, 34, 1920, 245–528).

⁷ Тези свои методологични възгледи и схващания Стоилов подчертава близо десет години по-късно в статията си "Ламите и змейовете в народната поезия" (Стоилов 1921–1922, 159–174). Изследвайки развитието на песенните мотиви, той изтъква отново, че без сравнително изучаване не може да се установи техният произход.

⁸ А. П. Стоилов. Проф. Ив. Д. Шишманов като фолклорист. – Зора, I, бр. 292 от 2. V. 1920 ; Димитър Матов 1896–1921. По случай на 25 годишнината от смъртта му. – Македония, II, бр. 167 от 22. IX. 1921; Атанас Т. Илиев – ИНЕМ, II, 1922, 3-4, 181–182; Атанас Т. Илиев. Живот и книжовно – обществена дейност. Юбилейна книжка. Стара Загора, 1923, 5–23; Автобиография на Раковски – УПр, XX, 1921, 6-7, 218–229; Фолклорни разяснения – В: Б. Пенев, М. Арнаудов, А. П. Стоилов. Г. С. Раковски по случай 50 годишнината му. С., 1917, 223–244; Фолклорният сборник на Раковски – ИНЕМ, I, 1921, 2, 65–70; Марко Цепенков – ИНЕМ, I, 1921, 2, 118–120; Братя Миладинови – Народна отбрана, III, бр. 525 от 26. I. 1921; П. Р. Славейков и българският фолклор – ИНЕМ, VII, 1927, 1–4, 1–13; Заслуги на Дринова по фолклора – В: Сб. С. С. Бобчев (под ред. на Хр. Цанков). С., 1921, 85–93 и др.

⁹ "Показалецът" е резултат от близо 15-годишния труд на А. П. Стоилов. Дълги години той работи по него съвместно с брат си Христо П. Стоилов, който не доживява да види края на делото им. "Показалецът" излиза със съдействието на Ив. Шишманов и финансовата и морална подкрепа на Българската академия на науките (Стоилов 1916, V–VI).

¹⁰ А. П. Стоилов възприема този утвърден принцип на групиране и систематизиране в съгласие с изказаното от Хр. П. Стоилов мнение, че "за една рационална класификация на народната словесност всякога са меродавни съдържанието на материала, сродството на мотивите и близостта на версиите." (Стоилов 1916, 36–37). В това отношение обаче той не достига до по-задълбочен анализ при систематизирането като М. Арнаудов, който при класифицирането на народните песни отдава голямо значение не само на предметното родство между мотивите, но и на начина на тяхната обработка и поетическия стил. В своите изследвания "Фолклор от Еленско" (1913), "Фолклор" (1918) и "Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни" (1923) Арнаудов предлага една по-прецизирана и детайлизирана систематизация на народното песенно творчество.

¹¹ За съжаление почти готовият събран и систематизиран материал за следващите части на "Показалеца" – от Освобождението до 1920 г., съхраняван в архивите на Народния етнографски музей, изгаря заедно с музея по време на бомбардировките през 1944 г. (Вакарелски 1977, 71).

¹² В това отношение внимание заслужават също систематичните му работи "Фолклор в "Българска сбирка" I–XX годишнина" (БСб, XXI, 1915, 1, 26–32), "Български фолклор в чуждата литература" (УПр, XXIII, 1924, 4, 249–259), "Книгопис по етнографията на Македония. Из книгата на Д. Матов" (БПр, IV, 1897, 5-6, 178–214), както и изготвените от него и публикувани на страниците на ИНЕМ (г. I–VII) библиографски сводове по години (1915–1927) върху българската етнографска литература (Вакарелски 1939, 223–224).

¹³ Значителна част от своите проучвания Стоилов прави по време на учителстването си в Македония, без достъп до богати библиотеки, без възможност да ползва в пълна степен излязлата до момента литература и при ограничени средства (Вж. Вакарелски 1939, 226).

ЛИТЕРАТУРА:

- Вакарелски 1928:** Х. Вакарелски. Антон П. Стоилов. – Училищен преглед, XXVII, 1928, 8, 896–905.
- Вакарелски 1939:** Х. Вакарелски. Антон П. Стоилов (Наши събирачи на фолклор). – Родна реч, XII, 1939, 5, 219–226.
- Вакарелски 1977:** Х. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977.
- Генчев 1994:** С. Генчев. Грамада – един забравен български обичай. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. т. 2. С., 1994, 17–32.
- Динеков 1972:** П. Динеков. Български фолклор. ч. I. С., 1972.
- Костов 1924:** Ст. Л. Костов. Антон П. Стоилов (1894–1924). – Известия на Народния етнографски музей, IV, 1924, 1–2, 1–7.
- Стоилов 1896a:** А. П. Стоилов. Родителската клетва според нашата народна поезия. – Български преглед, III, 1896, 3, 51–58.
- Стоилов 1896b:** А. П. Стоилов. Сънища и тълкуването им у народа. – Български преглед, III, 1896, 9–10, 188–208; 12, 59–70.
- Стоилов 1898:** А. П. Стоилов. Магии за любов и вреда. – Периодическо списание, LV–LVI, 1898, 157–182.
- Стоилов 1899a:** А. П. Стоилов. Кукувицата в народната поезия на славяните. – Български преглед, V, 1899, 7, 73–87.
- Стоилов 1899b:** А. П. Стоилов. Ясиката в народната поезия. – Българска сбирка, VI, 1899, 4, 156–159.
- Стоилов 1899в:** А. П. Стоилов. Вярвания за кокичето. – Българска сбирка, VI, 1899, 19–20, 814–817.
- Стоилов 1900a:** А. П. Стоилов. Стрижба. – Български преглед, VI, 1900, 5, 73–86.
- Стоилов 1900b:** А. П. Стоилов. Пари за превоз. – Българска сбирка, VII, 1900, 452–455.
- Стоилов 1901:** А. П. Стоилов. Молба за дъжд. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, 1901, 641–652.
- Стоилов 1902:** А. П. Стоилов. Зазиждане на живи човеци в основите на нови градежи. – Периодическо списание, LXIII, 1902, 179–213.
- Стоилов 1903a:** А. П. Стоилов. Леген град в югославянската народна поезия. – Периодическо списание, LXIV, 1903, 237–248.
- Стоилов 1903b:** А. П. Стоилов. Брада на нивата. – Българска сбирка, X, 1903, 3, 155 – 163.
- Стоилов 1906:** А. П. Стоилов. Почитане на огъня. – Периодическо списание, LXVII, 1906, 68–85.
- Стоилов 1910:** А. П. Стоилов. Грамада. – Периодическо списание, LXXI, 1910, 391–415.
- Стоилов 1912:** А. П. Стоилов. Стъпки по камъни. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. София, 1912, 352–355.
- Стоилов 1916:** А. П. Стоилов. Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни. I. 1815–1860. С., 1916.
- Стоилов 1917:** А. П. Стоилов. Защо е къс класът на житото? – Сп. Общ поход. София, 1917, 1, 804–811.
- Стоилов 1920:** А. П. Стоилов. Жив мъртвец. – В: Сб. Иван Шишманов. С., 1920, 54–61.

Стоилов 1921: А. П. Стоилов. Войник на сватбата на жена си. – Известия на народния етнографски музей, I, 1921, 1, 17–39.

Стоилов 1921–1922: А. П. Стоилов. Ламите и змейовете в народната поезия. – Списание на БАН, XXII, 1921–1922, 159–174.

Стоилов 1922: А. П. Стоилов. Жени-хероини. – Известия на Народния етнографски музей, II, 1922, 3–4, 105–117.

Стоилов 1924а: А. П. Стоилов. Славянски вярвания за небесната дъга. – Известия на Народния етнографски музей, IV, 1924, 1–2, 37–41.

Стоилов 1924б: А. П. Стоилов. Сестра-отровница. – Известия на Народния етнографски музей, IV, 1924, 3–4, 61–68.

Стоилов 1925: А. П. Стоилов. Фолклор. – Известия на Народния етнографски музей, V, 1925, 1–4, 16–65.

Стоилов 1926: А. П. Стоилов. Фолклор във в. “Марица” (1878–1885). – Известия на Народния етнографски музей, VI, 1926, 1–4, 27–47.

Стоилов 1927: А. П. Стоилов. Предвестие за падане на царство. – Известия на Народния етнографски музей, VII, 1927, 1–4, 60–68.

Тодоров 1980: Д. Тодоров. Етнографията в България през периода на капитализма. – В: Етнография на България. т. I. С., 1980, 134–150.

Шишманов 1889: Ив. Шишманов. Значението и задачата на нашата етнография. – Сборник за народни умотворения, 1, 1889, 1–64.

PROBLEME DER VOLKSKUNDE IN DEN ERFORSCHUNGEN VON ANTON P. STOILOV

Temenuga Georgieva

Zusammenfassung

Anton P. Stoilov ist bulgarischer Gelehrter, der am Ende des 19. Jhs. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jhs. gelebt und gearbeitet hat. Als Angestellter und Direktor des ethnographischen Nationalmuseums in Sofia hat er großen Beitrag zu der Entwicklung dieser Institution. Seine Forschungsinteressen umfassen verschiedenartige Probleme im Gebiet der bulgarischen Volkskultur und der Folklore, der bulgarischen Sprachwissenschaft, Literatur und Wiedergeburtsgeschichte.

Der vorliegende Artikel untersucht die ethnographischen und folkloristischen Erforschungen von A. P. Stoilov. Die bedeutenden sind: "Magie für Liebe und Schaden" (1898); "Der Kuckuck in der Volksdichtung der Slawen" (1899); "Einmauern von lebenden Menschen in den Grundmauern der neuen Bauten" (1902); "Die Drachen in der Volksdichtung" (1921/1922) u. a. A. P. Stoilov hat auch die erste vergleichende Untersuchung des verbreiteten Brauchs "Haufen" gemacht. Damit verfolgt er den Ursprung, die Verbreitung und die traditionelle Regulierungsfunktion der Steinhaufen auf dem ganzen bulgarischen ethnischen Territorium.

Großes Verdienst von A. P. Stoilov für die bulgarische Volkskunde sind seine Beschäftigungen im Gebiet der Volksdichtung. Zum ersten Mal hat er Motivsindexe der Volkslieder gestellt. Er hat auch die erste historiographische Übersicht der volkskundlichen Erforschungen in Bulgarien gemacht. Mit der verschiedenartigen Problematik und der reichen Bibliographie sind die wissenschaftlichen Werke von A. P. Stoilov von Interesse auch heute noch.

МИНИАТЮРНИ КОПИЯ НА НАРОДНИ НОСИИ ОТ ФОНДА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Антония Велева

*На майка ми – професор Мария Велева
с много обич и признателност*

Стремежът към красота на българина е намерил своя изява в пъстротата и високата художественост, постигнати при украсата както на ежедневния, така и на празничния костюм.

Това ме подтикна да създам колекция от миниатюрни копия на народни носии. Те представят точни образци на облекла от различни области на страната: с. Голяма Желязна, Троянско, средата на XIX век; с. Килифарево, Великотърновско, началото на XIX век; с. Смядово, Преславско, средата на XIX век; с. Риш, Преславско, средата на XIX век; с. Марково, Щуменско, края на XIX век; с. Топчий, Разградско, края на XIX век; с. Голица, Варненско от края на XIX век и от с. Милетич, Силистренско, началото на XX век.

Размерите им са: 30 X 70 см.

Изработени са по лични наблюдения на авторката върху оригинални костюми под научната консултация на проф. Мария Велева при съвместни теренни проучвания по време на регионалните събори на народно творчество в Копревщица, "Пирин пее и танцува", "Предела", Сливен и др. Използвани са музейни експонати и научна литература, карта на българските народни носии на Христо Вакарелски, скици от Феликс Каниц и Иван Мърквичка.

Експонатите са участвали в международни изложби, организирани от Националния исторически музей – София*.

Представени са главно носии на жени и млади девойки. При изработването им са използвани материали, цветовете и крой-

* Колекцията е изработена от Антония Георгиева Велева като реставратор в Централната лаборатория по консервация и реставрация със Заповед № 953 от 25. XII. 1980 г. и съставен Протокол с вх. № 734 от 11. X. 1982 г. от Директора на Националния исторически музей, Анчо Анчев. Колекцията е картотекирана и влиза в Научния архив на Националния исторически музей заедно с исторически сведения и обяснителни бележки, изготвени лично от авторката Антония Велева.

ки, наподобяващи оригиналите, както и технологии, прилагани от старите майстори. Художественото оформяване на копията не позволява да се комплектуват с чорапи, кожени обувки или чехли, както и с накити, тъй като те не могат да се възпроизведат точно.

Някои от костюмите свидетелстват за наследството, получено от българите от етническият субстрат. За останките от облеклото на прабългарите свидетелстват облеклата от Шуменско и Преславско. Като наследство от древните траки могат да се приемат отделни елементи от някои носии – например островърхата шапка към невестинския костюм от с. Голяма Желязна, Троянско и др. Повечето показват славянската основа на българската носия, какъвто е например летният женски костюм от с. Драгичево, Пернишко. Могат да се посочат влияния и от облеклото на различни народи, с които българите са били в досег през своята тринадесетвековна история.

Костюмите са показани в техния празничен вид, тъй като обикновено това са най-богатите и високохудожествено украсени облекла, носени на големи календарни празници и сватби.

Творческото пресъздаване на народните образци, изработени с обич и сърце от мен, ми дават чувство на гордост, че съм наследница на изключително художествено наследство.

Колекцията грабва погледа на посетителя със своето пъстроцветие и многообразие на форми, багри и съчетания, запознава го с богатството на българската народна носия и така го въвежда в съкровищницата от исторически, културни и художествени ценности – българската народна култура.

ОПИСИ

Зимен костюм на млада жена от с. Голяма желязна, Троянско, средата на XIX век. НИМ, инв. № 45850 (*Ил. I–II*)

Костюмът е бил разпространен в селищата между горните течения на реките Вит и Осъм, по северните склонове на Стара планина до края на XIX век. Носен е от млади невести през първите месеци от брачния им живот, а в основния си състав и от жени на различна възраст, но само през зимата, а през лятото е бил заменян от двупрестилченото облекло. Ризата е от бяло конопено платно, туникообразна, със средишно разположение, с дълги и широко отворени в долния край ръкави. Украсена е с шевица по края и дължината на предната им част, яката, ръбовете на пазвения разрез и полата. Сукманът е от тъмносин лит вълнен плат с туникообразна кройка, висококлинест и с прикачени на гърба две опашки. По полите има апликация от разноцветни парчета плат. Коланът е извезан и е завиван ниско около

кръста. В оригинала той е тъкан с разноцветни прежди "на кори". Престилката е съставена от два плата с водоравен шев. Тъканта е на разноцветни предимно червени черти и редове от ситни геометрични орнаменти. Обкичена е по ръбовете с ресни или пискюлчета. Еднорогото забраждане на невестата е оформено чрез извита дръжка на кратуна или говежди рог, закрепен към шапка, укроена от платно и придържана с подбрадник. Кърпата, предназначена за невестинското забраждане, е от бяло платно. По двата тесни края е с втъкани дребни цветни геометрични орнаменти. Средата ѝ се премията върху еднорогата подложка и краищата ѝ се оставят да висят свободно по гърба. Шапката с кратуна или рог се е носела от жените от деня на венчаването до края на живота, а ивичната забрадка се е заменяла след определено от местния обичай време, обикновено след първия Гергьовден след венчаването. Костюмът е свързан със сравнително умерена и скромна украса от металически накити. Има герданче.

Празничен костюм на млада жена от с. Килифарево, Велико-търновско, началото на XIX век. НИМ, инв. № 21153 (Ил. III).

Ризата е от ленено платно с туникообразна кройка. По долната част на ръкавите е с вземо от растителни разноцветни мотиви [по края на полите е от линейни орнаменти по ръбовете на пазвите и яката].

Сукманът е от вълнен тънък черен плат с туникообразна кройка. Има апликация от разноцветни ивици плат по края на полите и по долната половина на прикачените към ръкавите извивки на гърба "опашки" – представляващи двойни ивици плат, които се смятат като остатъци от ръкави, превърнати в декоративни елементи. Украса от подобна апликация има и на ръба на пазвената изрезка. Престилката е от тънък вълнен плат, домашно тъкан с розово-червено поле, прорязано от групи цветни черти. Коланът е от сърмени ширити (в оригинала е сърмотъкан).

Забрадката, наричана "килифарски сокай", е съставена от твърда подложка, представляваща кръг от кора, обвит в червено кадифе по предната страна и с прикачено "кръжило" (металическа диадема) отгоре покрита с дървена "танура", обвита също с червено кадифе. Подложката се покрива от тънка кърпа "месал", която е дълга и едноплата. По двата ѝ тесни края е с пъстроцветно вземо и ресни. Кърпата се поставя, като обвива лицевия овал, а краищата, след като покриват раменете, се спускат назад. От двете страни на сокая се спускат нанизите от монети и маниста. Има подбрадник от монети и др.

Оригиналният костюм е свързан с кърпа дълга до 2.50 – 3 метра, както и с металически накити – надушни и странични с позлатено кръжило, но в копието са само наподобени.

Празничен зимен костюм на млада жена от с. Смядово, Пре-

славско. Средата на XIX век. НИМ, инв. № 21157 (Ил. IV).

Ризата е приготвена от памучно бяло лито платно. Има туникообразна форма и е дълга до глезените с прави широко отворени в долния край дълги до китката ръкави. Украсена е с везмо по края на ръкавите и полите. Забележителни са животинските орнаменти по края на ръкавите – птичи фигури, както и декоративния шев между платовете на ръкавите. По полите са везани геометрични фигури – триъгълници и звездовидни орнаменти. Преобладават тъмните цветове – тъмносин, керемидовочервен, тъмозелен, тъмножълт. Сукманът е от вида на двуделните сукмани, които са разпространени в Североизточна България – горна част "чипак" къс до под гърдите и "пола" от прави платове с набор в горната част. Чипакът е украсен с везмо край ръбовете. С везмо се откроява съединителния шев между чипака и полата. Полата е украсена по долната част с апликирана ивица от червен вълнен плат. Между отделните парчета се откроява декоративен шев от жълти конци в прави бодове. Над ивицата е везан ред от ъглови бодове и бели конци, а над него ивица от везани правоъгълни фигурки в жълто. Полата на сукмана често особено при работа се повдига отпред, за да не пречи на движенията. Коланът е тъкан "на кори" в оригинала, а тук в случая е извезан с черно поле и жълти, червени геометрични орнаменти.

Престилката е от син вълнен плат с втъкани (в случая везани поради миниатюрния вид) геометрични шестоъгълни фигури, разноцветни, които образуват диагонал по цвят по полето на престилката в бял, червен, тъмносин, жълт. Полето е набраздено и от бели черти в групи. Престилката е дълга до везмото на полите на ризата. Невестинската прическа е на "кръкми" – коси изрязани над челото. Те се покриват от "месал", представляващ кърпа от памучно платно с ширина на платното (в случая съответно намалена) и с дължина да провисне отзад до под кръста. По двата тесни края са втъкани (в случая везани и наподобяващи тъкан) геометрични орнаменти с червени конци. Под забрадката е сложена подложка, наречена "стъпа" с форма на пресечен конус, сложена с тясната основа надолу с украшения от сребърни монети по предната част.

Празничен костюм на млада жена от с. Марково, Шуменско, края на XIX век. НИМ, инв. № 21155 (Ил. V).

Представеният експонат представлява в умален вид старинен празничен костюм на млада жена от Шуменско, и то в селища около първата българска столица – Плиска.

Състои се от риза от памучно домашно платно с туникообразна кройка. Има везмо по края на ръкавите и полите от разноцветни геометрични растителни мотиви, от линейарни орнаменти по шевовите на ръкавите и полите. "Завешка" илизадна завеска

е от вълнен черен плат с вземо по долния край на полите. Има "чипак", представляващ правоъгълно парченце, пришито отзад към горния ръб, и едно надиплено. Състои се от две престилки – долна, синя с отворени подчертани краища, и горна – червена, двуплата с водоравен шев и с отвесно подчертани с орнаменти краища. Поясът е черен с втъкани бели, сини и червени нишки. "Месал", представляващ ивична кърпа от платно. В двата края е с вземо – по единия в прави редове, а по втория – предния, с три правоъгълни мотива, изпълнени с геометрични орнаменти в ярки тонове, изпълнени с копринени конци и сърма.

Оригиналният костюм е свързан с металически накити: подбрадник и наушни висулки, гривни и пръстени.

Женски празничен летен костюм от с. Риш, Преславско, средата на XIX век. НИМ, инв. № 23480 (Ил. VI–VII).

Костюмът е от околностите на една от старите български столици – Преслав. При изработването му е използвана и скица на Феликс Каниц. Костюмът се състои от риза с вземо по краищата на ръкавите и полите. Задна завеска, наричана "окрел", е от вълнен черен плат с апликация по полите и с "опашки", прикачени към задния ръб.

Престилката е наричана "Очица" поради орнамента в средата на квадратните полета. Има везан колан, в оригинала е тъкан на кори. Забраждането се състои от твърда подложка с форма на пресечен конус, наричана "стъпка", от металически накит, наричан "стефан", от долна кърпа от копринен червен плат "аленка" и горна бяла кърпа.

Костюм на годеница от с. Топчии, Разградско, края на XIX век. НИМ, инв. № 23480 (Ил. VIII).

Костюмът притежава белези, които се считат от етнографската наука за наследство от културата на облеклото на прабългарите: кръстовидната пазва със страничните пилета, тъмноцветното плътно вземо по ризата, украшенията от маниста, монети, текстилни влакна и др.

Ризата е от памучно платно с туникообразна кройка и с вземо по пазвите, края на ръкавите и полите. Пазвата се нарича "кръстата" според разположението на мотивите. Двата странични мотива се наричат "петлета". Везмото по края на ръкавите се нарича "капане", което предава названието на ризата "капанка", а по него и населението "капанци". Мотивът на полите се нарича "гаги". Пещемал от тъмносин вълнен плат. По полите са втъкани червени и бели нишки и е ситно надиплен. В празничната премяна влизат две престилки – малка от черен вълнен плат с везани човекоподобни фигури, наричани най-често "куклички", и "бяла фута" от бял памучен плат, рамкирана с червено вземо и гъсто надиплена.

Прическата е от една сплитка. Има украшение от двете страни на главата от "камилешки китки", топчета от вълнени влакна, маниста, луторки и др. Отличителен накит е годеницата с прочелник от сърмени нишки, маниста и др. Костюмът е свързан с торбичка.

Костюм на девойка в ролята на зълва от с. Голица, Варненско, края на XIX век. НИМ, инв. № 23481 (Ил. IX).

В копието са представени по възможност считаните за наследство от културата на прабългарите елементи в местните костюми – чипак към сукмана, тъмноцветно плътно вземо, украшения от маниста, монети и др.

Ризата е от памучно платно с туникообразна кройка и с вземо по пазвите, края на ръкавите и полите. Сукманът е от вълнен бял плат – двуделен съставен от пола и "чипак" с линейно вземо по ръбовете на чипака и полата. Престилката е от вълнен тъмнокафяв плат и с везани орнаменти (напълно наподобяващи тъканите в оригинала) предимно ромбични фигурки. Коланът е с везани орнаменти. Прическата е на една сплитка. Покривката на главата е кърпа от домашна тъкан, съшита като качулка и носена задължително от зълвата при "засевки" – замесване на сватбените хлябове. Има накити от маниста и монети.

Летен костюм на девойка от с. Милетич, Силистренско, началото на XX век. НИМ, инв. № 21586 (Ил. X).

Ризата е от бяло кенарено платно с ограничени цветни пошиви по краищата на ръкавите, полите и яката. Роклята е от фабричен вълнен плат, съшита от елек къс до под гърдите и прикачена към долните му ръбове широка набрана пола. С обтоки от черни гайтани, бели и зелени ширити са подчертани ръбовете на полите и съединителния шев между елека и полата. Престилката е от вълнена домашна тъкан, двуплата с водоравен декоративен съединителен шев. По двата отвесни края са втъкани с цветни преди геометрични орнаменти. Рамкирана е с бяла дантела.

Според установения естетически вкус на местното население се изисква роклята и престилката да контрастират по цветове. Обикновено на оранжева рокля се поставя зелена престилка, на червена рокля – черна престилка. Моминската прическа на една сплитка се украсява с шапчица от червено сукно или дори само от ивица червено сукно с пришити по долния ръб монети. Кърпата за забраждане е жълта за разлика от бялата невестинска кърпа и с дълги копринени ресни, забрадена прегъната по диагонал и плътно обгръща лицевия овал.

Костюмът е носен главно от преселници от Северна Добруджа до средата на XX век.

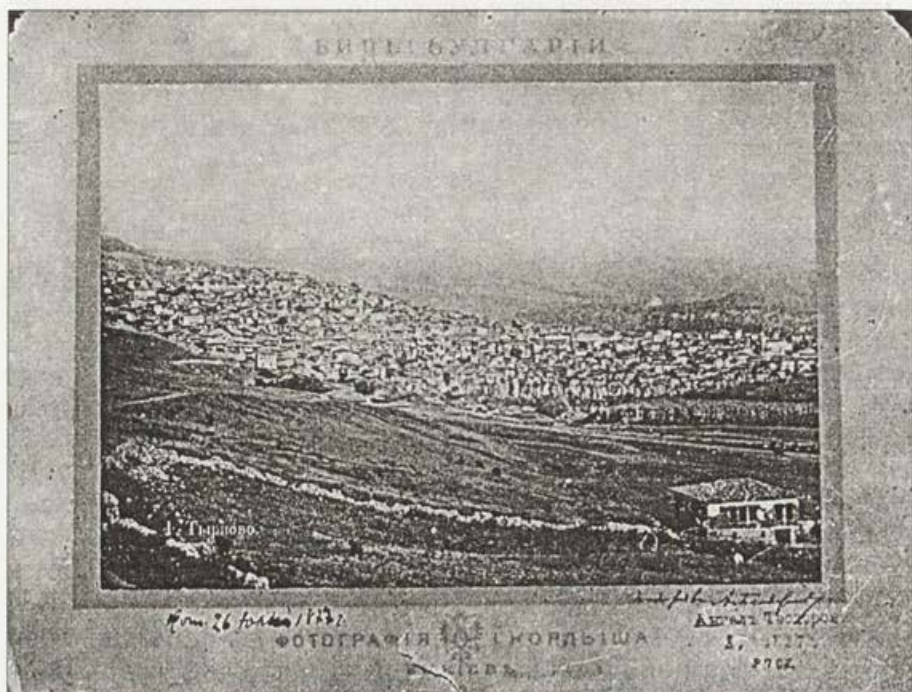
ИЗДАТЕЛИТЕ НА ПОЩЕНСКИ КАРТИЧКИ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (края на XIX–40-те год. на XX в.)

Васил Мутафов

В началото на XX в. в България започва масово издаване на пощенски картички с изгледи от градове и села. Документирани-те от фотографите изгледи от селищата, запечатали архитектур-ния облик, природните красоти и особено новото "европейско" строителство се отпечатват на пощенски картички, разпростра-нявани в хиляден тираж. Като цяло издателите стават една мощ-на пропагандна институция, популяризираща както природните дадености, така и миналото, но най-вече достиженията на сво-бодна България през последните десетилетия. Към всички кра-ища на страната и в чужбина потича огромен информационен поток, представящ и пропагандиращ разнообразието на българ-ската самобитност, стремежите и достиженията на модернизи-раща се България. Между българите се създава масово средство за комуникация – с пощенски картички се изпращат поздравии за празници, поздравии от туристически посещения, споделя се гордостта от родния град, изказва се възхищение от видяното в други краища на страната, споделят се лични преживявания, уреждат се чисто делови въпроси. Поставени в рамки, витрини на мебели, огледала, те допълват "домашните фото-иконостаси", изпълват ги с ново съдържание. В България се създава и едно ново хоби – колекционирането на пощенски картички¹.

Началото на издаването им поставят фотографите (Мутафов 2006). Първите картички с изгледи от български град са изда-дени от фотографа на Киевския университет – Йозиф Кордиша в Русия. Това става няколко години след изобретяването през 1880 г. на фото-цинкографския метод за размножаване на не-гативи. Йозиф Кордиша издава една поредица от панорамни из-гледи от Търново, които снима на 12 юли 1877 г., когато влиза в града заедно с Предния отряд на ген. Гурко (Обр. 1). Точната дата на издаването им не може да се установи. От номерацията

им става ясно, че са били най-малко 15 на брой. Обединени са в поредицата Види Болгарии, което предполага вероятността такива картички да са били издадени и за други български градове, през които е минал, но поне засега такива не са ми известни.

Обр. 1. Изглед от Търново, 12 юли 1877 г. Фотограф и издател Й. Кордиша – 80-те год. на XX в., Русия.

Vorb. 1. Aussicht von Tarnovo, 12 Juli 1877. Fotograf und Herausgeber J. Kordischa – 80-ten Jahren des 19 Jhs., Rußland.

Съхранени и уголемени картичките на Кордиша са били подарени на търновското читалище "Надежда" в началото на XX в. от русения адвокат Ангел Тодоров. Впоследствие те стават собственост на Търновския народен музей.

През 90-те год. на XIX в., запознат с разпространяването в европейските страни пощенски картички, търновският фотограф Едуард Либих прави опит да направи техен заместител, който да се разпространява като спомен. Изработените от него снимки-изгледи от Търново той подлепя на луксозен фирмен картон с надпис: "Из търновските околности". В колекционер са запазени 5 от тях: Асенова махала след наводнението 1897 г. (Обр. 2), Устието, Моста в турската махала при наводнението 1897 г., Аптеката на Й. Пенчев, Панорама на В. Търново. Изработването в голям тираж на такива луксозни картички по фото начин не е било по възможностите на фотографа и той преустановява дейността си.

Обр. 2. Долна махала след наводнението 1897 г. Фотограф и издател Е. Либих – 1898 г., В. Търново.

Vorb. 2. Unterstadtviertel nach der Überschwemmung im Jahre 1897. Fotograf und Herausgeber E. Liebich – 1898, V. Tarnovo.

Пръв започва да издава пощенски картички от свои снимки търновският фотограф Димитър Василев (1900 и 1902 г.). Те са обединени от надписа "Поздрав от В. Търново", на някои от които той е на френски. Повечето от тях са черно-бели, с чер, червен или зелен печат. Картичките включват различни изгледи – махала "Св. Троица", Тунела "Цар Борис", Царевец и Трапезица, Новостроящия се ж.п. мост между ул. "Гурко" и "Боруна", улица "Индуриална", ж.п. моста при гара Трапезица с Варуша, Стамболовия мост, Градската градина със шадравана и други (Обр. 3). Изглежда Д. Василев като пръв в тази нова дейност не е успял и изоставя издаването на пощенски картички.

По същото време с издателска дейност се заема и друг търновски фотограф – Адолф Бронфен. Той създава оригиналните снимки, от които печата пощенски картички. Тематично те са повече от 20 бр. Между тях са: Общ изглед на града с тунела и Стамболовия мост, Изглед на Света гора с двата моста, Търново с Трапезица и моста между тях, ул. "Булевард", Хисаря (Царевец) с джамията и др. (Обр. 4). Повечето от картичките му са обединени от надписа "Поздрав от В. Търново" и са оцветени допълнително. Бронфен също скоро изоставя издателската

Обр. 3. Градската градина с шадравана. Фотограф и издател Д. Василев – 1900 г.

Vorb. 3. Der Stadtpark mit dem Springbrunnen. Fotograf und Herausgeber D. Wasilev – 1900.

Обр. 4. Площада пред Хисаря (Царевец). Фотограф и издател А. Бронфен – 1901 г.

Vorb. 4. Der Platz vor Hissaria (Zarevetz). Fotograf und Herausgeber A. Bronfen – 1901.

си дейност, може би изпитвайки конкуренцията на професионалните издатели, които са и разпространители.

По това време не е битувало понятието авторско право и към него претенции фотографите не са имали, от което издателите се възползват. Само така можем да си обясним как след тия първи години живот на пощенските картички, оригиналните снимки на фотографите попадат в ръцете на издателите и стават техни произведения. Картичките се печатат с името на издателите, а името

на фотографите не фигурира никъде. Едни и същи снимки стават пощенски картички на различни издатели по едно и също време. Много любопитен е случаят с О. Марколеско, който не е бил издател. Неговият изглед на Търново в четири сегмента от 1880 г. има тиражирани в периода 1900–1935 г. повече от 20 броя цветни и черно-бели копия, издавани от великотърновските издатели и разпространители: Иван Владов, Иван Ферманджиев, Петър Минчев, Братя Ноеви (Обр. 5). Примерите в това отношение са много. Десетки обекти, заснети от един фотограф, се тиражирали от различни издатели многократно, с различно оцветяване, оформление и надписи на български, френски и немски, в различен шрифт.

Обр. 5. Панорама на В. Търново, 1880 г. Фотограф – О. Марколеско. Издание на Ив. Владов, Ив. Ферманджиев, П. Минчев, Братя Ноеви – 1900–1935 г.

Vorb. 5. Panorama von Veliko Tarnovo. Fotograf – O. Markolessko. Herausgegeben von I. Wladov, I. Fermandjiev, P. Mintschev, Bruder Noevi – 1900–1935.

Първият професионален издател на пощенски картички в Търново е Иван Станчев Вителов (1869–1922) от с. Боженци, Габровско (Ковачев 1984, 86). Той завършва прогимназиално образование в Габрово и постъпва на работа в Търново при Христо Иванов Големия – Книговезеца. Изучава при него книговезкия занаят и става опитен работник. Спечелва не само доверието на работодателя си, но и дъщеря му, за която се жени на 9.01.1894 г. и имат 9 деца.

На 17.01.1898 г. Хр. Ив. Големия му продава машините и всички други принадлежности по книговезство за 1400 сребърни

лева. Работилницата му се помещава на ул. "Кефалов" – северно от дн. Хуманитарна гимназия "Св. Св. Кирил и Методий", в дома на Христо Ив. Големия, съборен от земетресението през 1913 г. После се премества в съседство – в източното крило в дома на Каранешеви, където е била и печатница "Работник". На по-късен етап се разполага на първия етаж в дома на адвоката Моско Добринов – ул. "Читалищна" 6.

Вителов разкрива и книжарница за продажба на произведените от него тетрадки, бележници, блокчета за рисуване, албуми за поезия, картички, изгледи и малко прочетни книги. Тя се намирала на площад "Баждарлък", дн. улица "Д. Благоев" 11. Той подвързва книгите на всички търновски печатари по това време – Панайот х. Панайотов, х. Тодор Ст. Фъртунов, Пано Иванов, братя Касабови и др.

В края на XIX и началото на XX в. той се утвърждава като първоразряден книговец и добър издател. Стопанин е на месечното литературно-научно списание "Звезда", съдейства за издаването на месечното литературно списание "Труд". Речниците, художествената литература, историко-философските съчинения са преводи от руски и френски, или авторски на Моско Москов. Заради отзивчивостта, трудолюбието му, обществено-полезната му дейност, два пъти е избиран за кмет на В. Търново – 1908–1911 г., 1919–1920 г.

Обр. 6. Паметника на обесените. Фотограф – А. Бронфен. Издание на Ив. Владов, 1901 г.

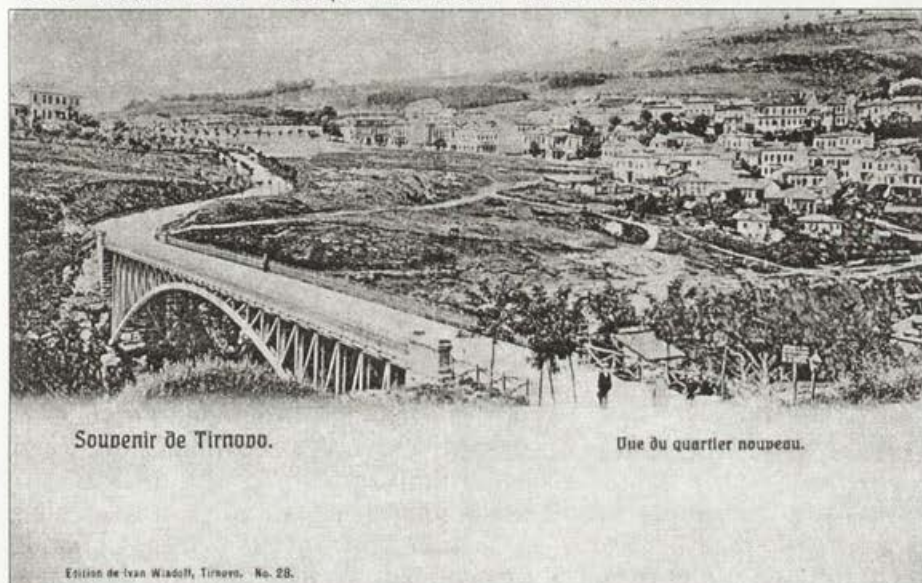
Vorb. 6. Das Denkmal der gehängten Aufständischer. Fotograf – A. Bronfen. Herausgegeben von I. Wladov, 1901.

Стабилното положение на книговец, разпространител и търговец му дава възможност да предлага на търновските граждани и гости пощенски картички по снимки на А. Бронфен, Д. Василев и О. Марколеско. Сериозен стимул в неговата работа е приетата цел от туристическо дружество "Трапезица", на която той бил активен член – да се пропагандират старините на В. Търново чрез пощенски картички (Обр. 6).

Почти нищо не се знае за Иван Владов, който работи като издател в първите години на XX в. Притежавал е книжарница "Просвещение", в която освен тетрадки, албуми, книги и канцеларски материали предлага и разпространява и пощенски картички. Той също използва снимките на О. Марколеско, Д.

Василев и А. Бронфен. На склад е държал картички с ликовете на западноевропейски писатели, поети, композитори, на издател с инициалите В.К.В.И.

Болшинството от картичките на Ив. Владов са тонирани в зелено, а надписите са на френски. Всяка една от тях е номерирана, което дава възможност да се установи годината на издаването им. Първата от пощенските му картички е от 1902 г., а последната (№ 35) от 1903 г. (Обр. 7). Той също е активен член на туристическото дружество в града и работи за рекламирането на старините. На картичките от последните години е посочено, че са издание на Модерен магазин "Иван Владов".

Обр. 7. Сувенир от В. Търново. Фотограф – А. Бронфен. Издание на Ив. Владов, 1902 г.

Vorb. 7. Souvenir aus Veliko Tarnovo. Fotograf – A. Bronfen. Herausgegeben von I. Wladov, 1902.

Такъв модерен магазин е притежавал и П. Д. Гаргаричев на пл. Баждарлък (Обр. 8). В него той продава до земетресението през 1913 г., след което се премества в София. Издаваните от него картички са ограничени по вид.

С много голямо разнообразие се отличават пощенските картички, издавани от Иван Ферманджиев. Започвайки през 1903 г., в продължение на повече от едно десетилетие, той не само преиздава снимките на старите фотографии Михайлидес (Обр. 9), Марколевско и Бронфен, но на последния поръчва нови заснемания, които превръща в пощенски картички. Издава ги черно-бели, тонирани в зелено или оцветени. Една от тях е издадена от Всемирный почтовый союз – Россия. Надписите върху тях са на български и френски

Обр. 8. П. Гаргаричев пред собствения си магазин след земетресението през 1913 г. Фотограф – А. Бронфен. Издание на П. Гаргаричев, 1913 г.

Vorb. 8. P. Gargaritschev vor seinem eigenen Laden nach dem Erdbeben im Jahre 1913. Fotograf – A. Bronfen. Herausgegeben von P. Gargaritschev, 1913.

Обр. 9. Изглед от Хисаря през 1875 г. Фотограф – Д. Михайлидес. Издание на Ив. Ферманджиев – 1903 г.

Vorb. 9. Aussicht von Hissaria im Jahre 1875. Fotograf – D. Micheilides. Herausgegeben von I. Fermannjiev – 1903.

език. Магазинът, в който предлага картичките си, се е намирал до стъпалата в северния край на днешния Общински съвет.

През 1916 г. започва издателската си дейност Петър Минчев, с поредица от двадесетина черно-бели картички (Обр. 10). През 1917 г. той се сдружава с Илия Ноев – търновски книжар, който става водещ в сдружението "Издание Ноев & сие Минчев", Търново. Сред множество техни картички се откроява изданието през 1918 г. футляр, тониран в кафяво с 8 изгледа от града:

- Изглед на града от Конака до ресторант "Балкан"
- Асенова махала
- Тунела "Княз Борис"
- Новата част на града
- Девическата гимназия
- Градът, видян от гарата
- Стамболовият мост
- Улица "Търговска" (Макензен) (Обр. 11)

Отделни картички на Ноев и Минчев са с надпис на немски "Поздрав от Търново". Снимките за тези картички прави А. Бронфен, а те при издаването им ги оцветяват.

Братята Димитър и Илия през 1920 г. откриват фирмата "Братя Ноеви – книжарница "Теменуга" – Търговско събирателно дружество". От 1925 г., след смъртта на брат си, Димитър Ноев

Обр. 10. Манастира "Св. Преображение". Фотограф – А. Бронфен. Издание на П. Минчев, 1916 г.

Vorb. 10. Das Kloster "Hl. Verklärung". Fotograf – A. Bronfen. Herausgegeben von P. Mintschev, 1916.

Обр. 11. Улица "Търговска". Фотограф – А. Бронфен. Издание на "Ноев и Минчев".

Vorb. 11. Handelsstraße. Fotograf – A. Bronfen. Herausgegeben von "Noev und Mintschev".

Обр. 12. Семейството на П. Гъбов. Фотограф и издател – Ц. Хараламбиев – 1909 г.

Vorb. 12. Die Familie von P. Gabov. Fotograf und Herausgeber – Z. Haralambiev, 1909.

пререгистрира фирмата под име "Книжарница, Печатница и книговезница "Теменуга" (Ковачев 1985, 57). Книжарницата се е намирала на първия етаж на стопанското училище (дн. магазин "Европа"), а печатницата под старите Хали. През 1924 г. П. Минчев, вече самостоятелно, отново издава футляр от 20 оригинални и препечатани изгледи, а книжарница "Теменуга" на братя Ноеви издава отделни картички до 1927 г.

Макар и малко на брой, пощенски картички издава и търновският фотограф Цанко Хараламбиев, в периода 1913–1919 г. От тях най-впечатляваща е тази на семейството на търновския учител и фолклорист П. Гъбъов (Обр. 12).

Забележителна е дейността на Ц. Хараламбиев при организиране на първата в България рекламна кампания в областта на туризма с нагледни материали – витрини с фототабла. След 1903 г. туристическото дружество "Трапезица" предприема ежегодно акции за рекламиране на В. Търново като туристически център: събиране на снимки от търновски фотографи, запечатали с обективите си природните и исторически забележителности на града; поставяне на витрини на гарите Г. Оряховица, Трапезица, В.Търново; поставяне на пътепоказатели; издаване на пътеводител; изработване на туристическа карта; подготвяне на "чичероне", т.е. екскурзоводи; издаване на пощенски картички с изгледи от В. Търново (Обр. 13).

Обр. 13. Царевец и Трапезица (рисунка). Издание на ТД "Трапезица", 1907 г.

Vorb. 13. Zarevetz und Trapesitza (Illustration). Herausgegeben von Handelsvereinigung "Trapesitza", 1907.

През 1900 г. на великотърновския фотограф Филип Шламбора е възложено да заснеме 30 стари къщи от града и с. Арбанаси. Поради напредналата си възраст той привлича за съдружие младия фотограф Ц. Хараламбиев. Той се справя със задачата отлично. Заснема не само поръчаните му 30 обекта, но и десетки други. Дружество "Трапезица" ги откупува. Друга част, в два албума подарява на търновската Община, читалище "Надежда", на гости и приятели. Някои от тях по-късно издава самостоятелно. През 1951 г. той прави дарение на музея в града част от съхранилите се снимки. Те, заедно с тези в частни колекции, показват значимостта на дейността му, защото той единствен е заснел архитектурни обекти в Търново и с. Арбанаси, от които днес няма и следа.

Към природните красоти на В.Търново, архитектурата, историческите забележителности, новото строителство, земетресението от 1913 г. и други събития проявяват интерес фотографи и издатели на пощенски картички от Русе и София. Между тях трябва да споменем русенците: Г. Дукас, Е. Алкалай, Стефан Кънев, Д. Версано, Ст. Балаш и софийските фотографи: Парлапанов, Олчев, И. Баждаров, известните само с инициалите си Р.У.Д., И.К.Б., В.К.В., фото "Еклер" и особено Гр. Пасков. Последният започва с издаване на снимки от търновски фотографии, а впоследствие, заедно със сина си, и на многобройни собствени заснемания (Обр. 14). През 30-те години на XX век двамата са най-големите издатели на пощенски картички в България.

ТЪРНОВО ИЗГЛЕД ОТ КАРТАЛА

Обр. 14. Търново (Изглед от Картала). Фотограф и издател – Г. Пасков – София, 1933 г.

Vorb. 14. Tarnovo (Aussicht von Kartala). Fotograf und Herausgeber – G. Paskov – Sofia, 1933.

През 1937 г. великотърновският художник Христо Кабакчиев издава като пощенски картички рисувани от него цветни изгледи от В. Търново (Обр. 15).

Обр. 15. Пирамидата на Чан тепе (Камбанен връх). Художник и издател – Хр. Кабакчиев, 1937 г.

Vorb. 15. Die Pyramide auf Tshan-tepe (Glockengipfel). Künstler und Herausgeber – H. Kabaktschiev, 1937.

През 1940 г. друг великотърновски художник Ст. Василев – учител в мъжката гимназия рисува живописни табла с изгледи от града и ги тиражира като пощенски картички за Коледа и Нова година (Обр. 16).

Като цяло търновските издатели и тия от другите градове разпространяват картички на 82 обекта или събития, в различни варианти и в различно време.

Обр. 16. Мотив от В. Търново. Художник и издател – Ст. Василев, 1940 г.

Vorb. 16. Motiv aus Veliko Tarnovo. Künstler und Herausgeber – S. Wassilev, 1940.

ТЕМАТИКА на издаваните пощенски картички.

(Общи изгледи, исторически, архитектурни обекти и събития, популяризирани от великотърновските издатели)

1. Полуострова "Френк хисар".
2. Балдуиновата кула.
3. Общ вид на Царевец.
4. Църквата "Св. Петка" /джамията на Царевец/.
5. Общ вид на Царевец.
6. Хисаря /Царевец/ в турско време.
7. Туристическата хижа / пет момента от строителството ѝ.
8. Царевец от Света гора.
9. Площада пред Царевец.
10. Панорами на града /от Царевец до Паметника на обесените/ – отделни сегменти и картички от две, три, четири части.
11. Асенова махала.
12. Асенова махала и Трапезица.
13. Църквата "Св. 40 мъченици".
14. Гара Трапезица.
15. Ж.п. линията към гара Трапезица и тунела.
16. Ж.п. мостта при гара Трапезица.
17. Трапезица с Варуша.
18. Моста при гара Трапезица с Варуша.
19. Моста към махала "Св. Троица".
20. Махала "Св. Троица".
21. Църквата "Св.Троица".
22. Сградата на Окръжната постоянна комисия.
23. Мъжката гимназия.
24. Общинското управление /Конака/.
25. Улицата към Баждърлък.
26. Баждърлък.
27. Паметника "Велчова завера".
28. Улица "Велчова завера".
29. Водния синдикат.
30. Хотел "Цар Борис".

31. Ханът на "Хаджи Николи".
32. Пощата (Старата поща).
33. Халите.
34. Улица "Индустриална".
35. Паметника на обесените.
36. Ж.п. моста с Варуша (от изток и от запад)
37. Варуша.
38. Улица "Булевард" ("Търговска", "Макензен").
39. Железния мост (Стамболовия мост).
40. Пързалка под Стамболовия мост.
41. Търново със Стамболовия мост(от Картала).
42. Сарафкината къща с тунела.
43. Тунел "Цар Борис".
44. Боруна със Стамболовия мост, двата ж.п. моста и р. Янтра.
45. Стамболовия мост с града на запад (от Боруна).
46. Ветеринарният институт (Картинната галерия).
47. Девическата гимназия (Факултета по изобразителни изкуства).
48. Градината преди построяване на паметника "Майка България".
49. Паметника "Майка България".
50. Марно поле с казармите (от югозапад).
51. Гара Търново.
52. Града с казармите (от Света гора).
53. Дефилето (Устието) с реката и ж.п. линията (от юг и от север).
54. Градската градина.
55. Шадравана в градската градина.
56. Преображенски манастир (с дефилето,с двора).
57. Манастира "Св. Троица".
58. Петропавловски манастир.
59. Обявяване на Независимостта, 1908 г. (на Царевец, в църквата "Св. 40 мъченици", в града).
60. 25 год. юбилей на НВ Царя,1912 г. (на Марно поле, в града, в Преображенски манастир).
61. Излет на търновските дружества до гр. Елена.
62. II конгрес на БТД.

63. Семейство Гъбюви.

64. Музикално дружество "Струна".

65. Цар Фердинанд, свитата му в Преображенския манастир, 1909 г.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Информацията за великотърновските издатели е почерпана от пощенски картички и оригинални снимки на великотърновски фотографии в частни колекции, за което изказвам сърдечна благодарност на притежателите им, които пожелаха анонимност.

ЛИТЕРАТУРА:

Ковачев 1984: М. Ковачев. И се раждаше книгата. С., 1984.

Ковачев 1985: М. Ковачев. С пламъка на родолюбието. С., 1985.

Мутафов 2006: В. Мутафов. Към историята на фотографията във В. Търново. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XXI, 2006, 293–315.

DIE HERAUSGEBER DER ANSICHTSKARTEN VON VELIKO TARNOVO (Ende des 19. Jhs. – 40-ten Jahren des 20. Jhs.)

Wassil Mutafov

Zusammenfassung

Am Ende des 19. Jhs. – Anfang des 20. Jhs. beginnt in Bulgarien die massenhafte Herausgabe von Ansichtskarten. Sie sind in vieltausender Auflage gedruckt worden. Besonders populär sind die Naturschönheiten des Landes und die historischen Denkmäler. Auf diese Weise hat man die bulgarische Eigenart, die Bestrebungen und die Erreichungen des gegenwärtigen Bulgariens vorgelegt und propagiert.

Den Anfang mit der Herausgabe von Ansichtskarten macht den Fotograf J. Kordischa. Er hat eine Reihe von Panoramafotos aus Tarnovo herausgegeben, die am 12. 07. 1877 fotografiert sind. Später beschäftigen sich mit dieser Tätigkeit die Tarnovoer Fotografen: Eduard Liebich, Dimitar Wassilev, Adolf Bronfen u. a.

Der erste Berufsherausgeber ist Ivan Witelov. Damit beschäftigen sich in der Folge die Herausgeber aus Tarnovo Ivan Wladov, Ivan Fermandjiev, Petar Mintschev, Dimitar und Ilia Noevi, Zanko Haralambiev, Philip Schlambora, Hristo Kabaktschiev, Stefan Wassilev.

ВЪНШНОТЪРГОВСКИТЕ КОНТАКТИ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА ФИРМА "ДРУМЕВ & АНГЕЛОВ" В НАЧАЛОТО НА ХХ В.

Весела Мартинова
Руен Хаджиниколов

В периода на Българското възраждане Велико Търново се нарежда сред водещите търговски центрове в българските земи. Една голяма част от осъществяваната в града търговия минава пред дюкяните за памучни прежди и платове (Богоров 1969, 242). След Освобождението търговските операции в национален мащаб значително намаляват, но търговията продължава да бъде занятие на голяма част от търновските жители. Развива се както вътрешната така и външната търговия. Търновските търговци контактуват със съседните на България държави и с част от Западноевропейските страни – Австро-Унгария, Германия и Англия. Предпочитана за търговия с текстил, прежди и конци е Англия (История 2000, 358).

Развитието на търговията във Велико Търново в началото на ХХ в. е въпрос, който до момента не е бил обект на самостоятелно проучване. Няма и изследвания, посветени на цялостната дейност на отделна търговска фирма или къща. В обобщаващи публикации, посветени на стопанското развитие на града, се обръща внимание на някои общи тенденции в тази област, както и на отделни страни от дейността на търговски къщи и фирми. Вероятната причина, поради която тази съществена част от стопанския живот на В. Търново не е попадала в полезрението на историците, е оскъдната документална база, достигнала до нас. Още по-малко са запазените пълни архиви на търговски фирми, които да позволят изследване на търговските връзки и развитието на търговията в града.

Документалният архив на търновската фирма за търговия с манифактурни стоки "Друмев & Ангелов" също не е запазен в своята цялост. По-голямата част от него се съхранява в ТД "Държавен архив" – В. Търново¹, а останалата част – в Регионален исторически музей – В. Търново². Сведенията за външнотърговските контакти

Кинка и Павел Друмеви
Kinka and Pavel Drumeff

на фирмата до края на XIX в. са откъслечни, което не позволява да се очертаят никакви тенденции. За сметка на това кореспонденцията от началото на XX в. е добре запазена, което е и една от причините да насочим вниманието си точно към този период. Тук трябва да отбележим, че се спираме само върху контактите на търновската фирма с производители и посредници със седалище в чужбина. Правим това уточнение, тъй като е запазена богатата кореспонденция и с посреднически фирми в България, чиито стоки също са вносни, т. е. въпросът за страните, с които търгуват "Друмев & Ангелов", може да се смята за изчерпан едва след като се изследват и посредниците в България.

Началото на XX в. е период, в който се очертават някои нови тенденции в областта на търговията в национален мащаб. Отмират традиционните търговски центрове от предходния период за сметка на други, разположени в близост до новите трасета на шосейния и железопътен транспорт. Новата митническа тарифа, приета през 1904 г., налага умерен протекционизъм (Даскалов 2005, 339). Сключени са и нови търговски спогодби с редица европейски страни. Велико Търново е един от градовете, разположен на новата железопътна линия, открита през 1900 г., която го свързва с дунавското пристанище Русе. Като се има предвид, че линията Варна–Русе се използва за превоз на вносни стоки още от XIX в., то Търново се оказва свързан чрез новата жп линия и с Варна, което улеснява превоза на стоките. Според данните за вноската търговия, в града преобладават фирми, които търгуват със стоки за бита и манифактура (История 2000, 358).

Фирмата "Друмев & Ангелов" работи точно в тази насока – внос на текстил, преди, памук, както и минимално количество готови текстилни изделия – кърпи, забрадки и др. Тя е основана през 1879 г. от Симеон Друмев. В годините, който разглеждаме, съдружници във фирмата са Павел Друмев и Ангел Ангелов – съответно син и зет на Симеон Друмев. Можем да кажем, че това е една традиционна за времето си семейна фирма за търговия с манифактурни стоки. Първия запазен документ, в който фир-

мата се споменава с двамата съдружници, е от 1889 г. От 1898 до 1908 г. освен тях участие във фирмата има и А. Баков, който обслужва клона в Горна Оряховица (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 315, л. 1–26).

Прегледът на малкото запазени търговски документи на "Друмев & Ангелов" от края на XIX в. очертава една широка палитра от държави, с които търновската фирма поддържа контакти – Англия, Австро-Унгария, Германия, Швейцария, Гърция, Италия, Франция, Румъния. Тези контакти се запазват и в разглеждания от нас период от 1900 до 1912 г., т. е. можем да говорим за традиционни връзки на "Друмев & Ангелов" с фирми от тези страни, изграждани дълго време и поддържани от взаимно доверие и лоялност.

Най-голяма е запазената кореспонденция на "Друмев & Ангелов" с Манчестър (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 11, 12). Това е нормално, като се имат предвид традициите на Англия в областта на текстилното производство, а и славата на Манчестър като индустриален център. В подкрепа на твърдението ни, че връзките на търновските търговци с чуждестранните посредници се градят на взаимно доверие, идва и фактът, че голяма част от посредниците в Англия са от фамилията Ардити – "Bought of N. J. Ardittis Sons", "Samuel Abram Arditti", "J. Arditti's Sons", "Arditti Brothers". Други фирми, с които поддържат връзки "Друмев & Ангелов", са "Joseph Angeloff & Co.", "S. L. Behrem & Co.", "Schill, Seebohm & Co.", "Emil Dulberg & Co.", "Kronig & Co." и др. Изброените фирми се занимават предимно с посредничество и транспорт. От кратките текстове на търговските писма, макар и по-голяма част на български език, трудно може да се разбере с кои производители работят. По-лесно е да се определят артикулите, които са пристигали от Манчестър – оксфорд, хасе, различни видове басми и американи, тензух, сатен и т. н. Не са малко и поръчките за бали с памук и вата. В няколко писма се срещат и поръчки за забрадки и кърпи с различни размери.

Не по-малко оживени са търговските връзки на "Друмев & Ангелов" с фирми от Австро-Унгария. Най-много са запазените документи от кореспонденцията с виенски фирми (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 16). Тук отново преобладават имената на посредници, като изключение правят две фабрики за обработка и производство на текстил – "M. B. Neumann's Söhne" (фабрика в Кьонигинхоф с централа във Виена) и "Cosmanos". Между посредниците, с които работи търновската фирма, най-дълго време се поддържат връзки с: "Lico D. Amar", "Albahry & Co.", "Papazian & Bohdjalian". Документалните свидетелства за последната фирма са от периода 1908–1910 г. Сред многото писма са запазени и такива, които свидетелстват, че през 1910 г. Papazian и Bohdjalian се разделят и продължават дейността си

самостоятелно (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 16, л. 88, 89). В духа на лоялността, характерна за търговските отношения в началото на XX в., „Друмев & Ангелов“ продължават да поддържат контакти и с двамата.

За връзките с останалите фирми от Австро-Унгария са запазени откъслечни сведения. От виенските фирми заслужават да се отбележат още „Rudolf Kohen“, „Russo & Finzi“, „Bauer & Händel“, „Franz Leitenberg“ и др. Документални податки има и за контактите с една фабрика от Кьонигинхоф – „Zlatník & Tlapák“ (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 16, л. 147), с една от Нойщад на Метау – „Glass & Bondy“ (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 16, л. 90) и с една от Харланд – „Aktiengesellschaft Harlander Baumwollspinnerei Zwirn-Fabrik“ (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 16, л. 153).

Интересен за отбелязване е фактът, че през почти целия период фирмата „Друмев & Ангелов“ поддържа връзки със транспортната кантора „Lloyd Austriaco“ (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 24, л. 1–12), която господства в дунавския и черноморския транспорт и е важен компонент от политиката на Австро-Унгария за икономическо влияние на Балканския полуостров (Мишев 1993, 33).

На трето място според запазената кореспонденция на търновската фирма „Друмев & Ангелов“ се нарежда Италия (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 21). Тук прави впечатление фактът, че контактите са с фирми от много градове. Най-оживени са връзките с Милано, като фирмите са както производителки, така и занимаващи се с посредничество и транспорт. Най-дълъг период обхваща кореспонденцията с транспортната кантора на „Francesco Parisi“ – от 1900 до 1909 г. Седалището на тази фирма е в Милано, но повечето от писмата пристигат от клоновете и в Егер (Австро-Унгария) и Венеция. От останалите фирми в Милано заслужават да се споменат още „Societa Italiana Ernesto De-Angeli“, „Manifattura & Stamperia Lombarda“, както и посредническите кантори на „Benigno Crespi“ и „Mario Covo“.

Други градове в Италия, с които контактуват „Друмев & Ангелов“, са Генуа, Бергамо, Рим, Монца, Венеция, Торино, Бусто Арсизо. Те обаче са представени с единични писма от отделни години. По-голяма кореспонденция е запазена с „Cotonificio Bergamasco“ – Бергамо и спедиторската кантора „Angelo Dasso fu Giuseppe“ – Генуа.

Между изброените до тук и останалите западноевропейски държави има ясно изразена разлика по отношение на количеството запазена кореспонденция. Сравнително малко са запазените писма с фирми от Германия (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 18). В тях срещахме имената предимно на търговски посре-

дници и експорт – "Victor Albahary & Co.", "Heinrich Albahary" и "Eskenasy & Levy" от Берлин; "Ferd. Mohlau & Sohne" от Дюселдорф; "Julius Mattias" от Хамбург. От запазените писма, една голяма част от които са на немски език, е трудно да се определи какви артикули са пристигали от Германия и от кои производители.

Равностоен дял на Германия във вноса, осъществяван от фирмата "Друмев & Ангелов", има Швейцария. Представени са няколко фирми, една от които можем да определим като производител – "Schweizerische Kattundruckerei Türkischroth – Farberei & Druckerei" (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 18, л. 25–41). Другите две фирми са посреднически кантори – "Ziegler & Co." и "E. Steiner", като с последната спомената фирма търновските търговци поддържат връзка още от 1891 г. (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 25, л. 3–17, 30, 31).

Много малко документи са запазени за връзките на "Друмев & Ангелов" с производители и посредници от Франция (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 22, л. 2–52, 62, 63,). Наличната кореспонденция е от два града. Единият е Париж, където отново срещаме представител на фамилията Arditti – "D. N. Arditti". Другият посредник в града на световната мода, с който работят двамата търновци, е "Enrico de Majo & Frere". Малка част от писмата са от френския текстилен център Рубе, където срещаме името на "J. & M. Bossut Père & Fils".

В кореспонденцията със западноевропейските държави откриваме писма и от една филатура в Аlost, Белгия – "Filature de Canal", но те са минимално количество и само от една година – 1901 г. (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 17, л. 1, 2). Това не ни дава основание да твърдим, че фирмата "Друмев & Ангелов" е поддържала връзка с белгийски производители през целия разглеждан период.

Като традиционно добри можем да определим връзките с търговски посредници от съседна Румъния, като всичките са със седалище в Букурещ. Тук можем да отбележим имената на "H. J. van Puijenbroek & Co.", "Van Puijenbroek & be Decker", "Weber & Co.", "M. Lustgarten", "B. Taubmann & Co.", "M. Efraim" (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 23). Имената на посредниците трудно могат да се нарекат румънски. Те по-скоро ни навеждат на мисълта, че са представители на западноевропейски фирми в Букурещ. Това се потвърждава и от запазената кореспонденция с холандските фирми "Veendaalsche Stoomspinnerijen Weverij" от Амстердам и "Gerh.d Jannink & Zonen" и "Van Heek & Co." от Енсхеде. Всички търговски писма на тези фирми носят печата на "H. J. van Puijenbroek & Co." – Букурещ.

Съвсем малко са сведенията за връзките на "Друмев & Ангелов" с друга балканска държава – Гърция (ТДДА – В. Търново, ф.

104К, оп. 1, а.е. 19, л. 1–20; а.е. 23, л. 54). В запазената кореспонденция се срещат имената само на две фирми – “Torres Mishachi & Cie” от Солун и “Stam. J. Georgiades & Cie” от о-в Метелин.

Накрая бихме искали да обърнем внимание на няколко любопитни подробности в кореспонденцията на търновската фирма “Друмев & Ангелов” с Манчестър. Тъй като търговските писма са изключително кратки и обикновено съдържат само поръчката и няколко официални изречения, то можем да приемем, че всяка друга информация, попаднала в този вид писма, е била от особена важност за двете страни. Още през 1894 г. в едно писмо от “Joseph Angeloff & Co.” се споменава за новите параходи на Johnston, които “...започнаха да циркулират между Варна и Бургас” (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 11, л. 45). При прегледа на останалите документи установяваме, че става дума за едно от най-важните събития, свързани с английската търговия в края на XIX в. – откриването на Манчестърския канал. Той свързва индустриалния център Манчестър с р. Мърси и дава възможност стоките да се пренасят извън страната само с воден транспорт. Фирмата “Johnston & Co. Limited” обслужва курсове до САЩ, Канада, по средиземноморското и черноморското крайбрежие, както и по р. Дунав.

Другата новина, която намира място на страниците на търговската кореспонденция, отново е свързана с транспорта на стоките. В свое писмо от 1900 г. “J. N. Arditti” от Манчестър пише: “Моля, явете ми с първа поща каква цена за 100 кила плащате Вий за принос от Варна до Търново. Аз мисля, че до сега сте носили стоката от Варна до Русе с железница и от Русе до Търново с кола. Сега направо с железницата от Варна до Търново ще Ви бъде по-добро.” (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 11, л. 32). Освен, че описва пътя, по който стоките стигат до Търново, авторът на писмото обръща внимание и на друго важно събитие от транспортен характер – откриването на новата железопътна линия, свързваща Русе с Търново. Несъмнено новината е от особена важност, тъй като е известна в Англия още преди официалното откриване на линията.

Не по-малко интересна е и запазената чернова на писмо от “Друмев & Ангелов” до “E. Steiner” от Швейцария. В него по повод на възникнал проблем с продажбата на стоки с определен етикет се казва: “...и ако не желаете да спрете продажбата чрез този свой приятел то за да ни запазите от конкуренцията като стари ваши клиенти и продаваме този артикул само от вашата фабрика, трябва да ни правите винаги отстъпка в цената и само по този начин ще можем да издържим конкуренцията и да не туряте етикета, който пращате на нас никому другиму в България” (ТДДА – В. Търново, ф. 104К, оп. 1, а.е. 27, л. 75). Това

писмо също идва в подкрепа на нашето твърдение, изказано в началото, че в дългогодишните контакти с даден производител или посредник се създават такива отношения, които в случая дават основание на търновските търговци да изискват лоялност от страна на чуждестранните си партньори.

В следващите години фирмата продължава своята дейност, като претърпява някои изменения. През 1915 г. умира Ангел Ангелов и на негово място във фирмата влиза синът му Петър Ангелов. През 1922 г. фирмата е пререгистрирана под името "Друмев, Ангелов и Сие", тъй като към нея се присъединява и Богдан Стефанов от В. Търново (ТДДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 315, л. 1 – 26). Три години по-късно във Велико Търново е основано АД "Св. Троица", в което един от акционерите е фирмата "Друмев, Ангелов и Сие". Благодарение на добрите отношения, които има с чуждестранни производители и посредници, тя става и един от основните дистрибутори на продукцията на новосъздадената фабрика (Панайотова 1972, 328).

Краткият преглед на документалния архив на търновската фирма "Друмев & Ангелов" ни представя една семейна фирма с широки контакти в цяла Европа, изграждани и поддържани в течение на повече от 70 години. Страните и градовете, с които контактува, са известни центрове на текстилното производство, което говори за качеството на внесената продукция. Структурата на вноса, осъществяван от търновската фирма през разглеждания период, се доближава до тази на вноса в национален мащаб. Добрите взаимоотношения с чуждестранните фирми и извоюваната репутация на вътрешния пазар позволява на търговската фирма да развива дейността си до 1952 г., когато е заличена от търновските търговските регистри.

БЕЛЕЖКИ:

¹ ТДДА – В. Търново, ф. 104К.

² РИМ – В. Търново, Инв. № 890 – 991 НИ-Д ОФ.

ЛИТЕРАТУРА:

Богоров 1969: И. Богоров. Доосвободженски пътеписи, С. 1969.

Даскалов 2005: Р. Даскалов. Българското общество, т. 1, С., 2005.

История 2000: История на Велико Търново, т. 2, В. Търново, 2000.

Мишев 1993: Р. Мишев. История на страните в Европа и Северна Америка (1871–1918), В. Търново, 1993.

Панайотова 1972: К. Панайотова. Акционерно дружество "Св. Троица" – Известия на Българското исторически дружество, 28, 1972, 325–342.

FOREIGN TRADE CONTACTS OF THE VELIKO TARNOVO'S COMPANY "DRUMEFF & ANGELOFF" IN THE EARLY XXth CENTURY

Vesela Martinova
Ruen Hadjinikolov

Summary

The company was found in 1879. Pavel Drumeff and Angel Angeloff are partners in the company during the examined period. The basic object of business activity is wholesale trade in manufactured goods. The saved records show the connections of the Tarnovo's merchants with producers, dealers and freighters from Great Britain, Austro-Hungary, Italy, Germany, Swiss, France, Belgium, Romania and Greece.

ДЕЙНОСТТА НА ГРАДСКОТО ОБЩИНСКО УПРАВЛЕНИЕ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕТО НА АВТОБУСНА (ОТОБУСНА) СЛУЖБА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 1939 г.

Виолета Павлова

През 1885–1886 г. Карл Бенц и Готфрид Даймлер създават своите първи автомобили с бензинови двигатели. Българите с любопитство посрещат новото изобретение на техниката – съвременния автомобил, и бързо възприемат модерната придобивка на европейските страни. В България първият автомобил пристига на софийската гара през 1896 г., а през 1906 г. за първи път се извършва категоризация на държавните пътища и се поставя началото на автомобилната търговия в страната (Иванова 2006, 12). Като моторна машина и средство за бързо преминаване на разстоянията автомобилът постепенно измества стария и неудобен коларски транспорт и добива важно значение за развитието на обществения и стопанския живот. Той навлиза, макар и бавно, в производството, търговията и индустрията, в града и селото, които се приобщават към изискванията на моторизирания век. В България през 1935 г. се движат 364 автобуса, 2112 леки и 508 товарни автомобили (Енциклопедия 1978, 22). През с. г. е издадена Наредба-закон за автомобилните съобщения (ДВ, № 112, 1935). С този закон се определят пътническите и товарните линии, тарифите, лицата, които обслужват транспорта, експлоатационната уредба на автомобилните предприятия и др.

Основа на настоящото изложение са запазените в Държавен архив – В. Търново, документи на Градско общинско управление – Велико Търново, по организирането през 1939 г. на автобусна (отобусна) служба в града. Това са протоколи от заседания на общинските съветници, кореспонденция с Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, молби, заявления и жалби на автомобилни дружества и граждани.

В първите десетилетия на XX в. начело на Великотърновската градска община застават млади, образовани и амбициозни кметове, които без оглед на партийна принадлежност проявяват

стремеж към демократизиране на общинското управление и приобщаване на Велико Търново към общоевропейското развитие. Те добре разбират, че за просперитета на града от особено важно значение е развитието на промишлеността. Затова подкрепят в рамките на закона съществуващите фабрики и правят всичко възможно за привличане на нови инвестиции, за облекчаване, подпомагане и развитие на частната инициатива. Значителна част от общинските разходите са предназначени за различни благоустройствени мероприятия: планиране, водоснабдяване, канализация, хигиенизиране, зелениране на града и околностите, осветление и електрификация, изграждане на улици, площади, паркове, хотели и др. (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 25, л. 43–73). Извършват се бързи и неотложни подобрения и улеснения за гражданите и гостите на старопрестолния град, за да се превърне той в предпочитан обект на стопанския туризъм. В тази ежедневна дейност общината е подпомагана от Съюза на българските градове, който е проводник на европейския опит в областта на общинското дело и урбанизацията (Денчева, Павлова 2001, 207–211).

Процесът на модернизация на Велико Търново е свързан и с осъвременяването на комуникационната инфраструктура, като предпоставка за нормалното функциониране на социалния и икономическия живот в непрекъснато разрастващия се град. Съществуващите масови средства за индивидуален транспорт – файтони и каруци, вече не могат да отговорят на изискванията за сравнително бърз и ритмичен градски транспорт. С превръщането на Велико Търново в национален център за туризъм, поради богатото му културно-историческо наследство и красиво местоположение се увеличава броят на летовниците и туристите, достигащ през 1939 г. до 30 000 българи и 3 000 чужденци (Златен алманах 1940, 470).

Вътрешноградският превоз на пътници е въпрос, който общинските съветници обсъждат на своето заседание от 21 април 1939 г. Кметът, арх. Никола Русев, докладва молбата на Управителния съвет на "Царевец" ООД за автомобилни транспорти, търговия и представителство в гр. В. Търново и заявлението на автомобилно транспортно кооперативно сдружение "Стрела" – В. Търново, за организирането на градска автобусна служба (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 23, л. 12).

Дружеството с ограничена отговорност "Царевец" е регистрирано от Търновския областен съд през 1938 г. То обединява в редовете си автомобилисти и професионални шофьори, всички жители на В. Търново. Неговите търговски цели и обекти са: да ратува за развитието на автомобилното дело и главно за свързването на старата столица с населените пунктове от околната и

окръга. С близкото сътрудничество и непосредственото участие на дружеството са узаконени три държавни автомобилни линии, които свързват В. Търново с Горна и Долна Липница, Паскалевец, Ресен, Куцина, Полски Тръмбеш, Ст. Стамболово и през Самоводене и П. Тръмбеш със Свищов. ООД "Царевец" моли общината да му бъде отдадена за петнадесет години пълната организация на автобусната служба поради големите разходи, които ще бъдат направени за доставяне на луксозни коли, гаражи и покупката на необходимия инвентар. Автобусните коли ще предлагат удобно и евтино пътуване от Асенова махала до Марино поле и околностите на града. През летния сезон специален автобус ще бъде на разположение на туристите, които желаят да се запознаят с Търновските светини. В молбата си дружеството декларира готовност стриктно да спазва Закона за автомобилните съобщения и Правилника за приложението му при организирането на новата служба (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 24, л. 3).

Кооперация "Стрела" предлага на общината своето съдействие за доброто уреждане на автобусната служба, като за целта ще пусне специални омнибуси, които ще се движат по маршрута: площада пред Сметната палата – училище "Петър Дабков" – Военния клуб – гарата. Службата ще обслужва всички влакове от 5 часа сутринта до 9 часа вечерта, а през лятото – вилите по Севлиевското и Шемшевското шосе. Кооперацията разполага с автомобилен парк за над 2 000 000 лв., изграден авторитет в обществото и счита, че това е достатъчна гаранция, за да получи доверието на общината (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 24, л. 4, 17).

Отчитайки назрелата необходимост от вътрешен градски транспорт и съобразявайки се в чл. 26 от Закона за автомобилните съобщения, според който градските общини имат изключителното право да уреждат и експлоатират в чертите на градовете със свои средства или посредством частни предприятия автомобилни съобщения за общ превоз на пътници, общинските съветници дават съгласието си по принцип да се организира такава служба. Те избират комисия в състав: кмета на града, началника на техническата служба при общината и общинските съветници: Димитър Тотев, Димитър Щърков и Петър Карачоров със задача да проучи компетентно въпроса (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 23, л. 12).

От направеното проучване на кандидатите за предприемащи се установява, че една част от членовете на Автомобилно транспортно кооперативно сдружение "Стрела" не са търновски граждани и жители на В. Търново. Същото сдружение има седалище в Горна Оряховица. Поради тази причина комисията влиза в преговори с ООД "Царевец". На заседание от 24 април 1939 г. общинската управа разглежда доклада на кметския екип. Едино-

душно е гласувано предложението същата комисията да изработи подробните поемни условия за организирането и правилната експлоатация на автобусна служба съвместно с частното автомобилно предприятие "Царевец" (ДА – В. Търново, ф. 29 К, оп. 1, а. е. 23, л. 9).

Поемните условия са утвърдени от Главна дирекция на Обществения сгради, пътищата и благоустройството – отделение "Автомобилно" и Централната автомобилна комисия при МОС-ПБ на 2 август с. г. В тях предприемачът "Царевец" ООД се задължава да създаде специална организирана служба, наречена "Градска отобусна служба – гр. Велико Търново" или съкратено "Гротос – гр. В. Търново". Определени са линиите, които ще обслужват автобусните коли – гара "Трапезица", Асенова махала, площад "Велчова завера", главната улица – "Макензен", ул. "Мария Луиза", ул. "Мармарлийска", фабриките на Х. Славчеви и Бр. Златеви, ул. "Балканска" и при площада на Победите скачване в ул. "Макензен" с първоначалния пункт в обратна посока. През летния сезон, от месец май до месец септември включително, колите ще обслужват и живущите във вилите край В. Търново. Частното автомобилно предприятие "Царевец" е задължено да открива по взаимно съгласие с Великотърновското градско управление и други автолинии в чертите на града. Използването на посочените линии за превоз на пътници с автобуси се възлага на дружеството за срок от шест години. Определени са задължителните спирки и таксите за превоз на пътници. Децата в предучилищна възраст, придружавани от родителите си, се возят безплатно. Ученици, студенти, войници и трудоваци ползват намаление и плащат по 2 лв., а всички останали граждани – по 3 лв. Таксите за живущите във вилите край града са по 4 лв. Издават се и едномесечни абонаментни карти за две пътувания дневно. Общинските агенти в присъствените дни, пътуващи по служба, са освободени от такси. Пътниците могат да носят със себе си само ръчен лек багаж. За тяхно улеснение колите на дружеството ще се движат сутрин от 6 часа до 22 часа вечер. Предприемачът е задължен да има най-малко две автобусни коли. Те трябва да се движат с бързина, предписана от полицейските правила и наредби, да извършват дневно най-малко осем рейса в града, а в курортната част – три. Всеки автобус трябва да бъде с приятна външна форма, еднакъв цвят, каросерията да е солидна, удобна, хигиенична, минимум с двадесет места за сядане и в пълна техническа изправност. Управлението да е поверено само на правоспособни шофьори и кондуктори, облечени задължително в униформено облекло. Контролът за техническата изправност на моторните коли принадлежи на длъжностните лица, посочени в чл. 42–49 от Закона за автомобилните съобщения. Всички

поднормативни документи на посочения закон са задължителни за дружеството. При нарушение на Поемните условия предприемачът се наказва със заповед от кмета: за първи случай с глоба до 1 000 лв., за втори случай – до 5 000 лв., а при трето нарушение се отнема разрешението за стопанисване на предприятието. Съгласно чл. 74, т. 14 от Наредбата-закон за градските общини (ДВ, № 114, 1934), Великотърновският общински съвет взема решение да събира такса в размер на 10% върху brutната цена на всеки продаден билет от дружество "Царевец" ООД при експлоатацията на автомобилния обществен превоз на пътници в града (ДА – В. Търново, 26 К, оп. 1, а. е. 23, л. 1, 2, 30, 40–41, 42; а. е. 24, л. 1, 4).

На 1 август 1939 г. е пусната първата автомобилна кола за обслужване на великотърновци в самия град. Дизеловата колата е марка "Ханза Лойд", закупена на стойност 450 000 лв. Тя е с 25 места и се движи редовно на всеки половин час от гара Трапезица до чешмата "Качица" във градската вилна зона. Разписанието със строго определени часове и минути е отпечатано в 2 000 екземпляра и е раздавано безплатно на гражданите. Излизащите по това време местни вестници: "Провинциален възход" (43, 22.09.1939) и "Общински вестник Велико Търново" (20, 3.10.1939) съобщават за голямата културна придобивка, организирания обществен превоз на пътници по градските маршрутни линии. Имайки предвид стръмните улици и разпръснатите квартали, те оценяват това нововъведение като крайно полезно и удобно съобщително средство за града. Великотърновският общински вестник пише: "Още сега движението откъм пътници е напълно задоволително, ето защо е поръчана и втора кола с около 40 места, която ще се движи по същия път". Поради големия обществен интерес населението в съседните села Чолакова махала, Леденик и Шемшево, чийто земи допират до търновските лозя, правят постъпки автобусът да обслужва и техните жители.

Създаването на добре уредена Градска автобусна служба в старата българска столица е част от програмата на общината за въвеждане стандартите на европейския начин на живот и постепенното модернизиране на Велико Търново, като се използват съвременните достижения на науката и техниката.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ДА – В. Търново – Държавен архив – Велико Търново

ДВ – Държавен вестник

МОСПБ – Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството.

ЛИТЕРАТУРА:

Денчева, Павлова 2001: Ю. Денчева, В. Павлова. Съюзът на българските градове и Великотърновската градска община 1925-1934 г. – В: Българската община и местното самоуправление – възрожденските традиции. Нац. науч. конф. Пазарджик, 11-12 окт. 2001 г. С., 2001, 207-212.

Енциклопедия 1978: Енциклопедия България. С., 1978.

Златен алманах 1940: Златен алманах на България. С., 1940.

Иванова 2006: Иванова, Е. Появата и производството на автомобили в България. – Машиностроене и електроника, 2006, 5-6.

THE CITY COUNCIL'S ACTIVITY FOR FOUNDING A PUBLIC AUTOBUS NET IN VELIKO Tarnovo IN 1939

Violeta Pavlova

Summary

In the thirties of the XX century the City Council decided that there was a pressing need for public transportation for all the citizens and visitors of the medieval Bulgarian capital. In a period of three months, from April to June 1939, a commission elected by the city councilors, held its sessions in a partnership with the "Tzarevetz" private automobile company and worked out the Standing orders for the organization and exploitation of the City autobus service. The bus-routes were assigned to this company for a period of six years, provided that it paid 10% of the gross price of each ticket sold, to the Municipality of Veliko Tarnovo.

The first bus-line servicing the city started on the 1 of August, 1939. The diesel-operated bus was a 25-places "Hansa-Lloyd" engine, which started its route at a half-hour-period from the Trapezitza station to the suburbs. This aroused a great interest in both the public and the current press. Having in mind the steep streets of the town and the scattered quarters, they appreciated the novelty as a highly useful communications device.

The foundation of the city autobus service was part of the long-term programme for the development of the city, towards the higher European standards, by bringing in of up-to-date technologies and inventions. This was to lead to the making of the city an attractive tourists destination.

ПРИНОСЪТ НА БОРИС ПАСКАЛЕВ ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА ЧИТАЛИЩЕ ДОМ-ПАМЕТНИК "ИСКРА" В ГРАД ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Боряна Боянkinsка

Името на Борис Паскалев Цанков няма да го срещнем нито в енциклопедиите, нито в местния сборник "Бележити търновци", нито в историята на Велико Търново. Той е останал извън обсега на историческите изследвания въпреки заслугите му за културното въздигане на старопрестолния Търновград след Освобождението. Целта на настоящото съобщение е да се запознае българската културна общественост не само с личния и обществен му живот, но и със заслугите му за изграждане на читалище дом-паметник "Искра". Този скромен търновец е живял в махала "Марино поле" (Обр. 1). Посветил е 23 години от живота си, за да осъществи мечтата на своите съквартилци да имат собствено читалище, което да е разпространител на култура и просвета, от една страна, и паметник на почит към загиналите във войните съквартилци, от друга.

Роден е на 18.09.1894 г. в Търново. Баща му Паскал Цанков Дойков (1860–1922 г.) е от с. Мусина и е потомък на известния род Делирадеви. Бил е военен, а през 1889 г. като запасен старши унтерофицер бил назначен на длъжност окръжен капитанармус (завеждащ военен склад) в 18 пехотен Етърски полк. За заслугите му към българската армия е удостоен с орден "За храброст" IV степен, 2-ри клас, сребърен медал "За заслуга", както и с възпоменателни медали "За Освобождението 1877–78 г.", "За Сръбско-българската война", "За възшествието на княз Фер-

Обр. 1. Борис Паскалев Цанков.

динанд I през 1887 г." Майка му Тодора Денчева (1855–1937 г.) е родом от с. Лесичери. Тя е потомка на рода Камбурови. Първоначално семейството живее в с. Голямо Яларе (дн. Русаля), където се раждат децата им Цанко (р. 1880 г.) и Денчо (р. 1882 г.). През 1890 г. семейството се установява трайно в Търново. Тук се раждат дъщеря им Цветана и синът им Борис (Обр. 2).

Обр. 2. Семейството на Паскал Цанков. Най-малкият е Борис Паскалев.

Къщата им в Търново се намира на държавния път Търново – Севлиево, по късно ул. "Мария Луиза" (дн. ул. "В. Левски"). Построена е през 1897 г. Сградата е масивна – има сутерен и първи етаж с дюкян и дворно място до "Марино поле" (Обр. 3). През 1936 г. към нея е построена пристройка откъм двора. През 1962 г. къщата и дворното място са отчуждени за кооперативно жилищно строителство, а през 1966 г. семейството получава в замяна апартамент в построенния блок, където и до днес живеят неговите наследници.

През 1933 г. Борис Паскалев закупува вила с дворно място и лозе в местността "Катуните" извън града. По примера на съседа си д-р Широкоград създава модерна овощна градина с отбрани нови сортове ябълки, круши, праскови и др. – високостъблени и нискостъблени дървета. Вилата е електрифицирана и водоснабдена и семейството живее в нея от м. май до м. октомври всяка година.

Обр. 3. Къщата на сем. Паскалеви

Обр. 4. Анка и Борис Паскалеви

Обр. 5. Семейството на Борис Паскалев

Фамилия Паскалеви са енориарши на църквата "Света Марина". Борис Паскалев е кръстен в тази църква на 29.10.1894 г. от свещеник Петър Троянски, а на 25.01.1925 г. свещеник Георги Колев го венчава тук с учителката от еленския край Анка Петрова (Обр. 4). През 1926 г. се ражда големият им син Стефан, а през 1930 г. – Живко (Обр. 5).

Образование Борис Паскалев получава в родния си град – завършва Мъжката гимназия. По време на Първата световна война участва в Шуменския крепостен батальон, който е включен в състава на 3-та армия.

След войната, в периода 1919–1922 г., той работи като начален учител в селата Чаушево (дн. Ценово, Русенска област) и Голямо Яларе (дн. Русаля, Великотърновска област). През 1923 г. се завръща в Търново и постъпва на работа при големия търговец – манифактурист Сталян Койчев. Двамата работят заедно до 1.06.1945 г. в магазина на ул. "Търговска" (дн. "Ст. Стамболов"), в който продават вълнени, памучни и копринени платове. От 26.06.1945 г. до 28.02.1950 г. е магазинер в Потребителна кооперация "Напред", а от 1.01.1951 г. до 1958 г. е домакин на детските градини "Роза Димитрова", "Петър Трумбев" и "Ганка Рашева".

През целия си живот Борис Паскалев не е бил член на никоя партия. За сметка на това той е взимал активно участие в проявите на редица обществени организации. Член е на туристическо дружество "Трапезица", есперантско дружество "Лумо", както и на дружеството на запасните подофицери в гр. В. Търново. Най-добрите години от своя живот и цялата си енергия Борис Паскалев влага в осъществяване на мечтаното от всички маринополци читалище дом-паметник "Искра", което да увековечи подвига на загиналите във войните.

Идеята за построяване на такова читалище се заражда след края на I-та световна война. Група млади хора организират театрална труппа с цел набиране на средства и построяване на паметник с паметна плоча на загиналите във войните. На общо събрание от 31.08.1919 г. се заражда идеята да се построи читалищна сграда паметник с надслов "Читалище–паметник "Искра", на стената на която да се постави паметна плоча с имената на убитите във войните маринополци, които според списъка, предоставен на настоятелството през 1943 г., са 30 души (ТДДА–ВТ ф. 23К, оп.1, а. е. 16). Спечелената от театрални представления сума от 1303,40 лв. се отделя за фонд "Постройка за читалище – паметник "Искра". На 30.06.1926 г. се поставя основният камък на читалищната сграда. От тази година датира участието на Борис Паскалев в читалищното настоятелство като подпредседател и до окончателното му завършване той е неотлъчно в ръководството му. През периода 1926–1949 г. Борис Паскалев е бил седем години подпредседател (1926, 1928, 1932, 1933, 1935, 1937, 1938 г.), четири години касиер (1927, 1929, 1930, 1934 г.), една година съветник (1936 г.) и единадесет години председател, от които последните десет непрекъснато (1931 и от 1939 до 1949 г.). Уставът на читалището от 1928 г. ясно формулира задълженията на отделните лица в настоятелството. Председателят представлява читалището пред всички учреждения и лица; грижи се за своевременно свикване на настоятелствените членове,

а при нужда и тия от контролната комисия на заседания. Има върховен надзор върху работата на отделните длъжностни лица; председателства всички заседания с изключение на годишните; подписва в едно с касиера и подсекретаря протоколите на общите събрания. Подписва в едно с касиера изходящата кореспонденция и резолира постъпващата. Той заверява оправдателните документи и дава нареждания за изплащане на разходи. Длъжността на подпредседателя изисква да подпомага работата на председателя, а при негово отсъствие да го замества. Секретар-касиерът завежда приходите и разходите в книга, издава нужните квитанции и внася приходите в текуща лихвена сметка, съхранява влоговите книжки и ценните книжа, държи протоколите на всички заседания, пази читалищния печат и има право да държи в себе си 1000 лв. (ТДДА-ВТ, ф. 23 К, оп. 1, а. е. 2). Както се вижда от изложеното, длъжностите, които е заемал Борис Паскалев, са изключително отговорни. Но той оправдава доверието на своите съквартилци. Нещо повече, със своята инициативност, дипломатичност и упоритост той успява да преодолее всички трудности и да осъществи построяването на дългоочакваното читалище.

Читалищната сграда е строена на два етапа. Паскалев участва в строежа на първия етап 1926–1927 г. в качеството си на подпредседател и касиер. Тогава се построява първият етаж, който е открит официално на 17.11.1929 г. с пиесата "Хъшове". Така Маринополци се сдобиват със собствена читалищна сграда, в която да представят театрални постановки, беседи, да провеждат вечеринки и да задоволяват културните потребности на нарастващия брой жители на квартала. Въпреки културните прояви, с които се набират средства, настъпва един застой в строежа, тъй като тези средства се оказват недостатъчни. Основният проблем на настоятелството е да намери нужните пари, за да продължи строителството. Настоятелството полага изключителна изобретателност в начините на набиране на средства през целия строителен период. Освен чрез дарения и читалищни изяви настоятелството провежда лотарии, използва хора, подлежащи на трудова повинност, които да работят на строежа, коледни хорове, които да обикалят къщите и да събират дарения, отдаване на помещения под наем, продава стари декори.

Борис Паскалев не само е сред редовните дарители на читалището, но успява да убеди и много свои близки да сторят същото. Сред списъка на благотелните членове виждаме имената на Цанко Паскалев, дарил 500 лв. през 1929 г., Тодорка Паскал Цанкова – 1000 лв. през 1930 г., Анка Паскалева – 500 лв. през 1930 г., Денчо Паскалев – 1000 лв. през 1942 г.

Ново оживление и главни строителни работи започват през 1939 г., когато председател на читалищното настоятелство и основен двигател на строителната дейност е Борис Паскалев. Дейност-

ите му като председател на настоятелството са отговорни и многостранни. Със своята дипломатичност, умение да убеждава и прецизност той участва многократно във важни преговори и комисии.

През 1933 г. Василка Тереева дарява на читалището къщата на съпруга си Христо Тереев във В. Търново, която е оценена на 200 000 лв. В завещанието си В. Тереева заявява, че къщата се дарява с цел да бъде продадена и с парите да се продължи строителството на сградата. Това дарение дава нов тласък на строителните работи. За съжаление встъпването във владение на къщата се проточва до 1940 г. поради водене на съдебни дела от страна на наследниците на Василка Тереева, които оспорват завещанието. Още през 1933 г. Борис Паскалев, тогава подпредседател, е натоварен от настоятелството да осъществи връзка с Мария Дочева, изпълнител на завещанието на В. Тереева, и да събере информация от съдебните и други учреждения, свързани със завещанието. Настоятелството е въввлечено в продължителни съдебни дела. То е представявано от своя съквартилец и приятел на Б. Паскалев. Петър Димитров Габровски, по това време адвокат в София, а по-късно министър. Читалище "Искра" печели делото за къщата. След като тя става негова собственост, настоятелството я обявява за продан. На 3.01.1941 г. се избира комисия, която да осъществи продажбата. За нейн председател е избран Б. Паскалев, а за членове Христо Петров, инж. Пиперов и майстора-строител Илия Дюлгеров. Къщата е продадена на Мара Трудникова, която е от същия квартал, за 240 000 лв (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 2, а.е. 1).

За да завърши цялостния проект, читалището има нужда от допълнително място, което е собственост на Йордан Атанасов. За осъществяване на преговори със собственика през 1941 г. са натоварени Борис Паскалев, Младен Найденов и инж. П. Пиперов. Впечатлен от проекта на настоятелството, Й. Атанасов дарява дворното си място от 86 кв. м. на читалището (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 2, а.е. 1).

На заседание от 11.04.1941 г. се взима решение строежът да се извърши по стопански начин. За тази цел се сформира тръжна комисия, ръководена от Б. Паскалев, и членове – инж. П. Пиперов и арх. В. Стоянов. След проведения търг със строежа се заема предприемачът Митю Гунчев от Килифарево.

През 1943 г. читалище "Надежда" отправя предложение към читалище "Искра" за обсъждане условията за сливане на двете читалища. От страна на читалище "Искра" комисията по сливането се ръководи от Борис Паскалев. До окончателно решение обаче не се стига (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 2, а. е. 2).

През 1944 г. се решава киносалонът да се отдаде под наем. След като преглежда офертите, настоятелството решава, че най-изгодно е предложението на Никифор Дипчиков от Габрово. За

подготвянето на договора и консултирането му с адвокат е на-
товарен Борис Паскалев. Помещението се отдава на Дипчиков
за срок от 5 г. Договорът е изработен изключително прецизно и
съдържа 27 точки.

По-късно, през 1946 г., когато настоятелството решава да
наеме апаратурата от Н. Дипчиков, отново с изготвяне на про-
ектодоговора и провеждането на преговорите със собственика е
натоварен Б. Паскалев (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 2, а. е. 2).

През годините, когато Б. Паскалев е председател на читали-
щето, се налага не веднъж да се прибягва до теглене на заеми.
Честността и всеотдайността му печели доверието на неговите
съквартилци и му помага в трудните моменти.

За пръв път на общо събрание през 1940 г. настоятелството ре-
шава да изтегли заем от 35 000 лв., за да откупи дела на В. Тереева
от нейните наследници. Поръчители на заема са осем човека, като
на първо място е името на Борис Паскалев. През октомври 1943 г.
Великотърновската популярна банка отпуска два заема на чита-
лище-паметник "Искра" в размер на 500 000 и 1 000 000 лв., като
гаранти са посочени 59 човека, които залагат имотите си. Първи
в списъка е Борис Паскалев. Настоятелството подава и молба до
банката лихвата по заема да бъде по-ниска. Популярната банка
удовлетворява молбата със следния отговор: "Този строеж се вър-
ши под контрола и отговорността на ентузиазирани лица, ангажи-
рани в управата на дружеството, затова банката реши лихвата по
заема да бъде 7%" (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 1, а. е. 10).

На заседание от 5.07.1944 г. се решава да се сключи вътреш-
ен безлихвен заем сред хората от квартала, за да може да се
погаси заемът към банката. През ноември 1944 г. се сформира ко-
мисия, оглавена от Б. Паскалев, която да се занимава със събира-
нето на заема. Дяловете са от по 500 и 1000 лв. Едва през 1946 г.
заемът към банката е погасен и поръчителите са освободени.

На 30.05.1947 г. се решава да се изтегли от Популярната бан-
ка заем в размер на 3 000 000 лв., за да се изплати апаратурата на
Никифор Дипчиков. С подготвяне на документите за заема са нато-
варени Б. Паскалев и Й. Балабански, който е управител на киното.

Освен обикновените задължения, които Б. Паскалев има като
председател, по време на строителните работи се появяват нови
ангажименти, изискващи допълнително време и енергия. През
него минават всички оферти за извършване на строителните ра-
боти, както и оферти за отдаване под наем на помещенията, соб-
ственост на читалището. Паскалев използва личното си познан-
ство с Петър Габровски, благодарение на когото читалището ус-
пява да получи повече от 1 000 000 лв. помощи през годините,
а също така и трудно намиращи се материали. Пак благодарение
на П. Д. Габровски се разрешава от Министерството на общест-

вените сгради, пътищата и благоустройството през май 1943 г. да продължи строежът за довършване на започнатата сграда без право на наряд за цимент и бетонно желязо и без ангажимент за набавяне на недостигащи груби строителни материали. По предложение на Борис Паскалев, Петър Габровски (министър на вътрешните работи и народното здраве през 1940–1943 г.) и Александър Янулов (началник на касата за общинско подпомагане към същото министерство) са провъзгласени за почетни членове на читалището (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 1, а. е. 13).

Настоятелството решава да продължи строежа, като на втория етаж изгради киносалон, а в построяения вече първи етаж се направи трапезария и се изгради детски дом. За проектант е нает архитект Стефан Олеков от София. От всеотдайността на членовете на настоятелството, ръководени от Борис Паскалев, е впечатлен и арх. Олеков. На разглеждания на 21.01.1941 г. проект на архитекта четем: "Арх. Олеков имайки предвид благородния почин от страна на читалищното настоятелство да се изгради едно обществено културно огнище – разсадник на наука и изкуство – което ще се осъществи с помощи и дарения от частни лица и институции и понеже винаги е ценил и подкрепял подобни културни начинания е решил да направи на читалището отстъпка в хонорара от 60 000 лв. Той иска само 30 000 лв. за идейни скици, планове и тръжни книжа. Като се отказва от заплащане за изработване на детайли, ръководство, схеми и описание на инсталации, участие в комисии той се отказва от хонорар в размер на 30 000 лв., като това се счита за дарение на читалището" (ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 2, а. е. 1). Киносалонът, който проектира арх. Олеков, е най-модерният в окръга.

Доизграждането на читалищната сграда се извършва също на два етапа. През първия се построява фасадата и салона, а през втория – сцената. През този период на строителство работата на Борис Паскалев е особено отговорна и натоварена. Строежът се извършва в изключително сложно време, когато всички строителни материали са под режим и тяхното набавяне е свързано с ред канцеларски и други формалности, като цялата документация минава през ръцете му. За преодоляването на трудностите се изисква не само губене на ценно време, но много често и харчене на лични средства. Всички материали са под разпоредбите на комисарството по снабдяването. За всеки вид материал трябва да се иска специално разрешение и да се спазва известен срок за неговото набавяне. Налагало се е един и същи материал да се набавя по няколко пъти по време на строителството и за всеки отделен случай трябвало да се премине през същите формалности. "За всичко това се е тичало и хлопало по разни канцеларии, ходило се е при разни началници, чакало се е с дни и седмици, само и само да се добие разрешение за доставката на този или онзи вид строителен материал"

(ТДДА – ВТ, ф. 23К, оп. 1, а. е. 16). Често са изпращани лица от настоятелството по други селища все във връзка със строежа, като София, Плевен, Павликени, Г. Оряховица, Русе, Якоруда и др., да набавят или получат строителни материали, за които е даден наряд от комисарството. При тези пътувания се е налагало да се напуска работа и да се губи лично време, но личните интереси остават на второ място. Че действително са полагани максимум усилия от страна на настоятелството за продължаване и завършване на строежа през трудните години на войната, е показателен фактът, че строежът не е прекратяван през тригодишния период, докато другите строежи в града са спрени или се извършват съвсем малко строителни работи. Нещо повече, през 1942 г. читалището е имало достатъчно количество цимент, така че е можело да си позволи да дава на заем. От тази възможност са се възползвали Командитно дружество "Никола х. Славчев" за строежа на Пивоварната фабрика, а също и строителите на новата клиника.

Борис Паскалев се ползва с голямо доверие сред своите съквартилци. Виждайки дейността, която разгръща настоятелството под негово ръководство, много хора стават членове на читалището. Така например през 1939 г. читалището е имало 176 члена, през 1941 г. броят им нараства на 526, а през 1943 г. вече са 713. Увеличава се броят на дарителите от 33 благотелни члена през 1939 г. на 137 през 1943 г. Това кара ръководството да промени сумата от 500 на 2000 лв. за провъзгласяването на благотелни членове през 1943 г. Увеличават се и дарителите на големи суми. Така например АД "Н. х. Славчев" за периода 1940–1943 г. дарява 111 000 лв., Лигата на говорещите английски – 19 000 лв. плюс инвентар за 66 000 лв., братя Карачорови – 17 000 лв., братя Златеви – 15 000 лв., АД "Н. Павлов" – 15 000 лв., Димитър Карата – 10 000 лв., Златю Стоянов – 16 000 лв., Константин Георгиев – 20 000 лв., Стефанка Хараламбева – 10 000 лв. и много други.

През октомври 1944 г. в читалището се получава писмо на ОФ, в което се съобщава на настоятелството и контролната комисия, че са отстранени от длъжност и че имущество, ценности, архива и др. трябва да се предадат на Иван Дюлгеров – член на ОФ. Иван Дюлгеров става председател, а Борис Паскалев – съветник. Въпреки настъпилите промени Борис Паскалев с високото си чувство за дълг и отговорност продължава да работи за интересите на читалището. Работата му не остава незабелязана и през октомври 1945 г. самият Иван Дюлгеров го предлага за председател през следващият мандат. Той ръководи настоятелството до 1949 г.

За съжаление, поради липса на средства не се осъществява намерението да бъдат изписани на фасадата на читалището имената на загиналите във войните за национално обединение мари-

нополци. Тази идея и до днес не е намерила своята реализация.

На 24.05.1965 г. Борис Паскалев е награден от Върховния читалищен съвет със златна значка "Отличие за читалищна дейност". Това е едно скромно признание за огромната му дейност. Борис Паскалев почива на 17.06.1975 г.

"Величието на скромните има трогателна и странна красота, защото не вика, не се показва, защото е всичкото съкровище на тия хора, но е скрито и случайно се открива." Тези думи на Й. Йовков биха могли да се отнесат и за нашия съгражданин Борис Паскалев.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Изказвам благодарност на г-н Стефан Паскалев за предоставените ми биографични данни и снимки от семейния му архив.

² Списък на убитите през войните макинополци:

майор Цончо Йотов
капитан Георги Томов Лазаров
поручик Нено Матев
поручик Георги Йонков
поручик Иван Стефанов
подпоручик Тодор Савов
фелдфебел Кръстю Дончев
фелдфебел Иван Пипев
ст. подофицер Симеон Събев Генчев
мл. подофицер Никола Ницев
мл. подофицер Никола Георгиев
ефрейтор Драган Цанков (опълченец)
ефрейтор Георги Михайлов
ст. подофицер Иван Петков Габровски
редник Атанас Йорданов Джамбазов

редник Георги Коев
редник Панайот Мерджанов
редник Панайот Ганчев
редник Атанас Ив. Шербетов
редник Антон Дюлгеров
редник Георги Тодоров
редник Атанас Ненов
редник Никола Иванов
редник Милю Величков
редник Никола Иванов Драганов
редник Димо Иванов
редник Панайот Дончев
редник Желю Иванов
редник Иван Стефанов
редник Недко Калев

СЪКРАЩЕНИЯ:

ТДАД-ВТ – Териториална дирекция "Държавен архив" – гр. Велико Търново.

BORIS PASKALEV'S CONTRIBUTION TO THE BUILDING OF THE "ISKRA" COMMUNITY CENTRE IN VELIKO TARNOVO

Boryana Boyankinska

Summary

This study introduces to Bulgarian society not only the personal life of Boris Paskalev but his contribution to the building of the "Iskra" community centre.

During the time 1939–1949 when he was president of the board, the community centre was completed and the new cinema hall was opened.

Boris Paskalev devoted twenty tree years of his life to realize his own dream and also the dream of his fellow-citizens – the building of a new cultural centre.

ДЪРЖАВНИЯТ МУЗЕЙ В ТЪРНОВО В ПРЪВИТЕ ГОДИНИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО МУ 1945–1951 г.

Невяна Бъчварова

Музеите са институции, които представят културно-историческото наследство на обществото, с резултатите от неговата материална и духовна дейност. Началото на музейното дело в България е поставено във Великотърновския регион, който е наследник на хилядолетна история и огромно богатство от недвижими и движими паметници на културата. През 2006 г. се навършиха 150 години музейно дело в страната, респективно в град Свищов, 80 години на къщата музей "Алеко Константинов" и 135 години на Историческия музей във Велико Търново. Настоящата статия е посветена на тези годишнини. Целта ни е да представим развитието на Народния музей в Търново като първата държавна културна институция и приносът му в историята на българското музейно дело. С приемането на България в Европейския съюз на 01.01.2007 г. проучването на този исторически път става още по-наложително, заради представяне и популяризиране на неговото развитие.

Национално-освободителното движение по българските земи е в тясно взаимодействие с църковната борба и развитието на просветата и културата в епохата на Възраждането. Част от този процес е зараждането на музейното дело. Несъмнено влияние оказва и европейската култура. Генезисът на музейното дело у нас е свързан със самобитните културно-просветни институти – читалищата. Те изиграват огромна и решаваща роля за осъзнаване на нашия народ по време на робството и участието му в борбата за свобода. За това в тях се зараждат редица културно-просветни институти и организации.

Първото българско читалище "Еленка и Кирил Д. Аврамови", създадено на 30 януари 1856 г. в град Свищов, записва в Устава си да се създаде "читалище-музеум". Историята на Втората българска държава и нейната столица Великия Царевград Търнов са

причина за първите стъпки за зараждане на идеята за събиране на старини. В този доосвободенски етап музейното дело е са-модейност на патриотично настроени българи. На 15 май 1845 г. Васил Априлов с писмо призовава съотечествениците си да събират и пазят драгоценности, с които да се докаже, че сме народ с богата история. Стоянчо Пенев Ахтар издирва монети и ръкописи, които грижливо пази в дома си – Къщата с маймунката, построената през 1849 г. от Колю Фичето. Негови последователи са П. Р. Славейков, д-р Христо Даскалов, д-р Васил Берон и други. В читалище "Надежда" на 2 януари 1871 г. членовете решават "да се грижат за събирането на древности, тъй щото с време да може да се състави един музей малък в читалището" (ТДДА-В. Търново, ф. 112 К, оп. 1, а. е. 1, л. 17). Богатата и разнообразна дейност на читалищата в свободна България допринася за тяхното развитие, но музеите изостават поради необходимостта от търпелива събирателска работа, липса на квалифицирани кадри, материална база и други причини.

В настоящата статия ще представим развитието на Народния музей в Търново (през разглеждания период това е името на града) след обявяването му за държавен. Привличането на нови документи от Централен държавен архив на Република България и Научния архив на БАН в София, дават възможност за по-пълно представяне на разглежданата тема.

През втората половина на XX век държавната културна политика се осъществява в условията на тоталитарната система на реалния социализъм. Тя се отличава с подценяване на науката и културата, техните институции и кадри, налагане на пълна централизация в управлението на културата и глобална политизация. Геополитически България е ориентирана към Съветския съюз, политическата власт се определя като народно-демократична, а общественият строй като социалистически. Утвърждава се марксистко-ленинската идеология. Безрезервно приетият ленински принцип за необходимостта от марксистическа оценка на културното наследство води до грешки и деформации при преоценката на националната ни история и култура. Българската култура се обвързва със съветската. Това определя в края на 40-те и през 50-те години преустройството на музейното дело по съветски модел. Особено внимание се обръща на изучаване на антифашистката борба. Историческата наука и музейното дело се насочват преоритетно към историята на БКП, а археологическите проучвания към обекти, свързани със славяните. С Наредба-Закон в края на 1945 г. народните библиотеки и музеи преминават от Министерството на народната просвета към Министерството на информацията и на изкуствата.

Литературата по музейно дело в разглеждания период е дос-

та оскъдна. През 1948 г. Петър Чолов и Райна Пешева публикуват своето виждане за начина на уреждане на музейни сбирки при читалищата (Чолов, Пешева 1948). За първи път музейната библиотека в Търново се попълва със седем книги съветска научна литература. Сред тях са "История византийской империи" от Ф. И. Успенский, 1948 г., "Всеобщая история архитектуры, т. II, кн. II" от А. Кауфман и колектив, 1948 г., "Материалы и исследования по археологии СССР", "Археологические материалы в музейной экспозиции" от В. А. Тихомирова, 1945 г., издание на Научноисследовательския институт по краеведение и музейна работа в Москва (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 15, л. 69–70).

Материалите на Първата научна сесия на Археологическия институт, проведена през 1950 г., са като настолна книга в този преходен период. Те отразяват историята на музейното дело в страната, състоянието на археологическата наука и нуждата от преустройство, като се използва богатият съветски опит (Първа научна 1950). В страната влиза голям брой и с тематично разнообразие съветска литература, в това число и по музейезнание. От съветските автори особено препоръчвани са: "Карты в экспозиции музеев", 1947 г., А. И. Михайловская "Организация и техника музейной экспозиции", 1951 г.

На разглежданата от нас проблематика се спират в свои изследвания и Татяна Силяновска (Силяновска 1972), Иван Драев (Драев 1978, 283–298), Здравко Радонов (Радонов 1987, 289–315) и други.

В последните десетина години в страната се обърна сериозно внимание на историята на музейното дело. Проучвания са направени от водещи историци и музейни специалисти, които разкриват музейното дело предимно през първата половина на XX век (Шарова 2003, 26–68; Недков 2004, 325–355; Кисьов 2004; Бъчварова 2004, 17–36, Гюрова 2006). Иван Кисьов, дългогодишен началник на отдел "Музеи" в Министерството на културата, със своята книга "Музейното дело в България. Документална хроника (1945–1990)", запълни значителна празнота за следващия период. Със своя характерен стил да поднася информацията точно и кратко той проследява резултатите от основните видове музейна работа. Особено полезно е представянето на нормативната уредба в тези десетилетия, създадената музейна мрежа и международната дейност. Заслужено внимание авторът отделя на музейните кадри, с чийто труд и висок професионализъм се изграждат музеи, с които страната ни се гордее (Кисьов 2004). В навечерието на десетите юбилейни музейни четения на Велико-търновския музей излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Свобода Гюрова "Музейното дело в България". Творческата ѝ биография от 1961 до 1992 г. преминава в Регионален исторически музей

Плевен. Тя създава фонд и е автор на музейната експозиция за социалистическия период на Плевенски окръг, един от създателите на музейната експозиция, открита през 1981 г., автор на над 80 научни студии, статии и съобщения. През 90-те години Св. Гюрова се посвети и на историята на музейното дело в страната. Публикуваните в книгата статии и 159 документа за периода 1944–1951 г., както и уводната статия на проф. Крумка Шарова са от изключително голяма полза за настоящите и бъдещи изследователи по темата. С извършения преглед на музейната мрежа в страната авторката внася корекция и посочва, че към 1944 г. съществуват 22 държавни музея и 53 музейни сбирки към археологически дружества, читалища, училища, църкви и манастири. Направените анализи, изводи и особено приложените документи в пълнота представят атмосферата, сложните обстоятелства и противоречия при въвеждането на съветската система в музейното дело у нас. От важно значение е фактът, че музейните дейци все пак успяват да запазят националната традиция. Тази тема засегнах на научните конференции в Хасково и Велико Търново през 2004 г., но основно я разглеждам в настоящата статия. За първи път Св. Гюрова се спира на борбата между КНИК и Министерския съвет за приемането на Закон за паметниците на културата, а не по-малко задължаващото по нормативната си уредба ПМС № 1608 от 30.12.1951 г. Последният документ е Годишен отчет на Народния музей Търново през 1951 г. В публикувания екземпляр липсват пет страници, които отразяват проведените археологически разкопки на Царевец, изводи за резултатите от проучванията през 1946–1951 г. и постъпленията в музейния фонд за годината. Книгата е изключително полезна за изследване на историята на българските музеи (Гюрова 2006).

Народният музей в Търново изминава път, който е характерен за първите държавни музеи от средата на XX век. Предисторията му е свързана с периода на любителското музейно дело, подклаждано от руините на средновековната столица и историята на читалище "Надежда". Това е първият и най-авторитетен културен институт в града, който притежава първата читалищна театрална сграда в България. Построена е от 9 май 1885 г. до 19 октомври 1886 г., а началото на дейността ѝ е поставена с откриването на Третото Велико народно събрание. Тук се провеждат Четвъртото (1893 г.) и Петото (1911 г.) Велики народни събрания. Девизът "Съединението прави силата" е изписан на фасадата му. Като център на културния живот в града, тук се поставя началото на библиотечното дело, театъра, музейното дело, а по-късно и на художествената галерия. Няколко поколения родолюбиви търновци работят всеотдайно за събирането на находки за историята на старата столица. Археологическото дружество,

което е първото създадено в България на 18 март 1879 г., се присъединява към читалище "Надежда" на 8 юни 1914 г. с цел в новопостроената сграда за библиотека да се подреди музейната сбирка. Така усилията на Васил Берон до 1900 г., на Моско Москов от 1905 г. до 1914 г. да осигурят помещение за събраните находки завършват с успех. От 12 май 1919 г. Тодор Николов Иванов, учител в Мъжката гимназия "Св. Кирил", е избран от читалищното настоятелство за уредник на музея и пазител на старините. На 15 септември 1921 г. Археологическият музей при читалище "Надежда" приема първите си посетители. През 1923 г. цар Борис III подарява на читалището Царската (Хаджиилиева) къща в село Арбанаси, която е експонирана. Полагат се грижи и за родната къща на П. Р. Славейков. Читалищното настоятелство подпомага развитието на музея, като предоставя материалната си база и финансови средства. С подкрепата на общината и държавата се извършва проучване, поддържане и възстановяване на историческите паметници, благодарение на което те са запазени в сравнително добро състояние. През тези десетилетия водещи имена в археологическата наука работят с Тодор Николов. Археологическите разкопки в старата столица имат ограничен характер, но завършват с реставрирането на югоизточната бойна кула и първата порта на Царевец (Бъчварова 1993, 57–75; 1994, 37–64). Тодор Николов извършва събирателска дейност и формира фонд, който в средата на 1944 г. е от 2862 броя ценности. Археологическият музей в Търново се развива благодарение на историческите условия и симбиозата читалище-музей. Той е реалност в живота на града. Със своята дейност Тодор Николов формира сред търновското гражданство едно общество, което е съпричастно към музейното дело. В средата на 40-те години Търновският музей, изграден на професионална основа, е ценен капитал, който в следващите години се развива като държавен институт, но при други обществено-политически условия. Неговото създаване и укрепване е успешно, защото е дело на тясното сътрудничество на първия уредник и специалистите на Народния музей в София. Завършили университети в Европа или специализирали там, те израстват в следващите години като най-изявените български археолози. Познаването на европейското музейно дело ги подпомага в работата им у нас.

Докладът за състоянието на музейното дело и положението на старините на Иван Велков, главен инспектор на музеите при Министерството на народната просвета от 15 декември 1944 г., е изключително ценен документ. Той прави анализ на състоянието на старините и дава препоръки за бъдещото им развитие. Този кратък, но обстоен преглед представя музейното дело в България в средата на XX век и е доказателство за дълбокото познаване

на старините от Ив. Велков. Роден на 19 май 1891 г., той завършва стара история и класическа археология във Виенския университет с докторат (1915 г.). От 1919 г. е уредник на Античния отдел при Народния музей в София, а от 1938 до 1944 г. е негов директор. Умира на 10 май 1958 г. В началото на 40-те години основната задача е изготвяне на археологическа карта на българските земи, проучване на отделни паметници, заздравяване и евентуално реставриране на старините. В доклада си той дава добра оценка за работата на службата по запазване на старините в Търново и на Тодор Николов. Опазването чрез заздравяване на паметниците Иван Велков определя като най-главната задача в музейната работа. През 1944 г. в най-добро състояние са църквите по Трапезица, църквата "Св. 40 мъченици", "Св. св. Петър и Павел", "Св. Георги", "Св. Димитър". Извършено е заздравяване на части от крепостните стени на Царевец, а предстои работа и по Малката порта и Френк-Хисарската порта. В Арбанаси много е направено за заздравяване на Царската и Констанцалиевата къщи, подновени са оградните зидове, портищата. Предстои основен ремонт на покривната конструкция на църквите. Оценката за археологическото дело в Търново е, че стои на голяма висота. За читалищния археологически музей е посочено, че предстои да влезе в нова сграда, а Тодор Николов е добър познавач на старините в Търново, Арбанаси и околността (Гюрова 2006, 178, 179, 186). Прави впечатление точното представяне на равнището на музейното дело в Търново, за което считаме че допринасят дългогодишното сътрудничество на Тодор Николов с методическия център – Народния археологически музей в София и проведените разкопки на Момина крепост през 1942–1943 г. от Иван Велков с участието на Тодор Николов.

Създаването на държавния музей в Търново е резултат на политиката на правителството и конкретно на подготовката на бюджета на страната за 1945 г. Идеята съществува сред членовете на Музейния комитет в София от есента на 1944 г. Министерството на народното просвещение, респективно Дирекция "Висше образование и културни институти", предлагат съкращаването на 21 пазачи на старините в провинцията, които са на щат към Народния музей в София. Директорът Никола Мавродинов аргументирано възразява, като доказва с писмо от 26 януари 1945 г. тяхната изключителна необходимост за поддържане на паметниците от разграбване и разрушаване (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 438, л. 219).

Министерството решава да бъдат създадени държавни музеи в Търново, Шумен и Пловдив, защото с проучването на принадлежащите им исторически обекти ще се създадат условия и за развитието на археологическата наука. Със Заповед

№ 1499 от 1 март 1945 г. пазачите от съответните региони преминават на техния бюджет. Музейният комитет на 2 март с. г., след обсъждане на влезлия в сила бюджет на Народния музей, препоръчва на министерството в първите два града, с цел приемственост в работата, да бъдат назначени бившите доброволни сътрудници. За Търново това да са Тодор Николов и Леон Филипов, за Шумен – Иван Моллов и Йордан Господинов, а за Пловдив Р. Филипов и арх. Хр. Пеев (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 438, л. 208; а. е. 441, л. 53).

Първо е задвижена организацията по създаването на Народния музей в Търново. С писмо от 12 март 1945 г. Тодор Николов е уведомен за откриването на музея с персонал от 1 уредник, 1 асистент, 1 писар, 1 прислужник и 5 пазачи на старините в Търново, Арбанаси и Никюп. Пазачите се преназначават. От него се изисква да предложи лица за писар и прислужник. За печат продължава да се използва печатът на Археологическото дружество. Експозицията и канцеларията остават в библиотечната сграда на читалище "Надежда" на ул. "Иван Вазов" № 36. В началото заплатите на пазачите са требвани от бюджета на Мъжката гимназия "Св. Кирил" (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 441, л. 42; а. е. 438, л. 235, 219, 208).

Със Заповед № 952/29 март 1945 г. на Министерството на народното просвещение Археологическият музей при читалище "Надежда" става държавен музей. На 27 април с. г. Тодор Николов е назначен за уредник. Поради пенсионирането му на 4 ноември 1944 г. като учител в Мъжката гимназия, според Закона за държавните служители, срокът на службата му е продължен (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 441, л. 39; НА на БАН, ф. 132 К, оп. 1, а. е. 228, л. 125, 126; РИМБТ, ф. ННИ, инв. № 3375-Н-ОФ).

Във връзка със законопроекта за аграрната реформа и изготвянето на становище на просветното министерство за земите, които съхраняват паметници на културата, Никола Мавродинов посещава през ноември 1944 г. Никополис ад Иструм. В писменото си становище, в което изразява позицията си за запазване на старините по силата на бъдещия закон, той посочва категоричното си мнение "да се разкопае изцяло тоя извънредно важен в древността римски град" (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 438, л. 177).

Иван Велков през март 1945 г. предлага на министъра на народното просвещение доклад с предложение да се създаде Централен български народен музей в Шумен и той да поеме неговото ръководство. Текстът е поднесен аргументирано, чувстват се вижданията на автора относно организирането на музейното дело в Североизточна България. Това е стара идея, свързана с дейността на Археологическото сдружение "Българска старина" в Шумен от 30-те години. На бъдещия музей ще се възложи изслед-

ването на "чисто българските старини" с обединените усилия на музеите от Варна, Шумен и Търново. Министър Ст. Чолаков на-товарва от м. август 1945 г. Иван Велков да ръководи делата на Народните музеи в Търново и Шумен, още повече че персоналът в последния не е попълнен, а предстои организиране и на музей във Варна (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 438, л. 84, 85; НА на БАН, ф. 83, оп. 1, а. е. 15, л. 62). Ще посочим, че през 1951 г. има идея и за изграждане на Централен среднородопски музей в Смолян. Следователно Търновският музей е първият държавен музей в страната, създаден през март 1945 г.

Архитект Сава Бобчев през февруари 1945 г. посещава град Елена, извършва оглед на къщата на х. Йордан във връзка с отчуждаването ѝ и констатира състоянието на старините. През април с. г. Иван Фунев, скулптор на Археологическия музей, а през юни Иван Венедиков, уредник, посещават с. Бяла Черква във връзка с новооткритата антична мраморна статуя. След 11 май Стамен Михайлов, уредник в Художествения отдел на музея, посещава Търново, за да се запознае с неговите паметници (НА на БАН, ф. 132 К, оп. 1, а. е. 438, л. 222, 102, 210, 188).

Методическото ръководство на Народния музей в София към държавния музей в Търново през втората половина на 1945 г. е свързано с посещението на директора Н. Мавродинов през м. май. Освен в старата столица той прави оглед на обектите в Шумен, Мадара, Преслав, Плиска и Варна. Обсъденият му доклад в Комисията по старините довежда до следните решения: да се почистят много замърсените стенописи в средновековните църкви "Св. Четиридесет мъченици", "Св. св. Петър и Павел" и "Св. Георги" от Карл Йорданов през м. юли и август. На Царевец да се изсекат дърветата и се премахнат бурените по зидовете. Работата започва с укрепване на Малката порта и южния крепостен зид и подпорните зидове покрай главната околостъпна алея. На Трапезица са заздравени стените на четири църкви и са запълнени пукнатините на щернята. За ремонт на родната къща на П. Р. Славеиков, която е в окаяно състояние, се отпускат 30 000 лв. (т. к.). На 9 август с.г. Т. Николов започва заздравяването на основите на къщата, поставен е нов покрив и прозорци, стените са измазани, а с глина и пода на стаите, направен е плочник в двора. Народният музей в София предоставя 500 000 лв. за заздравяване на покрива на църквата "Св. Георги" в Арбанаси, за ремонт на църквата "Рождество Христово", на Констанцалиевата къща са заздравени основите, поправени са вратите, прозорците, тавана и други. На Царската (Хаджиилиевата къща) е поправен каменният ограден зид. Значителното туристическо посещение на Никополис ад Иструм налага построяването на 3 км шосе, за което комисията търси средства от Министерство-

то на благоустройството. През септември с. г. Теофил Иванов извършва разкопки и разкрива две големи зали, настилната на улица и тръбите на два водопровода в римския град, извършва контрол и на строящата се музейна сграда. Арх. Сава Бобчев разчиства сцената на разкопания по-рано амфитеатър, открита е статуя без глава. При разчистване на извора в землището на с. Мусина, от който се взема вода за водопровода на Никополис ад Иструм, са намерени 5 сребърни монети от Иван Александър с Михаил (1331–1355), които са предадени в училищната сбирка в селото. Археологическият институт подарява по един брой от № 34 на научното си списание на Тодор Николов и Стефан Стефанов, уредник на Археологически и етнографски музей "Алеко Константинов" в Свищов (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 438, л. 146, 83; ИБАИ 1946, 171, 243; НА на БАН, ф. 132 К, оп. 1, а. е. 228, л. 127, 128). Основният извод в дейността е работата по запазването на старините в добър общ вид. Редовният преглед на състоянието им, добрите взаимоотношения с ръководството на Народния музей в София и осигуряването на средства довеждат до добри резултати.

В средата на юни с. г. Тодор Николов предлага Илия Марков Илиев да бъде назначен за прислужник. Той иска от търновското комисарство на снабдяването 4 чифта туристически обувки за пазачите, а след отказа, поради липса на юфт, се обръща към Дирекцията по разпределението в София. Молбата е придружена и с искането за 100 кг гвоздеи за заздравяването на паметниците в Търново и Арбанаси (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 441, л. 33, 23).

За състоянието на музейното дело в Търново и град Елена се съхраняват документи и в личния фонд на Иван Велков. Неговите анализи и оценки са изключително полезни поради богатата информация, която съдържат. Перспективните му виждания са резултат на това, че 25 години той работи, а по-късно и ръководи Народния археологически музей. Затова познава историята на музейното дело в страната. Прави кратък преглед на музейното дело в Лондон, Ню Йорк, Париж и Москва. Представянето на московските музеи, театри и научни институти е според книгата на Кр. Белев "По съветската земя". Вероятно като усеща конкуренцията, той иска да я използва за благото на българското музейно дело. Призовава министъра на просветата да се грижи за училищните музеи и библиотеки, като ползва съветския опит. За съжаление в края на 1946 г. длъжността му е съкратена. През юли 1945 г. Ив. Велков обхожда региона на Търново, Шумен и Варна и в представения доклад намираме реална оценка за състоянието и развитието на музейното дело. Становището му за създадения музей в Търново е, че пред него се отваря широко

поле за работа. Благоприятно е обстоятелството, че единствено тук старините са най-близко до града, както и с. Арбанаси, които се поддържат добре. Това е резултат на създадената организация и вложени до два милиона лева (т. к.) в паметниците. Отговорно поставя въпроса за създаването на научно подготвени кадри и най-вече необходимостта от довършване на започнатата сграда за библиотека и музей. Написването на история на Второто българско царство е следващата основна задача. В Никополис ад Иструм направените сондажи са подготвили почвата за бъдещи разкопки и научни проучвания.

Град Елена е голям обект в задълженията на новия Народен музей. Къщата на Иларион Макариополски се нуждае от основен ремонт и в нея трябва да бъде устроен бъдещият местен музей. Неговото начало е поставено със сбирката в гимназията, както сочи документът. Подредените археологически материали подсказват необходимостта от бъдещо археологическо проучване на района, каквото за съжаление не е направено и до днес. Град Елена е известен предимно с възрожденската си история. Иван Велков завършва доклада си с оценката за доброто състояние на историческите Капиновски и Плаковски манастир (НА на БАН, ф. 83, оп. 1, а. е. 15, л. 80).

В задълженията на Народния музей в Търново влиза събирането на всички старини, открити на неговата територия, тяхното инвентариране и съхранение. В тази връзка методическият център в София – Археологическият музей, изисква материалите от музейната сбирка в Мъжката гимназия "Св. Кирил" да бъдат предадени, заедно с шкафове, на новия музей. На 6 септември 1945 г., съгласно чл. 380 от Закона за народната просвета, са назначени членовете на музейния комитет: Тодор Николов, уредник, кметът или негов заместник, районният архитект, председателят на читалище "Надежда" или заместникът му, Асен Момчев, учител-художник и Леон Филипов. Със заповед на министъра Тодор Николов като уредник на държавния Народен музей е за първи път на оглед на музейните сбирки в Дряново и Габрово през втората половина на 1945 г. (ЦДА на РБ, ф. 142, оп. 2, а. е. 441, л. 29, 25).

Постъпленията в музейния фонд за 1945 г. са: каменна брадва, бойна топка и глинени прешлени, йонийски капител, надгробна плоча и архитектурни детайли, средновековни върхове за стрели и копия, стъклени гривни, кръгли панички, късове от глинени съдове, разноцветни кубчета. 30 сребърни и бронзови монети попълват Нумизматичната сбирка. От църквата "Св. Богородица" в Търново постъпват иконите "Св. Троица", "Исус Христос", "Св. Спиридон" и част от иконостас. Снимка от 1882 г. на Петропавловската духовна семинария, 17 книжни шампи, Програмата за откриването в Търново на IV Обикновено народно

събрание на 27 юли 1884 г., Отоманската конституция от 1876 г. и други. До края на м. юни 1945 г. музеят е затворен поради евакуация на ценните предмети. След отварянето ѝ музейната експозицията и паметниците на културата са посетени от 26 694 българи и 1 475 чужденци. Оценката на Тодор Николов за сбирката е, че помещението е неудобно за целта, мястото е недостатъчно за експониране на фонда и сериозно поставя въпроса за завършване строителството на музейната сграда (НА на БАН, ф. 132 К, оп. 1, а. е. 228, л. 129, 130).

Новата държавна политика в областта на историческата наука и археология е проучване на средновековната българска история. Затова 1946 г. започва с археологическото проучване на столицата на Втората българска държава. Това решение на Археологическия музей в София великотърновската общественост очаква от десетилетия. Разкопките на крепостта Царевец се финансират от Министерството на информацията и изкуствата чрез Народния музей в София. Ръководството на търновския музей се задължава до 15 април всяка година да иска разрешение от Комисията по старините за разкопки през летния сезон, за необходимите финансови средства, както и такива за ремонт и поддържане на паметниците (ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 106, л. 65). В първите години те се ръководят от проф. Никола Мавродинов, а от 1950 г. от акад. Кръстю Миятев. В тях участва и Тодор Николов. През 1946 г. са открити 1124 находки, подробно описани в годишния отчет. Музейният фонд се попълва от 98 броя материали. Експозицията е посетена от 10 868 души, а старините от 50 355 души. Кирил Исаков Жуглев работи в музея като асистент от 1 август до 30 декември 1946 г. (НА на БАН, ф. 132 К, оп. 1, а. е. 228, л. 138–154).

Закрепването, запазването и поддържането на народните старинни паметници, каквато е терминологията тогава, са наложителна и главна задача в работата на музея. Редовното годишно финансиране, въпреки тежките следвоенни години, осигурява средства за ремонтни дейности. Това допринася да се постигне по-добър общ вид на Царевец, Трапезица, църквите "Св. Димитър", "Св. Четиридесет мъченици", "Св. св. Петър и Павел" в Търново. Народните къщи-музеи в Арбанаси са измазани вътрешно и покривите им са ремонтирани. Министерството на информацията и изкуствата с нарочно писмо дава висока оценка на извършеното от Тодор Николов, за неговите лични заслуги и усилия за музейното дело в Търново (РИМВТ, ф. "Т. Николов", инв. № 219).

Започналото преустройство в съдържанието и ръководството на научната дейност довежда до приемането от Великото народно събрание на 31.01.1947 г. на нов Закон за БАН. Според него

Българският археологически институт се присъединява към БАН, а на следващата година и Народния археологически музей. Целта е законът да съдейства за общото ръководство в дейността на научните и научно-изследователските институти и учреждения. Музеите са част от научно-изследователската дейност. Акад. Г. И. Кацаров е избран за директор на Археологическия институт (ДВ № 40, 19.02.1947).

С назначаването на Йордана Йорданова Стефанова за асистент започва дейността на търновския музей през 1947 г. За поддържане на недвижимите паметници са вложени 813 760 лв. (т. к.). На църквата "Св. Димитър Солунски" е сменена покривната конструкция, на църквата "Св. Георги" с подпорни зидове са укрепени терасите на двора, на Царевец са заздравени част от основите на двата двореца. В Арбанаси най-значителен е ремонтът на църквата "Св. Атанас". Подменен е покривът, заздравени са стените на църквата и част от оградния зид, направен е плочник по северната и южната страна на храма. На църквата "Св. Димитър" е препокрита част от покрива, на църквата "Св. Георги" са заздравени стените и е направен плочник по южната стена. Ремонтирани са основно голямата и малка порти на двора на църквата "Св. св. Архангели Михаил и Гавраил". На Констанцалиевата и Царската къща (Хаджиилиевата) са препокрити оградните зидове, а дворовете са приведени в добър вид. Организирано е основно почистване на дворовете на средновековните крепости и църкви. На Трапезица продължава прокарването на широки алеи между църквите. Пред църкви № 2, 15, 16 са направени тераси от пръст. При почистването са открити късове от сграфито керамика, глинени четирилистни тръбички и панички, части от стенописи, железни гвоздеи, монети, архитектурни детайли. В насипа южно от църква № 2 е намерена плоча с надпис. Общо 1 036 находки са придобити от разкопките, направени са и дарения за музейния фонд. Сред седемте предмета в предисторическия отдел са каменен чук, прешлени и бойни топки. При прокопаването на напоителен канал при с. Ресен е намерен античен глинен съд, йонийски капител, колони, фризове, корнизи и други. Най-голям е броят на средновековните находки – 967. Това са предмети от бронз, желязо, мед, стъкло, керамика, мозайки и късове от стенописи. Те са открити в насипите около дворците. При разкопките е открито изключително голямо разнообразие на художествена керамика. Художничката Невена Ганчева рисува акварел, копия на керамични късове от XIII и XIV в. Постъпват четири книжки шампи: "Небесна царица", "Страшният съд", "Светците воители Тодор, Георги, Евстрати и Димитър", "Оплакването на Исус Христос". Нумизматичният фонд е обогатен със сребърни и бронзови гръцки, римски, византийски,

български, руски, турски и австрийски монети – общо 43 броя и оловен печат от Иван Шишман (1371–1395). Музеят е посетен от 16 697 души, от които 1 068 са чужденци (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 3, л. 1–23).

Израз на грижите за старините е молбата до министър-председателя Георги Димитров с нарочно постановление да се осигурят 2 млн. лв. за довършване на постройката за музей в Никополс ад Иструм, която е започната през 1945 г. Средствата са потърсени веднага от Върховния стопански съвет.

На 14 май 1947 г. Министерският съвет приема Постановление № 4, с което се нарежда ключовете на църквите "Рождество Христово", "Св. Димитър", "Св. Атанас", "Арх. Михаил и Гавраил" и "Св. Георги" в Арбанаси, които са обявени през 1927 г. за народни старини и за тяхното поддържане, укрепване и ремонт държавата е вложила много средства, да бъдат предадени на Народния археологически музей в София. Богослужение ще се извършва в църквата "Св. Богородица" (ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 106, л. 60; ф. 136, оп. 1, а. е. 484, л. 21).

По повод обявяването на България за народна република и двегодишнината от Деветосептемврийското въстание 1944 г. директорът на Народния археологически музей Н. Мавродинов предлага девет заслужили с безкористната си и всеотдейна работа в областта на музейното дело деятели, да бъдат наградени с ордени. На първо място е Тодор Николов, "който в течение на 30 години безкористно се грижи за старините в Търново, благодарение на когото те са запазени и до днешен ден и който основа Търновския музей и го завежда безплатно до превръщането му в Народен музей" (ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 106, л. 123). Ордена е заменен с парична награда.

С цел повишаване на квалификацията на музейните кадри от 24 ноември до 8 декември 1947 г. в София се провежда курс по археология, етнография и музейно дело. От Търновския музей в него участва Й. Стефанова. Народният археологически музей включва в творческите си колективи и музейни работници от страната при провеждане на археологически разкопки. Така в екипа на Кр. Миятев в Плиска и на Кадъкьойското градище участва Й. Стефанова (ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 106, л. 92).

Израз на уважението, с което се ползва Тодор Николов сред археологическите среди, е запазената в едноимения му фонд в РИМ, Велико Търново, пощенска картичка на Бачковския манастир с поздравления от участниците в археологическата конференция Ст. Михайлов, Н. Ангелов, В. Миков, Хр. Вакарелски, Н. Мавродинов, В. Мавродинова, Н. Ст. Койчев и др. от 7.12.1947 г.

На 4 декември 1947 г. е приета Конституцията на НРБ. Държавната политика в областта на музейното дело се определя в

чл. 80. В него се посочва, че държавата полага грижи за развитието на науката и изкуството, в т. ч. и за музеите.

Законът за народните съвети от февруари 1948 г. задължава изпълнителната власт да ръководи и осигурява бюджетната издръжка на музеите, както и да полага грижи за паметниците на културата. Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК) упражнява идейно-методическо ръководство по места чрез съответните отдели. В Търново този отдел е създаден през юли 1948 г. с решение на Временната управа на Околийския народен съвет. Тодор Николов е член на Постоянната комисия по Наука, изкуство и култура (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 663, л. 1; а. е. 666, л. 121).

Основно ръководство за работата на Археологическия институт и музеите в страната става Дискусията за състоянието и задачите на българската археология, проведена през февруари 1948 г. На нея се обсъждат постиженията и слабостите на българската археологическа наука в миналото и се посочват новите задачи, свързани с марксистко-ленинското учение. Полагат се основите на нова организация на археологическото дело. Ще се спрем на тези моменти, които касаят търновския музей. Докладът на чл. кор. Д. П. Димитров представя основните етапи от развитието на българската археологическа наука и Народния археологически музей, нормативната база, видни личности, създадените в провинцията музеи и музейни сбирки. След критичния анализ докладчикът препоръчва бъдещите проучвания да се насочат към средновековна България и особено Търново, като се обърне внимание на произведенията на художествените занаяти, които без внимание стоят в музеите. Проф. Кр. Миятев спира вниманието си и на бъдещите проучвания на хълма Трапезица. Той завършва с констатацията, че при новите общественно-политически условия предстои преоценка и основна реорганизация на музейното дело. Чл. кор. Н. Мавродинов изказва становището, че трябва критично да се излезе от прабългарския уклон и с предимство да се работи в областта на славянската археология и проучване на централните Плиска, Преслав и Търново. Приетата резолюция отразява основните изводи от дискусията. В нея се посочва, че връзките с чуждестраната археологическа наука трябва да се насочат към СССР и славянските народи. В раздела "Музейно дело" работата на специалистите е да превърнат археологическите музеи от типа на тези в СССР и те да станат средство за общественно-възпитателно въздействие. В т. 3, където е записано построяването на сгради за музеи, в следващите години Тодор Николов ще търси основание за съдействие и завършване на сградата в Търново (Известия 1950, 431–480). За съжаление на дискусията не присъстват представители от провинцията, което създава пречки в

преустройството на музеите в организационно отношение и в научно-изследователската им работа. В заключение ще посочим, че с археологическата дискусия започва коренното преустройство на археологическата наука и музейно дело в страната.

През 1948 г. са разработени План за работата на музея през първата петилетка (1949–1953), Правилник за вътрешното устройство и дейност на службите в музея и Наредба относно мерките за запазване на паметниците и старините в Търновска околня. От приложените към тях документи добиваме представа за богатата и разнообразна работа в музея (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 35, л. 9–15). Музейният фонд се увеличава с 954 материала, от които 843 са находки за Средновековния отдел. Те постъпват предимно от разкопките на Царевец, които са проведени от 7 юни до 28 септември 1948 г. Проучва се северната крепостна стена, западната бойна кула, разкрити са зидовете на дворцовата зала, основите на отоплителното помещение от царския дворец. Разкритите през периода 1946–1948 г. зидове са закрепени (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 35, л. 4–27). Започва работа и по археологическата карта. В своя публикация Никола Мавродинов посочва, че през средновековието не се строят големи църкви, дори и в Цариград, но се строят много църкви. В Търново те са повече от 20, което е свързано с разпространението на култа към светците (Народен археологически 1948, 11).

За първи път новата държавна институция участва в изложба. Тя е посветена на 100-годишнината от рождението на Христо Ботев. В нея са представени оригинални снимки на поета с тримата му братя, семейството на Ботев – Венета, Иванка и д-р Димитър Рашев, Иванка Ботева в Женева, младоженците д-р Стоян и Иванка Христови. Експонирани са и художествените картини: "Портрет на Христо Ботев" от худ. Отто Хорейши и "Портрет на Иван Панов Семерджиев". През годината музейната експозиция е посетена от 23 474 души, от които 1 593 са чужденци, а с посетителите на обектите в Търново и Арбанаси, техният брой достига 40 414 души (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 35, л. 7, 29, 41)

Тук е мястото да дадем заслужено уважение към паметта на Величка Николова Лозанова. Тя е назначена на 1 юли 1948 г. за пазач в църквата "Св. Четиридесет мъченици" на овакантеното от покойния ѝ съпруг място. Кака Величка, както я знаят поколения търновци, българи и чужденци, омайваше със словото си повече от три десетилетия посетителите в храма.

Водещата политическа сила БКП на своя Петия конгрес, проведен през декември 1948 г., в резолюцията си "По марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт", поставя задача на Българската академия на науките да организира научното изследване на българската история.

Съгласно Закона за БАН, приет на 16 септември 1949 г., академията работи за внедряването и развитието във всички научни области на марксисткия диалектически метод. Нейната роля в научно-изследователската дейност на музеите заема първостепенно значение. Научното и идейно развитие на музеите трябва да се осъществява при постоянните научни консултации и методически съвети на научните институти и техните специалисти (Закон за БАН 1949, 9, 10). В работата да се приложи принципът на колективната и планирана дейност.

Законът за старините от 1911 г. е валиден през разглеждания период. КНИК упражнява идейно-методическо ръководство, БАН – научно, а във финансово отношение музеите са подчинени на народните съвети.

Въз основа на окръжно писмо на Търновския околийски народен съвет и Народния музей от 11 февруари 1949 г. и на Комисията по старините в София от 23 март с.г. се извършва основно проучване и определяне за "народни старини" на исторически административни сгради и частни домове, църкви, манастири, градища, кули, пещери, улици, мостове, чешми, улични фасади на къщи, кладенци. Поради големия брой архитектурни паметници в град Елена Градският съвет изказва становището си градът да не бъде цялостно обявен за старинен, а само отделни къщи и улици. За такива са обявени в Търново–26, в Арбанаси–22, в с. Никюп–1, в Търновска околия–15, в Дряново–4, в Трявна–23 и Елена–11 паметника. Предлагат се и 13 обекта, които да отпаднат от списъка на старините, обявени за такива през 1927 и 1939 г., поради саморазрушаването им през годините. Народният Археологически музей в София на 7 май 1949 г. определя старинните обекти от района на Търновския музей, които трябва да бъдат запазени от Министерството на горите. Това са предимно праисторически селища и надгробни могили (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 15, л. 41–52).

На 26 юли 1949 г. е приет Закон за събирането на материали по съпротивителното движение (ДВ № 177, 3 авг. 1949, 2). С него се обявяват за ценности от общонародно значение всички материали, като вестници, позиви, брошури, окръжни, снимки, писма, оръжия, облекла и др., които се отнасят до съпротивителното движение от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. Издирването и събирането на материалите принадлежи на КНИК, а се предават в ЦК на БКП (ЦДА на РБ, ф. 275, оп. 2, а. е. 4, л. 14). В последвалата Наредба се допълва събирането на материали за дейността на Георги Димитров, борбите на БКП от зараждането на социалистическото движение, за борбите на синдикалното движение и спомени. Събираните материали от комисии, изградени по линията на БКП, се предават в Националния музей

на съпротивата в София (ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 2, а. е. 286, л. 3–4). В структурата на музеите се създава разделът Революционно движение, който е в състава на Историческия отдел.

През 1949 г. КНИК възлага в Търново да се създаде Къща-музей "Димитър Благоев". Има се предвид, че той със семейството си е живял в града, Вела Благоева е от Търново, тук в лозето на Никола Габровски е проведена Първата социалистическа сбирка през април 1891 г. и се взема решението за свикването на Бузлуджанския конгрес, и не на последно място е фактът, че в продължение на две години се издава в. "Работник". В годишните отчети на търновския музей тази задача отсъства, което означава, че тя е възложена на Националния музей по съпротивата.

Постъпленията в Предисторическия отдел на 5 бр. находки, които са намерени в Карнобат, а тези за Античния отдел – 6 бр. са предадени от Бургас. Най-интересна е златна обеща. Откритите 141 средновековни находки са предимно от почистване на Трапезица около църквите № 2, № 13, № 4, № 5. Тук преобладават части от керамика, 15 глинени тръбички, 16 гледжосани в зелено чашки, два бронзови ключа, стъклени предмети, 34 монети. Сред постъпилите 18 етнографски материали преобладават пафтите (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 15, л. 53–69).

Нов раздел в музейната работа е научната дейност. Тодор Николов издава "Велико Търново. Малък пътеводител". Той е ценен с богатата информация, която дава за старинните паметници в Търново и Арбанаси. Йордана Стефанова изнася пред колегията на Археологическия институт в София на 16 май 1949 г. доклад на тема "Римски епиграфски паметници на Царевец". От 16 август до 16 септември с. г. тя участва в разкопките на могила № 33 в Плиска под ръководството на проф. Кръстю Миятев.

Грижата за "недвижимите народни старини" е разделена. Извършени са ремонти на Славейковата къща и църквите в Арбанаси, благодарение на наличните средства. На второ място е годишното основно почистване на дворовете на обектите и създаването на цветни градини. Музейното ръководство поставя особено тревожно проблемите на материалната база. Експозиционната площ е крайно недостатъчна и редица ценни находки не се представят на посетителите и специалистите. Липсата на допълнителни помещения за развитието на отделите, обработка на находките и тяхното опазване пречи на нормалната работа. За развитието на музея, който вече е научно-просветен институт, е необходимо да се завърши сградата, предназначена за библиотека и музей. През годината експозицията е посетена от 24 825 души, от които 1 593 са чужденци, посетителите на историческите паметници в Асенова махала са 36 802, а на Царевец са 47 825 души (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 15, л. 71–73, 86).

Израз на бързо развиващите се контакти на страната и в частност на музейното дело със СССР е подготовката и експонирането на българска етнографска изложба "Народно художествено творчество в България" през 1950 г. За събирането на материали специалистите на Етнографския музей в София обикалят страната през август 1949 г., подпомогнати от градските и селски народни съвети (ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 8, а. е. 228, л. 736).

Решаваща роля за преустройството на българската археологическа наука и музейната работа оказва Първата научна сесия на Археологическия институт в София. Тя е проведена от 29 май до 1 юни 1950 г. В изнесените доклади на Кр. Миятев, Т. Герасимов, арх. Б. Игнатов и в изказването на Соня Георгиева се посочват основни положителни резултати за развитието на музейното дело в Търново. От значение за нашата тема е задълбоченият, аналитичен и критичен анализ на състоянието на българската археологическа наука през 1948 и 1949 г. на Кр. Миятев. В раздела "Разкопки извършени от музеите в провинцията", след преставянето на тези в Пловдив, Бургас, Варна, Шумен, той разглежда и работата в Търново, Русе и Свищов. Като ги оприличава на антикварни складове, лишени от най-елементарните условия за извършване на научни изследвания, липса на парични средства и литература, най-главното на кадри, специално подготвени за археологическа научна работа, той заключава необходимостта от централно ръководство в научно отношение. За Търновския народен музей посочва, че археологическите разкопки на Царевец започват през 1946 г. от там, където през 1900 г. са завършили. Липсва умело и внимателно разкопаване на двореца, тъй като ръководителят на разкопките Тодор Николов и сътрудниците му Кирил Жуглев и Йордана Стефанова не са подготвени за такива отговорни проучвания, а и в екипа липсва и архитект-археолог. Не са се справили с основния въпрос за изхвърляне на изкопаната пръст и тя пречи за бъдещата работа. През 1949 г. разкопките са спрени по липса на добра организация. Кр. Миятев подчертава, че проучванията в Търново трябва да бъдат обявени за първостепенен национален обект и да се проведат по най-съвършените методи на археологическото издирване. Тяхното значение е като на тези в Плиска и Преслав и затова са включени в научно-изследователския план на Археологическия институт (Първа научна 1950, 29, 85, 18, 14, 258). Анализът и перспективните виждания на Кр. Миятев показват амбицията му да се посвети на археологическите проучвания на средновековната столица в следващите години.

Първата научна сесия на Археологическия институт поставя началото на нова политика в областта на археологическата наука и музейното дело. Преосмисля се изминатият път, изоставя

се дългогодишната практика и се възприема съветският модел като творчески и съвременен. Започва научно преориентиране на специалистите. В организираната изложба с находки от разкопките през 1948 г. и 1949 г. е направен опит да се покаже новата експозиционна система, изградена върху принципите на марксистическата историческа наука и съвременните задачи на музеите. Музейното дело се разглежда в тясна зависимост с археологическата наука. Появява се наименованието краеведчески музей. Изразява се становището за необходимостта от канализиране на работата по откриване на нови музеи в страната. Аргументираното изказване на Тодор Николов на сесията в защита на грижите за старините и положителната оценка на ръководството на научния форум за личния му принос в това отношение потвърждава високия авторитет на ръководителя на държавния музей в Търново сред археологическите среди. В едноимения му фонд в РИМ – В. Търново се съхранява поканата от БАН до Тодор Николов с програма на Първата научна сесия и служебна бележка за участието му в нея.

Консервацията на паметниците в Търново и Арбанаси през 1950 г. се извършва според новите принципи и методи в археологията. Укрепванията са основно по главния вход на Царевец, абсидата на патриаршеската църква и основите на звънарницата. Зидовете са консервирани с варов и циментов разтвор. В късната есен обектите са зазимени. Пазачите се грижат и за почистване на обектите. Разширен е пътят и са направени стъпала за т. нар. Балдуинова кула. Разкритите при разкопките през 1946–1948 г. избени помещения, северната и източна вътрешни крепостни стени, вътрешната бойна кула, входът в царския дворец и други се поддържат в добро състояние. В Никополис ад Иструм са положени също грижи за естетизацията на форума, главната улица, общинския дом, банята и други обекти от града (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 30, л.91–96).

Ръководството на разкопките на Царевец е поето от директора на Археологическия институт при БАН акад. Кръстю Миятев. Участва и Тодор Николов. Направени са 18 сондажа за определяне на местата за изхвърляне на пръстта от обектите. С осем души работници се проучва пространството между избите и водохранилището по посока север-юг, след това се откриват зидовете западно от водохранилището, копае се по главния вход на двореца. Придобитите 405 находки са архитектурни детайли, късове от стенописи, мозаични кубчета, стъклени предмети и стъкло от прозорци, части от глинени иконки, 80 фрагмента от трапезна керамика и много други. От постъпилите 35 монети една е от Иван Александър с Михаил (1331–1355). В Художествения отдел две картини са от Кунчо Грънчаров "Първа десятка

в ТКЗС в с. Добромирка, Севлиевско", платно, маслени бои и "Моменти от съпротивителното движение", картон, маслени бои. Художникът Иван Христов подарява картините си "Улица Гурко" и "Търново", платно, маслени бои. Отделите в музея, които са създадени при читалищната сбирка по силата на Закона за старините, съществуват и през разглеждания период. Те са Предисторически, Старовековен, Средновековен, Нумизматичен, Етнографски, Художествен отдел и фотографски снимки, Отдел за ръкописи и старопечатни книги. Във фонда постъпват материали от периода на турското владичество – 7 бр. Освен двата пищева с богато украсени дръжки, интерес представляват султанските берати (дарствени заповеди). Те са издадени през 1831 г. на Стефан Михайлов и брат му Атанас Михайлов да посещават Европа, Персия и Индия по търговия. От подробното описание на документите научаваме, че Атанас Михайлов е голям търговец. В пътния лист, издаден в областния съд в Цариград през 1854 г., много подробно е описан образът на Ст. Михайлов. Ферманът на министъра на външните работи Ахмед Феджи бей от 1831 г. му разрешава да се придружава от двама слуги. Последният документ е писмена заповед, с която се признава търговската фирма "Стефан Михайлов и съдружие" (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 30, л. 91–96). Посочихме тези документи като едни от най-интересните постъпления през годината.

Значителна е и фондовата работа, която включва инвентариране на материали от предходни години, новопостъпили, керамиката от разкопките на Момина крепост през 1942–1943 г., предмети от камък и бронз. Подготвени са фишове за научен каталог. След посещението на Тодор Герасимов и дадените от него указания, монетите в експозицията са подредени според градовете, в които са сечени, а не по императори (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 30, л. 118).

В началото на декември 1950 г. Министерският съвет решава създаването на специална комисия при КНИК с право да закупува оригинални исторически предмети и произведения на изкуството от частни лица и на свободни цени за нуждите на музеите (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 1, а. е. 551, л. 143).

Грижата за старинните паметници продължава. На 11 септември 1950 г. Тодор Николов извършва проверка на ремонтните дейности на архитектурните паметници в град Трявна.

Посетителите за годината в музея са 10 823 души, от които 326 са чужденци, с изнесени 86 беседи. Старините са посетени от 15 398 души (НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 30, л. 119, 120, 110, 111).

Народният музей в Търново в края на 1950 г. притежава фонд от 6243 броя археологически предмета, 81 са етнографски, 182

са художествени, 821 са ръкописи и старопечатни книги, а библиотеката е от 68 книги или общо – 7395 броя. Йордана Стефанова публикува статията си "Антични паметници от Никополис ад Иструм в Търново". Тодор Николов работи по темите "Археологическо и историческо проучване на църквата "Св. Димитър", "Надгробни плочи от средата на 19 век", "Два среднобългарски надписа от Търново", "Население на Търново през турското владичество", "Занаяти и търговия в Търново през време на турското владичество". Дватама подготвят колективния си труд "Антични паметници от Търновския музей" (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 685, л. 3).

Когато говорим за структурирането на работата в музея по отдели трябва да имаме предвид, че това е съвсем условно. По закона за старините отделите са формирани и находките се отлагат към всеки един от тях. Поради големия обем работа, а малък брой музейни специалисти те се занимават първо с археология, а след това със събиране и обработване на материали за историческия отдел. За специализиране на музейната работа по отдели може да се говори едва през втората половина на 50-те години, когато постъпват повече млади историци на работа.

Богатството на движими и недвижими паметници на културата в Търново и региона и особено столичният период XII–XIV в. предизвиква интереса на специалисти и граждани. Ще посочим оценката на полския учен д-р Казимир Малиновски, директор на Народния музей в Познан и зам. Главен директор на музеите в Полша. В програмата на двуседмичната му обиколка из страната е включен и Търновският музей. На 9 юли 1950 г. той посещава средновековните църкви "Св. Четиридесет мъченици", "Св. св. Петър и Павел", Археологическия музей, а на следващия ден Никополис ад Иструм. "Остана възхитен от видяното", пише Теофил Иванов в отчета си. Обръщаме внимание на този документ заради последствията за международните контакти с Полша. Д-р Малиновски оценява положително производствения стаж на студентите по архитектура, с които се среща в Никополис ад Иструм. Той предлага да се изпращат полски студенти за един-два месеца в България, за да учат римска и гръцка археология, и страната ни да стане център за специализация по археология за робовладелската епоха за страните с народна демокрация и специално за Полша. Посещението завършва с предложения за установяване на по-тесни връзки между археолозите от двете страни, изразени в размяна на делегации и изложби, публикации в научни списания и изпращане на полски студенти на производствен стаж в България. Общото впечатление на госта за материалната база на музеите е нейното лошо състояние (ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 5, а. е. 186, л. 105–106). В следващите

години започва работа българо-полската експедиция в Нове при Свищов.

Показателен за етапа на развитие на музейното дело е перспективният план за 1951 г. на отдел "Културно-просветни институти и художествена самодейност" към КНИК. Музеите в страната трябва да се превърнат в центрове за идейно-политическо възпитание на трудещите се, да се изработи проектозакон за паметниците на културата, музейната научноизследователска работа да се ръководи от съответните научни институти, да се създаде Централен държавен архив, на видни обществено-политически личности да се създадат къщи-музеи по образец на съветските, да започне проучване на музейното дело в страната и да се създаде картотека на музеите, къщите-музеи и сбирки, както и архив на новотритите паметници (ЦДА на РБ, ф. 275, оп. 2, а. е. 4, л. 184).

С Указ № 160 от 6 април 1951 г. на Президиума на Народно-то събрание функциите на воените гробове и исторически къщи-музеи се прехвърлят от Министерството на народната отбрана на КНИК. Тук е включена и къщата-музей "Владимир Александрович" в с. Горна Студена, Свищовско (ТДДА Плевен, ф. 708, оп. 1, а. е. 6, л. 9).

Съветският модел навлиза тотално в музейната работа. С цитат на Сталин в годишния отчет се определят задачите на археологическата наука. Проучванията на Царевец се провеждат от 27 август до 11 декември 1951 г., съгласно съветската система за разкопки. За тяхната подготовка свидетелстват две писма на Кр. Миятев до Т. Николов, запазени в неговия фонд от 3 и 6 август с. г. Те показват предварителната работа на ръководителя на проучванията, извършена в София, където той е поръчал изработването на восьмично платно на плановете на Царевец и Трапезица и по две хелиографски копия от тях. От 1 септември той ще бъде в Търново с арх. Г. Кожухаров и Соня Георгиева. Миятев иска бърз отговор за извършеното от Т. Николов, което показва, че неговите задължения са значителни, а именно да осигури 5–6 000 лв. за изработените плановете, цимент за заздравяването на старините, за да може да работи през септември арх. Борис Игнатов, да осигури топографски план на целия Царевец, както и битовото устройване на екипа от София. На 22 октомври с. г. започва проучването на църквата "Възнесение Господне". Направено е заключението, че е разкрит феодален замък от XIII–XIV в., който съвпада с разцвета на феодалното общество у нас (Миятев 1955, 349). От 9 ноември до 3 декември се работи на църква № 5 на Трапезица и се изнася насипа от разкопките, направени през 1900 г. Музейната експозиция е препоръчвана според новите указания – хронологически, за да

илюстрира нагледно общественоеикономическото развитие на обществото. За предисторическия и старовековен отдел, които представят докласовото и раннокласовото общество (използва се съветската терминология), са направени планове на пещери, карти и схеми на историческите местности и са добавени подробни обяснителни текстове. На народните старини се гледа като на паркове за отдых на трудещите се. Назначеният градинар полага грижи да поддържањето им (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 685, л. 27–29).

В средата на 1951 г. в града се събират материали за съпротивителното движение. Част от тях е изпратена в Музея на революционното движение в София, а с останалите материали е подредена изложба, която е открита в чест на 9 септември с. г. След закриването ѝ материалите са инвентирани в музейния фонд. Това са оригинални документи на синдикалното движение и комунистическата партия, позиви за избори, директиви на Г. Димитров и други. Значително голям е броят на вестниците и списанията, издавани в периода 1872–1941 г., които са от библиотеката на читалище "Надежда", като "Работник", "Работнически вестник", "Другар", "Социалист", "Народен глас", "Революция", "РЛФ", "Освобождение", "Учителска искра", "Равенство", "Истина", сп. "Слава" и други. Читалищният печат, поставен на първата страница, е потвърждение на това. Усилено се работи по тематико-експозиционния план за експозицията в строящата се сграда. Музейният фонд е попълнен с 3 прешлена и 105 керамични фрагмента от първобитно – общинния строй, части от колони, капители, жертвеници, 25 къса сива керамика и други, които представят робовладелския строй. От големия брой находки от епохата на феодализма ще посочим долната част от похлупака от гроба на цар Иван Александър от дворцовата църква "Св. Петка", мраморен къс с надпис "Параскева" и находките от злато – тока от колан с изображение на змей, копче, много златни сърмени нишки от женска дреха. В Нумизматичната колекция постъпват 35 монети, сред които е златна монета от Андроник II Палеолог (1282–1328). Снимка на опълченците при Сливница и Драгоман със знаменосец Танко Добрев, подарена от дъщеря му Екатерина Добрева, попълва фотографската сбирка. Музеят е посетен от 17 656 души, от които 677 са чужденци. Най-голям е броят на поляците – 210, руснаци – 168, немци – 138, финландци – 46 и китайци – 36. Старините в Асенова махала са посетени от 19 007 души, от които чужденците са 410. Туристите на Царевец са 23 847, на Трапезица – 4 627, на Арбанаси – 2 352 и на с. Никюп – 1 690 души. Пазачите (по щат милиционери) изнасят беседи. Ръководството настоява за назначаването на разводач и привличане на учители и общественици като съ-

трудници на музея, които да помагат през туристическия сезон. С голяма сериозност се поставя въпросът за необходимостта от архитект-археолог, който да се грижи за поддържането на старинните паметници. Йордана Стефанова напуска работа в музея и на 31 декември 1951 г. е назначена Янка Николова (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 141, л. 30).

Към бъдещите проучвания на историята на Търново се прилага съвсем нов за времето подход. Те трябва да се извършат комплексно от праисторическо време до освобождението от турско робство. Предвижда се проучване на Преображенския манастир, Килифаревската крепост и манастира от XIV в., землището на селата Чолаковци, Синия вир, Шемшево, Буковец, Пушево и Ветренци. Арбанаси със старинните си къщи и църкви е богат източник за изследване на гражданската и църковна архитектура, живопис, иконопис, резбарство през XVI, XVII и първата половина на XVIII в. От времето на турското владичество в Търново са запазени значими сгради, представители на възрожденската архитектура, които трябва също да бъдат проучени. Това свое виждане Тодор Николов обобщава със заключението, че получените резултати могат да се използват в съвременната гражданска архитектура. Тази идея намира своята реализация в Търново през 70-те години.

С подготовка на законопроекта за паметниците на културата и борба за приемането му преминава 1951 г. От запазените документи се вижда голямата загриженост на КНИК към проблема, желанието за решаването му със закон, перспективните виждания на музейните специалисти и държавните органи по места. Основният мотив е, че с новия закон ще се отмени Законът за старините от 1911 г., контролът и ръководството за издирването, запазването и възстановяването на историческите, архитектурно-битовите, археологическите и художествени паметници ще се поеме от държавата, народните съвети ще се задължат да полагат грижи и предвиждат в бюджета си необходимите средства за паметниците. На 4 май 1951 г. КНИК изпраща законопроекта в Министерския съвет, а на 13 юни същият решава документа да се промени в проектопостановление. Освен това да се премахнат наказанията, големите глоби, правото на отчуждаване на движимите паметници на културата. Въпреки подкрепата от Министерството на правосъдието, Министерският съвет е непреклонен и на 1 ноември 1951 г. е внесено проектопостановление. То е идентично с ПМС на СССР от 14 октомври 1948 г. (ЦДА на РБ, ф. 143, оп. 2, а. е. 283, л. 57–69). На 30 декември 1951 г. Министерският съвет приема Постановление № 1608 (ТДДАВТ, ф. 145, оп. 1, а. е. 685, л. 69–72; Известия 1952, № 79). С него започва нов етап в развитието на музейното дело и музеите в страната. Те се

изграждат по съветски образец – еднотипни общоисторически. Създадени в средата на 50-те години, те съществуват за кратко. Музейните специалисти по места трудно възприемат и реализират новия документ. В него има и положителни страни. Започват сериозни грижи за опазване на недвижимите паметници на културата. Отделите Природа в музеите не се изграждат (с малки изключения), което по наше мнение е недооценяване на тази наука и ролята на музеите в нейното историческо представяне.

Направеното изложение отразява дейността на Народния музей в Търново в първите години от създаването му. От читалищна сбирка той се развива като първата държавна културна институция в града. Народният музей с експозицията си продължава да се помещава в библиотечната сграда на читалище "Надежда" в разглеждания период. С всяка измината година се увеличават резултатите от дейността му. Участието на държавата с бюджетно финансиране е основният и най-добър резултат в новата политика в областта на музейното дело. То преживява подъем. Първият държавен музей в страната постепенно набира скорост. Поставя се началото на преустройството на музеите според съветската методология. В областта на средновековната археология започва широка изследователска дейност, която допринася за проучване на столичния Търнов. Предприетата регистрация на старините показва наличието на огромен брой паметници, които очакват грижата на държавата и специалистите. Периодът 1945–1951 г. е кратък, но най-труден и сложен в развитието на музейното дело. В него се извършват промени, които определят облика на музеите в следващите десетилетия.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ДВ – Държавен вестник

ИАИ – Известия на Археологическия институт

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество

ИНИМ – Известия на Националния исторически музей

НА на БАН – Научен архив на Българска академия на науките

РИМВТ – Регионален исторически музей – Велико Търново

ТДДАВТ – Териториална дирекция "Държавен архив" – Велико Търново

ЦДА на РБ – Централен държавен архив на Република България

ЛИТЕРАТУРА:

Бъчварова 1993: Н. Бъчварова. Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново (1871–1945) – Известия на Историческия музей Велико Търново, VIII, 1993, 57–75.

Бъчварова 1994: Н. Бъчварова. Опазване и проучване на старините във Велико Търново и дейността на Тодор Николов (1919–1945 г.) – Известия на Историческия музей Велико Търново, IX, 1994, 37–64.

Бъчварова 2004: Н. Бъчварова. Тодор Николов–живот и дейност – Известия на Регионалния исторически музей Велико Търново, 2004, XIX, 17–36.

Гюрова 2006: Св. Гюрова. Музейното дело в България, Плевен, 2006.

Драев 1978: Ив. Драев. Проблеми на научната подготовка на музейната експозиция. – Известия на Националния исторически музей, С, II, 1978, 283–298.

Известия 1950: Известия на Археологическия институт, XVII, С., 1950, 431–480.

Известия 1952: Известия на Президиума на Народното събрание, № 79, 23 септ. 1952.

Кисъв 2004: Ив. Кисъв. Музейното дело в България. Документална хроника 1945–1990, С. 2004.

Миятев 1955: Кр. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – В: Сборник Гаврил Кацаров. – ИАИ при БАН 1955, XIX, ч. II, 349.

Народен археологически 1948: Народен археологически музей. Разкопки и поучвания. С., III, 1948, 11.

Недков 2004: С. Недков. Идеята за български музей в началото на XX в. – Известия на Регионалния исторически музей Велико Търново, 2004, 19, 325–355.

Първа научна: Първа научна сесия на Археологическия институт 1950. С. 1950.

Радонов 1987: Здр. Радонов. Преустройство и изграждане на музейната мрежа в НРБългария 1948–1958 г. – ИБИД, XXXIX, С. 1987, 289–315.

Силяновска 1972: Т. Силяновска. Основи на музеезнанието С. 1972.

Чолов, Пешева 1948: П. Чолов, Р. Пешева. Как да уредим музейна сбирка при читалищата. С. 1948.

Шарова 2003: Кр. Шарова. Музеят на българското възраждане и освобождение – една инициатива на Стоян Заимов, осъществена от него през 1900 година и наскоро погубена от други. – В: История на музеите и музейното дело в България (Съст. М. Грънчаров). Плевен, 2003, 26–68.

THE STATE MUSEUM IN TARNOVO DURING THE EARLY YEARS OF ITS ESTABLISHMENT (1945–1951)

Neviana Bachvarova

Summary

The article dwells on the principle stages after the establishment and during the development of the National Museum in Tarnovo in the period of 01.03.1945 – 31.12.1951. The first museum collection dated back to 29.03.1945 and was housed in the community center "Nadejda", that is the first state cultural institution in the town and the first national museum in Bulgaria after the political changes on 09.09.1944. In this period the administration and the exposition were in the library of the "Nadejda" community center at 36 "Ivan Vazov" Street. On 27.04.1945 Todor Nikolov was appointed curator. He took care for the Archaeological museum and for the monuments in Tarnovo from 12.05.1919.

The archives and the main scientific articles represent the new state policy in the museum affairs. The state financed the museums' activity, which was a precondition for the positive changes in its affairs.

The methodological and scientific guidance of the National Archaeological Museum in Sofia in the person of prof. Nikola Mavrodinov, Ivan Velkov, Teophil Ivanov, academician Krastju Miatev taking part in the planning of the annual archaeological excavations in Nikopolis ad Istrum in 1945 and Tsarevets in 1946, contributed for the development of the new institution. The first scientific session of the Archaeological institute in 1950 set the beginning of a new policy in archaeology. The Bulgarian geopolitical orientation to USSR confirmed the Marxian-Leninist ideology and the gradual change in the museum activity following the soviet model, which was regulated by a document of the Council of Ministers №1608 from 30.12.1951.

The state's care for the immobile cultural monuments is connected with the provision of funds for annual repairs. They were registered and their overall outer appearance was enhanced.

The number of the tourists who visited the museum's exposition and the cultural monuments increased. From 26 694 Bulgarians and 1475 foreigner visitors, in 1945 they reached 69 179 Bulgarians and 1087.

ПЛАМЕН ПАВЛОВ. ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРИЦИ.
ИЗДАТЕЛСТВО "ДАР-РХ" ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2006, 88 с.

Стоян Михайлов

Пламен Павлов е утвърден изследовател на българското средновековие, автор и съавтор на множество книги и изследвания, представящи историческото ни минало, най-вече от периода XII–XV в. Книгата "Търновските царици", публикувана през 2006 г., е поредната изява на неговите научни търсения и представлява рядък опит в българската историческа наука да се обърне внимание на ролята на жените в Средновековна България. Както отбелязва и самият автор в началото на своето изложение, причина са откъслечните споменавания на жени, независимо от тяхното социално положение, в тексто-

вете, писани през Средновековието. Това е резултат от съществуващите тогава разбирания, които насочват женската активност най-вече към дейностите свързани с домашния бит и всекидневието – страни от живота на средновековния човек, които, по думите на П. Павлов, са твърде бегло засягати в писменните свидетелства на разглежданата епоха. В запазените до днес писмени паметници, отразяващи най-вече събития, свързани с обществения живот, все пак, макар и много по-рядко, своето място намират и жените.

В книгата "Търновските царици" са представени български

царици, майки, сестри и дъщери на български владетели, оказали най-голямо влияние върху историята на българския народ и неговата държавност в периода XII–XIV в. Някои от тях са участвали в управлението на други държави и са имали важна роля за изграждането на представата за България и българите през средните векове.

Книгата е оформена като просопографски справочник от три части, всяка от които е подредена в хронологичен ред: "Цариците на българите (XII–XIV в.)" – с 22 отделни статии за всички известни съпруги на царете от Второто българско царство, "Търновски принцеси – владетелки на други държави" – с 14 статии и "Видни болярки от царски род" – с четири статии. При сравнение с най-пълния до момента исторически справочник по българска средновековна просопография "Кой кой е в Средновековна България". София, 1994 (в който П. Павлов е съавтор с Й. Андреев и И. Лазаров), се вижда, че в новата книга са изработени отделни статии за още три български царици – Мария (1186–ок. 1192), [Неизвестна по име] дъо Куртене (1213–1218), Драгана (Кира-Мария?) Хребелянович (1386–1395) и за две българки, владетелки на други държави – [Неизвестна по име] Тертер, съпруга на татарския хан Чака и [Неизвестна по име], владетелка на Босна. Заедно с това авторът предлага и някои интересни хипотези и исторически реконструкции, като тълкуването на данни от поменника към Бориловия синодик, че посочената Анна с монашеско име Анисия е съпругата на Калоян (1197–1207) и Борил (1207–1218), с което отхвърля съществуването на съпруга на Иван Асен II (1218–1241) преди брака му с унгарската принцеса Анна-Мария. Интересно е и предположението, че дъщерята на руският княз Ростислав Михайлович и съпруга на царете Михаил II Асен (1246–1256) и Калиман II Асен (1256) е носела името Анна-Кунигунда.

В края искам да обърна внимание на още една страна на книгата, която се открива в процеса на самото четене. Макар и животоописанията на българските царици от периода XII–XIV в. да са изложени отделно и да не съставляват единен текст, хронологичното им подреждане и максималната пълнота на представения каталог води до формирането на една кратка история на Второто българско царство, която е с напълно нова гледна точка – тази на царските съпруги. По този начин П. Павлов успява да добави нови щрихи към съвременното ни познание за средновековното българско минало.

ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ. ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV–XIX ВЕК. ИЗДАТЕЛСТВО "РОВИТА". ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2007, 567 с.

Хитко Вачев

През 1997 г. на книжния пазар се появи книгата на Ив. Тютюнджиев "Търновската митрополия през XVII в. и първата половина на XVIII в. По документи от архива на метоха "Божи гроб" на Йерусалимската патриаршия в Цариград", която имах удоволствието да рецензирам. Целите, които авторът си беше поставил в това изследване бяха успешно изпълнени. Припомням това, защото във въпросната монография имаше и нещо друго – в нея Ив. Тютюнджиев бе очертал пътя, по който трябва да се върви, за да може да бъде написана, най-общо казано история на Търновската митрополия и нейните предстоятели. Този път, неотклонно следван от него в продължение на десетилетие,

му позволи да представи пред нас най-всеобхватната картина на живота и ролята на Търновската митрополия през XV–XIX в.

Монографията "Търновската митрополия през XV–XIX век" е в обем на 567 страници. Състои се от увод, три глави, заключение, именен показалец, списък на църквите и манастирите и библиография. Снабдена е с резюме на английски език.

Увод. с. 9–22.

В тази част от книга Ив.Тютюнджиев прави кратък обзор на

изследванията посветени на различни проблеми на православието в българските земи през периода XV–XIX в. Открити са безпорните постижения в българската и чуждестранна историография. Наред с това е обърнато внимание на съществуващия изследователски вакуум по отношение на тази проблематика на сегашния етап и са изяснени причините довели до него. На този фон авторът очертава пътя, по който трябва да се върви, за да бъде подредена мозайката на християнския живот в българските земи под османска власт. Това може да бъде постигнато след като бъде проучена историята на отделните църковни катедри, които осъществяват църковната юрисдикция над българите. Едно от централните места измежду тях заема Търновската митрополия – приемник на българската патриаршия и продължител на църковната традиция през периода на османското владичество. Взимайки под внимание всичко извършено от различните проучватели до момента, Ив. Тютюнджиев формулира основните цели и приоритети в изследването си – представяне на статута, структурата, организацията и функционирането на митрополитската институция в Търново през XV–XIX в. Особен интерес представлява разкриването на сложния преход от патриаршия към митрополия, осъществен в края на XIV и първите десетилетия на XV в. Една от основните цели на изследването е представяне на епископата в хронологическа последователност от XV до XIX в. Използването на такъв подход дава възможност да се проследят всички страни от управленческата дейност на търновския епископат, свързани с функциите по духовно обгрижване на местното население. Друг важен приоритет в проучването е проследяването на реда и последователността в управлението на епископите на Преслав, Червен, Ловеч и Враца. Изложението за тях е обвързано с изясняване на въпроси, касаещи светската и църковна история на съответната епископия, резиденциите и катедралните храмове.

Глава I. Статут, устройство и управление на Търновската митрополия (XV–XIX в.). с. 23–94.

В началната част на тази глава Ив. Тютюнджиев обръща внимание върху онези аспекти от историята на Търновската митрополия, които позволяват да бъде очертан нейния статут в системата на Вселенската патриаршия. Аргументирано той доказва, че ликвидирането на Търновската патриаршия и привеждането и в ранг на митрополия не е еднократен акт, санкциониран от някакъв документ, а процес, в който липсват драстични действия и агресивно налагане на решения. Въз основа на анализирания документален материал е очертана водещата роля и положение на Търновската митрополия и нейния епископат в системата на Цариградската патриаршия. Това положение се доказва както от титулатурата на търновските архиепери, така и от реда и мястото

им на подписване в документи на патриаршеската канцелария. За високия статут и престижно положение на митрополията говори и фактът, че тя е ръководена от изявени личности в живота на църквата. В лицето на нейните предстоятели цариградските патриарси виждат влиятелни и авторитетни йерарси, които често били с делегирани права на патриаршески екзарси.

Значително място е отделено на въпроса за структурата на Търновската митрополия. В нейния състав влизат три епископии – Преслав, Червен, Ловеч, към които по-късно е добавена и Враца. Анализираните извори позволяват на Ив.Тютюнджиев да очертае някои специфики по отношение на контактите им с Вселенската патриаршия.

Специално внимание авторът отделя на въпроса за териториалния обхват на епархията. Очертаните от него граници позволяват да бъде видян огромният за балканските мащаби църковен диоцез, който простира своите териториално-демографски граници от север на юг между Дунав и долното течение на Марица, почти до Беломорието. Това пък от своя страна има пряко отношение към проблема за икономическия статус на епархията. Приведените факти добре подкрепят тезата на изследвача, че като цяло състоянието на митрополията е функция от вътрешната политика на османската държава и общото състояние на империята. Богатата историческа традиция като духовен център на българите, общирната територия на църковната област, проспериращите в стопанско отношение селища и умелото ѝ управление я превръщат в основно структурно звено и важен елемент от устройството и управлението на Вселенската патриаршия. Предстоятелите на митрополията се ползват неизменно с висок авторитет и в редица случаи на тяхното положение се е гледало като на "трамплин" за патриаршеския престол.

Привеждайки солидни аргументи Ив. Тютюнджиев доказва, че по отношение на устройството и управлението, Търновската митрополия следва модела на Цариградската патриаршия. Това се отнася както за резиденциите на търновските архиепиеи, така и за административните длъжности.

В края на тази част от изследването авторът разглежда редица важни въпроси, които позволяват да бъде уплътнена картината по отношение на Търновската митрополия – представителството на търновските архиепиеи в Синода на Цариградската патриаршия, правомощията и църковно-обществената им дейност, личностната характеристика и народностната принадлежност на търновския епископат.

Глава II. Търновския епископат (XV–XIX в.). с. 95–365.

В началото на тази глава е представен списък на търновските митрополити заемали последователно първосвещеническия

престол в периода 1404–1881 г. В него са изброени в хронологическа последователност, от гледна точка на времето в което са управлявали епархията 49 имена. Това само по себе си е забележително като факт, защото Ив. Тютюнджиев попълва листата на търновските митрополити с 14 нови, неизвесни досега имена на архиереи. Въпросният списък е в пряка връзка със самото изложение във въпросната глава, в която много удачно е избран просопографския подход на изследване. В отделни очерци са очертани максимално пълно, животът и дейността на изброените търновски митрополити.

При представяне образите на тези висши духовници, Ив. Тютюнджиев следва една и съща принципна схема на изложение за всеки един от тях. От една страна се излагат конкретните факти относно живота и дейността им. Паралелно с това авторът вкарва и една чисто аналитична част във всеки очерк, която позволява да бъдат доловени различията в дейността на отделните митрополитите в различни направления – действия спрямо подвласното им българско паство, отношение към конкретни ситуации в дейността на Вселенската патриаршия, изпълнение на дипломатически мисии, позиция и участие на някои търновски йерарси в националноосвободителните борби на християните, взаимоотношения с османската власт, позиция към другите вероизповедания, църковно строителство и пр. Изясняването на тези проблемни въпроси е позволило на Ив. Тютюнджиев да резюмира едностранчивата и обобщена оценка за Търновската митрополия, вариативно повтаряна в продължение на десетилетия. Обективният и безпристрастен анализ на автора ни убеждава, че в продължение на столетия, за българите Търновската митрополия е олицетворение на духовната власт. Наред с това ясно са представени причините довели до активната им борбата за църковна независимост.

Глава III. Епископии на Търновската митрополия (XV–XIX в.). с. 367–472.

В изложението на тази част е използван идентичен с предходната глава подход на изследване по отношение на четирите подвласни на Търновската митрополия епископии: Преславската, Червенската, Ловешката и Врачанската. За всяка една от тях е представен кратък исторически обзор посветен на възникването им, бележки върху историята на селищата, в които резидират съответните епископи, изяснен е въпросът за териториалният им обхват, отношенията им с Вселенската патриаршия, идентифицирани са катедралните храмове и пр. След тази част следват просопографските очерци, посветени на живота и дейността на епископите, които стоят начело на отделните катедри. Трудно е да се изброят многобройните приноси на Ив. Тютюнджиев в тази

част на изследването. По тази причина ще си позволя да обърна внимание на два от тях, които според мен са изключително важни. Благодарение на усилията на автора за първи път стават известни, както имената на 13 непознати до днес епископи от различните епископии, така и сведения за тяхната дейност. За особено стойностен принос на Ив. Тютюнджиев, считам солидно аргументираното му виждане по въпроса за включването на Враца в състава на Търновската митрополия. Досега се считаше, че въпросната трансформация е извършена през XVIII в. Анализирайки документален, епиграфски и веществен материал авторът убедително доказва, че обособяването на Враца като самостоятелна епископия в състава на Търновската митрополия става през XVII в.

Заключение. с. 473–474.

В резюмиран вид са представени основните изводи от изследването. През вековете на османското владичество Търново остава най-голямата епископска катедра в българските земи и е една от най-авторитетните в йерархията на Константинополския патриархат. Въпреки осъществените след османското завоевание кардинални промени в църковната структура и география на Балканите, Търновската митрополия запазва макар и в деформиран вид някои основни характеристики от предходния етап. Богатото минало, свързано с патриаршеския статут, ѝ отрежда да бъде първа по ранг в българските земи. Устройството и управлението на митрополията плътно следват модела на Вселенската патриаршия. Търновската митрополия, заедно със своите епископии, е най-авторитетната църковна катедра на българите и истинско средище на техния духовен и религиозен живот в условията на османското владичество.

Завършвайки представянето на книгата на Ив.Тютюнджиев, ще си позволя да отбележа няколко важни момента. На първо място това е коректността му по отношение на постигнатото от наши и чужди изследователи, които в свои научни разработки се спират върху разработваната от него проблематика. Същевременно той успява да представи достатъчно аргументирано своето виждане по спорните въпроси без да излиза от рамките на коректния тон. Едно от достоинства е и езикът, на който е написано изследването. Независимо от това, че се касае за една много сложна проблематика и свързана с нея терминология, той е четивен и достъпен, дори за читатели които не са специалисти по проблема.

В заключение ще отбележа, че считам представената монография на Ив. Тютюнджиев за събитие, което заслужава много висока оценка от страна на българската и чуждестранна научна общност.

**М. ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ
НА СРЕДНОВЕКОВНА УЛИЦА ПО СЕВЕРОЗАПАДНИЯ СКЛОН,
КВАРТАЛ ПРИ ТРЕТА ПОРТА НА ГЛАВНИЯ ВХОД, ИЗТОЧНА
КРЕПОСТНА СТЕНА И КВАРТАЛ ПРИ ФРЕНКХИСАРСКАТА
ПОРТА НА ЦАРЕВЕЦ, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2007, изд. Фабер,
355 с. с илюстрации.**

Иван Лазаров

Когато на книжния пазар се появи нова книга на археологическа тематика, това не може по никакъв начин да се нарече сензация, а и самата книга, ако не съдържа фундаментални глупости за космически намеси и кабалистични кодове, няма никакви шансове да се превърне в бестселър. Това не означава, че книгата е ненужна или ненавременна. Чисто и просто тя е научна, понякога сложна и неразбираема за редовия читател, но затова пък полезна и необходима за онези, които професионално се занимават с археология, средновековна история, културология, история на архи-

тектурата и т. н. Точно към тази група четива поставям новата книга на колежата Мария Долмова-Лукановска.

Книгата "в известен смисъл изглежда позакъсняла", отбелязва в предговора авторката. Не ще се опитвам да я опровергая, защото закъснението е неоспоримо, но причините очевидно са извън нея. Напълно разбирам чувствата на учения, който повече от 20 години е подготвял и дочакал появата на бял свят на резултатите от десетилетния си труд. В тази книга ентусиазирани изводи, прибързани хипотези или бомбастични открития, няма да намерим. Очевидно целият археологически материал е осмислен, анализиран и интерпретиран от един зрял и опитен

изследовател и учен и едва след това предложен на вниманието на четящата публика.

Мария Долмова-Лукановска участва в разкопките на изследваните обекти в продължение на 10 години, между 1976–1985 година. Авторката отбелязва, че теренната работа е с обща продължителност 48 месеца и се е извършвала на площ от 4000 кв.м. Всъщност обемът на археологическите проучвания е много по-голям, защото денивелацията на изследваните обекти е огромна и изкопите понякога достигат до 7–8 метра дълбочина. Не бива да се забравя, че непрекъснатият живот на Царевец в течение на повече от две хилядолетия също поставя редица проблеми и подлага на изпитание точността и наблюдателността на всеки археолог. Подчертавам тези специфични трудности не като оправдание на някои недостатъци на книгата, а точно обратното – да изтъкна сизифовския труд, който е бил положен от авторката при проучванията и създаването на рецензирания труд.

В духа на най-добрите традиции на българската археология книгата е структурирана ясно и при строго прилагане на еднакви правила и критерии. Всеки от трите обекта е проучван хронологически, като публикуваните обекти са подредени по хронология и тип – от тракийските културни пластове, през ранновизантийските, средновековните български обекти, чак до късните турски обекти от XIX век; следват жилища, сгради, керамика, предмети на бита, оръдия на труда, въоръжение и пр. Всеки раздел завършва с подробен каталог и извънредно богат илюстративен материал, планове, схеми, графични реконструкции, таблици, фотографии. Държа да подчертая – използваните илюстрации не са самоцелни, приложени случайно или пък за запълване на място, а са обмислени и поставени концептуално, така че да послужат за доказване на научните хипотези и теории на авторката.

Научният апарат е богат, цитиранията са коректни и точни, а добрият етичен и колегиален тон при изказване на несъгласие с други мнения е задължително спазен и безпрекословно следван.

Първият изследван обект е средновековната улица по северо-западния склон на Царевец, която започва от Малката порта, върви в непосредствена близост с крепостната стена и стига до Лобната скала. Оттам улицата продължава покрай източната и южната крепостни стени и условният кръг се затваря при главния вход на цитаделата. Кратко и ясно Мария Долмова показва, че тази главна комуникационна линия не само позволява бързо придвижване, но и събира всички улици, които се спускат по склоновете към нея. Точно тук искам да обърна внимание на едно съществуващо клише в нашата медиевистика – за хаотичното и безпланово застрояване на средновековните градове,

в това число и столичния Търнов. Лично на мен ми струва, че трябва да се разделим с него, защото архитектурата на града – от ранновизантийската епоха чак до края на XIV век, следва планировка, съобразена с комуникационната логика на архитектурата, утилитарността на урбанистичните решения, борбата с природните бедствия – наводнения, земетръси, пожари.

От материалите, които публикува авторката, се вижда, че още през желязната епоха тракийското селище на Царевец има видимо очертан градски облик. При това по всичко личи, че не става дума за няколко набързо струпани колиби от плет и кал, а за поселение, с ясно оформени и подредени сгради, което заема почти целия хълм Царевец. Материалите при източната крепостна стена и квартала при Френкхисарската порта показват, че още през тракийската епоха е съществувала укрепителна система, дообогатявана и развивана през следващите столетия. Очевидно е, че през ранножелязната чак до късножелязната епоха Царевец е представлявал твърде важен и интересен във всяко едно отношение тракийски градски център.

По улицата на северозападния склон на Царевец са разкрити основите на девет сгради от ранновизантийската епоха. Приземните етажи са иззидани от камък, а квадратурата им е забележителна. Запазените следи показват, че надстройките са поне на два етажа, зидани с кирпич, а покривите са конструирани от греди, покрити с добре изпечени керемиди. Съществуването на подобна жилищна архитектура показва, че обитателите на тези сгради не са градски бедняци, а производително население, което използва приземните етажи за стопански и търговски цели.

Упадъкът на селището на Царевец през VIII–XI век е видим. При своята проучвателска работа Мария Долмова-Лукановска установява, че културният пласт от епохата на Първото българско царство е много тънък и беден. Констатирани са следи от значителни пожари. По всичко личи, че новопридошлото население не строило нищо ново – то просто използвало руините за подслон, без да възстановява или застроява наново заетите терени. За това говорят редица огнища, които са разположени направо сред развалините. Керамичните фрагменти също свидетелстват за видимо отстъпление от постиженията на предходната епоха. Оварваряването на населението води до деградация и замиране на всякаква проява на "градска култура", съпоставима с тази от предходните столетия. На основата на тези наблюдения авторката стига до естествения извод, че през Първото българско царство, градският живот на Царевец бил почти напълно преустановен.

През XIII–XIV век нещата се променят. Разкопаните сгради по северозападния склон стават все по-големи и здрави. Върху

каменните основи, чрез еркерно наддаване, се издигат етаж или етажи от греди и кирпич. М. Долмова убедително реконструира новата градска среда, която се оформя през първата половина и средата на XIII век. Улицата по северозападния склон на Царевец се превръща в естествена и важна инфраструктура. Къщите излизат на улицата посредством малки площадки, няколко стъпала или прагове. Поради бързото нарастване на населението на Царевец плътността на застрояване се увеличава, а жилищните сгради започват да "катерят" по склона, оформят се тесни стълбища и улички, разположени радиално на улицата.

На с. 23 авторката описва 13 гроба около църква № 10, разположена в района на северозападната стена, които определя по скромния погребален инвентар като "бедни". По мое мнение не може да се говори за "бедни граждани" в квартал, в който проучените сгради не могат да се свържат по никакъв начин с представите ни за средновековната бедност. Бедни са откритите жилища под хълма Момина крепост, но не и тези по северозападния склон.

Явно е, поне според мен, че трябва да се търси друго обяснение за скромността на погребенията, която по никакъв начин не е показател за социалния статус на хората приживе. Откритите предмети, описани на с. 25–26 сред които има стъклени съдове, железни ножици и ножове, калъп за отливане на златни накити, изобщо не потвърждават бедността на хората, живели и работили в околните сгради и погребани в некропола на "кварталната" църква.

Втората част от книгата на Мария Долмова е резултат от нейната работа през 1980–1981 година в квартала при третата главна порта на Царевец.

На с. 135–143 авторката развива своята и на покойния вече Въло Вълов теза, че тази част от квартала не е опожарена през 1393 година при превземането на града от османските турци, а приблизително 100 години по-рано, през последната четвърт на XIII век. Мария Долмова не приема мнението на свои колеги и ми се струва, че нейните доводи са твърде сериозни и приемливи. Стратиграфията, времето на застрояването, характеристиката на сградите потвърждават напълно нейната хипотеза.

В тази част авторката отбелязва една интересна находка – голямото количество мидени черупки, които според нея били използвани при производство на стъкло – с. 166.

Ще си позволя да не се съглася с нея, тъй като мидените черупки най-често са необходими при изковаването на висококачествени изделия от желязо. Арабският учен енциклопедист от XI век, великолепият Ал-Бируни, описва технологията, при която стрити мидени черупки се прибавят към тигела, в който се загряват парчета от криците, за да се декарбонизира метала за

коване. А крици в тази част на града има много, което пряко доказва, че именно на това място по всяка вероятност се е намирал кварталът на майсторите-ковачи. В най-лошия случай може да става дума за една или няколко работилници-ковачници.

Третата част от труда е посветена на източната крепостна стена и квартала при Френкхисарската порта. Авторката е работила в този район през 1982–1985 година – с. 237–333.

В резултат на анализа на разкритите сгради и инвентаризирани находки авторката стига до убедителния извод, че "кварталът е обитаван продължително време от производително население, предимно занаятчийско, което запазило социалната си структура не само през столичния период, но и след него." Каталогът и илюстрациите доказват напълно тезата на колежата Долмова.

Когато Аристотел съветвал своите ученици как да четат, той им казвал, че трябва да се следи дали авторът е написал всичко, което е искал да каже; дали е написал само онова, което е трябвало да каже, и накрая как е написал всичко.

Затова аз искрено и колегиално казвам, че необходимото, достатъчното и научното си дават добра среща в книгата на Мария Долмова-Лукановска.

ИЗЛОЖБА

"СТАРИТЕ ТЪРНОВЦИ И ЕВРОПА"

Весела Мартинова
Руен Хаджиниколов

На 22.03.2007 г. в сградата на община Велико Търново, беше представена изложбата "Старите търновци и Европа". Тя е част от поредицата изложби "Съкровищата на музея", с която Регионален исторически музей – Велико Търново, радва търновци и гости от няколко години насам, по повод празника на града. През 2007 г. темата беше подсказана от приемането на България в Европейския съюз и целеше да покаже навлизането на европейския дух и култура в старата столица и конкретно в дома и ежедневието на неговите жители още от средата на XIX в.

Изложбата включваше над 80 оригинални материала от периода XIX–XX век, съхранявани във фондовете на РИМ – Велико Търново и отразяващи употребата на стоки, произведени в европейски държави, в различни сфери от живота на търновци. Европейското в дома беше отразено с редица прибори и съдове за хранене от порцелан и стъкло, от известни производители в Австро-Унгария, Англия и Франция. Богато беше илюстрирана и европейската мода в нашия град с различни части от облеклото и съответните аксесоари. Особен интерес предизвика, показаната част от колекцията джобни часовници, притежание на музея, между които един особено ценен, произведен от известната английска фирма "Edvard Prior" и украсен с черупка от костенурка. Годината, през която е изработен – 1816 г., го прави един от най-ранните експонати на изложбата.

Не малка част беше посветена на един от основните пътища за проникването на европейското влияние – търговията. Каталози на известни фирми за производство на конци, кожа, обувки, както и рекламни табели на известни европейски фирми, представяха стоките, които търновци са употребявали в своето ежедневиe, било в дома или в някое производство. Фотоапарат с триножник, микроскоп, пишеща машина от края на XIX в. допъл-

ват картината на вносните стоки използвани за упражняването на различни професии.

Част от експонатите се отнасят до пътуването и представянето на търновци в Европа – дипломи от висши учебни заведения, медали от изложения, пътнически аксесоари и др.

Карти на Европа, изгледи от европейски градове и от Търново през периода, допълват атмосферата и помагат на посетителя да се пренесе в епохата.

Тази изложба, както всички от поредицата "Съкровищата на музея", беше отворена за посетители само в деня на празника. Впоследствие беше експонирана, в разширен вид, в музей "Възраждане и Учредително събрание" по повод Международния ден на музеите – 18 май, където остана повече от месец. Тук, предвид по-голямата и раздвижена площ, бяха оформени отделни кътове с възстановки на работни помещения, както и помещения от дома, изцяло обзаведени по европейски. Колекцията от часовници е допълнена с настолни и стенни образци. Изделия от порцелан и стъкло, газени лампи, мебели в европейски стил създават усещането за домашна атмосфера от края на XIX и началото на XX в. В обособени части са представени кът за ръкоделие, стая за посрещане на гости, търговско бюро и др.

Изложбата предизвика интерес сред великотърновци и беше добра възможност да се покажат ценни експонати от фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново, които не са намерили място в постоянните експозиции, до този момент.

ИЗЛОЖБА

"ПОЗНАТИЯТ И НЕПОЗНАТ МАРКО ТОТЕВ"

Тодорка Недева
Катя Митова-Ганева

Да се подготви изложба за личност от мащаба на Марко Тотев, превърнал се за поколения българи в символ на неудачник, а в същност един от изтъкнатите български адвокати, народен представител, общественик със забележителни заслуги към великотърновското културно-историческо наследство и читалищно дело, е истинско предизвикателство.

Във връзка със 150-годишнината от рождението на бележития ни съгражданин си поставихме отговорната цел за първи път да представим живота и дейността на една от емблематичните фигури за Велико Търново и България, от края на XIX до 30-те г. на XX век., използвайки изцяло оригинални материали.

Възстановката на адвокатска кантора, представянето на Адвокатския регистър от 1892 г., където под № 1 е вписан Марко Тотев, папка с негово дело и кореспонденция с клиенти са част от експонатите, разкриващи високия професионализъм на бележития великотърновец, известен с факта, че в многогодишната си адвокатска практика няма загубено дело.

Изложената Протоколна книга на читалище "Надежда" от 1896 г. разкрива многообразната дейност на Марко Тотев като председател на настоятелството на най-старата културно-просветна институция в града.

Оригинални снимки, част от които, експонирани за първи път, представят както политическата дейност на нашия земляк като народен представител в Четвъртото Велико Народно Събрание (1893 г.), така и забележителното му семейство, дарило на България трима генерали – синовете Георги Марков Марков и Никола Тотев Марков и съпруга на дъщеря му генерал-майор Рашко Атанасов.

Изключително сме благодарни на родствениците на Марко Тотев – Асен Марков (внук), Юлита Цанева и н.с. д-р Николай

Марков (правнуци), които по време на подготовката на изложбата подариха на Регионален исторически музей – Велико Търново 180 тома правна литература от личната библиотека на видния юрист. Голяма част от книгите и списанията, съдържащи личния подпис и печат на Адвокатското писалище и кантората на забележителния ни съгражданин, бяха експонирани.

При откриването на изложбата на 23 ноември 2007 г. родствениците на Марко Тотев направиха ново дарение – снимки, документи и адвокатската чанта на известния деец.

Пресъздаденият кът от прочутото търновско заведение "Дарданели" с маса за хазартни игри допринася за представяне на най-популярната страна от живота на колоритния великотърновец – пристрастността към хазарта.

Изложбата предизвика голям интерес не само сред търновското гражданство, но и в страната. Доказателство за това е отпразнената от Националния музей на образованието – Габрово покана за нейното гостуване. Там тя бе експонирана и открита на 1 април 2008 г. – Деня на хумора и шегата.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2007 ГОДИНА

ИЗЛОЖБИ

“Археологически ребуси” – по повод 14 февруари – Деня на археолога, Археологически музей.

“150 години от рождението на Константин Паница”, посветена на Националния празник – 3 март, 2 март, фоайе на Регионална библиотека “П. Р. Славейков”. Съорганизатори – Централен воен-но-исторически архив, Регионална библиотека “П. Р. Славейков”.

“Френската култура в Търновския дом в края на XIX и нача-лото на XX век”, 21 март, музей “Сарафкина къща”.

“Велико Търново – символи и отличия”, 12 март, музей “Нова и най-нова история”.

“Старите търновци и Европа” от традиционната поредица “Съкровищата на музея”, посветена на празника на града – 22 март, Информационен център на Община Велико Търново.

“Реликвите на Апостола” – 170 години от рождението на Васил Левски, 23–26 април, пътуваща изложба във Великотърновските училища – ХГ “Св. Св. Кирил и Методий”, ОУ “Христо Ботев”, ОУ “Бачо Киро”, ЕГ “Проф. Асен Златаров”, СОУ “Емилиян Станев”.

“Старите търновци и Европа”, 17 май, музей “Възраждане и Учредително събрание”.

“Женски работи” (Традиционни тъкани и носии от Велико-търновско от края на XIX и началото на XX в.), 22 май, Етнограф-ски музей – гр. Разград.

“Съкровищата на средновековна България”, 1 юни, Региона-лен исторически музей – гр. Варна. С експонати участват музеи-те от градовете Варна, Велико Търново, Велики Преслав, Шумен,

Добрич, Силистра, Русе, Плевен, Монтана и Видин.

"Икони, рисувани от примитивисти (XVII-XIX в.)", 22 юни, РИМ – Варна.

"Оръжия и реликви от Руско-турската освободителна война от 1877-1878 година" – 130 години от освобождението на Търново. Съорганизатор – клуб "Традиция"-Велико Търново, 6 юли, музей "Възраждане и Учредително събрание".

"130 години от Освобождението на Търново", 7 юли, Сарафкина къща и ул."Гурко".

"Реликви на Апостола Левски", 17 юли, Национален военен университет "Васил Левски".

"Лични вещи на опълченеца Г. П. Ковачев от с. Лесичери, 9 август, музей "Възраждане и Учредително събрание".

"95 години Македоно-Одринско опълчение 1912-1913 г.", 25 септември, фойе на Регионална библиотека "П. Р. Славейков". Съорганизатори: Централен военно-исторически архив и Регионална библиотека "П. Р. Славейков".

Фотоизложба "Великотърновски балкони" (литография), автор Здравко Николов, 12 октомври, Изложбени зали "Рафаил Михайлов", Велико Търново.

"Икони на Свети Димитър", 26 октомври, църквата "Св. Димитър" в Асенова махала, Велико Търново.

"Заедно да съхраним историческата памет" – традиционна изложба на дарения и среща с дарители на РИМ – Велико Търново, 1 ноември, музей "Нова и най-нова история".

"Познатият и непознат Марко Тотев", 23 ноември, музей "Нова и най-нова история".

"Икони" авторска изложба на Петър Първанов, 17 декември, Изложбени зали "Рафаел Михайлов", Велико Търново.

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ, ОРГАНИЗИРАНИ ОТ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Единадесети музейни четения на тема "Търновци и Европа", по случай Международният ден на музеите, 18-20 май, Регионален исторически музей – Велико Търново.

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ

Здравка Тодорова (В. Търново) дарява епитрахил.

Стефан Радов (с. Самоводене, Великотърновско) дарява библия "Новий завет", 1866 г.

Ангел Стоянов (с. Самоводене, Великотърновско) дарява снимки на Иван Желязков от участието му във Втората световна война 1941–1945 г., лични негови снимки и свидетелства на Лилия Желязкова.

Живка Иванова (Русе) дарява пишеща машина "Naumann Erika", снимки на Спас Венков, на семейството на Марин Стефанов и бланки от аптеката на Анастас М. Стефанов.

Иван Църов (В. Търново) дарява снимка на военнослужащи пред Търновските казарми и войнишко канче.

Георги Анев (В. Търново) дарява снимки, свързани с Автомобилна компания "Стрела" – Велико Търново

Олга Цанкова (В. Търново) дарява брошури, вестници, списания.

Здравко Николов (с. Самоводене) дарява книги, учебници и брошури.

Христо Харитонов (В. Търново) дарява плакет на Нумизматична организация "Цар Иван Асен II" – Велико Търново и значки на Българско нумизматично дружество.

Анета Тенекеджийска (В. Търново) дарява пионерско знаме и ученически сака от 80-те години на XX в.

Боряна Боянkinsка (В. Търново) дарява пионерска връзка и ученическа вратовръзка.

Валентина Маринова (В. Търново) дарява Летописна книга и албуми на Клуба на дейците на културата – Велико Търново.

Донка Серафимова (В. Търново) дарява салтамарка.

Мария Венкова (В. Търново) дарява кожух и плетени шалове.

Мариана Търпанова (В. Търново) дарява дамски шапки.

Николай Колев (В. Търново) дарява елече.

Катя Сотирова (В. Търново) дарява снимки и материали, свързани със семейството на Димо Минев.

Медицински колеж – Велико Търново дарява вещи и документи при закриване на институцията.

ХРОНИКА

10 януари – Ден на отворените врати във всички музейни обекти. Инициативата е посветена на пълноправното членство на България в Европейския съюз.

“България в Европа преди 100 години” – представена е витрина със 100-годишен пчелен мед, музей “Нова и най-нова история”.

Излиза от печат том XXII на Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново.

14–17 февруари – РИМ–Велико Търново участва в Националната туристическа борса, Национален дворец на културата–София.

Александър Чохаджиев участва в среща на музеите от Долен Дунав в гр. Тутракан

м. февруари – Стефан Бейков и Татяна Кънчева участват като консултанти по обновяването на музейната експозиция “Дебаркирането на руските войски при Свищов” в Исторически музей–Свищов

н.с. д-р Павлина Владкова представя отчет пред секция “Античност” на НАИМ при БАН за археологическите проучвания в Нове – сектор VIII A за сезон 2006 г.

Александър Чохаджиев представя отчет за разкопките на селищна могила Хотница през 2006 г. пред секция “Праистория” към НАИМ при БАН.

1 март – Обогаляване на зала “Българско опълчение” в експозиция “Възраждане и Учредително събрание” с опълченска униформа.

20 март – представяне на издателство “Летера” гр. Пловдив, чрез книгата на проф. дин Васил Николов “Култура и изкуство на праисторическа Тракия” в читалнята на Регионална библиотека “П. Р. Славейков”. Съорганизатори: АИМ при БАН – филиал Велико Търново и Регионална библиотека “П. Р. Славейков”.

21 март – “Младежко соаре” – по стар български обичай, музей “Сарафкина къща”.

22 март – премиера на филма за Методий Хаджипетков “Първият търновски европеец”, Кабелна телевизия Видеосат–Велико Търново. Автор: Катя Митова-Ганева

11–14 април – в Националната туристическа борса във Велико Търново е представена витрина с емблематични средновековни експонати, открити при разкопки на Царевец и в квартал “Асенов”.

18 април – в обучителен семинар на тема "Структурните европейски фондове 2007–2013 г." в гр. Пловдив, участва Виолета Павлова.

19 април – официална церемония по препогребването на цар Калоян в църквата "Св. Четиридесет мъченици".

20 април – открит урок-дискусия "Идеалите и заветите на Апостола пред съда на историята" с ученици и учители от Велико Търново, Стара Загора и Търговище, музей "Възраждане и Учредително събрание".

м. април – Обновяване на възрожденската част в експозицията на "Затвора-музей".

2–4 май – в Националната научна конференция "Плиска и християнските центрове на Европа" в гр. Шумен участват: ст.н.с. д-р Хитко Вачев с доклад на тема "За началото на църковното строителство в Арбанаси", д-р Иван Чокоев с доклад на тема "Археологически данни за монашеско облекло от "Болярската църква" в Плиска".

3 май – публично представяне на реставрирано късносредновековно оръдие от клуб "Традиция" – Велико Търново в музей "Възраждане и Учредително събрание".

11–12 май – в Националната научна конференция "Шумен и шуменци в националната история", организирана по повод 150 години музейно дело в Шумен, участва Станислава Ботева с научно съобщение на тема "Приносът на Борис Казанлиев за развитието на Велико Търново (1938–1943)".

17–18 май – в XI Музейни четения "Търновци и Европа" участват: Евгени Дерменджиев, Недко Еленски, Жулиета Гюлева, Атанас Коев, Тянка Минчева, Татяна Кънчева, Стефан Бейков, Светла Атанасова, Тихомир Тонков, Боряна Боянkinsка, Цветана Генчева, Тодорка Драганова, Момчил Маринов, Елена Бъчварова, Павлина Владева, Юлия Денчева, н.с. Станка Димитрова, Олга Цанкова, Тодорка Недева, Драгомир Драганов, Весела Мартинова, Стефан Паскалев, доц. д-р Евлоги Данков, Галя Чохаджиева, Ценимир Смилков, д-р Лора Григорова, д-р Анка Игнатова, доц. д-р Росина Данкова, Марина Калчева, Радка Пенчева, Виолета Павлова, Невяна Бъчварова, Виктория Роглева, Станислава Ботева, Тинка Бозова, Анастасия Георгиева, Ивалин Цветков, Нели Цонева, Радка Тодорова.

18 май – Гостите и участниците в конференцията "Търновци и Европа" посещават "Музей на градинарството" в гр. Лясковец.

Присъединяване към Европейската инициативата "Нощ в музея" с проявата "Нощ на мъченията в затвора" в Затвора-музей.

22 май – Участие с икони в Национална изложба "Димитър Христов – зограф от Самоков (по повод 210 години от неговото рождение)" в криптата на храм-паметника "Св. Александър Невски", София.

Александър Чохаджиев участва с презентация на РИМ-Велико Търново в среща на музеите от Долен Дунав и туристическо изложение Уикенд туризъм 2007 г. в гр. Русе.

25–26 май – в конференция "Попово в миналото" Недко Еленски участва с доклад на тема "Керамичния комплекс от първият пласт на раннонеолитното селище до с. Помощица, Поповско".

м. май – издаден е Пътеводител на Самоводската чаршия на български и английски език. Автори: Катя Митова-Ганева и н.с. Живка Радева.

Издаден е Библиографски справочник "Изследвания и публикации на музейните специалисти 1991–2006". Съставител: Виолета Павлова, библиографска редакция н.с.Живка Радева.

ст.н.с. д-р Вълка Илчева е автор на филм, заснет от Телевизия 7 за археологическите паметници на с. Хотница.

м. май, юни и юли – Евгени Дерменджиев е заместник-ръководител на археологическите разкопки на обект "Църква Св. Четиридесет мъченици" – параклис.

1 юни–3 юли – Недко Еленски участва в археологически проучвания на къснонеолитното селище Дана бунар II – с. Любимец, Хасковско.

13–14 юни – в Национална научна конференция "Българската култура – между държавата и пазара" проведена в София, участва Виолета Павлова с научно съобщение на тема "Един опит за формиране на музейна стратегия и политика във Великотърновския регион".

м. юни – в Международен семинар "Живите човешки съкровища" София – Арбанаси – Хотница участва Галя Чохаджиева с доклад "Живите човешки съкровища (Едно специфично регионално теренно етноложко проучване – с. Плаково и с. Никюп, Великотърновско)".

м. юни–юли – н.с. д-р Павлина Владкова участва в разкопки в Нове като член на българо-полски археологически екип и ръководител на сектор VIII A – сграда *extra muros*, западно от западната крепостна стена на римския лагер. Разкрити и проучени са помещения от голяма жилищна сграда с хипокауст.

10 юли – в Научна конференция "170 години от рождението на Васил Левски" в гр. Полски Тръмбеш участва Стефан Бейков с

доклад на тема "Дейността на Левски в Търновския край".

Среща с поетесата Ваня Ангелова и представяне на новата ѝ книга "Улпия Никополис ад Иструм" в Лapidариума на Археологическия музей.

17 юли – проведен е обучителен семинар в гр. Варна със специалистите от РИМ–Варна.

25 юли – експонирана е витрина "Реликви на Васил Левски" в Областна администрация–Велико Търново.

м. юли – Евгени Дерменджиев е заместник-ръководител на археологическите разкопки на обект "Църква Св. Четиридесет мъченици" – южен двор.

6 август–5 септември – ст.н.с. д-р Хитко Вачев участва в археологически проучвания на Перперикон.

10 август – представяне на нов вид туристическа карта на АМР "Царевец" от издателство "Славена" – гр. Варна и РИМ – Велико Търново на площадката на "Звук и светлина". Автори – ст.н.с. Хитко Вачев и ст.н.с. Валентин Плетньов.

29 август – н.с. Иван Църов и Светла Атанасова участват във Второто заседание на Консултативния съвет по туризъм при Областния управител.

м. август – Евгени Дерменджиев е заместник-ръководител на археологически разкопки на обект "Средновековен град Трапезица – Сектор север". В разкопките участват Стоян Михайлов (източен сектор), д-р Иван Чокоев (южен сектор).

н.с. д-р Павлина Владкова е ръководител на разкопки в Никополис ад Иструм – проучвания в централната част на ареята на агората със студенти от ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", специалност "Археология".

Александър Чохаджиев е зам. ръководител на археологическите проучвания на селищната могила при с. Хотница със студенти от ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", специалност "Археология".

5 септември – в Международна научна конференция "Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще" в ЕМО "Етъра", Габрово участва Надка Василева с научно съобщение на тема: "Занаятчийската продукция на Търново по пазарите на Европа – образци от фонда на Великотърновския музей".

7 септември – открит е Исторически музей – Полски Тръмбеш, подготвен и експониран от специалисти на РИМ–Велико Търново

7–8 септември – в Национална научна конференция "Полски Тръмбеш и Полскотръмбешкия край – минало, настояще и бъдеще", проведена в Полски Тръмбеш с научни съобщения

участват: Татяна Кънчева – "Действията на 14-та пехотна дивизия на територията на Полскотръмбешкия район по време на Руско-турската война 1877–1878 г."; Тодорка Недева – "Развитие на банковото дело в Полски Тръмбеш (1878–1944 г.); ст.н.с. д-р Вълка Илчева – "Археологическите паметници в община Полски Тръмбеш"; ст.н.с. Христо Харитонов – "Монети и монетни находки от Полски Тръмбеш и Полскотръмбешкия край"; Боряна Боян-кинска в съавторство с Тодорка Недева – "Приносът на Владимир Иванович Тронко за развитието на музикалния живот във Велико-търновския регион"; Неда Стефанова – "Традиционни детски игри от Полскотръмбешкия край (20–30-те год. на XX век)"; Галя Чохаджиева – "Обичаи, свързани с бременността и раждането (по материали от Полскотръмбешко)".

12–14 септември – в национална конференция "Каварна – средище на българският североизток", състояла се в гр. Каварна участва ст. н.с. д-р Хитко Вачев с доклад на тема: "По въпроса за църковното строителство в Каварна през XVII в."

13 септември – в Международен симпозиум в памет на д-р Васил Хараланов (100 години от рождението му) в гр. Шумен, участва ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад "Търговски и сарафски уред за разпределение и броене на монети".

14 септември – открит е Международен симпозиум "България в Европейския съюз. Културно наследство и модерност". Съорганизатори – Общество на Хердеровите лауреати и стипендианти, Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий" и Община Велико Търново

15 септември – на крепостта "Царевец" е представен спектакъла "Орисия" от Ансамбъла на Нешка Робева.

18 септември – по повод 1900 г. от основаването на римския град Никополис ад Иструм е представена книгата на авторката Ада Меропе Никополис ад Иструм (Ваня Ангелова) – "Улпия Никополис ад Иструм" в одеона на древния град.

18 септември–26 септември – в 13-ти симпозиум на Европейската асоциация на археолозите в гр. Задар, Хърватия, участва Недко Еленски с доклад на тема: "The language of the artifacts – the earliest Neolith in Central Northern Bulgaria"

20–21 септември – в Национална научна конференция "Българите във войните за национално освобождение и обединение 1876–1919 година" в гр. Плевен участват: Стефан Бейков и Светла Атанасова с доклад "Нови щрихи от живота и дейността на търновеца Сава Пенев (Въз основа на непубликувани материали от Основен фонд на отдел "История на България XV–XIX век)"; Миглена Петкова с научно съобщение "Илинденци от Тър-

новския край, участвали в борбите за национална независимост. Поручик Любомир Стоенчев"; Павлина Владева с научно съобщение "Град Габрово – град-военна болница на Освободителната война през 1877–1878 г."

22 септември – проведен е шахматен турнир за деца и юноши до 18 години в музей "Възраждане и Учредително събрание".

27 септември – тържествено отбелязване на Световния ден на туризма на крепостта "Царевец".

м. септември – излиза от печат книгата на ст.н.с. д-р Христо Харитонов "Велико Търново – най, най, най", В. Търново, 2007, 64 с.

Подготвен и спечелен от н.с. д-р Павлина Владкова проект "Библиотеката на музея – център на археологически изследвания" (Министерство на културата) за закупуване на археологическа литература на стойност 1400 лв.

н.с. Павлина Владкова подготвя проект за провеждане на студентски практики на музейни обекти – в екип с преподаватели на ВТУ от Филологически факултет. По програма "Фар", направление "Човешки ресурси. Студентски практики". Проектът е одобрен и ще бъде реализиран през лято-есен 2008 г.

3–4 октомври – в Национална научна конференция с международно участие "Музей, културно-историческо наследство, културен туризъм", проведена в гр. Стара Загора с научни съобщения участват: Светла Атанасова – "Партньорството между Регионалния исторически музей – Велико Търново и Общинския детски комплекс за реализиране на неформалното образование"; ст.н.с. д-р Вълка Илчева – "Още за металургията на траките"; ст.н.с. д-р Христо Харитонов – "Краезнание и музеи (170 години краеведска наука в България)"; инж. Радка Тодорова – "Музеят на комуникациите в град Порто, Португалия – център за научен и културен туризъм"; Виолета Павлова – "Съвременни проблеми и задачи на музейната фондова дейност в Регионален исторически музей – Велико Търново"; Елена Мачковска – "100 години от рождението на Дончо Янков, заместник-директор на Старозагорската народна опера".

3–5 октомври – в Национална етнографска конференция в гр. Враца участват: Галя Чохаджиева с доклад: "Случки и прозрения. Три примера от собствения теренен опит – принос към саморефлексията на изследователя" и Надка Василева – "Към въпроса за укрепване на българското национално самосъзнание във Велико Търново през XVIII–XIX в."

11–12 октомври – в Национална научна конференция "Град – етнология – музей" в гр. Русе участват: Катя Митова-Ганева и

Тодорка Недева с доклад "Познатият и непознат Марко Тотев"; Павлина Владева – "20 години клуб по битова култура при читалище "Надежда" – Велико Търново", Надка Василева – "Колекция газени лампи от фонда на отдел "Етнография" при РИМ–Велико Търново".

12 октомври – в лапидариума на Археологическия музей е реализиран арт проект "НОСталгия_ТОПоси_И_уТОпии". Съорганизатор ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий".

17 октомври – в Катедрална църква "Рождество Богородично" митрополит Григорий тържествено освещава каменен кръст, предоставен от РИМ–Велико Търново на РИМ–Кърджали.

В Международна конференция PONTICA 2007 – гр. Констанца, Румъния участва Александър Чохаджиев с доклад "A Three Storey Chalkolithic House? The Petko Karavelovo Case".

22 октомври – Обучителен семинар в гр. Русе, посещение на РИМ – Русе, Червен и скалните манастири.

15–16 ноември – в Шестата национална научна конференция "Библиотеки – Четене – Комуникации", проведена в гр. Велико Търново участва Татяна Кънчева с научно съобщение на тема: "П. Р. Славейков – един истински родолюбец за историята и старините български".

В Национална научна конференция "Музеологията в България днес" в гр. Хасково участва Виолета Павлова с научно съобщение на тема: "Ролята на фондовата дейност за развитието на музейната експозиция (споделен опит от работата на автора в Регионален исторически музей – Велико Търново)".

24 ноември – в Национална научна конференция "Краезнанието – извор на родолюбие и историческа идентичност" в гр. Добрич участва ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад: "Краеведски ли е историческият музей – практики".

25–27 ноември – в Международен симпозиум "TEN YEARS AFTER: THE NEOLITHIC OF THE BALKANS, AS UNCOVERED BY THE LAST DECADE OF RESEARCH" – гр. Тимишоара, Румъния участва Александър Чохаджиев с доклад "The Hotnitsa tell – 50 years later. Eight years of new excavations – some results and perspectives".

27 ноември – Евгени Дерменджиев защитава докторска дисертация "Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград 12–14 в."

29–30 ноември – Обучителен семинар в гр. Стара Загора, посещение на музейните експозиции на РИМ–Стара Загора.

м. ноември – в Международна научна конференция "България, българите и Европа – мит, история, съвременност" във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" н.с. д-р Павлина Владкова участва с доклад на тема: "Столицата на Теодорих (археологически данни за готско присъствие в Нове)".

7 декември – в Национална конференция "Руско-турската война 1877–1878 г. и Плевенската епопея – проблеми и предизвикателства", организирана от Военно-исторически музей, гр. Плевен участва Павлина Владева с научно съобщение на тема: "Василий Верещагин и Руско-турската война 1877–1878 г."

14 декември – представяне на книгата "Меропе" на поетесата Ваня Ангелова в Археологическия музей.

17 декември – ст.н.с. д-р Хитко Вачев участва в Декемврийските археологически четения в гр. София в памет на ст.н.с. Соня Георгиева с доклад: "Новооткрита църква в североизточното подножие на Перперикон" (Съавтор проф. Николай Овчаров).

Съставила: КАТЯ МИТОВА-ГАНЕВА

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN

1.I.2007 – 31.XII.2007

БЪЛГАРИЯ

Батак

Историческото богатство на община Батак, 2006.

Бургас

Известия на музеите от Югоизточна България, XXII, 2006.

Варна

На ползу роду (Есенни четения Сборяново, 1), 2003.

От находките до витрините (Есенни четения Сборяново, 2), 2004.

Земеделието в живота на хората (Есенни четения Сборяново, 3), 2005.

Димитровград

Димитровград. Кратък исторически очерк, 2007.

Пловдив

Горанов, А. Въстанието и клането в Батак, 2007.

Научни трудове, 1, 2006, 1.

София

Археологически открития и разкопки през 2006 г., 2007.

Годишник на Национален археологически музей, 11, 2007.

Известия на Археологически институт, XXXIX, 2006.

Известия на Националния исторически музей, XV, 2005.

Стара Загора

Димитрова, С. История на Старозагорския музей, 2007.

Хасково

Библиографски справочник, 2007.

Известия на РИМ – Хасково, 3, 2006.

РИМ – Хасково. Избрано от фондовете. Каталог, 2007.

Хасково, 2007.

Шумен

Известия на историческия музей – Шумен, 13, 2006.

ČESKO

Praha

Časopis společnosti přátel starožitnosti, 2006, 1–2.

Časopis společnosti přátel starožitnosti, 2006, 3–4.

Časopis národního muzea, 2006, 3–4.

Novak, V. The Iosef Michel Collections, 2006.

Pleiner, R. Iron in archaeology. Early European Blacksmiths, 2006.

Todorovova, J. Enrique stanko vráz, 2006.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten and Baden, 73, 2006.

Dresden

Der fund, 2007.

Mainz

Bericht der Römisch–Germanischen commission, 86, 2005.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 37, 2005.

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 38, 2006.

HRVATSKA

Zadar

Asseria, 1, 2003.

Asseria, 2, 2004.

Asseria, 3, 2005.

Diadora, 16–17, 1994–1995.

Diadora, 18–19, 1996–1997.

Diadora, 20, 2001.

Diadora, 21, 2003.

Zagreb

Akti VIII. Medinarodnog kolokviga o problemima rimskog provincigalnog umjetničkog stvaralaštva, V, 2003.

Viesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXIX, 2006.

MAGYAR

Budapest

Communicationes archaeologicae Hungaride, 2005.

Communicationes archaeologicae Hungaride, 2006.

POLSKA

Kraków

Acta universitatis Nicolai Copernici, XXVI, Archeologia, 1996.

Acta universitatis Nicolai Copernici, XXVIII, Archeologia, 2001.

Acta universitatis Nicolai Copernici, XXIX, Archeologia, 2005.

Acta universitatis Nicolai Copernici, XXX, Archeologia, 2006.

Warszawa

Wiadomości archeologiczne, LVII, 2004–2005.

Wiadomości archeologiczne, LVIII, 2006.

ROMÂNIA

Alba Julia

Apulum, XLIV, 2007.

București

Arheologia Moldovei, XXVII, 2004.

Arheologia Moldovei, XXVIII, 2005.

Arheologia Moldovei, XXIX, 2007.

Cercetări Arheologice, XIII, 2006.

Dacia, L, 2006.

Dacia, LI, 2007.

Dacia augusti provincial, 2006.

Muzeul național, XVIII, 2006.

Studia historiae et religionis daco-romanae, 2006.

Călărași

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, II, 1986.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, III–IV, 1987.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, V–VII, 1988–1989.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, VIII, 1990.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, IX, 1991.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, X, 1993.

Dimitrescu, V. Oameni și cioburi (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos., XI), 1993.

Diaconi, P. Recezii și disluții arheologie (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XII), 1994.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XIII–XIV, 1995.

Prehistoire du bas Danube. Prehistory of the Lower Danube (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XV), 1997.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XVI–XVII, 2001.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XVIII, 2001.

In memoriam Vladimir Dumitrescu (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XIX), 2002.

Neagu, M. Neoliticul miglociv la Dunarea jos (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XX), 2003.

Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XXI, 2004.

In honorem Silvia Marinescu Bîlcu (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XXII), 2005.

Catalogul colecțiilor de arta (Cultura si civilizatie la Dunarea de jos, XXIII), 2006.

Iasi

Bozziac, I., V. Chirica, M. Văleanu, Culture et societes pendaht le paleolit-mique superieura travers l'espace carpato-dniestreen, 2006.

Doul, P. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunărŭ de jos, 2006.

Tiberius, P. Moneda in Dacia preromană, 2006.

The Great Medieval Coin Hoard of Iași, 2006.

Timișoara

Analele Banatului. Serie novă. Arheologie-istorie. X-XI, 2002-2003, 1, 2004.

Analele Banatului. Serie novă. Arheologie-istorie. X-XI, 2002-2003, 2, 2004.

Analele Banatului. Serie novă. Arheologie-istorie. XII-XIII, 2004-2005, 2005.

Tulcea

Peuce, III-IV, 2005-2006, 2007.

Pratiques funéraires et manifestations de g'identité culturelle. Âge du Bronze et Âge du Fer, 3, 2006.

SCHWEIZ/ SUISSE/ SVIZZERA/ SVIZRA

Basel

Die alten zivilisationen bulgariens. Das gold der thraker, 2007.

SRBIJA

Београд/Beograd

Андрејћ, Ж. Велуће – манастир, 2002.

Андрејћ, Ж. Витезови реда змаја, 1999.

Андрејћ, Ж. Метафизика лепенско вира, 2005.

Андрејћ, Ж. Митолога за пчеле, 2002.

Библиографски речник митолошког зборника, 2006.

Митолошки зборник, 1-2, 1998-2000.

Митолошки зборник, 6, 2002.

Митолошки зборник, 10-11, 2004.

Митолошки зборник, 2007.

Петровић, Р. Romuliana arcana, 1999.

УКРАЇНА

Київ

Археологія, 2006, 3.

Археологія, 2006, 4.

Археологія, 2007, 1.

Археологія, 2007, 2.

Съставил: РЕНЕТА ИРИНЧЕВА

ИЗИСКВАНИЯ

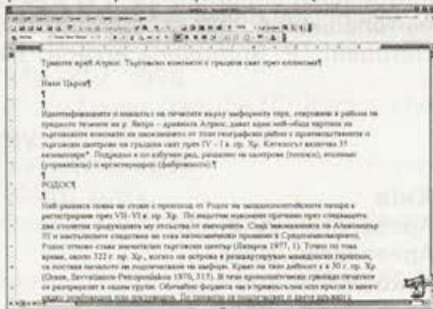
КЪМ АВТОРИТЕ В

ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ–ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, музеология и др.). Редакционната колегия на ИРИМ–ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по-долу.

1. ТЕКСТ.

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне (виж илюстрацията). Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед. ч., използвано и като притежателно местоимение „й“ в текста да се представя с „й“, а не с „и“ или „у“.

2. ИЛЮСТРАЦИИ.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 стр. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т.нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя "– В:" или съответното "– In:", а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, броя, годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Примери:

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – в текста.

Вестник:

(Янтра, 87, 14.02.1937) – в текста (когато статията е без автор)

4. РЕЗЮМЕ.

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само анотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо № 6
Велико Търново 5000

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно. Редакционната колегия приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS
FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF THE REGIONAL
MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TARNOVO

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is the annual edition of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. The PRMH-VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH-VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT.

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ě, ť, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS.

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF or PSD, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES.

The references are presented according the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elen-ski 2004, 73), (Elen-ski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and

at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according to the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred to in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. Quantifying Archaeology. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

KrauB 2006: R. KrauB. Die pristorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Pristorische archologie in Sdosteuropa, 20). Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – Journal of Indo-European Studies, 1975, 3, 294–320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic. – In: Prehistoric Thrace (V. Nikolov, K. Bačvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71–79.

Newspaper:

(Jantra, 87, 14.02. 1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY.

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
for the Editorial Board
6 Nikola Pikolo Str.
Veliko Tarnovo – 5000
BULGARIA

or

rimvt_edit@yahoo.com

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

Ил. I. Пелике от Големаните – сцена А

III. I. A pelike from the village of Golemanite – scene A.

Ил. II. Пелике от Големаните – сцена Б

III. II. A pelike from the village of Golemanite – scene B.

Ил. I. Графична реконструкция на везаната украса на текстилния фрагмент с повлек, разкопки на Дворцовата църква.

III. I. A graphical reconstruction of the embroidered decoration of the textile fragment with a tentacular ornament, excavations at the Court church.

Ил. II. Графична реконструкция на везаната украса на текстилния фрагмент с двуглави орли, разкопки на Дворцовата църква.

III. II. A graphical reconstruction of the embroidered decoration of the textile fragment with double headed eagles, excavations at the Court church.

Ил. III. Графична реконструкция на везаната украса на сърмената лента от некропол под хълма Трапезица.

III. III. A graphical reconstruction of the embroidered decoration of the gold-thread band from necropolis at the foot of Trapezica hill.

НЕРАЗЧЕТИНИ НАДПИСИ ПО ОБТЕГАЧИТЕ ОТ ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА "РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО" В АРБАНАСИ, Хитко Вачев, Пламен Събев и Радослава Косева

Ил. I. Надпис от десети обтегач. Галерия на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, 1643 година (сн. П. Събев).

III. I. An inscription on the tenth crossbeam. Gallery of the Nativity church in Arbanassy, 1643 (photo P. Subev).

Ил. II. Надпис от единадесети обтегач. Галерия на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, 1643 година (сн. П. Събев).

III. II. An inscription on the eleventh crossbeam. Gallery of the Nativity church in Arbanassy, 1643 (photo P. Subev).

Ил. III. Надпис от тринадесети обтегач. Галерия на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, 1643 година (сн. П. Събев).

III. III. An inscription on the thirteenth crossbeam. Gallery of the Nativity church in Arbanassy, 1643 (photo P. Subev).

НЕРАЗЧЕТЕНИ НАДПИСИ ПО ОБТЕГАЧИТЕ ОТ ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА "РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО" В АРБАНАСИ, Хитко Вачев, Пламен Събев и Радослава Косева

Ил. IV. Интериор с изписани обтегачи от трапезарията на Великата Лавра в Атон, XVI век.

III. IV. An interior with painting crossbeams from the Great monastery in Athos, XVIth century.

ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЦИКЪЛА "СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА" ОТ ПРИТВОРА НА
ТЪРНОВСКИЯ ХРАМ "СВ. ГЕОРГИ", Светозара Ръцева

Ил. I Сътворението на света – притвор, западна стена, трети регистър.

III. I. The Creation of the world – narthex, western wall, third register.

Ил. II "Сътворението на небето и земята" – (Сътворението на света) – притвор, западна стена, трети регистър

III. II. "The Creation of the Heavens and the Earth" – The Creation of the world – narthex, western wall, third register.

Ил. III "Сътворението на светлината" и "Отделянето на светлината от тъмнината" (Сътворението на света) - притвор, западна стена, трети регистър

III. III. "The Creation of Light" and "The Division of the Light from the Darkness" - The Creation of the world - narthex, western wall, third register.

Ил. IV "Сътворението на Адам" (Сътворението на света) - притвор, западна стена, трети регистър

III. IV. "The Creation of Adam" - The Creation of the world - narthex, western wall, third register.

Към статията ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЦИКЪЛА "СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА" ОТ ПРИТВОРА НА ТЪРНОВСКИЯ ХРАМ "СВ. ГЕОРГИ", Светозара Ръцева

Ил. V "Създаването на Ева" (Сътворението на света) – притвор, западна стена, трети регистър

Fig. V. "The Creation of Eve" - The Creation of the world - narthex, western wall, third register.

Ил. VI "Благославянето на праотците от Господ" и "Искушението на Ева" – (Сътворението на света) – притвор, западна стена, трети регистър

III. VI. "God's Blessing of the Forefathers" and "The Temptation of Eve" – The Creation of the world - narthex, western wall, third register.

ИКОНИ ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЗОГРАФИ В ЦЪРКВАТА "УСПЕНИЕ ПРЕСВЯТОЙ БОГО-
РОДИЦИ" В АСЕНОВА МАХАЛА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Елена Попова

Ил. 1. Иван Хадживасилев – икона "Св. Параскева Епиватска с 6 житийни сцени", 1854, произхождаща от разрушената църква "Св. Петка", В. Търново.

III. I. Ioan Hadzivassilev – icon of St. Paraskeva from Epivat with 6 scenes of her life, 1854, descending from the destroyed church of St. Petka, V. Tarnovo.

Ил. II. Йоаникий папа Витанов – икона на св. Йоан Предтеча.

III. II. Ioaniki papa Vitanov – icon of St. John the Forerunner.

ИКОНИ ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЗОГРАФИ В ЦЪРКВАТА "УСПЕНИЕ ПРЕСВЯТОЙ БОГО-РОДИЦИ" В АСЕНОВА МАХАЛА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Елена Попова

Ил. III. Еленски зограф (Йорден Михов?) – "Успение Богородично", патронна икона на храма.

III. III. Painter from Elena (Jordan Mihov?) – The Assumption, patron icon of the church.

Ил. IV. "Св. Георги с 12 житийни сцени" – икона от XVII в. (от Йоан от Чивинодола?), преизписана към средата на XIX в.

III. IV. "St. George with 12 scenes of his life" – icon from XVII c. (by Ioan from Chivinodola?), re-depicted in the middle of XIX century.

Ил. I. Зимен костюм на млада жена от с. Голяма желязна, Троянско, средата на XIX в.

Ил. II. Зимен костюм на млада жена от с. Голяма желязна, Троянско, средата на XIX в.

Ил. III. Празничен костюм на млада жена от с. Килифарево, Великотърновско, начало то на XIX в.

Ил. IV. Празничен зимен костюм на млада жена от Смядово, Преславско, средата на XIX в.

Ил. V. Празничен костюм на млада жена от с. Марково, Шуменско, края на XIX в. НИМ.

Ил. VI. Женски празничен летен костюм от с. Риш, Преславско, средата на XIX в.

Ил. VII. Женски празничен летен костюм от с. Риш, Преславско, средата на XIX в.

Ил. VIII. Костюм на годеница от с. Топчии, Разградско, края на XIX в.

Ил. IX. Костюм на девойка в ролята на зълва от с. Голица, Варненско, края на XIX в.

Ил. X. Летен костюм на девойка от с. Милетич, Силистренско, началото на XX в.

ИЗЛОЖБА - "ПОЗНАТИЯТ И НЕПОЗНАТ МАРКО ТОТЕВ", Тодорка Недева и Катя Митова-Ганева

Интериор от изложбата "Познатият и непознат Марко Тотев"

Интериор от изложбата "Познатият и непознат Марко Тотев"

ИЗЛОЖБА - "СТАРИТЕ ТЪРНОВЦИ И ЕВРОПА", Весела Мартинова и Руен Хаджиниколов

Стая за посрещане на гости.

Кът за ръкоделие.

